



พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนใน ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19



วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาโบราณคดี แบบ 1.1 ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

ภาควิชาโบราณคดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2563

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนใน ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19



วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาโบราณคดี แบบ 1.1 ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

ภาควิชาโบราณคดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2563

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

THE CULTURAL DEVELOPMENT OF SI-THEP AS THE HINTERLAND ANCIENT
TOWN PRIOR TO 14TH CENTURY



A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for Doctor of Philosophy (ARCHAEOLOGY)
Department of Archaeology
Graduate School, Silpakorn University
Academic Year 2020
Copyright of Graduate School, Silpakorn University

หัวข้อ	พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนใน ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19
โดย	อนรรักษ์ ดีพิมาย
สาขาวิชา	โบราณคดี แบบ 1.1 ปรัชญาดุสิตบัณฑิต
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก	รองศาสตราจารย์ ดร. สฤณีพงศ์ ขุนทรง

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(รองศาสตราจารย์ ดร.จุไรรัตน์ นันทานิช)

พิจารณาเห็นชอบโดย

.....ประธานกรรมการ

(รองศาสตราจารย์มยุรี วีระประเสริฐ)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก

(รองศาสตราจารย์ ดร.สฤณีพงศ์ ขุนทรง)

.....อาจารย์ที่ปรึกษารวม

(รองศาสตราจารย์ ดร.จิรัสสา คชาชีวะ)

.....ผู้ทรงคุณวุฒิภายใน

(ดร.รัศมี ชูทรงเดช)

.....ผู้ทรงคุณวุฒิภายใน

(รองศาสตราจารย์ ดร.กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์)

58101804 : โบราณคดี แบบ 1.1 ปรัชญาดุสิตบัณฑิต

คำสำคัญ : ศรีเทพ, เมืองตอนใน, พัฒนาการ, เมืองโบราณ

นาย อนุรักษ์ ดีพิมาย: พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนใน ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก : รองศาสตราจารย์ ดร. สฤณีพงศ์ ขุนทรง

การศึกษาในครั้งนี้จึงมีจุดประสงค์เพื่ออธิบายและลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ พร้อมทั้งขยายผลถึงบทบาทและความสำคัญในฐานะเมืองตอนในตามแต่ละช่วงเวลา โดยผลการศึกษสามารถจัดแบ่งลำดับพัฒนาการของเมืองศรีเทพได้เป็น 4 ระยะ ดังนี้

ระยะที่ 1 ประมาณพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 ชุมชนระยะแรกสุดได้ตั้งถิ่นฐานขึ้นบริเวณพื้นที่เมืองในของเมืองศรีเทพ โดยปรากฏหลักฐานที่แสดงถึงประเพณีฝังศพพร้อมเครื่องอุทิศ และการติดต่อกับอินเดีย ชุมชนโบราณในภาคกลาง และพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล

ระยะที่ 2 พุทธศตวรรษที่ 11 – 13 พบว่ามีการอยู่อาศัยต่อเนื่องในพื้นที่เมืองใน และบุกเบิกพื้นที่เมืองนอก ในระยะนี้มีการปรากฏขึ้นของระบบกษัตริย์ และศาสนาฮินดูไวยวงนิกาย น่าจะมีบทบาทมาก โดยวัฒนธรรมอินเดีย ฟูนัน เจนละ และทวารวดีช่วยพัฒนาลักษณะทางสังคม วัฒนธรรม ทำให้เมืองศรีเทพกลายเป็นชุมทางตอนในด้านวัฒนธรรมที่สำคัญ

ระยะที่ 3 พุทธศตวรรษที่ 13 – 15 ระบบการจัดการน้ำและพุทธสถานขนาดใหญ่สร้างขึ้น ในสมัยนี้ งานศิลปกรรมส่วนใหญ่ล้วนสร้างขึ้นในคติพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งมีความสัมพันธ์ทางศิลปะกับอินเดีย ทวารวดี และบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในระยะนี้เมืองศรีเทพได้กลายเป็นเมืองที่ควบคุมเส้นทางตอนในร่วมกับเมืองเสมาและเมืองลพบุรี นับเป็นยุคสมัยแห่งความเจริญอย่างสูงสุดของเมืองศรีเทพ

ระยะที่ 4 พุทธศตวรรษที่ 16 – 18 อิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนครและศาสนาฮินดูไศว นิกายเข้ามาบทบาทมาก แสดงถึงความสัมพันธ์กับบ้านเมืองในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล ซึ่งแทนที่เมืองเสมา ในระบบการควบคุมเส้นทางตอนใน แต่ผลกระทบจากนโยบายการขยายอิทธิพลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 น่าจะทำให้เมืองศรีเทพค่อย ๆ ลดบทบาทลง และทิ้งร้างไปในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

58101804 : Major (ARCHAEOLOGY)

Keyword : Si Thep, Hinterland, development, ancient town

MR. ANURAK DEPIMAI : THE CULTURAL DEVELOPMENT OF SI-THEP AS THE HINTERLAND ANCIENT TOWN PRIOR TO 14TH CENTURY THESIS ADVISOR : ASSOCIATE PROFESSOR SARITPONG KHUNSONG, Ph.D.

This study aims to explain and sequence the cultural developments of Si Thep as a hinterland ancient town. The results of the analysis classified the developments into four phases as follow:

Phase I (4th – 5th century): Early community settlement occupied inside the inner town. There was evidence showing burial traditions with offerings and relationships with India, the ancient communities in central part and Moon River basin in northeast.

Phase II (6th – 8th century): Inhabitation in the inner city continued with an expansion to the outer city. The monarchy emerged and Vaishnavism started to play an important role. Indian, Funan, Chenla and Dvaravati cultures all played their part in developing societal and cultural characteristics of Si-Thep and turned it into an important cultural community.

Phase III (8th – 10th century): Irrigation system and large Buddhist monuments were constructed. A majority of the artworks were built under Mahayana Buddhism influence, demonstrating an artistic relationship with India, Dvaravati and cities in the northeast. In this period, Si-Thep became the city that controlled the inner route along with Sema and Lopburi. This can be considered the most prosperous period.

Phase IV (11th - 13th century): Khmer influence of Angkorian period and Shaivism started to feature significantly. This shows the relationship between Si-Thep and Phimai in Moon River basin, which replaced Sema in controlling the inner route. However, due to the effect of the penetration policy executed by King Jayavarman VII, Si Thep became less important and was abandoned by the 14th century.



กิตติกรรมประกาศ

การดำเนินการวิจัยในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ส่วนหนึ่งได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษาแห่งชาติ (โครงการพัฒนากำลังคนด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ (ทุนเรียนดีมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย) นอกจากนี้ยังมีหน่วยงานและบุคคลอื่น ๆ ที่ช่วยอนุเคราะห์ให้การดำเนินการวิจัยสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ซึ่งผู้วิจัยใคร่ขอขอบคุณดังรายนามต่อไปนี้

รองศาสตราจารย์ ดร.สฤกษ์พงศ์ ขุนทรง และรองศาสตราจารย์ ดร.จิรัสสา คชาชีวะ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ สำหรับคำแนะนำและข้อคิดเห็นในการทำวิทยานิพนธ์ ตลอดจนแนวทางการดำเนินชีวิตในสายงานวิชาการ

รองศาสตราจารย์มยุรี วีระประเสริฐ ศาสตราจารย์ ดร.รัศมี ชูทรงเดช และรองศาสตราจารย์ ดร.กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์ กรรมการสอบวิทยานิพนธ์ สำหรับคำชี้แนะและข้อแก้ไขวิทยานิพนธ์ รวมถึงภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรที่อนุเคราะห์เครื่องมือเครื่องใช้ในการสำรวจและขุดค้น และคณาจารย์ท่านอื่น ๆ ที่ช่วยแนะนำและให้กำลังใจเสมอมา

คุณสุรียา สุดสวาท หัวหน้าอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ สำหรับความอนุเคราะห์สถานที่อุปกรณ์ แรงงานในการขนย้ายอุปกรณ์ ตลอดจนคำแนะนำระหว่างการดำเนินการวิจัย รวมถึงเจ้าหน้าที่อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพทุกท่าน และครอบครัวอินันธนะ สำหรับความช่วยเหลือตลอดระยะเวลาที่ดำเนินการวิจัย

คณาจารย์และนักวิชาการที่ช่วยสนับสนุนและอนุเคราะห์ข้อมูลในการวิจัย ได้แก่ รองศาสตราจารย์สุรพล นาถะพินธุ อาจารย์ ดร.นันทนา ชุตินวงศ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กังวล คัชชิตมา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กฤษณ์ วันอินทร์ และคุณนนทรรัตน์ นิ่มสุวรรณ อาจารย์กฤษณพล วิษพันธ์ อาจารย์ณภัทร จิตไพศาลวัฒนา คุณปวิรรษ เขียมจิตต์ คุณปวิสุทธิ์ บริพนธ์ คุณสิริ พลอยมุกดา คุณสรธัช โรจนรัตน์ คุณเจตน์กมล วงษ์ท้าว และคุณธนัชญา เทียนดี

คณะผู้ร่วมขุดค้น ได้แก่ คุณนิชา คำสิงห์ คุณฐิติกานต์ ธรรมกรสุขสิริ คุณสุวิมล เงินชัยโรจน์ คุณสิตานันท์ สุวรรณศิลป์ คุณพิมพ์นารา ปกรณ์ศิริกุล คุณศุจินธร ฉายศรี คุณทัตติยา ฐูปทุมชา คุณสุรางคณา คงประพันธ์ คุณวริศ โดมทอง คุณธวัชชัย สีนทอง และคุณภูรินทร์ วงศ์ล้อมนิล

สุดท้ายคือครอบครัว “ดีพิมาย” และคุณพัชราภรณ์ มูลขมภู สำหรับการสนับสนุนและกำลังใจที่มีให้เสมอมา

อนุรักษ์ ดีพิมาย



สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ	ช
สารบัญ.....	ณ
สารบัญตาราง.....	ฐ
สารบัญภาพ.....	ท
บทที่ 1 บทนำ.....	2
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	2
1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	14
1.3 ประโยชน์ของการศึกษา.....	14
1.4 กรอบแนวคิดในการศึกษา	14
1.5 ขอบเขตของการศึกษา.....	16
1.6 ระเบียบวิธีการศึกษา.....	17
1.7 นิยามศัพท์เฉพาะของการศึกษา.....	18
1.8 ข้อจำกัดในการศึกษา.....	19
บทที่ 2 เมืองศรีเทพ: สภามุมิศาสตร์และการศึกษาที่ผ่านมา.....	20
2.1 มุมิศาสตร์ที่ตั้งและลักษณะทางกายภาพ	20
2.1.1 เมืองศรีเทพในมุมิศาสตร์ลุ่มแม่น้ำป่าสัก	20
2.1.2 มุมิศาสตร์ที่ตั้งเมืองศรีเทพ.....	23
2.1.3 ลักษณะทางกายภาพของเมืองศรีเทพ	28
2.2 การศึกษาที่ผ่านมาและแนวคิดเกี่ยวกับพัฒนาการของเมืองศรีเทพ.....	31

2.2.1 การค้นพบเมืองศรีเทพของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพในบริบทหลักฐานทางประวัติศาสตร์.....	31
2.2.2 แนวคิดเรื่องพัฒนาการเมืองศรีเทพของควอริทซ์ เวลส์.....	36
2.2.3 องค์ความรู้ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่เมืองศรีเทพ.....	38
2.2.4 ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพและอาณาจักรโบราณอื่น ๆ.....	42
2.2.5 เมืองศรีเทพกับแนวคิดเมืองตอนใน.....	56
บทที่ 3 หลักฐานทางโบราณคดีพบที่เมืองศรีเทพ.....	65
3.1. หลักฐานประเภทจารึก.....	65
3.1.1 จารึกภาษาสันสกฤตช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 – 12.....	65
3.1.2 จารึกในพุทธศาสนา.....	72
3.1.3 จารึกเขมรโบราณช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 – 17.....	80
3.2 หลักฐานประเภทโบราณสถาน.....	83
3.2.1 โบราณสถานสำคัญเนื่องในศาสนาพุทธ.....	83
3.2.2 โบราณสถานสำคัญเนื่องในศาสนาฮินดู.....	97
3.2.3 โบราณสถานขนาดเล็ก.....	105
3.2.4 โบราณสถานเกี่ยวกับการจัดการน้ำ.....	117
3.2.5 ข้อสังเกตจากหลักฐานประเภทโบราณสถาน.....	127
3.3 หลักฐานประเภทโบราณวัตถุ.....	128
3.3.1 โบราณวัตถุเนื่องในศาสนาฮินดู.....	128
3.3.2 โบราณวัตถุเนื่องศาสนาพุทธ.....	167
3.3.3 ประติมากรรมอื่น ๆ.....	214
3.3.4 ข้อสังเกตจากหลักฐานประเภทโบราณวัตถุ.....	219
3.4 ข้อสังเกตเกี่ยวกับลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพจากหลักฐานทางโบราณคดี.....	220

บทที่ 4 ผลการขุดค้นทางโบราณคดีในพื้นที่เมืองศรีเทพที่ผ่านมา และข้อมูลใหม่จากการขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2561.....	224
4.1 การขุดค้นทางโบราณคดีช่วงที่ 1 ปี 2521-2526: ยุคแห่งการบุกเบิกเมืองศรีเทพ.....	224
4.2 การขุดค้นทางโบราณคดีช่วงที่ 2 ปี 2531-2537: องค์ความรู้เริ่มแรกของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.....	225
4.2.1 การขุดค้นพื้นที่เมืองใน ช่วงปี 2531 และ 2537.....	226
4.2.2 การขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2531.....	229
4.2.3 การขุดค้นที่บ้านหนองแดง นอกเมืองศรีเทพปี 2533 - 2534.....	229
4.3 การขุดค้นทางโบราณคดีช่วงที่ 3 ปี 2552 – 2559: ข้อมูลใหม่ในห้วงทศวรรษที่ผ่านมา.....	231
4.3.1 การขุดค้นพื้นที่เมืองใน ปี 2552.....	232
4.3.2 การขุดค้นพื้นที่เมืองใน ปี 2556.....	238
4.3.3 การขุดค้นพื้นที่เมืองในครั้งล่าสุด ปี 2559	240
4.4 ข้อมูลใหม่จากการขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2561.....	245
4.4.1 ผลการขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2561.....	247
4.4.2 ผลวิเคราะห์โบราณวัตถุจากการขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2561.....	252
4.4.3 กิจกรรมในอดีตที่พบจากการขุดค้นทางโบราณคดี.....	257
4.4.4 ลำดับอายุสมัยและลักษณะกิจกรรมที่พบจากการขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2561.....	259
4.4.5 ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับพื้นที่เมืองนอก	263
4.5 สรุปผลการขุดค้นพื้นที่เมืองศรีเทพที่ผ่านมา.....	269
บทที่ 5 พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนใน	272
5.1 เมืองศรีเทพระยะที่ 1 ประมาณพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 (ราว 1,700 – 1,600 ปีมาแล้ว) ...	272
5.1.1 ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน.....	272
5.1.2 ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม	275
5.1.3 ชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพกับชุมชนหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์.....	278

5.1.4	บทบาทในฐานะชุมชนตอนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 – 10.....	281
5.2	เมืองศรีเทพระยะที่ 2 พุทธศตวรรษที่ 11 - 13 (ราว 1,500 – 1,300 ปีมาแล้ว).....	282
5.2.1	ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน.....	282
5.2.2	ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม.....	284
5.2.3	ความสัมพันธ์กับอาณาจักรฟูนันและเจนละ.....	295
5.2.4	ศรีเทพคือเมืองหลวงของรัฐทวารวดี ?	298
5.2.5	บทบาทในฐานะเมืองตอนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 13.....	302
5.3	เมืองศรีเทพระยะที่ 3 พุทธศตวรรษที่ 13 – 15 (ราว 1,300 – 1100 ปีมาแล้ว).....	307
5.3.1	ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน.....	307
5.3.2	ลักษณะทางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ.....	309
5.3.3	ศรีเทพคือศรีจนาศะ ?	316
5.3.4	ศรีเทพคือเจนละบก ?	320
5.3.5	บทบาทในฐานะเมืองตอนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 15.....	322
5.4	เมืองศรีเทพระยะที่ 4 พุทธศตวรรษที่ 16 – 18 (ราว 1,000 – 800 ปีมาแล้ว).....	327
5.4.1	ข้อสังเกตเรื่องอิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนครช่วงพุทธศตวรรษที่ 16.....	327
5.4.2	ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน.....	330
5.4.3	ลักษณะทางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ.....	332
5.4.4	บทบาทและความสำคัญในฐานะเมืองตอนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18	336
5.4.5	ข้อสังเกตเกี่ยวกับการทิ้งร้างเมืองศรีเทพหลังพุทธศตวรรษที่ 18.....	338
บทที่ 6	สรุปและเสนอแนะ	342
	รายการอ้างอิง.....	347
	ภาคผนวก.....	365
	ประวัติผู้เขียน.....	371

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ 1 คุณลักษณะของโบราณสถานที่พบในพื้นที่เมืองใน.....	107
ตารางที่ 2 คุณลักษณะของโบราณสถานที่พบในพื้นที่เมืองใน (ต่อ).....	108
ตารางที่ 3 คุณลักษณะของโบราณสถานที่พบในพื้นที่เมืองใน (ต่อ).....	109
ตารางที่ 4 คุณลักษณะของโบราณสถานที่พบในพื้นที่เมืองใน (ต่อ).....	110
ตารางที่ 5 คุณลักษณะของโบราณสถานที่พบในพื้นที่เมืองนอก	111
ตารางที่ 6 สรุปลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรมจากหลักฐานทางโบราณคดี	223
ตารางที่ 7 ตัวอย่างกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์และบริบททางโบราณคดี จากการขุดค้นปี 2561	260
ตารางที่ 8 ค่าอายุทางวิทยาศาสตร์จากการขุดค้นปี 2561	260
ตารางที่ 9 สรุปคุณลักษณะเชิงพื้นที่ของเมืองในและเมืองนอก จากการสำรวจและขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2561.....	265
ตารางที่ 10 สรุปลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรมจากหลักฐานทางโบราณคดีและการขุดค้น	271
ตารางที่ 11 ช่วงเวลาการเกิดขึ้นของชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพเทียบกับเมืองโบราณอื่น ๆ จากการรวบรวมของสตีเฟน เมอร์ฟี.....	280

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 1 สถาปัตยกรรมศาสตร์ลุ่มแม่น้ำป่าสักและตำแหน่งเมืองโบราณ	21
ภาพที่ 2 ตำแหน่งเมืองศรีเทพและภาพรวมเมืองโบราณในพื้นที่ประเทศไทย	23
ภาพที่ 3 สถาปัตยกรรมศาสตร์โดยรอบเมืองศรีเทพและตำแหน่งชุมชนโบราณ.....	24
ภาพที่ 4 เส้นทางและช่องทางการติดต่อระหว่างพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับที่ราบสูงโคราช ผ่านเมืองศรีเทพตามการศึกษาของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.....	26
ภาพที่ 5 แผนผังเมืองศรีเทพจากภาพถ่ายดาวเทียมในปัจจุบัน.....	29
ภาพที่ 6 แผนผังเมืองศรีเทพจากการวิเคราะห์ภาพถ่ายดาวเทียม.....	29
ภาพที่ 7 โบราณสถาน-วัตถุที่พบจากการสำรวจเมืองศรีเทพเมื่อปี 2447	32
ภาพที่ 8 ตำแหน่งเมืองสีเทพ (ศรีเทพ) ในแผนที่ยุทธศาสตร์ครั้งรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อ้างถึงใน อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2538a, น. 6).....	36
ภาพที่ 9 แหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายรอบเมืองศรีเทพ จากการสำรวจเมื่อปี 2554	40
ภาพที่ 10 ชิ้นส่วนแกนและกำไลหินจากแหล่งโบราณคดีบ้านหนองหมู (ซ้าย) และชิ้นส่วนกระดูกมนุษย์และเศษภาชนะดินเผาจากหลุมลักลอบขุด แหล่งโบราณคดีบ้านเขาค้าง (ขวา).....	41
ภาพที่ 11 ขอบเขตชายทะเลสมัยโบราณเสนอโดยทิวา ศุภจรรยา และผ่องศรี วนาสิน	57
ภาพที่ 12 สถาปัตยกรรมช่วงพุทธศตวรรษที่ 7- 15 ตามข้อเสนอของตรงใจ หุตางกูร	59
ภาพที่ 13 จารึกเมืองศรีเทพ	66
ภาพที่ 14 จารึกไวยณพ	67
ภาพที่ 15 จารึกบ้านวังไผ่	69
ภาพที่ 16 จารึกเขมมาฐานพระพุทธรูป.....	73
ภาพที่ 17 จารึกปัญญาการ.....	73
ภาพที่ 18 จารึกธรรมจักรและบริเวณที่ปรากฏจารึกเรียงตามลำดับตัวเลขในภาพลายเส้น	75

ภาพที่ 19	จารึกหัวเสาพนัสนิบัติ	76
ภาพที่ 20	จารึกพระพิมพ์ดินเผาบ้านหนองสรวง	77
ภาพที่ 21	จารึกบนพระพิมพ์ 1.....	77
ภาพที่ 22	จารึกบนพระพิมพ์ 2.....	78
ภาพที่ 23	จารึกหลักธรรมภาษาบาลีที่เมืองศรีเทพเปรียบเทียบกับพื้นที่อื่น (ตัวเลขคือจำนวนที่พบ).....	79
ภาพที่ 24	จารึกหนองไม้สอ	80
ภาพที่ 25	จารึกปรารงค์ฤๅษี.....	81
ภาพที่ 26	ตำแหน่งโบราณสถานสำคัญในพื้นที่เมืองศรีเทพรวมถึงเขาลมอรัตน์	83
ภาพที่ 27	โบราณสถานเขาค้างในด้านทิศตะวันออก.....	84
ภาพที่ 28	แผนผังโบราณสถานเขาค้างใน (ก) และโบราณสถานที่น่าสนใจ (ข)	85
ภาพที่ 29	ปูนปั้นลายก้านขดที่โบราณสถานเขาค้างใน (ก) ปูนปั้นลายก้านขดที่ปราสาทพระโค (ข)	86
ภาพที่ 30	เจดีย์ประธานของโบราณสถานเขาค้างนอก.....	88
ภาพที่ 31	โบราณสถานเขาค้างนอกระยะที่ 1 และผังเจดีย์บริวาร	89
ภาพที่ 32	ระบบฐานยกเก็จแบบปญฺจรณะที่โบราณสถานเขาค้างนอก	90
ภาพที่ 33	ลักษณะการแตกมูมอาคารด้านนอกที่เก็จมูมของโบราณสถานเขาค้างนอก.....	91
ภาพที่ 34	ความสัมพันธ์กับเขาลมอรัตน์ด้านทิศตะวันตกของโบราณสถานเขาค้างนอก.....	93
ภาพที่ 35	เขาลมอรัตน์ถ่ายจากพื้นที่เมืองนอก เมืองศรีเทพในปัจจุบัน	94
ภาพที่ 36	กลุ่มพระพุทธรูป 3 องค์หันพระพักตร์ออกไปทางปากถ้ำ (กลุ่มที่ 1).....	95
ภาพที่ 37	กลุ่มพระโพธิสัตว์และพระพุทธรูปขนาบข้างด้วยธรรมจักรและสถูป (กลุ่มที่ 3).....	96
ภาพที่ 38	โบราณสถานปรารงค์ศรีเทพ.....	97
ภาพที่ 39	การขุดค้นด้านหน้าปรารงค์ศรีเทพในช่วงปี 2544.....	98
ภาพที่ 40	สระน้ำก่อนหน้าการสร้างปรารงค์ศรีเทพ (ซ้าย) และสระน้ำที่ดอนขุมเงิน (ขวา)	99
ภาพที่ 41	โบราณสถานปรารงค์สองพี่น้อง.....	100

ภาพที่ 42 การลดหลั่นระดับสวดบัวเชิงส่วนฐานและหน้าบันซ้อนชั้นที่มีความคล้ายกันของปราสาทสองพี่น้อง (ซ้าย) และปราสาทประธานของปราสาทหินพิมาย (ขวา)	102
ภาพที่ 43 ลักษณะลายใบไม้ม้วนต่อกันใต้ท่อนพวงมาลัยของทับหลังปราสาทสองพี่น้อง (บน) และทับหลังปราสาทประธานปราสาทหินพิมาย (ล่าง)	102
ภาพที่ 44 ปราสาทฤๅษี ปราสาทหมายเลข 1 (ซ้าย) ปราสาทหมายเลข 2 (ขวา).....	104
ภาพที่ 45 ตำแหน่งโบราณสถานขนาดเล็กในพื้นที่เมืองใน	106
ภาพที่ 46 ตำแหน่งโบราณสถานขนาดเล็กในพื้นที่เมืองนอก	106
ภาพที่ 47 รูปแบบอาคารโบราณสถานขนาดเล็กในพื้นที่เมืองใน	112
ภาพที่ 48 ทิศทางและประเภทของศาสนสถานพื้นที่เมืองใน (เท่าที่สามารถจัดจำแนกได้).....	115
ภาพที่ 49 สระแก้วหลังการขุดลอกเมื่อปี 2555 (บน) ปรางค์แนวบันไดศิลาแลง (ซ้ายล่าง) และจารึกเมืองศรีเทพ 5 (ขวาล่าง)	118
ภาพที่ 50 ระดับความลาดเอียงของพื้นที่เมืองศรีเทพ	120
ภาพที่ 51 แบบจำลองระบบจัดการน้ำของคูน้ำคันดิน บริเวณด้านทิศตะวันตกของเมืองใน	120
ภาพที่ 52 แผนผังเมืองนครจำปาศรีและบริเวณใกล้เคียง	121
ภาพที่ 53 การขุดลอกทางน้ำในคูน้ำด้านทิศตะวันตกที่แห้งขอด ช่วงเดือนมิถุนายนปี 2563	122
ภาพที่ 54 ตำแหน่งคันดินบังคับน้ำในพื้นที่เมืองศรีเทพ	124
ภาพที่ 55 เทวรูปพระวิษณุองค์ที่ 1 พบที่เมืองศรีเทพ	129
ภาพที่ 56 เทวรูปพระวิษณุองค์ที่ 2 พบที่เมืองศรีเทพ	129
ภาพที่ 57 เทวรูปพระกฤษณะองค์ที่ 1 พบที่เมืองศรีเทพ	130
ภาพที่ 58 เทวรูปพระกฤษณะองค์ที่ 2 พบที่เมืองศรีเทพ	131
ภาพที่ 59 เทวรูปพระกฤษณะองค์ที่ 3 พบที่เมืองศรีเทพ	131
ภาพที่ 60 เทวรูปพระวิษณุจากเขาพระเหินอ อำเภอดงหลวง จังหวัดพิจิตร (ก) และเทวรูปพระวิษณุจากเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี (ข)	134
ภาพที่ 61 พระกฤษณะศิลปะพนมตา จังหวัดตากแก้ว ประเทศกัมพูชา	135

ภาพที่ 62 ประติมากรรมพระราม (ก) และพระพลราม (ข) ศิลปะพนมดา จังหวัดตากแก้ว ประเทศ กัมพูชา.....	136
ภาพที่ 63 แผ่นทองดุนรูปพระวิษณุ พบที่เขากมอรัตน์	137
ภาพที่ 64 เทวรูปพระวิษณุศิลปะพนมดา จังหวัดตากแก้ว ประเทศกัมพูชา.....	138
ภาพที่ 65 เทวรูปสำริดขนาดเล็ก พระวิษณุและพระลักษมณ์ พบที่เขาค้างใน เมืองศรีเทพ	140
ภาพที่ 66 เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 1 พบที่เมืองศรีเทพ.....	141
ภาพที่ 67 เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 2 พบที่เมืองศรีเทพ.....	142
ภาพที่ 68 เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 3 พบที่เมืองศรีเทพ.....	142
ภาพที่ 69 เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 4 จากพิพิธภัณฑน์นอร์ตัน ไชม่อน	144
ภาพที่ 70 เศียรพระสุริยะองค์ที่ 5 หรือพระวิษณุ (?) จากพิพิธภัณฑน์ลินเดน	145
ภาพที่ 71 เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 6 เก็บรักษาอยู่ในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ	146
ภาพที่ 72 เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 7 หรือพระวิษณุ (?) ในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ...	147
ภาพที่ 73 เทวรูปพระสุริยะศิลปะคุปตะ จากเมืองพาราณสี รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย	149
ภาพที่ 74 เทวรูปพระสุริยะจากพนมบาเก จังหวัดอันเกียง ประเทศเวียดนาม	150
ภาพที่ 75 เทวรูปพระสุริยะจากเทียนถวน ประเทศเวียดนาม.....	151
ภาพที่ 76 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากทานลอง ประเทศเวียดนาม (ก) ประติมากรรมพระโพธิสัตว์ (พระสุริยะ ?) จากจังหวัดตากแก้ว ประเทศกัมพูชา (ข) และประติมากรรม ท้าวภูเวรจากเจดีย์จุลประโทน เมืองนครปฐมโบราณ (ค).....	152
ภาพที่ 77 ศิวลึงค์และฐานโยนที่ขุดพบจากปรางสองพี่น้อง (ก) และศิวลึงค์ในคลังของอุทยาน ประวัติศาสตร์ศรีเทพ (ข).....	154
ภาพที่ 78 ฐานประติมากรรมหรือฐานโยน ในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ	155
ภาพที่ 79 เทวรูปพระศิวะสี่กรขนาดเล็ก พบที่ปรางค์ศรีเทพ.....	156
ภาพที่ 80 เทวรูปอรรณวนารีศวร พบที่ปรางค์ศรีเทพ.....	157
ภาพที่ 81 เทวรูปทุรคา-มทิสาสุรมรรชนี จากกำปงสปีอ ประเทศกัมพูชา	157
ภาพที่ 82 ประติมากรรมไศวนิกาย พบที่เมืองศรีเทพ	158

ภาพที่ 83 เทวรูปพระวิษณุจากศาลพระกาฬ จังหวัดลพบุรี.....	159
ภาพที่ 84 ชิ้นส่วนมหาวิษณุกรรมรูปปั้น พบที่เมืองศรีเทพ.....	160
ภาพที่ 85 ประติมากรรมนันทิ ในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.....	161
ภาพที่ 86 เทวรูปพระคเณศ (ก) ชิ้นส่วนพระหัตถ์พระคเณศ (ข).....	162
ภาพที่ 87 แผ่นทองดุนรูปพระจันทร์.....	163
ภาพที่ 88 เทวรูปพระอัยนาร์จากพิพิธภัณฑสถานศิลปะเมโทรโพลิทัน (ก) และชิ้นส่วนเทวรูปพระอัยนาร์ ? พบที่เมืองศรีเทพ.....	164
ภาพที่ 89 ภาพสลักพระอัยนาร์ที่วัดอิสริยยะ เมืองอนูราชปุระ ประเทศศรีลังกา.....	165
ภาพที่ 90 พระพุทธรูปประทับนั่งในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง พบที่เมืองศรีเทพ.....	167
ภาพที่ 91 พระพุทธรูปประทับยืนในครอบครองของมอง มิเชล เบอร์เดเล (ก) และพระพุทธรูปประทับยืนพิพิธภัณฑสถานศิลปะคลีฟแลนด์ (ข).....	168
ภาพที่ 92 พระพุทธรูปยืนศิลปะคุปตะ สกุลช่างสารนาถในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ก) และพระพุทธรูปประทับยืนศิลปะพนมดง จากอังกอร์ โบเรย ประเทศกัมพูชา (ข).....	169
ภาพที่ 93 ประติมากรรมนูนสูงพระพุทธรูปประทับยืนในถ้ำเขาอมอรัตน์ เมืองศรีเทพ.....	170
ภาพที่ 94 พระพุทธรูปสำริดประทับยืนจากบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ (ก) และพระพุทธรูปประทับยืนจากเมืองลพบุรี (ข).....	171
ภาพที่ 95 ประติมากรรมนูนสูงพระพุทธรูปประทับนั่งขนาบข้างด้วยธรรมจักรและสถูปในถ้ำเขาอมอรัตน์.....	172
ภาพที่ 96 พระพิมพ์พระพุทธรูปเจ้าขนาบข้างด้วยธรรมจักรและสถูปจากเมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี.....	173
ภาพที่ 97 ประติมากรรมนูนสูงพระโพธิสัตว์สี่กรประทับยืนในถ้ำเขาอมอรัตน์ (ก) และพระโพธิสัตว์สำริดจากบ้านฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ (ข).....	174
ภาพที่ 98 พระเศียรพระโพธิสัตว์ไมเตรยะจากถ้ำเขาอมอรัตน์ (ก) และพระเศียรพระโพธิสัตว์สำริดจากบ้านโตนด จังหวัดนครราชสีมา.....	175
ภาพที่ 99 พระพุทธรูปประทับยืนจากพิพิธภัณฑสถานออร์ตัน ไชม่อน.....	176
ภาพที่ 100 พระพุทธรูปประทับยืนมีประภามณฑลพบที่เขาค้างนอก (ก) พระเศียรพระพุทธรูปมีประภามณฑลพบที่เขาค้างใน (ข - ค).....	178

ภาพที่ 101 พระพุทธรูปดินเผาที่มีประภาณทลจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุทุมพร	179
ภาพที่ 102 พระพุทธรูปประทับยืนเหนือบุคคลมีปีกในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ (ก) และ พระพุทธรูปประทับยืนเหนือบุคคลมีปีกที่อ้างว่ามาจากเมืองศรีเทพในครอบครองของเอกชน (ข)..	180
ภาพที่ 103 พระพุทธรูปประทับเหนือครุฑจากเมืองนครปฐมโบราณ (ก) และพระพุทธรูปประทับ เหนือครุฑจากเมืองสิงห์คูยาง จังหวัดลพบุรี	182
ภาพที่ 104 ตำแหน่งที่พบพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี (ตัวเลขคือจำนวนที่พบ)	183
ภาพที่ 105 พระพุทธรูปสำริดประทับยืนแสดงวชิรกรมูทรา พบที่เขาค้างใน	184
ภาพที่ 106 พระพุทธรูปสำริดประทับนั่งธยานมูทรา พบที่เขาค้างใน	185
ภาพที่ 107 พระโพธิสัตว์ไมเตรยะสำริดประทับนั่งธยานมูทรา (ก) และพระโพธิสัตว์ไมเตรยะเงิน ประทับนั่ง (ข) พบที่เขาค้างใน	185
ภาพที่ 108 กลุ่มพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์สำริดขนาดเล็ก พบที่เมืองเสมา	186
ภาพที่ 109 พระพุทธรูปสำริดขนาดเล็กของเมืองเสมาที่มีลักษณะบางประการคล้ายกับเมืองศรีเทพ	186
ภาพที่ 110 แผ่นทองคูนรูปพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไซมอน	187
ภาพที่ 111 แผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์ขนาดข้างด้วยธรรมจักรและสถูป ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นายจิม ทอมสัน	188
ภาพที่ 112 แผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์ไมเตรยะ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไซมอน	189
ภาพที่ 113 แผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นายจิม ทอมสัน	190
ภาพที่ 114 แผ่นเงินคูนจากโบราณสถานอุมญาคู จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น	191
ภาพที่ 115 พระพิมพ์ดินเผาแบบที่ 1 (พระพิมพ์ดินเผาบ้านหนองสรวง)	193
ภาพที่ 116 พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองนครปฐมโบราณ (ก), พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองชัยจำปา (ข) และพระพิมพ์ดินเผาจากเมืองกันทรวิชัย (ค)	193
ภาพที่ 117 พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปล้อมรอบด้วยบุคคล พบที่เมืองศรีเทพ (ก) และตัวอย่างพระพิมพ์ รูปอัฐมหาราโพธิสัตว์จากภาคใต้ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช	195

ภาพที่ 118 พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทแสดงวितรรคมุทรา พบที่เมืองศรีเทพ (ก) และ ตัวอย่างพระพิมพ์รูปพระพิมพ์รูปพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทแสดงวितรรคมุทราในภาคใต้ จัดแสดงใน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช (ข).....	196
ภาพที่ 119 แม่พิมพ์รูปพระพุทธรูปขนาบข้างด้วยสลูบ พบที่เมืองศรีเทพ	198
ภาพที่ 120 แม่พิมพ์จากแหล่งโบราณคดีบ้านท่าแค (ก) พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปในซุ้มวงโค้งประกอบ ฉัตรจากวัดพระแท่นดงรัง (ข) และพระพิมพ์รูปพระพุทธรูปขนาบข้างด้วยสลูบจากพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ วัดมณีมาวาส (ค).....	199
ภาพที่ 121 พระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ 4 กร พบที่เมืองศรีเทพ.....	200
ภาพที่ 122 พระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ไมตรียะ พบที่เมืองศรีเทพ	201
ภาพที่ 123 ธรรมจักรจากโบราณสถานเขาค้างนอก ปัจจุบันตั้งอยู่ด้านหน้าโบราณสถานเขาค้างใน ส่วนล่างที่มีสี่เหลี่ยมคี่ขึ้นดั้งเดิม ส่วนที่เหนือรอยปูนขึ้นไปคืองานบูรณะใหม่.....	203
ภาพที่ 124 ตัวอย่างลวดลายบนธรรมจักรจากเมืองศรีเทพที่มีรูปแบบเหมือนกันทั้งหมด	203
ภาพที่ 125 หัวเสาทรงกลมหรือทรงระฆัง (ก) หัวเสาทรงระฆังที่คล้ายกับหัวเสาของถ้ำนาสิก (ข) หัวเสาถ้ำหมายเลข 10 ในกลุ่มถ้ำนาสิก รัฐมหาราษฎระ (ค)	205
ภาพที่ 126 หัวเสาแปดเหลี่ยมสลักลายพวงมาลัย-พวงอุษะ.....	205
ภาพที่ 127 แท่นฐานรองรับธรรมจักรจากเมืองศรีเทพ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	206
ภาพที่ 128 ตัวอย่างวงโค้งประดับด้วยเหรียญกลมในทับหลังศิลปะสมโบโรไพรุกจากปราสาทเขาน้อย จังหวัดสระแก้ว จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี	207
ภาพที่ 129 เสาและแท่นฐานรองรับธรรมจักรในครอบครองของพลตำรวจเอกสนอง วัฒนวรางกูร (ก) แท่นฐานรองรับธรรมจักรพบที่โบราณสถานเขาค้างนอก (ข).....	207
ภาพที่ 130 โกลนธรรมจักรสดมภ์ขุดค้นพบที่โบราณสถานคน.1/6-1 และแบบจำลอง	209
ภาพที่ 131 ใบเสมาบริเวณโบราณสถานบน. 15.....	210
ภาพที่ 132 ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรรม.....	211
ภาพที่ 133 ใบเสมาจากแหล่งโบราณคดีบ้านกุดไทรงัง จังหวัดชัยภูมิ (ก) และใบเสมาสลักภาพพุทธ ประวัติจากเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ (ข).....	212

ภาพที่ 134	สลูปลำริดจากเมืองศรีเทพ (ก) และสลูปลำริดจากเมืองนครจำปาศรี (ข)	213
ภาพที่ 135	เทวรูปซุ้มภละพที่ปราสาทศรีเทพ (ก) และพระวัชรธรจากคู่มันธนาม จังหวัดร้อยเอ็ด (ข)	215
ภาพที่ 136	ทวารบาลพที่ปราสาทศรีเทพ (ก) ทวารบาลที่ปราสาทบายน ประเทศกัมพูชา (ข)	216
ภาพที่ 137	ประติมากรรมดินเผารูปคช-ลักษมี (ก) และกูเวร (ข) พบที่เมืองศรีเทพ	217
ภาพที่ 138	ชิ้นส่วนคานหามสำริดรูปนาคพบที่เมืองศรีเทพ	218
ภาพที่ 139	ชิ้นส่วนคานสำริดรูปนาค - ครุฑ พบที่เมืองศรีเทพ (ก) สะพานนาค (ด้านหลังเป็นครุฑ) ปราสาทตาพรหม ประเทศกัมพูชา (ข)	218
ภาพที่ 140	ตำแหน่งหลุมขุดค้นในพื้นที่เมืองศรีเทพตามแต่ละช่วงเวลา	225
ภาพที่ 141	โครงกระดูกช้างสภาพเกือบสมบูรณ์ที่พบจากการขุดค้นในปี 2531	226
ภาพที่ 142	โครงกระดูกเพศหญิง (ซ้าย) และโครงกระดูกเด็ก (ขวา) ที่พบจากการขุดค้นในปี 2531	227
ภาพที่ 143	การขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดงปี 2533 – 2534 และโบราณวัตถุชิ้นสำคัญที่พบ	230
ภาพที่ 144	หลุมเสาในหลุมขุดค้นที่ 1 ปี 2552	233
ภาพที่ 145	การขุดค้นโครงกระดูกมนุษย์ในหลุมขุดค้นที่ 3 ปี 2552	234
ภาพที่ 146	ภาชนะมีสันและภาชนะมีพวย พบในหลุมขุดค้นที่ 2 ปี 2552	236
ภาพที่ 147	ตัวอย่างภาชนะดินเผาแบบเขมร จากการขุดค้นในปี 2552	236
ภาพที่ 148	ชิ้นส่วนภาชนะทรงตลับแบบจีน เขียนลายใต้เคลือบ จากการขุดค้นปี 2552	237
ภาพที่ 149	ตัวอย่างโบราณวัตถุชิ้นพิเศษของหลุมขุดค้นที่ 3 ได้แก่ ลูกเต๋าข้าง ลูกปัดหินอาเกต และลูกปัดแก้ว (เรียงจากซ้ายไปขวา)	237
ภาพที่ 150	ร่องรอยกิจกรรมและหลักฐานทางโบราณคดีในหลุมขุดค้นที่ 1 ปี 2556	239
ภาพที่ 151	เหรียญเงินรูปพระอาทิตย์-ศรีวิไลสะ จากหลุมขุดค้นที่ 1 ปี 2556	239
ภาพที่ 152	ลักษณะชั้นทับถมและหลักฐานทางโบราณคดีในหลุมขุดค้นที่ 1 ปี 2559	242
ภาพที่ 153	ลักษณะชั้นทับถมและหลักฐานทางโบราณคดีในหลุมขุดค้นที่ 4 ปี 2559	242

ภาพที่ 154 หลุมขุดค้นที่ 1 และ 4 ปี 2559 หลังการขุดค้นขยายพื้นที่ในปี 2562 – 2564.....	243
ภาพที่ 155 โบราณวัตถุที่พบจากหลุมขุดค้นที่ 1 และ 4 ปี 2559.....	244
ภาพที่ 156 ตำแหน่งหลุมขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณพื้นที่เมืองนอกปี 2561.....	248
ภาพที่ 157 สภาพพื้นที่ของหลุมขุดค้น TP.1 (บน) และ TP.2 (ล่าง).....	249
ภาพที่ 158 กลุ่มเศษภาชนะดินเผาและดินเผาไฟในหลุมขุดค้นที่ 1 ปี 2561.....	250
ภาพที่ 159 กลุ่มหลักฐานทางโบราณคดีในหลุมขุดค้นที่ 2 ปี 2561.....	251
ภาพที่ 160 ชั้นดินธรรมชาติที่ไม่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีมีลักษณะเป็นศิลาแลงธรรมชาติ พบ ทั้งหลุมขุดค้นที่ 1 และ 2 ปี 2561.....	251
ภาพที่ 161 รูปทรงสันนิษฐานของภาชนะที่วิเคราะห์จากส่วนปากจากการขุดค้นปี 2561.....	252
ภาพที่ 162 รูปทรงสันนิษฐานของภาชนะที่วิเคราะห์จากส่วนก้นและฐาน จากการขุดค้นปี 2561.....	253
ภาพที่ 163 ลวดลายการตกแต่งภาชนะ จากการขุดค้นปี 2561.....	253
ภาพที่ 164 ภาชนะเต็มใบพบจากหลุมขุดค้นที่ 2 ปี 2561.....	254
ภาพที่ 165 ตะปูเหล็กจากหลุมขุดค้นที่ 2 ปี 2561.....	255
ภาพที่ 166 ชั้นส่วนพื้นของสัตว์ประเภทวัวควายที่พบจากหลุมขุดค้นที่ 2 ปี 2561.....	256
ภาพที่ 167 ชั้นกิจกรรมบริเวณที่เก็บตัวอย่างกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์ในหลุมขุดค้นที่ 2 ปี 2561 (ตัวอย่างที่ 3 และ 4).....	261
ภาพที่ 168 ชั้นกิจกรรมระดับ 30 – 40 เซนติเมตรจากผิวดินในหลุมขุดค้นที่ 1 ที่เก็บตัวอย่างไป กำหนดอายุ (ตัวอย่างที่ 1 และ 2).....	262
ภาพที่ 169 เปรียบเทียบแผนผังเมืองศรีเทพ (ซ้าย) และเมืองเสมา (ขวา).....	267
ภาพที่ 170 แบบสันนิษฐานการตั้งถิ่นฐานบริเวณเมืองศรีเทพในระยะที่ 1 (กำหนดขอบเขตจากข้อมูล การขุดค้นทางโบราณคดี).....	275
ภาพที่ 171 แบบสันนิษฐานการตั้งถิ่นฐานบริเวณเมืองศรีเทพในระยะที่ 2 (กำหนดขอบเขตจากข้อมูล การขุดค้นทางโบราณคดี).....	283
ภาพที่ 172 ตำแหน่งจารึกพระเจ้ามเหศวรธรรมัน แบ่งตามระยะการแพร่กระจาย.....	297
ภาพที่ 173 ความสัมพันธ์ระหว่างแหล่งผลิตและเมืองเพชรบูรณ์.....	305

ภาพที่ 174 แบบสันนิษฐานการตั้งถิ่นฐานบริเวณเมืองศรีเทพในระยะที่ 3 (กำหนดขอบเขตจากข้อมูล
การสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดี)..... 309

ภาพที่ 175 แบบสันนิษฐานเส้นทางติดต่อตอนในแผ่นดินจากเมืองศรีเทพในระยะที่ 3..... 326

ภาพที่ 176 แบบสันนิษฐานการตั้งถิ่นฐานบริเวณเมืองศรีเทพในระยะที่ 4 (กำหนดขอบเขตจากข้อมูล
การสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดี)..... 331

ภาพที่ 177 แบบจำลองเส้นทางติดต่อตอนในแผ่นดินในระยะที่ 4..... 338

ภาพที่ 178 ตำแหน่งเมืองศรีเทพกับโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรสมัยบายน ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18
..... 339



บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

“เมืองศรีเทพ” ถือเป็นเมืองโบราณสำคัญในกลุ่มแม่น้ำป่าสักที่มีพัฒนาการต่อเนื่องยาวนาน แต่จุดเริ่มต้นของการศึกษาเรื่องราวของเมืองศรีเทพอย่างเป็นทางการนั้น อาจกล่าวได้ว่าเริ่มต้นจากการค้นพบเมืองของสมเด็จพระบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเมื่อปี 2447 ทรงมีข้อคิดเห็นถึงคำว่า “ศรีเทพ” คงไม่ใช่ชื่อที่แท้จริงของเมืองโบราณแห่งนี้ แต่กระนั้นก็ยังพอมิเคำกลางหลงเหลือเป็นชื่อชุมชนปัจจุบันในขณะนั้น จึงทรงให้ชื่อว่าศรีเทพไว้ก่อนและใช้เรียกกันมาจนถึงปัจจุบัน พร้อมทั้งยังทรงเก็บรวบรวมโบราณวัตถุหลายรายการกลับมาเก็บรักษาไว้ยังพระนครด้วย (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2556, น. 18-19) เป็นเหตุให้ต่อมาจึงมีการสำรวจและศึกษาเพิ่มเติมจากนักวิชาการมากขึ้น ทั้งการเดินทางมาสำรวจของนายควอริทซ์ เวลส์ ในช่วงปี 2478 - 2480 (Wales, 1937) และนายตรี อมาตยกุล เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรที่ทำการสำรวจและขึ้นทะเบียนเมืองศรีเทพเป็นโบราณสถานที่สำคัญของชาติในปี 2478 (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2538a, น. 8) รวมถึงการการค้นพบประติมากรรมทางศาสนาของหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ขณะที่ทรงนำนักศึกษามาขุดค้นบ้านพุเตย อำเภอวิเชียรบุรี ในปี 2510 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2539, น. 12) และการทำงานของกรมศิลปากรในช่วงต่อมา ซึ่งเป็นผลให้องค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของเมืองศรีเทพกระจ่างชัดเป็นที่น่าสนใจในวงวิชาการยิ่งขึ้น

เมืองศรีเทพมีพื้นที่ประมาณ 2,889 ไร่ หรือประมาณ 4.7 ตารางกิโลเมตร ล้อมรอบด้วยคูน้ำคันดิน โดยแบ่งพื้นที่ออกเป็น 2 ส่วนในลักษณะของเมืองแฝด เรียกว่า “เมืองใน” และ “เมืองนอก” พื้นที่เมืองในมีรูปร่างค่อนข้างกลม ล้อมรอบด้วยคูน้ำคันดินมีพื้นที่ประมาณ 1,300 ไร่ ส่วนพื้นที่เมืองนอกมีพื้นที่ประมาณ 1,589 ไร่ มีคูน้ำคันดินล้อมรอบด้วยเช่นกัน แต่มีรูปร่างคล้ายกับสี่เหลี่ยมมุมมน (กรมศิลปากร, 2550, น. 71) ด้วยลักษณะผังเมืองอันโดดเด่นนี้ จึงมีข้อสันนิษฐานถึงการเกิดขึ้นของทั้งสองพื้นที่ต่างกันอย่างชัดเจน โดยที่ข้อสันนิษฐานแรกเสนอว่าพื้นที่เมืองนอกต่อขยายออกจากพื้นที่เมืองใน หลังจากที่มีการขุดคูน้ำคันดินเป็นขอบเขตเมืองในแล้วในสมัยทวารวดี จากนั้นจึงสร้างเมืองนอกโดยการขุดคูน้ำคันดินต่อขยายจากเมืองในไปทางทิศตะวันออกจนเป็นลักษณะของเมืองแฝด โดย

เกิดขึ้นในช่วงวัฒนธรรมเขมรโบราณประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 ตามลักษณะเมืองในวัฒนธรรมเขมรโบราณที่นิยมสร้างเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยม (กรมศิลปากร, 2550, น. 43-47) ในขณะที่อีกข้อสันนิษฐานหนึ่งเสนอว่าการเกิดขึ้นของพื้นที่เมืองนอกไม่เกี่ยวข้องกับการขยายเมือง หากแต่เป็นการวางแผนแบ่งพื้นที่ใช้งานเป็นสัดส่วนมาตั้งแต่แรกและควรสร้างขึ้นตั้งแต่วัฒนธรรมทวารวดีแผ่เข้ามาแล้ว (ธิดา สาระยา, 2537c, น. 145) โดยอาจแบ่งเป็นพื้นที่ทางธรรมหรือพื้นที่ตั้งศาสนสถานอยู่บริเวณเมืองใน และพื้นที่ทางโลกหรือพื้นที่อยู่อาศัย ตลาด ย่านต่าง ๆ รวมถึงพระราชวังอยู่บริเวณเมืองนอก (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2559, น. 30; 2560, น. 239) อย่างไรก็ตามยังไม่มีข้อสรุปที่ชัดเจนในปัจจุบัน แม้ว่าการขุดลอกคูเมืองครั้งใหญ่ของกรมศิลปากรในปี 2543 จะแสดงให้เห็นว่ามีความแตกต่างกันทางด้านคุณลักษณะของโครงสร้างระหว่างคูน้ำเมืองในและเมืองนอกอยู่ด้วยก็ตาม

สภาพภูมิศาสตร์ของเมืองศรีเทพตั้งอยู่บนที่ดอน บริเวณชายตะพักที่ลาดต่ำลงมาจากภูเขา ด้านทิศตะวันออก ในขณะที่ทางด้านทิศตะวันตกเป็นพื้นที่ราบลุ่ม มีแนวแม่น้ำป่าสักที่ไหลจาก ทิศเหนือลงสู่ทิศใต้ ห่างจากเมืองศรีเทพประมาณ 5 กิโลเมตร และยังเป็นศูนย์รวมของลำน้ำลำห้วยสายเล็กที่ไหลมารวมกันบริเวณชายตะพักบริเวณเมืองศรีเทพ ก่อนจะผ่านเข้าสู่พื้นที่ด้านใต้ทำให้พื้นที่มีลักษณะเป็นแอ่งเหมาะสำหรับการเพาะปลูกและตั้งถิ่นฐานของชุมชนเกษตรกรรม นอกจากนี้ตำแหน่งที่ตั้งยังเอื้อประโยชน์ให้เมืองศรีเทพพัฒนาเป็นเมืองใหญ่ จากการเป็นชุมทางการติดต่อระหว่างบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและที่ราบสูงโคราชมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2560, น. 237) ดังที่สำรวจพบช่องทางข้ามเทือกเขาทางด้านทิศตะวันออกของเมืองศรีเทพจำนวน 5 ช่องทาง ซึ่งแต่ละช่องทางก็ปรากฏแหล่งโบราณคดีทั้งแหล่งโบราณคดีในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายและยุคประวัติศาสตร์วางตัวในแนวตะวันตก-ตะวันออก ตั้งแต่จังหวัดนครสวรรค์ผ่านจังหวัด เพชรบูรณ์ ในเขตอำเภอวิเชียรบุรีและอำเภอศรีเทพ จนล่องเข้าสู่จังหวัดชัยภูมิ (สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 33-36)

ธิดา สาระยา เสนอว่าด้วยตำแหน่งที่ตั้งทำให้เมืองศรีเทพกลายเป็นเมืองกึ่งกลางระหว่างภูมิภาค ตั้งอยู่ระหว่างการแพร่กระจายของสองวัฒนธรรมสำคัญในช่วงต้นประวัติศาสตร์ ได้แก่ วัฒนธรรมทวารวดีที่สัมพันธ์กับพุทธศาสนาในภาคกลางของประเทศไทย และวัฒนธรรมเจนละหรือเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครที่สัมพันธ์กับคติความเชื่อในศาสนาฮินดูจากบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง จึงถือได้ว่าเป็นเมืองตอนในที่มีความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์เมืองหนึ่งในภูมิภาคนี้ ซึ่งโดยปกติแล้ว

การศึกษาพัฒนาการของรัฐโบราณส่วนใหญ่จะละเลยเมืองตอนใน แต่ให้ความสำคัญอย่างมากกับบ้านเมืองใกล้ชายฝั่งทะเล ดังนั้นเมืองตอนในจึงมักถูกมองว่าเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ความเป็นมาของเมืองใกล้ชายฝั่งทะเล และไม่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญเฉพาะตนเลย (ธิดาสาระยา, 2537c, น. 135-137)

สำหรับนิยามความเป็นเมืองท่าชายฝั่งทะเลของเมืองโบราณในพื้นที่ภาคกลางของไทย อ้างอิงได้จากผลการศึกษาทางภูมิศาสตร์ของผ่องศรี วนาสินและทิวา ศุภจรรยา ที่ได้ศึกษาแนวชายฝั่งทะเลโบราณโดยใช้ภาพถ่ายดาวเทียมและภาพถ่ายทางอากาศ โดยตั้งข้อสันนิษฐานว่าแนวชายฝั่งทะเลในสมัยทวารวดีคงเป็นอ่าวลึกเข้าไปแผ่นดิน มีสภาพเป็นที่ลุ่มต่ำใกล้เคียงระดับน้ำทะเล และบางพื้นที่ก็มีลักษณะเป็นหาดทราย สัมพันธ์กับตำแหน่งเมืองโบราณสมัยทวารวดีหลายเมืองที่ตั้งอยู่ที่ระดับความสูง 3.5 - 4 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ซึ่งควรมีลักษณะเป็นเมืองท่าชายทะเลในสมัยทวารวดีด้วย (ทิวา ศุภจรรยา & ผ่องศรี วนาสิน, 2524, น. 30-31)

แนวคิดเรื่องชายฝั่งทะเลโบราณข้างต้นมีผลต่อการตีความและศึกษาโบราณคดียุคต้นประวัติศาสตร์ในระยะต่อมา แต่เมื่อไม่นานมานี้ตรงใจ หุตางกูรได้เสนอข้อคิดเห็นใหม่โดยการตรวจสอบขอบเขตของแนวชายฝั่งทะเลโบราณสมัยทวารวดีด้วยวิธีเรณูวิทยา ซึ่งผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่าชายฝั่งทะเลโบราณสมัยทวารวดีไม่ได้เป็นอ่าวลึกเข้าไปในแผ่นดิน หากแต่มีขอบเขตสูงสุดไม่เกินอำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการในปัจจุบัน และแนวสันดอนป่าชายเลนน่าจะเป็นเครื่องกีดขวางการเดินเรือเข้าสู่เมือง ส่วนที่ราบกว้างใหญ่หลังแนวสันดอนป่าชายเลนเป็นที่ราบน้ำท่วมถึงตามฤดูกาล เมืองทวารวดีส่วนใหญ่จึงตั้งอยู่บนพื้นที่สูงพื้นน้ำ และใช้ลำน้ำในการออกสู่ทะเลเหมือนในสมัยกรุงศรีอยุธยา (ตรงใจ หุตางกูร, 2557, น. 11-44)

แม้ว่าทั้งสองแนวคิดจะไม่สอดคล้องกันในด้านขอบเขตของพื้นที่ชายฝั่งทะเลโบราณ และคงต้องมีการศึกษาต่อไปอีกมาก แต่ผลจากการศึกษาก็แสดงให้เห็นว่าเมืองสมัยทวารวดีไม่สามารถใช้พื้นที่ทะเลโบราณตามแนวคิดแรก หรือพื้นที่น้ำท่วมตามฤดูกาลตามแนวคิดหลัง ในการตั้งถิ่นฐานถาวรได้ ดังนั้นเมืองสมัยทวารวดีจึงตั้งอยู่บริเวณลานตะพักที่น้ำท่วมไม่ถึง และมีเส้นทางติดต่อกับชายฝั่งทะเลโบราณหรือพื้นที่น้ำท่วมตามฤดูกาลได้

อย่างไรก็ตามคำจำกัดความของเมืองชายฝั่งทะเลของธิดา สารระยา ไม่ได้เจาะจงเฉพาะเมืองที่มีพื้นที่ติดทะเลเท่านั้น แต่หมายรวมถึงเมืองที่มีช่องทางติดต่อทะเลได้สะดวก รวมถึงสามารถติดต่อกับเมืองตอนในได้ด้วย ยกตัวอย่างเมืองลพบุรีที่เป็นเมืองท่าชายฝั่งที่อยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำที่สามารถติดต่อสู่ฝั่งทะเลได้สะดวก แตกต่างจากเมืองชายฝั่งที่ติดทะเลเช่นเมืองในคาบสมุทรภาคใต้ (ธิดา สารระยา, 2537b, น. 173) ดังนั้นเมืองตอนในจึงไม่ได้หมายความว่าเมืองที่อยู่ห่างไกลจากชายฝั่งทะเล แต่อาจเป็นเมืองที่ไม่สามารถติดต่อโดยตรงกับชายฝั่งทะเลได้ ด้วยอุปสรรคด้านการคมนาคม หรือการที่ต้องออกสู่ทะเลโดยผ่านเมืองอื่น ๆ ซึ่งเป็นผลให้ไม่สามารถติดต่อกับภายนอกภูมิภาคได้โดยตรง ด้วยเหตุนี้ศรีเทพจึงตรงกับนิยามเมืองตอนในของธิดา สารระยา ด้วยเหตุผลที่ต้องออกสู่ชายฝั่งทะเลโดยผ่านเมืองอื่น เช่น เมืองลพบุรี เมืองซีตชิน เมืองอุตะเถา จังหวัดสระบุรี ที่ตั้งอยู่ใกล้ชายฝั่งทะเลโบราณมากกว่า

แนวคิดของธิดา สารระยาดูเหมือนว่าจะสอดคล้องกับแนวคิดของศรีศักร วัลลิโภดม ผู้เสนอว่าทวารวดีมีลักษณะเป็นมณฑลหรือสหพันธรัฐ กล่าวคือเป็นการรวมกลุ่มของเมืองตามสภาพภูมิศาสตร์และตำแหน่งที่ตั้ง อันได้แก่ กลุ่มของเมืองท่าใกล้ชายฝั่งทะเล เช่น เมืองนครปฐมโบราณ เมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี และกลุ่มของเมืองตอนใน เช่น เมืองศรีเทพ เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา โดยกลุ่มเมืองศรีเทพและเมืองเสมานั้นมีความคล้ายคลึงกันมากทั้งทางด้านแผนผัง ศาสนสถาน รวมทั้งพัฒนาการทางวัฒนธรรม จึงมีข้อคิดเห็นว่าทั้งสองเมืองควรเป็นกลุ่มของมณฑลที่ชื่อว่า “ศรีจินาศะ” ในระบบของเมืองคู่ที่มีความสัมพันธ์กันทางเครือญาติ ดังเช่นที่ปรากฏอย่างชัดเจนที่เมืองอยุธยาและเมืองลพบุรี เมืองทริภุญชัยและเมืองเขลางค์ในสมัยหลัง (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2559, น. 29-30)

ถึงแม้เรื่องราวของอาณาจักรศรีจินาศะจะยังไม่สามารถอธิบายได้อย่างชัดเจนในปัจจุบัน แต่ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าแนวคิดของธิดา สารระยาและศรีศักร วัลลิโภดมเกี่ยวกับเมืองตอนในค่อนข้างน่าสนใจ ด้วยเหตุที่ว่าในปัจจุบันมีการศึกษาเมืองตอนในที่ตั้งอยู่ในดินแดนประเทศไทยน้อยมาก ไม่ว่าจะป็นในสมัยทวารวดีหรือสมัยหลังกว่านั้น ดังนั้นการศึกษาเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนใน จึงเป็นประเด็นศึกษาใหม่ ซึ่งไม่เคยมีการศึกษาอย่างชัดเจนมาก่อน อย่างไรก็ตามผู้วิจัยคิดว่ากุญแจสำคัญของการศึกษาเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนในคือ การศึกษาพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมือง

ศรีเทพทุกช่วงเวลาให้กระจ่าง ก่อนที่จะตีความในฐานะเมืองตอนในว่ามีความสำคัญอย่างไร โดยเฉพาะการทบทวนองค์ความรู้เดิมว่าถูกต้องและครบถ้วนหรือไม่

องค์ความรู้เกี่ยวกับพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพ นับตั้งแต่ค้นพบและศึกษาอย่างต่อเนื่องกว่า 100 ปี สามารถสรุปพัฒนาการทางวัฒนธรรมได้เป็น 3 ช่วงใหญ่ อันเริ่มตั้งแต่การปรากฏร่องรอยของคนในอดีตตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายหรือประมาณ 2,000 – 1,500 ปีมาแล้ว กระทั่งพัฒนาเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ด้วยการสร้างสรรค์ศิลปกรรมอันเป็นเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมทวารวดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 16 จวบจนวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครได้เข้ามาแทนที่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 (กรมศิลปากร, 2550, น. 37-48; สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 10-13; อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2538a, น. 34-46) ถือเป็นแบบแผนวัฒนธรรมหลักที่ใช้อธิบายให้เห็นภาพรวมอย่างรวบรัดที่สุด ทั้งที่จริงแล้วได้ปรากฏหลักฐานต่าง ๆ ที่มีมิติอันลุ่มลึกอีกมาก โดยเฉพาะมิติทางด้านเวลาและการซ้อนทับกันของวัฒนธรรมทวารวดีและเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร อันมีนัยสำคัญที่จะนำไปสู่การอธิบายพัฒนาการทางวัฒนธรรมอย่างละเอียดได้

ก่อนที่เมืองศรีเทพจะกลายเป็นเมืองโบราณสำคัญของลุ่มแม่น้ำป่าสักในยุคประวัติศาสตร์นั้น การสำรวจของกรมศิลปากรในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์แสดงให้เห็นว่าพบแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจำนวนมากในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสัก ตั้งแต่อำเภอศรีเทพขึ้นไปจนถึงอำเภอหล่มสัก ซึ่งในเขตใกล้เคียงกับเมืองศรีเทพพบการกระจายตัวตามลำน้ำสายรอง โดยเฉพาะบริเวณด้านทิศตะวันตกใกล้กับเขาถมอรัตน์ที่เป็นพื้นที่ราบลุ่มอุดมสมบูรณ์และมีสาขาของลำน้ำลำห้วยเล็ก ๆ เต็มพื้นที่ เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านหนองหมู แหล่งผลิตกำไลหินแหล่งใหญ่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนกลาง แหล่งโบราณคดีบ้านวังขามที่พบลูกปัดเป็นจำนวนมาก แหล่งโบราณคดีบ้านเขาค้างที่มีร่องรอยการฝังศพและหลักฐานการอยู่อาศัยเป็นชุมชนขนาดใหญ่ (ธวัชชัย ชื่นไพศาลศิลป์, 2555, น. 142-175)

การสำรวจและศึกษาทางโบราณคดีในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก ยังแสดงให้เห็นว่าชุมชนในแถบนี้ไม่ได้อยู่โดดเดี่ยว หากแต่มีการติดต่อค้าขายกันทั้งระหว่างชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงและระหว่างภูมิภาค โดยเฉพาะกับเขตที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2548, น. 79-80; สว่าง เลิศฤทธิ, 2546, น. 72) ชุมชนโบราณบริเวณเมืองศรีเทพก็คงมีลักษณะเช่นเดียวกันนี้ เนื่องจากพบโบราณวัตถุที่มาจากภายนอกเช่นกัน เช่น กำไลหินอ่อน ลูกปัดหินคาร์เนเลียน ลูกปัดหิน

อาเกต เป็นต้น ซึ่งอาจเป็นการแลกเปลี่ยนกันระหว่างชุมชนใกล้เคียงหรือชุมชนที่อยู่ห่างไกลออกไป โดยจะเห็นได้ว่าชุมชนระยะแรกที่เมืองศรีเทพมีศักยภาพมากพอที่จะพัฒนาเป็นเมืองขนาดใหญ่ต่อไปได้ (สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 30-31)

เมื่อย้อนกลับมาพิจารณาในขอบเขตพื้นที่เมืองศรีเทพและบริเวณใกล้เคียง การศึกษาในช่วงแรก ๆ เป็นการศึกษามากจากโบราณสถานวัตถุที่ปรากฏให้เห็นในบริเวณเมืองศรีเทพ โดยโบราณวัตถุถูกรวบรวมตั้งแต่การค้นพบเมืองศรีเทพและการศึกษาในระยะแรก ก่อนหน้าการบริหารจัดการของกรมศิลปากร ส่วนใหญ่ถูกเก็บรักษาและจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ และหน่วยศิลปากรที่รับผิดชอบในขณะนั้น หลักฐานสำคัญที่แสดงถึงประวัติศาสตร์ของเมืองศรีเทพในช่วงแรกคือ จารึกเมืองศรีเทพที่มีข้อความกล่าวถึง “ฤๅษี” และ “ผู้เป็นใหญ่แห่งปาลวะทั้งสอง” อันแสดงถึงระบบชนชั้นทางการเมืองที่อาจเกี่ยวข้องกับอารยธรรมอินเดีย (กรมศิลปากร, 2559b, น. 68-70; ธิดา สาระยา, 2537a, น. 161) จารึกบ้านวังไผ่กล่าวถึง “พระเจ้าศรีถาวรมัน” และเรื่องราวของกษัตริย์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 (กรมศิลปากร, 2559b, น. 81-84) ยอร์ช เซเดส์ ตีความว่าพระนามของพระเจ้าศรีถาวรมันที่ปรากฏในจารึกบ้านวังไผ่เป็นพระนามเดียวกับพระเจ้าถาวรมันที่ 1 กษัตริย์เขมรสมัยก่อนเมืองพระนครในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 และสรุปว่าอาณาเขตของพระองค์ควรแผ่มาถึงเมืองศรีเทพในช่วงเวลานี้ด้วย (Coedes, 1964, pp.156-158) อย่างไรก็ตามมีข้อคิดเห็นที่ขัดแย้งกันว่าจากจารึกชิ้นนี้ไม่อาจสรุปได้ว่าอาณาเขตของพระเจ้าถาวรมันที่ 1 แผ่มาถึงเมืองศรีเทพ และอาจเป็นแค่การที่กษัตริย์ท้องถิ่นต้องการยกตนให้เสมอพระเจ้าถาวรมันที่ 1 ก็เป็นไปได้ แต่ก็แสดงให้เห็นว่าพระเกียรติของพระองค์นั้นปรากฏเลื่องลือแล้วในดินแดนนี้ (โคลด ซาคส์, 2531, น. 39-40) ซึ่งชี้ให้เห็นว่าเมืองศรีเทพมีระบบผู้นำหรือระบบกษัตริย์แล้วในช่วงเวลานี้ และจะเป็นรากฐานให้เมืองศรีเทพพัฒนาขึ้นเป็นชุมชนเมืองที่มีความสำคัญ (ธิดา สาระยา, 2537a, น. 161)

นอกจากนี้ยังพบจารึกหลักธรรมในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท จารึกขึ้นด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 อาทิ คาถาเยธัมมา ปฏิจจสมุปบาท อริยสัจ 4 เป็นต้น (กรมศิลปากร, 2559b) และยังพบว่ามีจารึกพระพิมพ์ดินเผาที่จารึกด้วยอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ร่วมกับอักษรจีน ภาษาจีน กล่าวถึงชื่อภิกษุ “เวินเซียง” นามของภิกษุชาวจีน กำหนดอายุได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 แสดงให้เห็นว่ามีการติดต่อกับจีนด้านศาสนาหรืออาจมีพระสงฆ์จากจีนเข้ามาอยู่ที่เมืองศรีเทพในช่วงเวลานี้ (Brown, 1996, p. 37; พิริยะ ไกรฤกษ์, 2561, น. 63) ส่วน

หลักฐานของพุทธศาสนาอื่นๆ อันได้แก่ พระพุทธรูป ชิ้นส่วนธรรมจักร และเจดีย์สำริด พระพิมพ์ดินเผา ก็พบเช่นเดียวกัน (กรมศิลปากร, 2550)

หลักฐานสำคัญของพุทธศาสนายังปรากฏขึ้นจากการขุดศึกษาโบราณสถานเขาค้างในช่วงปี 2531 - 2533 แสดงให้เห็นว่าเป็นพุทธสถานขนาดใหญ่ที่มีรูปร่างคล้ายกับโบราณสถานในวัฒนธรรมทวารวดี เช่น โบราณสถานวัดโขลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี โบราณสถานวัดนครโกษา เมืองลพบุรี จังหวัดลพบุรี รวมทั้งยังพบการประดับตกแต่งส่วนฐานด้วยปูนปั้นรูปคน-สัตว์แคะในท่าแบกและลวดลายพันธุ์พฤกษา ซึ่งพบที่โบราณสถานอื่น ๆ ในวัฒนธรรมทวารวดีด้วยเช่นกัน (กรมศิลปากร, 2550, น. 83-84) ในระยะแรกสันนิษฐานว่าโบราณสถานแห่งนี้สร้างขึ้นตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 พร้อมกับการตั้งเมืองศรีเทพ แต่จากการขุดศึกษาพบประติมากรรมพระโพธิสัตว์ไมเตรยะสำริดและเงินบริเวณเขาค้างในจำนวนหลายองค์ ทำให้เข้าใจได้ว่าเขาค้างในคงถูกใช้เป็นศาสนสถานของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานแล้วตั้งแต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 โดยอาจเป็นการเข้ามาแทนที่พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในเมืองศรีเทพในช่วงเวลานี้ (กรมศิลปากร, 2550, น. 83-84) อย่างไรก็ตามการศึกษาในระยะหลังชี้ให้เห็นว่ารูปแบบสถาปัตยกรรมและแผนผังของเขาค้างในมีความคล้ายคลึงกับโบราณสถานที่มีมหาวิทยาลัยนาลันทา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 จึงเป็นไปได้ว่ามีการจำลองแบบอาคารมาสร้างขึ้นภายใต้ศิลปกรรมทวารวดี และควรสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 นี้ด้วย (เชษฐ ติงส์ชลี, 2558, น. 58-59) สอดคล้องกับปูนปั้นลายพันธุ์พฤกษาบริเวณฐานควรจะมีวิวัฒนาการอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 เช่นกัน (หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2537a, น. 49-50)

การขุดศึกษาโบราณสถานเขาค้างในยังได้พบเศษภาชนะดินเผาตะวันออกกลางแบบเคลือบสีฟ้าหรือเขียวอมฟ้าภายในเขตเมืองศรีเทพเป็นครั้งแรก (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2532, น. 68) ภาชนะประเภทนี้มีแหล่งผลิตแพร่หลายอยู่แถบเมืองบาสรา ประเทศอิรัก กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 15 พบตามเมืองท่าในภาคใต้และภาคกลางของไทย เช่น แหลมโพธิ์และเขาศรีวิชัย จังหวัดสุราษฎร์ธานี (บุญยฤทธิ์ ฉายสุวรรณ, 2550, น. 107) เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี (กรมศิลปากร, 2535, น. 117) เมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (ช็อง บัวเซอลีเยร์, 2511, น. 19)

นอกเมืองศรีเทพยังปรากฏโบราณสถานที่สำคัญในพุทธศาสนาอีกสองแห่ง แห่งแรกคือ โบราณสถานเขาค้างนอก ซึ่งดำเนินการขุดศึกษาโบราณสถานในปี 2551 และนับว่าเป็นการค้นพบครั้งสำคัญของเมืองศรีเทพ เนื่องจากเผยให้เห็นโบราณสถานขนาดใหญ่และสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่เคยพบ และยังพบการประดิษฐานพระพุทธรูปที่ทำให้รู้ว่าโบราณสถานแห่งนี้เป็นของพุทธศาสนา (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2552a, น. 210-211) ทั้งนี้ผาสุข อินทรารุข ได้ให้ความเห็นว่าเขาค้างนอกมีลักษณะเป็นมหาสถูปที่รับคติการสร้างจากพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งนิยมสร้างอาคารบนฐานสูง แผนผังมณฑลจักรวาล รวมทั้งมีความสัมพันธ์กับเขาอมรรัตน์ที่มีภาพสลักเกี่ยวกับพุทธศาสนาฝ่ายมหายานอยู่ในถ้ำบนยอดเขาและน่าจะมียาร่วมสมัยกัน (รัชชัย ชื่นไพศาลศิลป์, 2551, น. 42)

ในปี 2557-2558 กรมศิลปากรได้ขุดศึกษาเพิ่มเติมบริเวณเนินโบราณสถานที่ย้ายล้อมเขาค้างนอก พบว่ามีโบราณสถานขนาดเล็กทำหน้าที่เป็นเจดีย์บริวาร ดังนั้นข้อค้นพบใหม่จึงเสนอว่าเขาค้างนอกมีลักษณะเป็นกลุ่มของโบราณสถานประกอบด้วยเจดีย์ประธานและเจดีย์บริวาร (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2557, 2558) จากการศึกษาเปรียบเทียบทางศิลปะพบว่าเขาค้างนอกควรสร้างขึ้นช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 – 15 และมีการปรับปรุงในช่วงเวลาต่อมา (เชษฐ ติงสัญชสี, 2552, น. 118-127; อนุรักษ์ ดีพิมาย, 2557, น. 173-176)

โบราณสถานของพุทธศาสนาอกเมืองศรีเทพแห่งที่สองคือ ถ้ำเขาอมรรัตน์ ตั้งอยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกของเมืองศรีเทพประมาณ 15 บริเวณรอบเขาอมรรัตน์เคยได้พบแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายมาแล้ว ต่อมาจึงตัดแปลงถ้ำบนยอดเขาให้เป็นพุทธสถาน โดยที่ภายในถ้ำพบภาพสลักนูนต่ำบริเวณแกนหินกลางโถงของถ้ำ สลักรูปพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์รวมทั้งสิ้น 11 องค์ (กรมศิลปากร, 2550, น. 125) ซึ่งรูปแบบศิลปะของพระโพธิสัตว์คล้ายกับกลุ่มพระโพธิสัตว์สำริดในที่ราบสูงโคราชที่สามารถกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ตามแบบศิลปะไพรกเมงและกำแพงพระ และอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นหลักฐานในพุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่ชัดเจนแห่งหนึ่งในพื้นที่เมืองศรีเทพ (กรมศิลปากร, 2555, น. 133-136) ผลจากการตัดแปลงนี้เองทำให้เขาอมรรัตน์กลายเป็นเขาคักดีสิทธิ์ของเมืองศรีเทพตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2542, น. 17-20) และอาจส่งผลกระทบต่อทิศทางการหันหน้าของศาสนสถานในศาสนาฮินดูภายในเมืองศรีเทพช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 อีกด้วย (สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 38)

อันที่จริงแล้วได้พบหลักฐานของศาสนาฮินดูควบคู่ไปกับพุทธศาสนาด้วย ดังเห็นได้จากการพบกลุ่มเทวรูปในศาสนาฮินดูกลุ่มหนึ่งในช่วงการศึกษาเริ่มแรก ซึ่งถูกรวบรวมไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร และบางส่วนถูกลักลอบนำออกไปภายนอกประเทศ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2522, น. 41-46) ได้แก่ กลุ่มเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะ รวมถึงแผ่นดินทองรูปพระวิษณุ 4 กร ซึ่งมีความเห็นว่ารูปแบบศิลปะใกล้เคียงกับศิลปะเขมรก่อนเมืองพระนคร และน่าจะกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ได้ (Briggs, 1999, p. 30; หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2539, น. 12)

กลุ่มเทวรูปสำคัญอีกกลุ่มหนึ่งคือ เทวรูปพระสุริยะ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนครและต่างประเทศ เทวรูปกลุ่มนี้นักวิชาการสันนิษฐานต่างกันไป โดยบางท่านกำหนดอายุให้อยู่ในกลุ่มเทวรูปรุ่นเก่าราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2539, น. 12) หรือร่วมแบบศิลปะไพรกเมงของเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 (หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2537b, น. 60-61) บางท่านเสนอว่าพระสุริยะจากศรีเทพมีความคล้ายคลึงกับพระสุริยะจากพนมบาเต ศิลปะแบบพนมดงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 แต่ก็ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าลักษณะของพระสุริยะจากเมืองศรีเทพเป็นการพัฒนาศิลปะขึ้นของสกุลช่างศรีเทพเอง โดยไม่ได้ลอกเลียนแบบจากศิลปะภายนอก (Skilling, 2009b, pp. 459-460)

ของ บวสเชอลิเยร์ให้คำจำกัดความถึงประติมากรรมทางศาสนาที่เมืองศรีเทพว่ามีความเป็นเอกลักษณ์ที่เกิดขึ้นจากการสังเคราะห์ศิลปะทวารวดี ศรีวิชัย และเขมรโบราณเข้าด้วยกัน ซึ่งจะเป็นรากฐานของศิลปกรรมสกุลช่างลพบุรีในภายหลัง (Boisselier, 1975, p. 104) และยังสามารถสรุปข้อมูลการศึกษาเปรียบเทียบศิลปะจากประเทศใกล้เคียงว่าประติมากรรมที่ศรีเทพเป็นของสกุลช่างศรีเทพ โดยเฉพาะ อาจถือเป็นศิลปะแบบหนึ่งที่เกิดขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 12 และสิ้นสุดลงในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 14 (ของ บวสเชอลิเยร์, 2531, น. 17)

กว่าที่โบราณสถานในศาสนาฮินดูปรากฏอย่างชัดเจนในเมืองศรีเทพก็ล่วงเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 16 - 17 ภายใต้อิทธิพลของศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร ปรากฏศรีเทพและปรากฏสองพี่น้องที่ตั้งอยู่กลางพื้นที่เมืองในอดีตเป็นเทวสถานสำคัญในสมัยนี้ ของ บวสเชอลิเยร์ สันนิษฐานว่าปราสาททั้งสองหลังสร้างขึ้นภายใต้อิทธิพลของช่างพื้นเมืองที่ไม่รู้จักองค์ประกอบของปราสาทเขมรดีนัก แต่องค์ประกอบบางส่วนเช่น ทับหลัง เสาประดับกรอบประตู อาจจะสร้างหรือควบคุมโดยช่างเขมร

สามารถกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 (ของ บวสเชอเลีย่, 2533, น. 15) เช่นเดียวกับ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล ที่ศึกษาในภายหลังและชี้ให้เห็นว่าควรสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ตามศิลปะแบบนครวัด แต่ได้รูปแบบสถาปัตยกรรมมาจากสายสกุลช่างของกลุ่มปราสาทในเขตพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลมากกว่า (อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, 2522, น. 85-101)

การขุดศึกษาโบราณสถานทั้งสองหลังในระยะต่อมาตั้งแต่ช่วงปี 2535 – 2547 พบโบราณวัตถุที่แสดงว่าปราสาททั้งสองหลังนี้สร้างขึ้นในศตวรรษ อาทิจิวลิ่งค์ โคนนทิจิวลิ่งค์ เทวรูปพระศิวะขนาดเล็ก เทวรูปพระอรรณาริศวร และทับหลังอุมาเมศวร เป็นต้น (กองพล สุพรรณโรจน์, 2545) รวมทั้งพบพระสุริยะองค์หนึ่งในพื้นที่ของปราสาทสองพี่น้องด้วย (กรมศิลปากร, 2550, น. 153) นอกจากนี้ภายนอกเมืองยังปรากฏเทวสถานอีกแห่งหนึ่งคือ ปราสาทฤๅษี ซึ่งนักวิชาการบางท่านเชื่อว่าเป็นโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรที่เก่าแก่ที่สุดของเมืองศรีเทพ อาจกำหนดอายุได้ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 (อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, 2530, น. 11) ซึ่งสอดคล้องกันดีกับหลักฐานจากการขุดศึกษาและอายุตัวอักษรในจารึกปราสาทฤๅษีที่มีอายุใกล้เคียงกันด้วย (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2551, น. 64)

เท่าที่กล่าวมานี้เป็นหลักฐานที่ได้มาจากการรวบรวมโบราณวัตถุ การสำรวจ และการขุดศึกษาโบราณสถาน อย่างไรก็ตามการตีความหลักฐานส่วนใหญ่มุ่งเน้นเพียง 2 ประเด็นคือ การกำหนดอายุหลักฐานเพื่อใช้อธิบายความเก่าแก่ของเมืองศรีเทพ และค้นหาสายวิวัฒนาการทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะเพื่อเชื่อมโยงเมืองศรีเทพกับแหล่งโบราณคดีอื่น ๆ แต่ข้อจำกัดที่สำคัญคือการไม่ทราบแหล่งที่มาดั้งเดิมของหลักฐานบางชิ้น จึงไม่สามารถกำหนดอายุอย่างชัดเจนในบริบทที่ถูกต้องได้อีกทั้งยังไม่สะท้อนภาพพัฒนาการและวิถีชีวิตของผู้คนที่ชัดเจน ดังนั้นจึงต้องใช้ข้อมูลจากการขุดค้นทางโบราณคดีมาประกอบในการศึกษาพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพด้วย

การขุดค้นทางโบราณคดีครั้งแรกที่เมืองศรีเทพเกิดขึ้นอย่างเป็นทางการเมื่อปี 2521 โดยหน่วยศิลปากรที่ 3 จังหวัดสุโขทัยในขณะนั้น ดำเนินการขุดค้นบริเวณเนินนายคำ เนินสระปราสาท และเนินหนองไผ่ จากการขุดค้นพบโบราณวัตถุไม่มากนัก ส่วนใหญ่เป็นเศษภาชนะดินเผา พวยกา เบี้ยดินเผา ชิ้นส่วนกำไลสำริด กระจุกสัตว์ ลูกปัดแก้ว แท่นหินบด ตะคันดินเผา เศษแผ่นทองคำ ตะกรัน และขวานหินขัด แต่ก็ยังไม่สามารถตีความการอยู่อาศัยได้ชัดเจนเท่าที่ควร (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2534a, น. 38) กระทั่งถึงปี 2531 อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพได้ขุดศึกษา

โบราณสถานหมายเลข 0971 ในพื้นที่เมืองใน โดยเพิ่มหลุมขุดค้นบริเวณปลายเนินด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ และได้พบโครงกระดูกข้างเกือบเต็มโครง ไกลกันนั้นพบกลุ่มของภาชนะดินเผา 3 กลุ่มอยู่ทางด้านทิศเหนือของกระดูกข้าง สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเครื่องอุทิศ เมื่อขุดลึกลงไปทางด้านทิศเหนือของโครงกระดูกข้าง พบโครงกระดูกมนุษย์จำนวน 5 โครง พร้อมเครื่องอุทิศติดตัว เช่น กำไลสำริด เครื่องมือเหล็ก ลูกปัดหินคาร์เนเลียน ลูกปัดดินเผา ภาชนะดินเผา และเศษภาชนะดินเผากระจายตัวเต็มพื้นที่ (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2531, น. 18-19) ในช่วงต่อมาราวปี 2537 มีการขุดค้นบริเวณโบราณสถาน 0971 อีกครั้ง ซึ่งก็พบโครงกระดูกมนุษย์อีกหนึ่งโครง พร้อมเครื่องอุทิศ เช่นเดียวกับที่ขุดค้นก่อนหน้านี้ (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2537a, น. 20)

จากการขุดค้นเมื่อปี 2531 ยังผลให้เกิดการขุดค้นที่แหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดงที่ตั้งอยู่นอกเมืองศรีเทพในปีพ.ศ. 2533 - 2534 โดยพบหลักฐานการฝังศพและการอุทิศสิ่งของลักษณะเดียวกันกับที่พบในเมืองศรีเทพ ทำให้สามารถสันนิษฐานได้ว่าทั้งสองคงมีอายุอยู่ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายประมาณ 2,000 - 1,500 ปีมาแล้วเช่นกัน (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2534b, น. 77-78) และยังแสดงให้เห็นถึงการกระจายตัวของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่ปรากฏทั้งในเมืองศรีเทพและพื้นที่โดยรอบ

สำหรับพื้นที่เมืองนอกได้มีการขุดค้นด้วยเช่นกัน แต่เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวในปี 2531 โดยเลือกพื้นที่ตั้งหลุมขุดค้น 1868/68 ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของสระขวัญ ผลการขุดค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีอันได้แก่ เศษหิน เศษถ่าน เศษภาชนะดินเผา ในปริมาณที่น้อยมากจนไม่สามารถตีความหรืออธิบายการใช้พื้นที่ได้ชัดเจน แต่ในขั้นต้นได้มีการตีความว่าลักษณะโบราณวัตถุที่พบคล้ายกับโบราณวัตถุที่พบจากการขุดค้นในพื้นที่เมืองใน ในช่วงชั้นดินระดับบนที่อยู่ในช่วงวัฒนธรรมเขมรโบราณ ดังนั้นชั้นวัฒนธรรมของหลุมขุดค้น 1868/68 ก็ควรจะอยู่ในช่วงระยะเวลาเดียวกันนี้ แต่เป็นช่วงระยะเวลาอันสั้น (กองโบราณคดี, 2532, น. 10-15)

ถึงแม้ระยะต่อมาจะไม่ปรากฏการขุดค้นในพื้นที่เมืองนอกอีก แต่ก็ได้มีการขุดศึกษาเนินโบราณสถานหลายเนิน และพบศาสนสถานพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูหลายหลังด้วยเช่นกัน แต่ที่น่าสนใจคือ การกำหนดอายุและตีความส่วนใหญ่ระบุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 ภายใต้อิทธิพลสถาปัตยกรรมแบบเขมรโบราณ (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2541, 2549) อย่างไรก็ตามการตีความนี้ยังติดอยู่กับกรอบแนวคิดที่ว่าเมืองนอกขยายออกมาจากเมืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 18

หรือสมัยเขมรโบราณ ตามลักษณะของแผนผังสี่เหลี่ยมที่เป็นแบบแผนของชุมชนในวัฒนธรรมเขมรโบราณ แต่แนวคิดนี้ยังสรุปไม่ได้ในปัจจุบัน ดังนั้นพื้นที่เมืองนอกจึงเป็นภาพเลือนรางในประวัติศาสตร์การศึกษาเมืองศรีเทพมาจนถึงปัจจุบัน

จากการขุดค้นช่วงปี 2531 - 2537 ดูเหมือนว่าความพยายามในการอธิบายและแปลความจะติดอยู่ในกรอบของการหาความเก่าแก่ที่สุดหรือยุคสมัยใดสมัยหนึ่งเท่านั้น ซึ่งในระยะต่อมาการดำเนินงานส่วนใหญ่มุ่งเน้นไปที่การขุดศึกษาและบำรุงรักษาโบราณสถาน กระทั่งถึงช่วงปีพ.ศ. 2551 จึงได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีในเขตเมืองศรีเทพอีกครั้ง และถือเป็นการขุดค้นครั้งใหญ่ เนื่องจากวางตำแหน่งหลุมขุดค้นขนาด 4x4 เมตร จำนวน 4 หลุม ครอบคลุมพื้นที่เมืองในมากกว่าที่เคยดำเนินการก่อนหน้านี้และเป็นการขุดค้นสมัยใหม่ที่มีการบันทึกข้อมูลที่ทันสมัยและเป็นระเบียบมากที่สุดตั้งแต่ดำเนินการทางโบราณคดีในเมืองศรีเทพ

ผลจากการขุดค้นในปี 2551 สามารถจัดเรียงลำดับชั้นวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพโดยใช้หลักฐานจากหลุมขุดค้นเป็นตัวแทนในการอธิบาย โดยแบ่งได้เป็น 3 ยุคสมัยใหญ่ด้วยกัน โดยที่ชั้นวัฒนธรรมที่ 1 เป็นชั้นวัฒนธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายช่วงพุทธศตวรรษที่ 5 - 7 หลักฐานที่ปรากฏเด่นชัดที่สุดคือ การฝังศพของผู้คนในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่ระดับความลึกจากผิวดินเกือบ 3 เมตร โดยพบร่วมกับสิ่งของอุทิศ ได้แก่ ภาชนะดินเผาแบบเนื้อดิน แวดินเผา กระสุนดินเผา ถัดขึ้นมาในชั้นวัฒนธรรมที่ 2 สมัยทวารวดีช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 หลักฐานทั้ง 4 หลุมขุดค้น ปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยและประกอบกิจกรรมในระดับชั้นดินเหนียวชั้นศิลาแลงธรรมชาติ พบว่ามีความหนาของชั้นดินมาก ปรากฏหลุมเสา ที่แสดงถึงการสร้างที่อยู่อาศัยหรืออาคารประกอบพิธีกรรมอื่น ๆ โบราณวัตถุที่พบในชั้นวัฒนธรรมนี้ ได้แก่ เศษภาชนะดินเผาแบบมีสันที่ถือเป็นตัวแทนของชั้นวัฒนธรรมทวารวดี รวมทั้งเศษภาชนะดินเผาตกแต่งด้วยลวดลายต่าง ๆ เช่น ลายเชือกทาบ ลายขูดขีด และลายขูดเป็นร่อง ซึ่งรูปแบบของภาชนะน่าจะเป็นภาชนะที่ใช้ในชีวิตประจำวันและพิธีกรรม เช่น หม้อ ไห ชาม อ่าง ภาชนะแบบมีพวย นอกจากนี้ยังพบ ลูกปัดหิน ลูกปัดดินเผา ลูกปัดแก้ว เบี้ยดินเผา กระสุน ดินเผา แวดินเผา ชิ้นส่วนกระดูกสัตว์ และเครื่องประดับโลหะต่าง ๆ และชั้นวัฒนธรรมที่ 3 สมัยเขมรโบราณ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 ปรากฏการอยู่อาศัยต่อเนื่องกันมาจากสมัยทวารวดี โบราณวัตถุที่พบในชั้นนี้ ได้แก่ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งและเนื้อธรรมดา เครื่องเคลือบสีน้ำตาลที่มีแหล่งผลิตในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ เช่น หม้อ ไห ชาม อ่าง และกระปุก นอกจากนี้

ยังพบเครื่องถ้วยจีน ลูกปัด เบี้ยดินเผา กระสุนดินเผา ตะคันดินเผา เครื่องมือเครื่องใช้เหล็ก เครื่องประดับสำริด ชิ้นส่วนกระดูกสัตว์ และเปลือกหอย (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2552b)

จากการขุดค้นในปี 2551 สิ่งที่ได้เห็นได้ชัดคือ ข้อมูลจากการขุดค้นทางโบราณคดีสามารถจัดเรียงชั้นวัฒนธรรมได้เป็น 3 สมัยใหญ่ ซึ่งครอบคลุมและสอดคล้องกับหลักฐานต่าง ๆ ที่ได้จากการรวบรวมและการขุดศึกษาโบราณสถานในช่วงก่อนหน้านี ทำให้องค์ความรู้ด้านพัฒนาการของเมืองศรีเทพสมบูรณ์ขึ้นมาก แต่น่าเสียดายที่ยังไม่มีการกำหนดอายุด้วยวิธีวิทยาศาสตร์และจัดเรียงสมัยย่อยของชั้นวัฒนธรรมได้

กว่าที่การกำหนดอายุด้วยวิธีวิทยาศาสตร์จะถูกนำมาใช้ในการวิเคราะห์อย่างจริงจัง ก็ล่วงเข้าสู่การขุดค้นเมื่อปี 2559 ซึ่งดำเนินการวางหลุมขุดค้นขนาด 5x5 เมตร จำนวน 4 หลุมบริเวณเนินดินกลางเมืองใน ผลการขุดค้นทั้งสี่หลุมในเบื้องต้นสรุปได้ว่าสอดคล้องกับการขุดค้นในปี 2552 สามารถแบ่งชั้นวัฒนธรรมเป็น 3 ชั้นหลักเช่นกัน แต่หลักฐานสำคัญคือ การพบโครงกระดูกมนุษย์และเครื่องอุทิศที่แสดงถึงพิธีกรรมการฝังศพในชั้นกิจกรรมแรกของหลุมขุดค้น TP.I โดยได้นำฟันเขี้ยวของโครงกระดูกไปหาค่าอายุด้วยวิธี Accelerator Mass Spectrometry ได้ค่าอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 และถัดขึ้นมาประมาณ 60 เซนติเมตรได้พบแนวพื้นอิฐ 5 ก้อน ค่าอายุที่ได้จากแนวอิฐด้วยวิธีเรืองแสงความร้อน (Thermoluminescence) อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 14 (สุริยา สุตสวาท, 2561, น. 53-55)

สาระสำคัญจากการขุดค้นในปี 2559 แสดงให้เห็นว่าค่าอายุในชั้นวัฒนธรรมที่เรียกว่ายุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่เมืองศรีเทพอาจไม่ได้เก่าไปถึงพุทธศตวรรษที่ 5 – 7 หรือที่กำหนดเป็นตัวเลขประมาณ 2,000 – 1,500 ปีมาแล้ว หากแต่อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 ที่ไม่ได้ห่างไกลจากยุคต้นประวัติศาสตร์มากนัก กรณีนี้เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพยังคงมีเรื่องให้ศึกษาหรือทบทวนอีกมาก โดยเฉพาะการจัดเรียงลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรมที่สามารถใช้การกำหนดอายุด้วยวิธีทางวิทยาศาสตร์เข้ามาช่วยตรวจสอบหรือสนับสนุนหลักฐานอื่นได้อันที่จริงแล้วหลักฐานต่าง ๆ เท่าที่กล่าวไปแล้วนั้น น่าจะสามารถกำหนดอายุให้แคบลงและตีความเรื่องหน้าที่ตามภาพรวมของบริบททางประวัติศาสตร์และโบราณคดีในปัจจุบันได้ใหม่อีกด้วย

ด้วยเหตุนี้องค์ความรู้เรื่องพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพควรจะมีการศึกษาและ ทบทวนใหม่อีกครั้ง ด้วยการขุดค้นศึกษาเพิ่มเติมโดยเฉพาะเขตเมืองนอกที่ยังไม่มีข้อมูลที่ชัดเจน และ การประมวลหลักฐานทางโบราณคดีที่พบจากเมืองศรีเทพทั้งหมดอีกครั้ง เนื่องจากในห้วงเวลาว่า ทศวรรษที่ผ่านมาได้ปรากฏหลักฐานใหม่ ๆ ที่เมืองศรีเทพเป็นจำนวนมาก ทั้งโบราณวัตถุ โบราณสถานสถาน รวมทั้งข้อคิดเห็นทางโบราณคดีของนักวิชาการต่าง ๆ เพื่อใช้ตรวจสอบและ สนับสนุนข้อมูลจากการขุดค้น ซึ่งจะทำให้องค์ความรู้เรื่องพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพ สมบูรณ์ขึ้นได้ และแน่นอนว่าไม่ควรจะหยุดยั้งแค่เรื่องพัฒนาการทางวัฒนธรรมเท่านั้น แต่ควรจะ ขยายมุมมองใหม่ในเรื่อง “เมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนใน” ดังที่กล่าวไปแล้ว เพื่อเพิ่มมิติใหม่ ๆ ใน การศึกษาเมืองโบราณในประเทศไทยด้วย

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1.2.1 ศึกษาพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพ ในแต่ละช่วงเวลาตั้งแต่เริ่มปรากฏ ร่องรอยหลักฐานระยะแรกจนถึงช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

1.2.2 อธิบายบทบาทและความสำคัญของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนใน ผ่านพัฒนาการ ทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพ

1.3 ประโยชน์ของการศึกษา

1.3.1 เข้าใจถึงพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพและบทบาทของเมืองศรีเทพใน ในฐานะเมืองตอนในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

1.3.2 ได้ข้อมูลใหม่จากการขุดค้นทางโบราณคดีมาเป็นฐานข้อมูลในการพัฒนาองค์ความรู้ เกี่ยวกับเมืองศรีเทพและเมืองโบราณร่วมสมัยอื่น ๆ และเป็นข้อมูลในการบริหารจัดการมรดกทาง วัฒนธรรมต่อไป

1.4 กรอบแนวคิดในการศึกษา

การศึกษาในครั้งนี้เป็นการประมวลและสังเคราะห์ข้อมูลหลักฐานทางโบราณคดีที่พบจาก เมืองศรีเทพและแหล่งโบราณคดีอื่นที่เกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นโบราณสถาน โบราณวัตถุ และข้อมูลจาก

การขุดค้นโบราณคดี ซึ่งในปัจจุบันมีการพบหลักฐานเพิ่มเติมขึ้นมา รวมทั้งเพิ่มเติมผลการขุดค้นทางโบราณคดีครั้งล่าสุดโดยผู้วิจัยเองในปี 2561 บริเวณพื้นที่เมืองนอกที่ยังไม่มีข้อมูลทางโบราณคดีที่ชัดเจน ดังนั้นกรอบแนวคิดในการศึกษาจึงมุ่งเน้นที่จะตรวจสอบข้อสันนิษฐานเดิมและเสนอข้อคิดเห็นใหม่หากมีหลักฐานรองรับจากกระบวนการประมวลหลักฐาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของอายุสมัย และหน้าที่ของหลักฐานแต่ละประเภท เพื่อจัดเรียงลำดับและอธิบายลักษณะพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 แต่ละช่วงเวลาโดยละเอียด

จากการประมวลหลักฐานทางโบราณคดีที่พบจากเมืองศรีเทพในขั้นต้น สามารถตั้งสมมติฐานในการศึกษาได้ 2 ข้อ ดังนี้

1.4.1 องค์ความรู้ในปัจจุบันของเมืองศรีเทพจัดเรียงลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรมออกเป็น 3 ยุคสมัยใหญ่ อันได้แก่ 1. ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (สมัยเหล็ก) เมื่อประมาณ 2,500 – 1,500 ปีมาแล้วหรือช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 12 ลงมา 2. สมัยทวารวดีช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 16 และ 3. สมัยเขมรโบราณช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 แต่จากการวิเคราะห์หลักฐานใหม่พบว่าหลักฐานบางประเภท เช่น จารึก ศาสนสถาน ประติมากรรมรูปเคารพทางศาสนา สามารถกำหนดอายุให้แคบลงได้ ประกอบกับข้อมูลการขุดค้นทางโบราณคดีในปัจจุบันมีการกำหนดอายุด้วยวิธีทางวิทยาศาสตร์มากขึ้น จึงสามารถใช้ตรวจสอบและสนับสนุนหลักฐานอื่น ๆ ได้เป็นอย่างดี ดังนั้นลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพ ควรมีความซับซ้อนมากกว่าที่เข้าใจในองค์ความรู้ปัจจุบัน ยกตัวอย่างเช่น กรณีชุมชนดั้งเดิมก่อนเมืองศรีเทพที่กำหนดอายุให้อยู่ร่วมสมัยกับชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสัก ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 5 - 10 แต่ปัจจุบันมีค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ที่เชื่อถือได้ว่าชุมชนดั้งเดิมเกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 - 10 หรือยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ (ก่อนสมัยทวารวดี) ที่ปรากฏวัตถุทางวัฒนธรรมจากอินเดียแล้วในสมัยนี้ หรือกรณีการเข้ามามีบทบาทของวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครควบคู่ไปกับวัฒนธรรมทวารวดีในช่วงต้นประวัติศาสตร์หรือช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 ที่ไม่ได้ถูกกล่าวถึงมากนัก ซึ่งการศึกษาในครั้งนี้นี้จึงสามารถจัดเรียงและอธิบายลักษณะพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

1.4.2 ถึงแม้เมืองศรีเทพจะอยู่ห่างจากแนวชายฝั่งทะเลโบราณลึกเข้าไปตอนในแผ่นดิน ซึ่งไม่สามารถติดต่อหรือใช้ประโยชน์จากทะเล (การแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม) ได้โดยตรง แต่การที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักอันเป็นที่กึ่งกลางระหว่างลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านตะวันตกและลุ่มแม่น้ำมูล-ชีทางตะวันออก ทำให้เมืองศรีเทพกลายเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญแห่งหนึ่งของพื้นที่ตอนใน ซึ่งมีศักยภาพควบคุมการปฏิสัมพันธ์ระหว่างตะวันออกและตะวันตก รวมถึงเส้นทางตามแม่น้ำป่าสักด้วย ดังสะท้อนให้เห็นจากการผสมผสานทางศิลปกรรมระหว่างวัฒนธรรมทวารวดีและเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร หรือการรังสรรค์รูปแบบศิลปกรรมอันเป็นลักษณะเฉพาะของเมืองศรีเทพเอง ดังนั้นความเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญแห่งหนึ่งของพื้นที่ตอนใน ทำให้เมืองศรีเทพน่าจะมีบทบาทสำคัญด้านสังคมและวัฒนธรรม ที่ส่งผลกระทบต่อภาพรวมของพัฒนาการทางวัฒนธรรมในพื้นที่ประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 - 18 หรือรวมถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป

1.5 ขอบเขตของการศึกษา

1.5.1 ขอบเขตเชิงพื้นที่

1.5.1.1 เป้าหมายหลัก ศึกษาในขอบเขตพื้นที่ของเมืองศรีเทพหรืออุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพในปัจจุบัน รวมถึงเขตรอบรัศมีที่ห่างไปทางทิศตะวันตกประมาณ 15 กิโลเมตร

1.5.1.2 เป้าหมายรอง สืบรวจและศึกษาเพิ่มเติมแหล่งโบราณคดีในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักใกล้กับเมืองศรีเทพ และแหล่งโบราณคดีตามช่องทางโบราณที่เกี่ยวข้องกับเมืองศรีเทพในเขตพื้นที่ภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1.5.2 ขอบเขตเชิงข้อมูล

1.5.2.1 ข้อมูลและหลักฐานทางโบราณคดีประเภทต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเมืองศรีเทพ โดยเน้นการประมวลและสังเคราะห์หลักฐานที่เคยศึกษามาแล้ว เพื่อจัดเรียงและอธิบายพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพตั้งแต่ระยะแรกจนถึงช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 เท่านั้น

1.5.2.2 ข้อมูลและหลักฐานใหม่ที่ได้จากการขุดค้นพื้นที่เมืองนอกในปีพ.ศ. 2561

1.6 ระเบียบวิธีการศึกษา

1.6.1 รวบรวมข้อมูลจากเอกสารทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ประวัติศาสตร์ศิลปะ และการเก็บข้อมูลภาคสนาม เพื่อรวบรวมหลักฐานที่เคยได้รับการเผยแพร่แล้วทั้งหมดใช้เป็นแนวทางในการตรวจสอบและกำหนดประเด็นที่ควรศึกษาวิเคราะห์เพิ่มเติม รวมทั้งประมวลข้อมูลเดิมให้ถูกต้องมากที่สุด

1.6.2 เก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามโดยแบ่งเป็น 2 วิธี คือ

1.6.2.1 การสำรวจแหล่งโบราณคดีเพิ่มเติมในพื้นที่เมืองศรีเทพและพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสัก รวมทั้งการสัมภาษณ์ราษฎรเกี่ยวกับประวัติการใช้พื้นที่หรือโบราณวัตถุที่อยู่ในครอบครอง พร้อมทั้งประเมินศักยภาพพื้นที่ก่อนการขุดค้นและจัดเตรียมแผนงานที่ชัดเจนเพื่อขออนุญาตจากกรมศิลปากร

1.6.2.2 ขุดค้นทางโบราณคดี ภายในพื้นที่เมืองศรีเทพ โดยปฏิบัติงานตามเทคนิควิธีทางโบราณคดีอย่างเคร่งครัด ในการศึกษาครั้งนี้ดำเนินการขุดค้นในพื้นที่เมืองนอก จำนวน 2 หลุม เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่ยังคงมีประเด็นคำถามด้านการใช้พื้นที่และอายุสมัย

1.6.3 จัดจำแนกและวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีที่พบจากการขุดค้น ทั้งการวิเคราะห์เชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ รวมทั้งกำหนดอายุหลักฐานด้วยวิธีเชิงเทียบและวิธีทางวิทยาศาสตร์ ในกรณีนี้สามารถกำหนดอายุด้วยวิธีทางวิทยาศาสตร์ได้ด้วยวิธีเรดิโอคาร์บอน Accelerator Mass Spectrometry (AMS) และวิธีเรืองแสงความร้อน Thermo luminescence (TL)

1.6.4 ส่งเคราะห์ข้อมูลทั้งหมดที่ได้จากการรวบรวมทั้งเอกสารและภาคสนาม โดยการเชื่อมโยงหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้จากการขุดค้นกับหลักฐานที่ประมวลใหม่จากการรวบรวมเอกสาร เพื่อจัดเรียงลำดับและอธิบายลักษณะพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

1.6.5 ขยายผลจากข้อสรุปเรื่องพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ไปสู่การวิเคราะห์บทบาทและความสำคัญของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนในแต่ละช่วงเวลาของพัฒนาการ

1.7 นิยามศัพท์เฉพาะของการศึกษา

1.7.1 เมืองศรีเทพ หมายถึง เมืองโบราณช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ปัจจุบันคือ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ แต่อาจมีบางช่วงของการศึกษาที่กล่าวถึง “เมืองศรีเทพ” อีกชื่อหนึ่งในฐานะเมืองในสมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์ที่ปัจจุบันคืออำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์

1.7.2 พื้นที่เมืองศรีเทพ หมายถึง อาณาบริเวณของเมืองศรีเทพอันประกอบไปด้วย 1. พื้นที่ภายในเมือง คือ ในเขตคูน้ำคันดินแบ่งเป็น “เมืองใน” และ “เมืองนอก” 2. พื้นที่นอกเมือง คือ นอกเขตคูน้ำคันดิน อันมีโบราณสถานสำคัญได้แก่ เขาค้างนอก ปรางค์ฤๅษี และเขาลมอรัตัน

1.7.3 ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย หมายถึง ยุคสมัยที่ยังไม่ปรากฏหลักฐานประเภทลายลักษณ์อักษร มีอายุอยู่ในช่วง 2,500 – 1,500 ปี แต่มีการรวมกลุ่มกันของประชากรเป็นชุมชนขนาดใหญ่ มีการทำเกษตรกรรมและติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน

1.7.4 ยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ หรือยุคกึ่งก่อนประวัติศาสตร์ หมายถึง ยุคสมัยที่สังคมมนุษย์นั้น ๆ ยังไม่ปรากฏการใช้อักษร แต่สามารถศึกษาได้จากชนต่างถิ่นที่มีตัวอักษรใช้แล้ว ซึ่งได้บันทึกเรื่องราวและเหตุการณ์ต่าง ๆ ของสังคมมนุษย์นั้นไว้ อาจกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 6 – 11 อันเป็นช่วงรอยต่อระหว่างยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายและยุคประวัติศาสตร์แรกสุดคือ สมัยทวารวดี ถึงแม้ว่าจะไม่พบหลักฐานลายลักษณ์อักษรในช่วงเวลานี้ แต่สามารถสืบค้นเรื่องราวและเหตุการณ์ ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นบนดินแดนไทยในช่วงเวลานี้ได้จากบันทึกของชนต่างถิ่นที่เข้ามามีปฏิสัมพันธ์ด้วย เช่น จีน อินเดีย อาหรับ (มยุรี วีระประเสริฐ, 2545c, น. 16-17)

1.7.5 สมัยทวารวดี หมายถึง ยุคสมัยเริ่มแรกทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีในดินแดนประเทศไทย มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 16 โดยมีวัฒนธรรมทวารวดีเป็นรูปแบบวัฒนธรรมหลักในยุคสมัยนี้

1.7.6 เขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร หมายถึง ยุคสมัยเริ่มแรกของอาณาจักรเขมรโบราณ (ประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน) สามารถแบ่งเป็น 2 ช่วง คือ ช่วงอาณาจักรฟูนันและอาณาจักรเจนละ ซึ่งได้ขยายอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมเข้ามาในดินแดนประเทศไทยตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่

1.7.7 เขมรสมัยเมืองพระนคร หมายถึง ยุคสมัยของอาณาจักรเขมรโบราณ (ประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน) เริ่มตั้งแต่การขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ซึ่งย้ายศูนย์กลางของอาณาจักรไปยังบริเวณทะเลสาบเขมรตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงพุทธศตวรรษที่ 20 และขยายอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมเข้ามาในดินแดนประเทศไทยเป็นอันมาก

1.8 ข้อจำกัดในการศึกษา

1.8.1 งบประมาณที่ใช้ในการศึกษามีจำนวนจำกัด จึงไม่สามารถดำเนินการสำรวจและขุดค้นเพิ่มเติมในหลายพื้นที่ได้ โดยเฉพาะพื้นที่เมืองในและชุมชนโบราณนอกเมืองศรีเทพแหล่งอื่น ๆ ดังนั้นการแปลความพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพบางประเด็น จึงอาจยังไม่ชัดเจนในการศึกษาครั้งนี้ แต่ก็ได้ตั้งคำถามไว้เพื่อการศึกษาครั้งต่อไป

1.8.2 สถานการณ์การแพร่ระบาดของไวรัส Covid – 19 ตั้งแต่ช่วงปี 2563 – 2564 เป็นอุปสรรคต่อการเดินทางสำรวจภาคสนาม ทำให้ไม่สามารถลงพื้นที่เก็บข้อมูลได้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติและแหล่งโบราณคดีบางแห่งได้

1.8.3 โบราณวัตถุจากเมืองศรีเทพหลายชิ้นไม่ทราบตำแหน่งดั้งเดิมและบางชิ้นจัดแสดงอยู่ต่างประเทศ จึงไม่สามารถศึกษาและวิเคราะห์อย่างละเอียดได้



บทที่ 2

เมืองศรีเทพ: สภาพภูมิศาสตร์และการศึกษาที่ผ่านมา

สิ่งที่ควรกล่าวถึงในการศึกษาพัฒนาการของเมืองศรีเทพเป็นลำดับแรกคือ สภาพภูมิศาสตร์ และตำแหน่งที่ตั้ง อันสะท้อนให้เห็นถึงสาเหตุสำคัญของการพัฒนาเป็นเมืองศูนย์กลางความเจริญของกลุ่มแม่น้ำป่าสัก ตลอดจนการศึกษาของนักวิชาการที่ถนัดกรงเป็นองค์ความรู้และแนวคิดต่าง ๆ เกี่ยวกับพัฒนาการทางวัฒนธรรม รวมถึงความเป็นเมืองตอนใน ซึ่งจะทำให้ภาพของเมืองศรีเทพดูชัดเจนมากยิ่งขึ้น

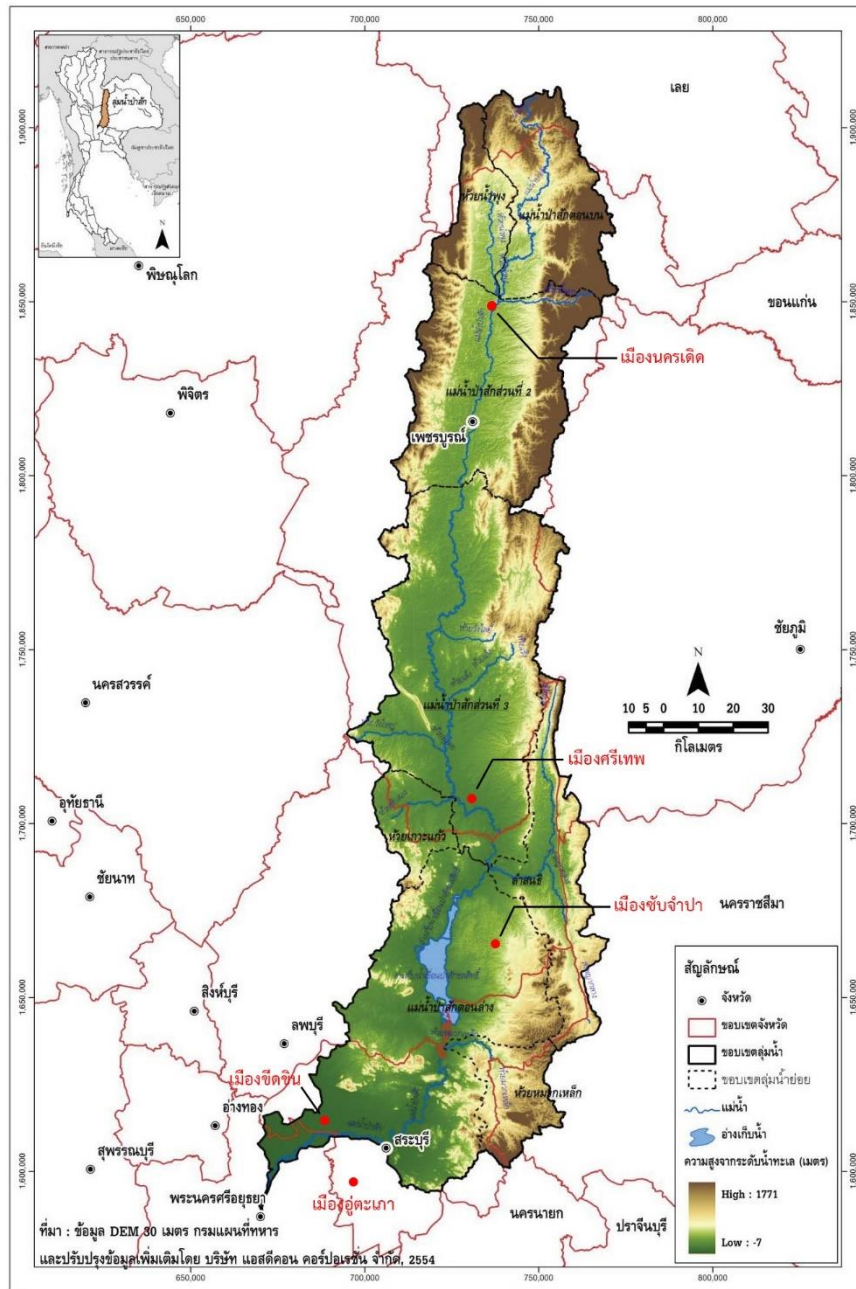
2.1 ภูมิศาสตร์ที่ตั้งและลักษณะทางกายภาพ

2.1.1 เมืองศรีเทพในภูมิศาสตร์ลุ่มแม่น้ำป่าสัก

เมืองศรีเทพตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสัก ซึ่งเป็นบริเวณที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรวัฒนธรรมแห่งหนึ่งในภาคกลางของประเทศไทย สภาพภูมิศาสตร์โดยรวมเป็นพื้นที่ราบขนาบด้วยภูเขาทางด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก มีแม่น้ำป่าสักเป็นสายน้ำหลักไหลหล่อเลี้ยงพื้นที่ราบทั้งสองฝั่งแม่น้ำจากทิศเหนือลงสู่ทิศใต้รวมความยาวทั้งสิ้นประมาณ 700 กิโลเมตร

ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำป่าสักเกิดจากการพัดพาตะกอนจากภูเขาที่ขนาบทั้งสองด้านลงสู่พื้นที่ราบ ในลักษณะของตะกอนปากแม่น้ำหรือตะกอนรูปพัดหลายแห่ง และการไหลผ่านของแม่น้ำป่าสักที่พัดพาตะกอนจากที่สูงตอนเหนือลงสู่ที่ราบตอนกลางและตอนล่างในลักษณะที่ราบลานตะพักลำน้ำ โดยแตกแขนงออกเป็นลำน้ำสาขาจำนวนมาก เช่น ห้วยน้ำพุ ห้วยป่าแดง ห้วยขอนแก่น ห้วยเกาะแก้ว ลำสนธิห้วยมวกเหล็ก พื้นที่ราบระหว่างภูเขาจึงได้รับการหล่อเลี้ยงจากทรัพยากรน้ำอย่างทั่วถึง ผนวกกับการสะสมของตะกอนดินพัดพาทำให้พื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักเหมาะสมกับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์และการเกษตรกรรมอย่างมาก (ชวลิต ขาวเขียว, 2558, น. 180)

ตามลักษณะภูมิประเทศของพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสัก สามารถแบ่งพื้นที่ออกเป็น 3 ส่วน ดังนี้ (สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร, 2555, น. 1) (ภาพที่ 1)



ภาพที่ 1 สภาพภูมิศาสตร์ลุ่มแม่น้ำป่าสักและตำแหน่งเมืองโบราณ
 ดัดแปลงจาก: แผนที่สภาพภูมิประเทศและลำน้ำสาขาในลุ่มแม่น้ำป่าสัก (สถาบันสารสนเทศ
 ทรัพยากรน้ำและการเกษตร, 2555, รูปที่ 1.1-1, น.1)

1. พื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนบน เป็นแหล่งต้นกำเนิดของแม่น้ำป่าสัก โดยมีเทือกเขาเพชรบูรณ์ล้อมทางด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก และมีพื้นที่ราบอยู่ตรงกลาง มีความลาดชันจากทิศเหนือลงสู่ทิศใต้ พื้นที่ที่มีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 110 - 115 เมตร ในพื้นที่นี้พบแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์หลายแหล่ง รวมถึงเป็นที่ตั้งของเมืองเพชรบูรณ์ที่มีความสำคัญตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงปัจจุบัน

2. พื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนกลาง ลักษณะภูมิศาสตร์เป็นที่ราบสลับเนินเขา ขนาบด้วยภูเขาทางด้านตะวันออกและตะวันตก พื้นที่ที่มีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 45 - 60 เมตร ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดเพชรบูรณ์ ชัยภูมิ สระบุรี ลพบุรี และนครราชสีมาบางส่วน เมืองศรีเทพและเมืองชัยจำปาศเป็นเมืองโบราณสองเมืองที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ส่วนนี้ รวมถึงแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายหลายแห่ง

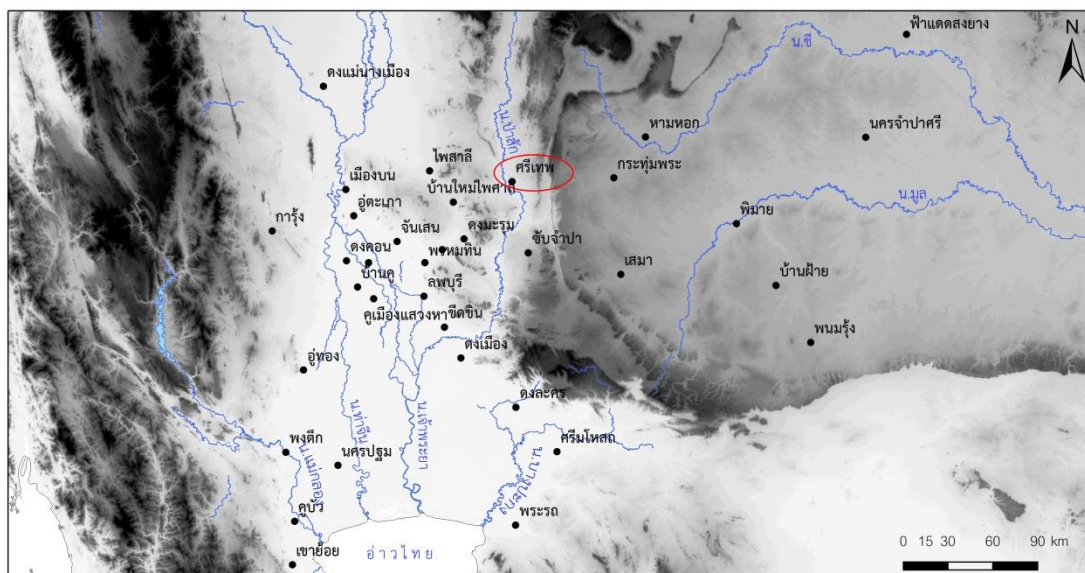
3. พื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนล่าง ลักษณะภูมิศาสตร์เป็นที่ราบกว้างขวางบริเวณด้านทิศตะวันตก ส่วนด้านทิศตะวันออกและตะวันออกเฉียงใต้เป็นแนวเทือกเขาตงพญาเย็นและเขาสามหลั่นต่อเนื่องถึงอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ พื้นที่ที่มีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 5 - 30 เมตร ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดสระบุรี นครราชสีมา และพระนครศรีอยุธยา โดยในพื้นที่นี้แม่น้ำป่าสักจะไหลมาบรรจบกับแม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ในพื้นที่นี้ปรากฏเมืองเมืองซีตชินและเมืองอู่ตะเภา จังหวัดสระบุรี ซึ่งมีอายุร่วมสมัยกับเมืองศรีเทพ รวมทั้งแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายและสมัยทวารวดีอีกหลายแห่ง

พื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักนอกจากมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเกษตรกรรมแล้ว ยังอุดมไปด้วยแร่ธาตุต่าง ๆ เช่น หินอัคนี หินปูน หินกึ่งมีค่า เหล็ก ทองคำ (กรมทรัพยากรธรณี, 2552, น. 63-73) ซึ่งเป็นวัตถุดิบสำคัญในการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ ประติมากรรมทางศาสนา วัสดุสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ รวมทั้งเป็นสินค้าในการแลกเปลี่ยนกับภูมิภาคภายนอก และเป็นแหล่งสะสมผลผลิตจากป่าที่อุดมสมบูรณ์

ยิ่งไปกว่านั้นพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักยังเป็นพื้นที่สำคัญทางยุทธศาสตร์ เนื่องจากตั้งอยู่ระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย จึงเปรียบเสมือนประตูเชื่อมโยงทั้งสองภูมิภาคเข้าด้วยกัน และในอีกลักษณะหนึ่งยังเป็นพื้นที่ที่เชื่อมโยงชุมชนโบราณภายในแผ่นดินและชุมชนโบราณตามแนวชายฝั่งทะเล อันมีเส้นทางจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านช่องเขาเพชรบูรณ์ทางหนึ่ง หรือจากฝั่งทะเลด้านตะวันออกเฉียงใต้เข้าสู่ลุ่มแม่น้ำมูลและข้ามทิวเขาเพชรบูรณ์อีกทางหนึ่ง (ธิดา สาระยา, 2537c, น. 139)

2.1.2 ภูมิศาสตร์ที่ตั้งเมืองศรีเทพ

เมืองศรีเทพตั้งอยู่ที่พิกัดทางภูมิศาสตร์ ละติจูด 15 องศา 27 ลิปดา 58.94 พิลิปดา เหนือ ลองจิจูด 101 องศา 08 ลิปดา 37.92 พิลิปดา ตะวันออก หรือ พิกัด UTM 47N 730021E 1711058N (ระบุพิกัดที่ตำแหน่งกึ่งกลางปราสาทองค์ใหญ่ของปราสาทสองพี่น้อง) สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 60 เมตร พื้นที่เมืองโบราณทั้งหมดได้รับการประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถาน พร้อมทั้งโบราณสถานเขาค้างนอกและปราสาทฤๅษี ในราชกิจจานุเบกษาเล่มที่ 80 ตอนที่ 29 วันที่ 26 มีนาคม 2506 หน้า 859 ในปัจจุบันเมืองศรีเทพถูกตั้งขึ้นเป็นอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพโดยกรมศิลปากร ซึ่งตั้งอยู่ในเขตการปกครองของตำบลศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ (ภาพที่ 2)



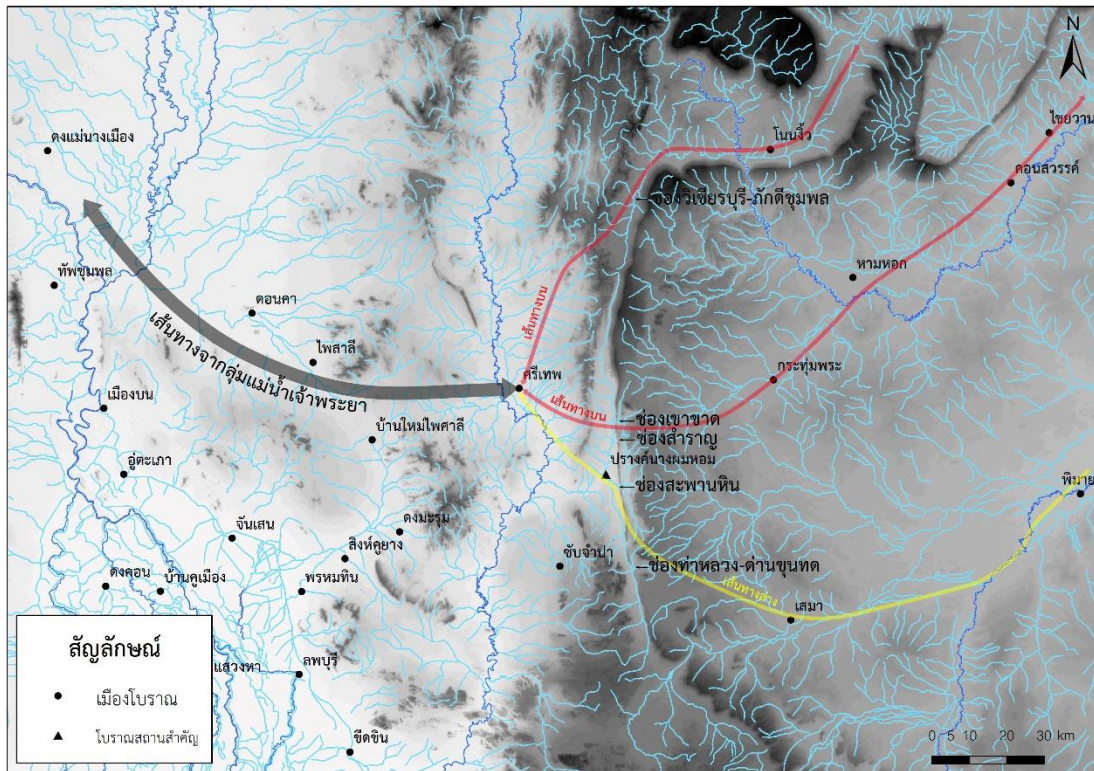
ภาพที่ 2 ตำแหน่งเมืองศรีเทพและภาพรวมเมืองโบราณในพื้นที่ประเทศไทย

หากพิจารณาตามภูมิศาสตร์ของพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสัก เมืองศรีเทพตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนกลาง บริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำป่าสักหรือบริเวณขอบด้านทิศตะวันตกของที่ราบสูงโคราช ตัวเมืองตั้งอยู่บนที่ดอนบริเวณชายตะพักที่ลาดเอียงลงมาจากเทือกเขาพังเหยด้านทิศตะวันออก และปรากฏลำน้ำขนาดเล็กหลายสายจากเชิงเขาและภูเขาสูงด้านทิศตะวันออกไหลลงมารวมกันที่ห้วยศรีเทพ บริเวณชายตะพักด้านทิศตะวันออกของเมือง นอกจากนี้ในช่วงที่แม่น้ำป่าสักไหลผ่านใกล้กับเมืองศรีเทพทางด้านทิศตะวันตกได้แตกแขนงเป็นลำน้ำสายเล็กหลายสาย ลำน้ำสำคัญคือลำน้ำเหียง ในขณะที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำป่าสักเป็นที่ตั้งของเขาดมอรัตน์และภูเขาลูกโดดหลายลูก ซึ่งเป็นต้นกำเนิดลำน้ำสายเล็กหลายสาย ลำน้ำสำคัญ ได้แก่ ห้วยเกาะแก้ว ห้วยหนองแดง (ภาพที่ 3)

เหนือ เทือกเขาพังเหยทางทิศตะวันตก และกลุ่มภูเขาลูกโตดอีกหลายลูกทางทิศตะวันตกและทิศใต้ เช่น เขาถมอรัตน์ เขาหางตลาด ซึ่งข้อมูลทรัพยากรแร่ของจังหวัดเพชรบูรณ์ในปัจจุบันแสดงให้เห็นว่าพื้นที่ภูเขารอบเมืองศรีเทพอุดมไปด้วยแร่ธาตุสำคัญ ไม่ว่าจะเป็นแหล่งหินปูน หินบะซอลต์ เหล็ก ศิลาแลง รัตนชาติ และทองคำ โดยเฉพาะแหล่งทองคำนั้นพบตลอดพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสัก รวมถึงบริเวณใกล้เคียงในจังหวัดพิจิตรไม่ไกลจากเมืองศรีเทพมากนัก (กรมทรัพยากรธรณี, 2552, น. 63-67) แร่ธาตุเหล่านี้เป็นวัตถุดิบในการสร้างเครื่องมือเครื่องใช้และสิ่งก่อสร้างในสมัยโบราณที่ปรากฏหลักฐานในเมืองศรีเทพด้วย อาทิ เครื่องมือหินขัด เครื่องมือเหล็ก แผ่นทองดุน เสาและจารึก หินบะซอลต์ ตลอดจนอาคารศาสนสถาน เป็นต้น ดังนั้นด้วยตำแหน่งที่ตั้งของเมืองศรีเทพที่สามารถเข้าถึงแหล่งแร่ธาตุและของป่าจากพื้นที่ภูเขาได้สะดวก จึงน่าจะเป็นอีกปัจจัยสำคัญในการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณบริเวณนี้ และสามารถพัฒนาขึ้นเป็นเมืองขนาดใหญ่ได้ต่อไป

นอกจากความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่อันเอื้อต่อการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์แล้ว ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองศรีเทพยังมีความได้เปรียบทางยุทธศาสตร์การคมนาคมด้วย ศรีศักร วัลลิโกดม เสนอว่าเมืองศรีเทพนับเป็นชุมทางการติดต่อที่สำคัญระหว่างบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและที่ราบสูงโคราชมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสมัยเหล็ก ลงมาจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี ยังผลให้เกิดการตั้งถิ่นฐานของคนหลายกลุ่ม ซึ่งจะพัฒนากลายเป็นศูนย์กลางของนครรัฐตอนในที่มีความใกล้ชิดกับบ้านเมืองโบราณในกลุ่มแม่น้ำลพบุรี (ศรีศักร วัลลิโกดม, 2560, น. 237) และคงเป็นชุมทางคมนาคมสำคัญเส้นหนึ่งจากชุมชนโบราณในเขตจังหวัดนครสวรรค์และชัยนาทที่เป็นบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางตะวันตก ผ่านเมืองศรีเทพเชื่อมต่อไปยังบ้านเมืองในที่ราบสูงโคราชทางตะวันออก ซึ่งสามารถขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือผ่านทางแม่น้ำชีหรือไปทางตะวันออกผ่านทางแม่น้ำมูลได้ โดยมีเมืองโบราณคูน้ำคันดินตั้งอยู่เป็นระยะตามแนวเส้นทาง (ศรีศักร วัลลิโกดม, 2552, น. 179-182)

ในเรื่องเส้นทางสัญจรโบราณผ่านเมืองศรีเทพไปยังที่ราบสูงโคราชนี้ได้มีการสำรวจพบช่องทางข้ามแนวเขาพังเหยที่สามารถติดต่อกันได้สะดวกถึง 5 ช่องทาง โดยใช้ติดต่อระหว่างภาคกลางตอนบนกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เริ่มต้นตั้งแต่กลุ่มเมืองในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตจังหวัดนครสวรรค์ (เมืองดงแม่นางเมือง เมืองไพศาลี) สามารถแบ่งได้เป็น 2 เส้นทาง ดังนี้ (สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 33-36) (ภาพที่ 4)



ภาพที่ 4 เส้นทางและช่องทางการติดต่อระหว่างพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับที่ราบสูงโคราช ผ่านเมืองศรีเทพตามการศึกษาของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

เส้นทางที่ 1 เป็นเส้นทางตอนบนที่ ผ่านเมืองศรีเทพ และข้ามเทือกเขาพังเหยโดยใช้ 3 ช่องทาง ได้แก่ ช่องเขาวิเชียรบุรี-ภักดีชุมพล-หนองบัวแดง ช่องเขาขาด และช่องสำราญ ไปยังจังหวัดชัยภูมิหรือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชี ซึ่งมีเมืองโบราณตั้งเรียงรายตลอดระยะเส้นทาง (เส้นทางเมืองโนนจิว-เมืองโนนเมือง และเส้นทางเมืองกระทุ่มพระ เมืองกุดไข่นุ่น เมืองคอนสวรรค์)

เส้นทางที่ 2 เป็นเส้นทางตอนล่างที่อยู่ใต้ลงมาจากเมืองศรีเทพค่อนข้างมาก สามารถข้ามเขาพังเหยโดยใช้ 2 ช่องทาง ได้แก่ ช่องสะพานหินและช่องท่าหลวง-ด่านขุนทด ทั้งสองช่องทางเป็นช่องทางที่ข้ามได้สะดวกและยังปรากฏแหล่งโบราณคดีตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงสมัยทวารวดีและเขมรโบราณหลายแห่งตลอดแนวเส้นทาง เช่น เมืองซับจําปา ปรารังนางผมหอม โดยจุดหมายสำคัญของเส้นทางนี้คือเมืองเสมาในเขตจังหวัดนครราชสีมาที่สามารถติดต่อไปยังชุมชนโบราณอื่น ๆ ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลได้สะดวก แต่อย่างไรก็ตามด้วยเหตุที่อยู่ไกลจากเมืองศรีเทพมาก จึงน่าจะเป็นเส้นทางที่มีความสำคัญรองลงมาจากเส้นทางตอนบน (สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 36-37) หรืออาจเป็นเส้นทางจากที่ราบสูงโคราชผ่านไปยังพื้นที่ลุ่มน้ำลพบุรีโดยไม่ผ่านเมืองศรีเทพในสมัยเขมรโบราณ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2552, น. 182)

อนึ่ง ตามแนวเขาพังเหยในเขตอำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิ ใกล้กับเมืองศรีเทพเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชาว “ญัฮกุร” หรือ “ชาวบน” กลุ่มหนึ่ง ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ใช้ภาษาคลายกับมอญ โบราณสมัยทวารวดี (Diffloth, 1984) ในช่วง 50 ปีมานี้ชาวญัฮกุรได้มีปฏิสัมพันธ์กับพื้นที่โดยรอบเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้าและข้าวของเครื่องใช้ โดยเดินทางสัญจรผ่านช่องเขาพังเหยมายังอำเภอศรีเทพทางทิศตะวันตกและลงไปยังอำเภอบำเหน็จณรงค์ทางทิศตะวันออก ในพื้นที่ของชาวญัฮกุรพบแหล่งโบราณคดีสมัยพุทธศตวรรษที่ 16 – 17 และพุทธศตวรรษที่ 25 ลงมา จึงเป็นไปได้ว่าเส้นทางการค้าบริเวณเขาพังเหยนั้นเติบโตขึ้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 16 – 17 สัมพันธ์กับการขยายอิทธิพลของอาณาจักรเขมรโบราณในช่วงเวลาเดียวกันนี้ด้วย (พิพัฒน์ กระแจะจันทร์, 2559, น. 19-31)

จากที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่าสภาพภูมิศาสตร์ที่ตั้งของเมืองศรีเทพเป็นปัจจัยสำคัญที่เอื้อประโยชน์อย่างมากต่อการเติบโตของชุมชนโบราณจนกลายเป็นเมืองขนาดใหญ่แห่งหนึ่งในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสัก ซึ่งสามารถสรุปความได้เปรียบทางภูมิศาสตร์ที่ตั้งได้ ดังนี้

1. เมืองศรีเทพตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนกลางที่เป็นที่ราบกว้างขวางกว่าบริเวณอื่น ซึ่งนอกจากแม่น้ำป่าสักที่ไหลผ่านพื้นที่แล้วยังมีลำน้ำขนาดเล็กจำนวนมากไหลลงมาจากที่สูงทั้งทางตะวันตกและตะวันออก และพัดพาตะกอนดินที่เหมาะสมต่อการเพาะปลูกลงมาจากด้วย พื้นที่รอบเมืองศรีเทพจึงเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรดินและน้ำอันเหมาะต่อการทำการเกษตรกรรมและตั้งถิ่นฐาน
2. เมืองศรีเทพอยู่ไม่ไกลจากแหล่งแร่ธาตุและของป่าตามพื้นที่ภูเขาในลุ่มแม่น้ำป่าสัก ซึ่งทรัพยากรประเภทนี้เป็นวัสดุที่ใช้ในการผลิตเครื่องมือเครื่องใช้และก่อสร้าง รวมถึงยังเป็นสินค้าที่ใช้แลกเปลี่ยนในระบบเศรษฐกิจ
3. ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองศรีเทพมีความได้เปรียบทางยุทธศาสตร์การคมนาคม เปรียบเสมือนจุดเชื่อมต่อสำคัญระหว่างพื้นที่ภาคกลางตอนบนและพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ถูกเทือกเขาพังเหยหรือแนวดงพญาเย็นกั้นขวางเอาไว้
4. บริเวณเมืองศรีเทพปรากฏชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสมัยเหล็กจำนวนมาก จึงเป็นพื้นที่สะสมประชากรมาแล้วระยะหนึ่ง ชุมชนเหล่านี้จึงน่าจะเป็นรากฐานสำคัญในการก่อตั้งและพัฒนาขึ้นเป็นเมืองศรีเทพในระยะต่อมา

2.1.3 ลักษณะทางกายภาพของเมืองศรีเทพ

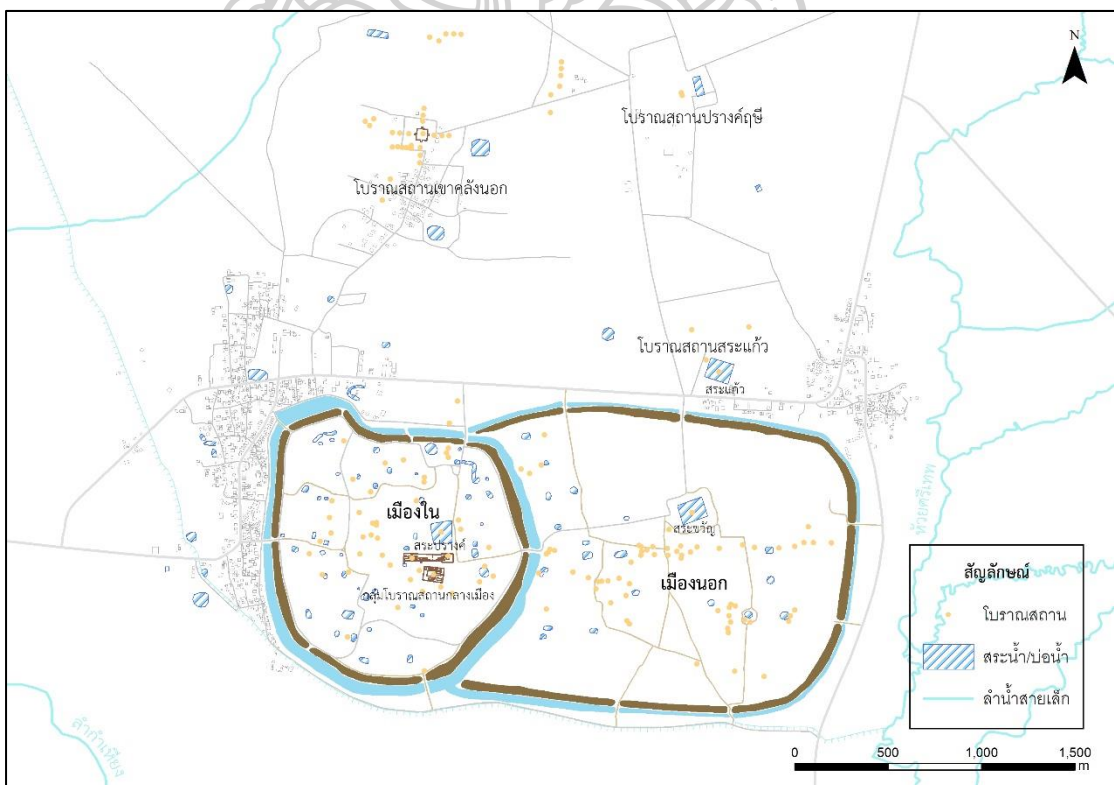
แม้เมืองศรีเทพเป็นเมืองที่ขุดล้อมรอบด้วยคูน้ำและคันดินเช่นเดียวกับเมืองคูน้ำคันดินอื่น ๆ แต่มีความพิเศษตรงที่คูน้ำคันดินขุดขึ้นในลักษณะเมืองแฝดที่อยู่ชิดติดกัน แบ่งพื้นที่ออกเป็นสองส่วน เรียกว่า “เมืองใน” และ “เมืองนอก” มีเนื้อที่รวมกันประมาณ 2,889 ไร่ รวมทั้งพื้นที่ “นอกเมือง” ยังปรากฏโบราณสถานและแนวคันดินบังคับน้ำตั้งอยู่ด้วย (ภาพที่ 5 - 6)

“เมืองใน” เป็นเมืองรูปร่างเกือบกลม เนื้อที่ประมาณ 1,300 ไร่ มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ คันดินสูงประมาณ 6 เมตร กว้างประมาณ 20 เมตร ความยาวรอบคันดินประมาณ 5,000 เมตร แต่ละด้านเว้นช่องเป็นประตูทั้งหมด 6 ช่องทาง ได้แก่ ประตูไม่มีชื่อ (เดิมมีทางเชื่อมต่อกับถนนโบราณไปสู่เขาค้างนอก แต่ปัจจุบันทางเดินช่วงที่ผ่านคูเมืองถูกทำลายไปหมดแล้ว) ประตูเพนียดหรือประตูหนองบอน ประตูศรีเทพ ประตูหนองกรดหรือประตูมะกัก ประตูแสนงอน และประตูไม่มีชื่อ (กรมศิลปากร, 2550, น. 71-72) สภาพพื้นที่เป็นลอนลูกคลื่นมีเนินดินสลับกับที่ราบ พบสระน้ำกระจายตัวอยู่ทั่วไปประมาณ 50 สระ สระน้ำที่สำคัญคือสระปรางค์ตั้งอยู่บริเวณกลางเมือง ปรากฏโบราณสถานสำคัญอยู่ 3 แห่ง คือ เขาค้างใน ปรางค์ศรีเทพ และปรางค์สองพี่น้อง นอกจากนี้ยังมีโบราณสถานขนาดเล็กตั้งกระจายอยู่อีกประมาณ 45 แห่งที่สำรวจพบในปัจจุบัน (กรมศิลปากร, 2550, น. 18)

“เมืองนอก” อยู่ทางด้านทิศตะวันออกของเมืองใน เนื้อที่ประมาณ 1,589 ไร่ มีคูน้ำคันดินล้อมรอบเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมนติดกับคูน้ำคันดินของเมืองใน ดังนั้นด้านทิศตะวันตกจึงไม่ปรากฏคูน้ำคันดินแต่ใช้ร่วมกับเมืองในแทน คันดินสูงประมาณ 6 เมตร และกว้างประมาณ 20 เมตร มีความยาวโดยรอบคันดินประมาณ 7,000 เมตร ในแต่ละด้านของคันดินเว้นช่องเป็นประตูทั้งหมด 6 ช่องทาง ได้แก่ ประตูไม้แดง ประตูน้ำ ประตูเกวียน ประตูมะพลับ ประตูผี และประตูแลง ด้านตะวันตกมีประตูเชื่อมต่อกับเมืองในเพียงประตูเดียว คือ ประตูศรีเทพ สภาพพื้นที่เป็นที่ราบลาดเอียงจากทิศตะวันออกมาทิศตะวันตก มีเนินดินบ้างแต่น้อยกว่าพื้นที่เมืองใน พบสระน้ำอยู่ทั่วไปประมาณ 20 สระ สระน้ำที่สำคัญคือสระขวัญตั้งอยู่บริเวณเกือบกึ่งกลางเมือง พบเนินโบราณสถานขนาดเล็กกระจายอยู่ประมาณ 54 แห่ง (กรมศิลปากร, 2550, น. 19) พื้นที่เมืองนอกส่วนใหญ่เป็นพื้นที่เกษตรกรรมที่อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพอนุญาตให้ราษฎรในพื้นที่ใกล้เคียงเข้ามาทำการเกษตรได้ในปัจจุบัน



ภาพที่ 5 แผนผังเมืองศรีเทพจากภาพถ่ายดาวเทียมในปัจจุบัน



ภาพที่ 6 แผนผังเมืองศรีเทพจากการวิเคราะห์ภาพถ่ายดาวเทียม

ในปัจจุบันแนวคิดเกี่ยวกับการลำดับการเกิดขึ้นของเมืองในและเมืองนอกถูกเสนอเป็น 2 ทิศทาง แนวคิดแรกเชื่อว่าพื้นที่เมืองนอกต่อขยายออกจากพื้นที่เมืองใน หลังจากที่มีการขุดคุ้ยน้ำคันดินเป็นขอบเขตเมืองในแล้วในสมัยทวารวดี จากนั้นจึงขุดคุ้ยน้ำคันดินต่อขยายจากเมืองในไปทางทิศตะวันออกจนเป็นลักษณะของเมืองแผ่รูปทรงสี่เหลี่ยมมุมมน และเชื่อว่าเกิดขึ้นในช่วงวัฒนธรรมเขมรโบราณประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 ตามลักษณะเมืองในวัฒนธรรมเขมรโบราณที่นิยมสร้างเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยม (กรมศิลปากร, 2550, น. 43-47) ในขณะที่แนวคิดที่สองเสนอว่าการเกิดขึ้นของพื้นที่เมืองนอกไม่เกี่ยวข้องกับการขยายเมือง หากแต่เป็นการวางแผนแบ่งพื้นที่ใช้งานเป็นสัดส่วนมาตั้งแต่แรกและควรสร้างขึ้นตั้งแต่วัฒนธรรมทวารวดีแผ่เข้ามาแล้ว (ธิดา สาระยา, 2537c, น. 145) โดยอาจแบ่งเป็นพื้นที่ทางธรรมหรือพื้นที่ตั้งศาสนสถานอยู่บริเวณเมืองในและพื้นที่ทางโลกหรือพื้นที่อยู่อาศัย ตลาด ย่านต่าง ๆ รวมถึงพระราชวังอยู่บริเวณเมืองนอก (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2559, น. 30; 2560, น. 239) อย่างไรก็ตามทั้งสองแนวคิดยังคงเป็นข้อถกเถียงที่ยังไม่สามารถสรุปอย่างชัดเจนในปัจจุบัน และจำเป็นต้องตรวจสอบด้วยการดำเนินการทางโบราณคดีต่อไป

พื้นที่ส่วนสุดท้ายคือพื้นที่ “นอกเมือง” โดยเฉพาะพื้นที่นอกเมืองด้านทิศเหนือ อันเป็นที่ตั้งของโบราณสถานสำคัญคือ กลุ่มโบราณสถานเขาค้างนอกและปราสาทฤๅษี รวมถึงเนินโบราณสถานขนาดเล็กอีกกว่า 50 เนิน ที่ส่วนใหญ่ยังไม่ได้ทำการขุดศึกษาทางโบราณคดี (กรมศิลปากร, 2550, น. 19) สภาพพื้นที่นอกเมืองเป็นที่ราบลาดเอียงจากทิศตะวันออกมาทางทิศตะวันตกเช่นเดียวกับพื้นที่เมืองนอก พบสระน้ำและหนองน้ำอยู่ทั่วไป สระน้ำที่สำคัญคือ สระแก้วใกล้กับกลุ่มโบราณสถานสระแก้ว และสระปรีอใกล้กับกลุ่มโบราณสถานเขาค้างนอก นอกจากนี้ยังพบแนวคันดินโบราณหลายแนววางตัวอยู่บริเวณนอกเมืองทางด้านทิศเหนืออีกด้วย สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นแนวคันบังคับน้ำ ส่วนหนึ่งของระบบชลประทานที่ไม่ถูกกล่าวถึงมากนัก ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดต่อไป

พื้นที่นอกเมืองยังรวมถึงเขาดมอรัตน์ที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกห่างจากเมืองศรีเทพประมาณ 20 กิโลเมตรด้วย เนื่องจากบนยอดเขาปรากฏถ้ำที่ถูกตัดแปลงให้เป็นพุทธสถาน จึงถือเป็นโบราณสถานสำคัญแห่งหนึ่งในอาณาบริเวณของเมืองศรีเทพ ดังนั้นพื้นที่เมืองศรีเทพจึงมีลักษณะเป็นภูมิวัฒนธรรมอันกว้างขวาง (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2560, น. 26-27) ไม่เฉพาะแค้ในขอบเขตคุ้ยน้ำคันดินเท่านั้น แต่หมายรวมถึงพื้นที่ส่วนใหญ่ในเขตอำเภอศรีเทพปัจจุบันเลยก็ว่าได้

2.2 การศึกษาที่ผ่านมาและแนวคิดเกี่ยวกับพัฒนาการของเมืองศรีเทพ

ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันเป็นเวลากว่าร้อยปีเศษ นับตั้งแต่การค้นพบเมืองศรีเทพของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ได้มีการศึกษาเรื่องราวเมืองศรีเทพจากนักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศไว้พอสมควร อันนำไปสู่ข้อสังเกต แนวคิดและองค์ความรู้เกี่ยวกับพัฒนาการของเมืองศรีเทพอย่างหลากหลาย ซึ่งควรจะกล่าวถึงและทบทวนการศึกษาเหล่านี้ให้ละเอียดเสียก่อนที่จะกล่าวถึงหลักฐานทางโบราณคดีและชั้นวัฒนธรรมจากการขุดค้นทางโบราณคดี เพื่อให้เกิดความเข้าใจในเรื่องที่เคยศึกษาหรือเสนอไปแล้ว และเรื่องที่ยังหาข้อสรุปไม่ได้ในปัจจุบัน

2.2.1 การค้นพบเมืองศรีเทพของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพในบริบทหลักฐานทางประวัติศาสตร์

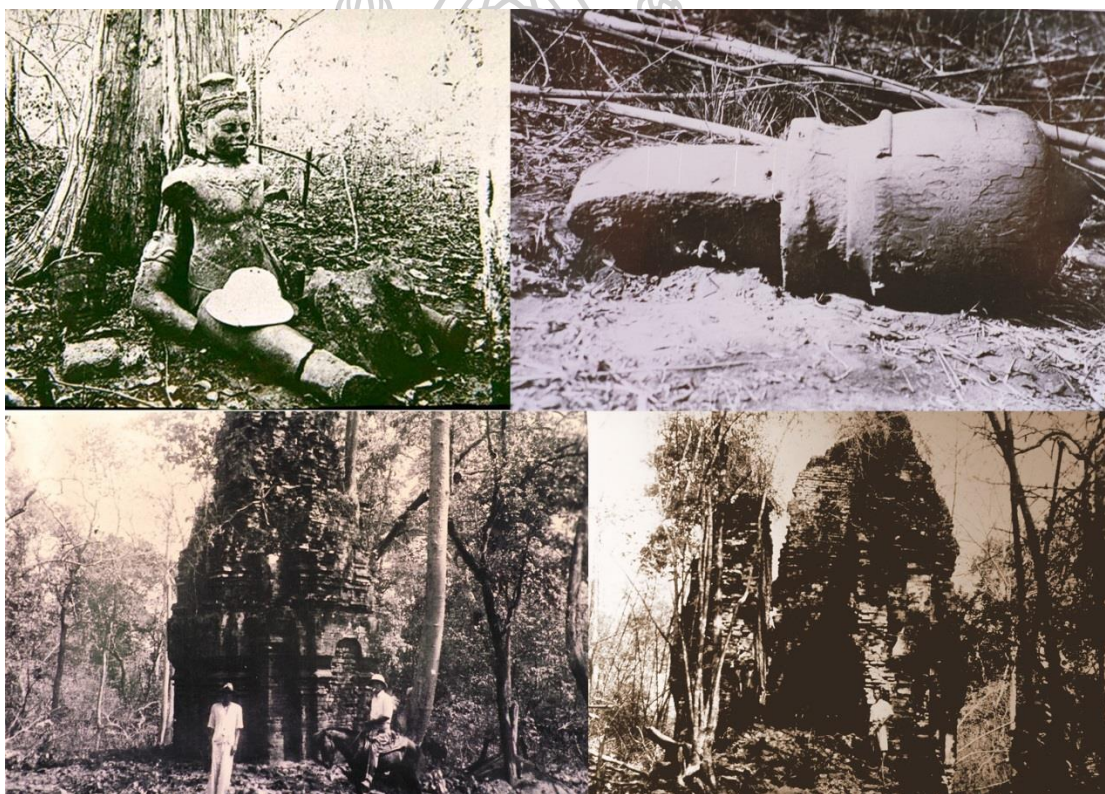
ในหนังสือ “นิทานโบราณคดี” พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ได้กล่าวถึงเรื่อง “ความไขเมืองเพชรบูรณ์” อันเป็นเรื่องราวคราวที่พระองค์เสด็จไปตรวจราชการเมืองเพชรบูรณ์เมื่อปี 2447 ในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในขณะนั้น มีอยู่ตอนหนึ่งได้ทรงบันทึกถึงความตั้งใจในการค้นหาเมืองศรีเทพ เมืองปริศนาที่ทรงพบรายชื่อในทำเนียบหัวเมืองเก่าและต้นร่างกะทางให้คนเชิญเข้าไปบอกเรื่องการสวรรคตของรัชกาลที่ 2 ซึ่งได้ทรงคะเนว่าอยู่ทางแม่น้ำป่าสัก แต่ไม่ทรงทราบตำแหน่งที่ชัดเจน ขณะที่ประทับอยู่ที่เมืองเพชรบูรณ์ได้ความว่ามีเมืองโบราณขนาดใหญ่เมืองหนึ่งชื่อเมือง “อภัยสาลี” อยู่ในป่าแดงใกล้กับเมืองวิเชียรบุรี เมื่อเสด็จกลับถึงเมืองวิเชียรบุรีทรงแวะเยี่ยมเยียนพระยาประเสริฐสงครามอดีตรัฐมนตรีว่าการจังหวัดที่ออกจากราชการและแก้ตัวลงมาแล้ว ทรงไต่ถามเรื่องเมืองศรีเทพ ได้ความว่าเป็นชื่อเดิมของเมืองวิเชียรบุรี เรียกว่าเมือง “ท่าโรง” หรือ “เมืองศรีเทพ” มีเจ้าเมืองชื่อ “พระศรีมอรัตน์” (ตามชื่อเขาแก้วหรือเขาอมรัตน์) แต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระศรีมอรัตน์ มีความชอบจากสงครามปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์มาก จึงทรงยกเมืองศรีเทพให้เป็นเมืองตรีและเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองวิเชียรบุรี (ตามชื่อเขาแก้วอีกเช่นกัน) โปรดให้รวมเมืองชัยบาดาลและเมืองบัวชุมมาขึ้นต่อเมืองวิเชียรบุรี และเปลี่ยนชื่อผู้ปกครองจากพระศรีมอรัตน์เป็นพระยาประเสริฐสงครามแต่นั้นมา ส่วนชื่อ “อภัยสาลี” เป็นชื่อที่พระรูดงค์กล่าวถึง จึงเอาแน่เอานอนไม่ได้ (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2556, น. 143-144)

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพเสด็จตามลำน้ำป่าสักลงมาขึ้นบกที่บ้านนาตระกรุด (อยู่ทางทิศใต้ของเมืองศรีเทพใกล้กับแม่น้ำป่าสัก) ก่อนจะเข้าสำรวจเมืองโบราณในวันรุ่งขึ้น พบว่าเมืองแห่งนี้มีขนาดใหญ่โต มีคูน้ำคันดินสองชั้น ปรากฏปราสาท และโบราณวัตถุต่าง ๆ หลายรายการ บาง

รายการได้ทรงนำลงมาเก็บรักษาไว้ที่พระนคร (ภาพที่ 7) ทั้งนี้ ได้ทรงลงความเห็นเกี่ยวกับเมืองโบราณแห่งนี้ไว้ 2 ประการ ดังนี้ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2556, น. 145-146)

1. เมืองโบราณแห่งนี้แต่เดิมพวกพราหมณ์จะให้ชื่อว่าอย่างไรก็ตาม ชื่อนั้นคงจะเป็นต้นเค้าของเมืองวิเชียรบุรีที่เรียกว่า “เมืองศรีเทพ” ซึ่งยังปรากฏชื่อเป็นตำบลชานเมือง (หมู่บ้านใกล้เคียง) มาถึงปัจจุบัน

2. ในสมัยขอมยังปกครองไทยนั้นเมืองศรีเทพคงเป็นมหานครหรือเมืองใหญ่เช่นเดียวกับเมืองที่ดงศรีมหาโพธิ์และเมืองสุโขทัย ในสมัยนั้นท้องที่คงจะทำไร่นาได้บริบูรณ์ดี มีไพร่พลมาก จึงสามารถสร้างเป็นเมืองใหญ่โตได้ ส่วนที่เมืองวิเชียรบุรีคงแห้งแล้งและอืดคุดลงในภายหลัง



ภาพที่ 7 โบราณสถาน-วัตถุที่พบจากการสำรวจเมืองศรีเทพเมื่อปี 2447

ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

การเสด็จมาสำรวจเมืองศรีเทพของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพถือเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการศึกษาพัฒนาการของเมืองศรีเทพในสมัยต่อมา แต่ดูเหมือนว่าเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของเมืองที่ชื่อว่าศรีเทพจะเกี่ยวข้องกับเมืองวิเชียรบุรีในปัจจุบันมากกว่าและเป็นเรื่องราวตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ลงมา ส่วนเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองโบราณศรีเทพในป่าแดงใกล้กับเมือง

วิเชียรบุรียังคงคลุมเครืออยู่มาก แต่ทั้งนี้สำคัญในบันทึกของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชวังษาว่า ปรากฏว่า “ท่าโรง” “ศรีเทพ” และ “ศรีธมมอรัณ” ก็เคยปรากฏในหลักฐานทางประวัติศาสตร์อยู่เช่นกันและมีความน่าสนใจไม่น้อย

เริ่มต้นจากในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองที่สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้ปรากฏชื่อ “พระศรีธมมอรัณราชภัทศรีบริวารพัช” ศักดินา 800 เป็นเจ้าเมือง “ท่าโรง” (กฎหมายตราสามดวง, ฉบับราชบัณฑิตยสถาน: จัดพิมพ์ตามต้นฉบับหลวง, 2550a, น. 1149) เช่นเดียวกับพระธรรมนูญสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถก็กล่าวถึง “เมืองท่าโรง” ว่าเป็นหนึ่งในบังคับของข้าราชการในสังกัดเจ้าพระยาจักรี (กฎหมายตราสามดวง, ฉบับราชบัณฑิตยสถาน: จัดพิมพ์ตามต้นฉบับหลวง, 2550a, น. 113) ซึ่งค่อนข้างสอดคล้องกับเนื้อหาในความไข่มืองเพชรบูรณ์ และแสดงให้เห็นว่าเมืองท่าโรงตั้งขึ้นตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางแล้ว

ในขณะที่คำว่า “ศรีเทพ” กลับปรากฏเป็นชื่อของบุคคลหรือตำแหน่งเสียมากกว่า ดังที่พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนได้ปรากฏชื่อ “หมอศรีเทพ” ศักดินา 200 เป็นเจ้าพนักงานตำแหน่งหนึ่งในกรมพระคชบาล (กฎหมายตราสามดวง, ฉบับราชบัณฑิตยสถาน: จัดพิมพ์ตามต้นฉบับหลวง, 2550b, น. 278) หรือจารึกบนแผ่นเงินที่ปรากฏชื่อ “ศรีเทพ” อีก 3 ชิ้น ได้แก่ จารึกเจ้าเพชรศรีเทพศิริมานนท์แผ่นที่ 1 และ 2 ปี 1956 พบที่เจดีย์วัดสองคบ จังหวัดชัยนาท (กรมศิลปากร, 2529a, น. 173-177) และจารึกมหาเพชรศรีเทพกำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 21 (กรมศิลปากร, 2529a, น. 149-151) แต่ก็เป็นเพียงเนื้อหาที่กล่าวถึงตำแหน่ง ชื่อบุคคลและการทำบุญที่เชื่อมโยงไม่ได้กับเมืองศรีเทพเช่นเดียวกัน

อย่างไรก็ตามในรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช ได้ปรากฏชื่อตำแหน่ง “พันบุตรศรีเทพ” เป็นผู้เฝ้าหอพระข้างหน้า (พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และเอกสารอื่น ๆ, 2553, น. 64-65) ในกรณีของพันบุตรศรีเทพคงจะเหมือนกับกรณีของหมอศรีเทพที่ไม่สามารถเชื่อมโยงกับเมืองศรีเทพอย่างชัดเจนนักถ้าเป็นเพียงแค่ตำแหน่งพนักงานเท่านั้น หากแต่พันบุตรศรีเทพผู้นี้ต่อมามีชื่อเสียงในประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยา โดยลักลอบเป็นซุ้กับท้าวศรีสุดาจันทร์ แม่อยู่หัวในสมเด็จพระไชยราชาธิราช จนกระทั่งได้รับราชาภิเษกเป็นขุนนรวงศาธิราช กษัตริย์กรุงศรีอยุธยาพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชวังษาทรงเห็นว่าท้าวศรีสุดาจันทร์และพันบุตรศรีเทพน่าจะมีความใกล้ชิดและเป็นเครือญาติเดียวกัน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชวังษา, 2559, น. 122) ขณะเดียวกันก็มีนักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่าท้าวศรีสุดาจันทร์และขุนนรวงศาธิราชน่าจะสืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์อู่ทองหรือสายละโว้ - อโยธยา สอดคล้องกับการที่ นายจันบ้านมหาโลก ผู้เป็น

อนุชาของขุนวรวงษาธิราชมีถิ่นฐานเดิมอยู่แถบบ้านมหาโลกริมน้ำป่าสัก ทางไปพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรีในปัจจุบัน ดังนั้นจึงเป็นช่วงที่เชื้อสายละโว้-อโยธยา อันประกอบด้วยท้าวศรีสุดาจันทร์ ขุนวรวงศาธิราช และนายจันบ้านมหาโลก หวนกลับมามีอำนาจช่วงเวลาสั้น ๆ ก่อนที่จะถูกโค่นอำนาจโดยขุนพิเรนทรเทพในเวลาต่อมา (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, 2546, น. 94-95; สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2540, น. 61-77)

น่าสนใจตรงชื่อพันบุตรศรีเทพเกี่ยวข้องกับราชวงศ์อุทองหรือสายละโว้ - อโยธยาที่เคยมีเขตอิทธิพลอยู่แถบลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสัก ซึ่งใกล้เคียงกับที่ตั้งของเมืองโบราณศรีเทพในปัจจุบัน ทั้งนี้ ไมเคิล ไรท์ เคยสันนิษฐานว่าชื่อ “อโยธยาศรีรามเทพนคร” ที่ปรากฏในจารึกสุโขทัยหลักที่ 2 และหลักที่ 11 น่าจะเป็นเมืองคนละเมืองกัน โดยคำว่า “อโยธยา” แน่นนอนว่าหมายถึงกรุงศรีอยุธยา แต่คำว่า “ศรีรามเทพนคร” อาจหมายถึงเมืองลพบุรีหรือศรีเทพเมืองใดเมืองหนึ่ง และตั้งชื่อสังเกตถึงชื่อเมือง “ศรีเทพ” อาจมาจากความทรงจำของราษฎรท้องถิ่น ย่อจากคำว่า “ศรี (ราม) เทพ (นคร)” ก็เป็นไปได้ (ไมเคิล ไรท์, 2545, น. 114)

ต่อมาในรัชกาลของสมเด็จพระมหาธรรมราชาปี 2115 เกิดศึกพระยาละแวกเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาทางตะวันออก สมเด็จพระนเรศวรซึ่งอยู่ในพระนครขณะนั้นโปรดให้ยกทัพออกไปรับ โดยมีเจ้าเมืองชัยบุรี (ชัยบาดาล) และเจ้าเมืองศรีถมอรัตน์ (วิเชียรบุรี) เป็นนายทัพ ทั้งสองเมืองตีทัพพระยาละแวกจนแตกพ่ายไปได้ (พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และเอกสารอื่น ๆ, 2553, น. 140) จะเห็นได้ว่าในช่วงเวลานี้ คำว่า “ศรีถมอรัตน์” อาจเป็นชื่อเมืองด้วยนอกจากคำว่า “ท่าโรง” หรืออาจเป็นการเรียกชื่อตำแหน่งเจ้าเมืองแทนชื่อเมืองเพื่อให้ง่ายต่อการบันทึกก็เป็นได้

จะเห็นได้ว่าหลักฐานในสมัยอยุธยาตอนกลางเป็นต้นมาคำว่า “ท่าโรง” และ “ศรีถมอรัตน์” คงหมายถึงชื่อเมืองและชื่อเจ้าเมืองในบริเวณที่เป็นตำบลท่าโรง อำเภอวิเชียรบุรีในปัจจุบัน สอดคล้องกับโบราณสถานสมัยอยุธยาที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ด้วย อันได้แก่ วัดในเรืองศรีและวัดป่าไร่ไรทอง ในขณะที่คำว่า “ศรีเทพ” ปรากฏเป็นชื่อตำแหน่งข้าราชการเท่านั้น ถึงแม้ว่าบางชื่อจะเป็นตำแหน่งแรกของขุนวรวงศาธิราชกษัตริย์พระองค์หนึ่งของกรุงศรีอยุธยา แต่หลักฐานที่จะเชื่อมโยงกับเมืองโบราณศรีเทพนั้นมีน้อยมากและเป็นไปในทางอ้อมเท่านั้น

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย “เมืองท่าโรง” ก็ยังปรากฏชื่อในคำให้การชาวกรุงเก่าในฐานะหัวเมืองฝ่ายตะวันออกของกรุงศรีอยุธยาด้วยเช่นกัน (คำให้การชาวกรุงเก่า, 2544, น. 185) แต่ที่น่าสนใจคือ ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เรื่องว่าด้วยตำแหน่งยศพระราชาคณะฐานานุกรม กลับปรากฏชื่อ “เมืองท่าโรง” และ “เมืองศรีเทพ” ขึ้นพร้อมกัน โดยระบุว่าเมืองในบังคับของเจ้า

คณะฝ่ายซ้าย (คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม: เอกสารจากหอหลวง, 2534, น. 27) ดังนั้นคำว่า “ศรีเทพ” ที่หมายถึงชื่อเมืองน่าจะปรากฏขึ้นอย่างรวดเร็วที่สุดในสมัยอยุธยาตอนปลาย ในช่วงระหว่างรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจนถึงช่วงก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ตามอายุของเอกสารฉบับนี้

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ 3 ก็ได้ปรากฏชื่อทั้งสองเมืองแยกกันอย่างชัดเจนอีกครั้ง โดยในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เรื่องราชการทัพเวียงจันทน์ฉบับที่ 13 ซึ่งกล่าวถึงการทำสงครามกับเวียงจันทน์ ในช่วงที่เจ้าอนุวงศ์ยกทัพลงมากวาดต้อนผู้คนในเขตเมืองนครราชสีมาและสระบุรีนั้น ปรากฏความตอนหนึ่งบรรยายระยะทางจากแก่งคอยไปหล่มสัก ความว่า

“รยทางตั้งแต่แก่งคอยไปกำพรานวันหนึ่ง แต่กำพรานไปไซบาดานวันหนึ่ง แต่ไซบาดานไปบัวชุมวัน แต่บัวชุมไปศรีเทพวัน แต่สี่เทไปปลาโรงครึ่งวัน แต่ท่าโรงไปกองทูนวัน แต่กองทูนไปรองคลาวัน แต่รองคลาไปนองชุมแสนครึ่งวัน แต่นองชุมแสนไปนายัมวัน แต่นายัมไปเพชูนวัน แต่เพชูนไปลมศักดิ์คืน” (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530, น. 130)

จะเห็นได้ว่าคำว่า “ศรีเทพ” ที่หมายถึงชื่อบ้านนามเมืองนั้น เพิ่งปรากฏเป็นทางการอย่างรวดเร็วที่สุดในสมัยอยุธยาตอนปลายจนถึงรัตนโกสินทร์ และปรากฏขึ้นพร้อมกันกับชื่อเมือง “ท่าโรง” ที่ถูกแยกออกจากกันอย่างชัดเจน ซึ่งหากขยายความจากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จะเห็นได้ว่าเมืองศรีเทพอยู่ในระยะทางระหว่างเมืองบัวชุม (ตำบลบัวชุม อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี) และเมืองท่าโรง (ตำบลท่าโรง อำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์) เมื่อพิจารณาตำแหน่งที่ตั้งร่วมกับแผนที่ยุทธศาสตร์รัชกาลที่ 1 ซึ่งร่างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ (ภาพที่ 5) แล้ว ก็มีความเป็นไปได้ที่จะตรงกับตำแหน่งของเมืองศรีเทพที่เป็นอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพในปัจจุบันนี้ และดูจะขัดแย้งกับคำให้การของพระยาประเสริฐสงครามที่ว่าเมืองวิเชียรบุรีเดิมชื่อว่าเมือง “ท่าโรง” หรือ “ศรีเทพ” ซึ่งน่าจะมึนัยสำคัญต่อการอธิบายพัฒนาการของเมืองศรีเทพในช่วงหลังจากการทิ้งร้างเมืองไปในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 จึงควรจะต้องทำการวิเคราะห์ถึงประเด็นนี้ต่อไป



ภาพที่ 8 ตำแหน่งเมืองศรีเทพ (ศรีเทพ) ในแผนที่ยุทธศาสตร์ครั้งรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อ้างถึงใน อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2538a, น. 6)

ดัดแปลงจาก: Strategic Map from the Reign of Phrabat Somdet Phra Ramathibodi I (Phasuk, 2004, น. 51)

2.2.2 แนวคิดเรื่องพัฒนาการเมืองศรีเทพของควอริทซ์ เวลส์

หลังจากการค้นพบเมืองศรีเทพของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพร ได้มีความพยายามเข้าไปสำรวจเมืองศรีเทพจากนักวิชาการโบราณคดีและนักสำรวจทั่วไปอีกหลายครั้ง แต่ส่วนใหญ่เข้าไม่ถึงตัวเมืองหรือเข้าถึงแต่ไม่ได้ใส่ใจรายละเอียดมากนัก แต่การสำรวจที่ควรต้องกล่าวถึงคือการสำรวจของควอริทซ์ เวลส์ นักโบราณคดีชาวอังกฤษ โดยเข้าสำรวจเมืองศรีเทพอย่างเป็นทางการเมื่อปี 2479 และได้บันทึกข้อมูลของเมืองศรีเทพในขณะนั้นไว้ค่อนข้างละเอียด เช่น ลักษณะทางกายภาพของเมือง ลักษณะโบราณสถานวัตถุ เรื่องเล่าหรือตำนานพื้นถิ่น รวมทั้งเผยแพร่เสนอข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับเมืองศรีเทพไว้ในบทความขนาดยาวเรื่อง “The Exploration of Sri Deva” โดยมีประเด็นที่น่าสนใจ ดังนี้ (Wales, 1937)

1. จากการวิเคราะห์รูปแบบปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้อง และประติมากรรมอื่น ๆ เวลส์เสนอว่าหลักฐานเหล่านี้เป็นศิลปกรรมแบบอินเดียนเดียควมียุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 ดังนั้นจึงสรุปพัฒนาการของเมืองศรีเทพออกเป็น 2 ระยะ ดังนี้

ระยะที่ 1 เมืองศรีเทพเป็นเมืองของชาวอินเดียนเดียภายใต้อิทธิพลของพุนันทิเจริณูขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 - 11 และทิ้งร้างไปประมาณ 500 ปี

ระยะที่ 2 วัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครเข้ามาฟื้นฟูเมืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 17 ดังที่ปรากฏเครื่องประกอบสถาปัตยกรรมแบบเขมรที่ปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้อง รวมถึงหลักฐานศิลปกรรมแบบเขมรอื่น ๆ

2. เมืองศรีเทพควรเป็นเมืองสำคัญที่อยู่ในเส้นทางการค้าหลัก (imperial route) ระหว่างลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำโขง ซึ่งอยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรพุนันทิที่อาจมีความเกี่ยวข้องทางเครือญาติกันด้วย

3. ประเด็นเรื่องการทิ้งร้างเสนอว่า ในระยะที่ 1 การทิ้งร้างของเมืองศรีเทพเป็นผลจากการเจริณูขึ้นของอาณาจักรเจนละและอาณาจักรทวารวดี ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเส้นทางการค้าและศูนย์กลางทางการปกครอง ส่วนระยะที่ 2 หลังจากอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครเข้ามาฟื้นฟูเมือง เมืองศรีเทพน่าจะหมดความสำคัญลงในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งหันไปให้ความสำคัญและเปลี่ยนเส้นทางการค้าไปยังเมืองลพบุรี แต่ก็ได้เป็นไปได้ว่าการทิ้งร้างอาจเกิดขึ้นจากโรคระบาดตามที่ยังหลงเหลือเรื่องราวอยู่ในนิทานพื้นที่บ้านเรื่องฤๅษีดาวัว-ฤๅษีตาไฟ โดยจะกล่าวถึงต่อไป

ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าข้อเสนอของเวลส์ถูกประมวลขึ้นจากหลักฐานเชิงประจักษ์จำนวนหนึ่ง ซึ่งยังไม่ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีหรือการขุดศึกษาโบราณสถานอื่น ๆ เลยในขณะนั้น ทำให้ต่อมาเมื่อมีการพบหลักฐานเพิ่มมากขึ้น ข้อเสนอของเวลส์จึงถูกโต้แย้ง โดยเฉพาะการกำหนดอายุปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องที่ถูกใช้เป็นประเด็นหลักในการอธิบายพัฒนาการก็ได้มีการศึกษาในสมัยหลังแล้วว่าควรสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 (ซอง บวสเชอติเยร์, 2531, น. 15; อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, 2522, น. 85-101) รวมทั้งภาพรวมของพัฒนาการของเมืองศรีเทพก็เป็นที่ยอมรับได้ว่ามีพัฒนาการอยู่ใน 3 ยุคสมัยหลักคือ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย สมัยทวารวดี และเขมรสมัยเมืองพระนครตามลำดับ (กรมศิลปากร, 2550, น. 37-48; สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 10-13)

แม้ว่าข้อเสนอเรื่องพัฒนาการและการกำหนดอายุหลักฐานจะถูกตรวจสอบเป็นที่ชัดเจนแล้วในปัจจุบัน แต่ผู้วิจัยเห็นว่าข้อเสนอเรื่องเส้นทางการค้าและการทิ้งร้างของเมือง (การทิ้งร้างระยะที่ 2 ของเวลส์) เป็นที่น่าสนใจและควรกลับมาพิจารณาใหม่อีกครั้ง

ในประเด็นเรื่องเส้นทางการค้าหลัก (imperial route) ระหว่างลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาถึงลุ่มแม่น้ำโขง ถึงแม้จะมีข้อโต้แย้งจากของ บวสเชอเลียร์ ว่าข้อเสนอนี้ขาดหลักฐานสนับสนุนและขัดต่อความเป็นจริงทางภูมิศาสตร์ (ของ บวสเชอเลียร์, 2531, น. 10) แต่การศึกษาเส้นทางสัญจรจากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านเมืองศรีเทพไปยังที่ราบสูงโคราชในระยะหลังดังที่ได้เคยกล่าวไปแล้ว (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2552, น. 179-182; สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 33-36) ชี้ให้เห็นว่าข้อเสนอนี้มีความเป็นไปได้ แต่ควรต้องมีการเชื่อมโยงหลักฐานให้ชัดเจนมากกว่าการพูดถึงภาพรวมของตำแหน่งที่ตั้งชุมชนโบราณเท่านั้น โดยเฉพาะความสัมพันธ์ของหลักฐานจากเมืองศรีเทพกับชุมชนโบราณตามแนวเส้นทางสัญจร

ส่วนในประเด็นเรื่องการจัดวางผังเมือง ต้องยอมรับว่าข้อเสนอของเวลส์เกี่ยวกับเรื่องโรคระบาดที่ปรากฏอยู่ในนิทานพื้นบ้านเรื่องฤษีตาว่าว-ฤษีตาไฟนั้น ถูกใช้เป็นแนวคิดหลักในองค์ความรู้เพื่ออธิบายการล่มสลายของเมืองศรีเทพมาอย่างยาวนาน (สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 13; อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2538a, น. 154-155) และไม่ปรากฏข้อเสนอนอื่นขึ้นมาโต้แย้งอย่างชัดเจน แต่ข้อเสนอนี้ว่าเมืองศรีเทพถูกลดความสำคัญลงเพราะการเปลี่ยนแปลงเส้นทางการค้าไปยังเมืองลพบุรีกลับไม่ถูกกล่าวถึง ซึ่งดูมีความน่าสนใจหากแต่ต้องประมวลข้อมูลและหลักฐานให้ชัดเจนเสียก่อน โดยจะกล่าวถึงต่อไปในบทวิเคราะห์ แม้กระนั้นก็อาจมีความเป็นไปได้ประการอื่นด้วยเช่นกัน

2.2.3 องค์ความรู้ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่เมืองศรีเทพ

ความสนใจยุคก่อนประวัติศาสตร์ของเมืองศรีเทพเกิดขึ้นในปี 2531 เมื่ออุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพได้ทำการขุดศึกษาโบราณสถานหมายเลข 0971 ภายในเขตเมืองใน โดยได้กำหนดให้มีการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณปลายเนินด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ด้วย จากการขุดค้นพบโครงกระดูกมนุษย์จำนวน 5 โครง พร้อมเครื่องอุทิศติดตัวและวางอยู่ข้างเคียง เช่น กำไลสำริด เครื่องมือเหล็ก หินคาร์เนเลียน ลูกปัดดินเผา ภาชนะดินเผา และเศษภาชนะดินเผากระจายตัวเต็มพื้นที่ ซึ่งได้สรุปว่าเป็นร่องรอยการฝังศพของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสมัยเหล็ก (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2531, น. 18-19) ซึ่งในระยะต่อมาในปี 2537 ได้มีการขุดค้นบริเวณโบราณสถาน 0971 อีกครั้ง และพบโครงกระดูกมนุษย์เพิ่มเติม 1 โครง พร้อมเครื่องอุทิศเช่นเดียวกับที่ขุดค้นก่อนหน้านี้ (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2537a, น. 20)

ผลของการดำเนินการเมื่อปี 2531 ทำให้เกิดความตระหนักรู้ว่าเมืองศรีเทพเก่าแก่ไปกว่าสมัยทวารวดีและเขมรโบราณ เป็นผลให้เกิดการสำรวจแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์เพิ่มเติมบริเวณรอบเมืองศรีเทพ และการขุดค้นในปี 2533 ที่แหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง (บ้านคลองโป่ง) ตั้งอยู่นอกเมืองศรีเทพไปทางทิศตะวันตกประมาณ 12 กิโลเมตร พบการฝังศพและการอุทิศสิ่งของเครื่องใช้ลักษณะเดียวกันกับที่พบในเมืองศรีเทพ ทำให้เชื่อว่าทั้งแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดงและสมัยแรกสุดของเมืองศรีเทพมีอายุอยู่ในสมัยยุคประวัติศาสตร์ตอนปลายประมาณ 2,000 – 1,500 ปีมาแล้วเช่นเดียวกัน (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2534b, น. 77-78)

ระยะต่อมาได้มีการสำรวจทางโบราณคดีในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักของกรมศิลปากรและหน่วยงานอื่นอีกหลายครั้ง (สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 3 พระนครศรีอยุธยา, 2540; หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่นจังหวัดเพชรบูรณ์, 2539; อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2552c) แต่ครั้งล่าสุดเมื่อปี 2554 กรมศิลปากรได้ทำการประมวลข้อมูลเดิมเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์อีกครั้งและสำรวจเพิ่มเติมในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ โดยพบแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์จำนวน 45 แห่ง กระจายตัวตั้งแต่อำเภอศรีเทพขึ้นไปจนถึงอำเภอหล่มสัก (รัชชชัย ชั้นไพศาลศิลป์, 2555, น. 39-150) ซึ่งผลจากการสำรวจสามารถจัดกลุ่มแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์เป็น 3 กลุ่ม ดังนี้ (รัชชชัย ชั้นไพศาลศิลป์, 2555, น. 155-157)

กลุ่มที่ 1 กลุ่มด้านทิศตะวันตกของจังหวัดเพชรบูรณ์ สภาพพื้นที่เป็นเนินเขาและที่ราบเชิงเขา ในเขตอำเภอวังโป่ง หนองไผ่ ชนแดน และบึงสามพัน แหล่งโบราณคดีในกลุ่มนี้ส่วนมากเป็นแหล่งโบราณคดีสมัยหินใหม่อายุราว 4,000 – 3,000 ปีมาแล้ว ลักษณะเป็นสังคมแบบหาของป่า ล่าสัตว์ พบทั้งที่เป็นที่อยู่อาศัย แหล่งฝังศพ และแหล่งผลิตเครื่องมือและเครื่องประดับจากหิน

กลุ่มที่ 2 กลุ่มตอนล่างของจังหวัดเพชรบูรณ์ อยู่ในเขตอำเภอวิเชียรบุรีและอำเภอศรีเทพ ส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานในบริเวณใกล้กับแม่น้ำป่าสัก ในกลุ่มนี้เป็นชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสมัยเหล็กช่วงตั้งแต่ 2,500 – 1,500 ปีมาแล้ว ลักษณะเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่รู้จักการผลิตเครื่องมือเครื่องใช้จากสำริดและเหล็ก และแลกเปลี่ยนวัตถุดิบจากชุมชนโบราณในเขตจังหวัดลพบุรี แต่ก็ยังคงมีการใช้เครื่องมือหินสืบทอดต่อมาด้วย แหล่งโบราณคดีในกลุ่มนี้ต่อมาพัฒนาเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์จนเกิดเป็นเมืองใหญ่ทั้งเมืองศรีเทพและชุมชนโบราณในเขตจังหวัดลพบุรี

ในพื้นที่ใกล้กับเมืองศรีเทพพบการกระจายตัวของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายตามลำน้ำสายรองอันเป็นพื้นที่ราบลุ่มอุดมสมบูรณ์หลายแหล่งด้วยกัน โดยเฉพาะบริเวณด้านทิศตะวันตกของเมืองศรีเทพใกล้กับเขาถมอรัตน์ เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านหนองหมู แหล่งผลิตกำไลหินแหล่งใหญ่



ภาพที่ 10 ชิ้นส่วนแกนและกำไลหินจากแหล่งโบราณคดีบ้านหนองหมู (ซ้าย) และชิ้นส่วนกระดูกมนุษย์และเศษภาชนะดินเผาจากหลุมลักลอบขุด แหล่งโบราณคดีบ้านเขาค้าง (ขวา)

นอกจากนี้ยังมีข้อมูลจากการสำรวจและศึกษาทางโบราณคดีในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสัก แสดงให้เห็นว่าชุมชนในแถบนี้ไม่ได้ตั้งอยู่อย่างโดดเดี่ยว หากแต่มีการติดต่อค้าขายกันทั้งในระดับชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงและระหว่างภูมิภาค (สว่าง เลิศฤทธิ์, 2546, น. 72) โดยเฉพาะการติดต่อกับที่ราบสูงโคราช จากการที่พบเศษภาชนะดินเผาแบบพิมายคำที่มีแหล่งที่พบมากอยู่ในเขตทุ่งสัมฤทธิ์ จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งพบในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสักด้วย เช่น เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ เมืองชัยจำปา จังหวัดลพบุรี และเมืองศรีเทพเอง (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2548, น. 80) รวมทั้งในบริเวณเมืองศรีเทพก็ได้พบโบราณวัตถุ เช่น กำไลหินอ่อน ลูกปัดหินคานาเลียน ลูกปัดหินอาเกต ซึ่งเป็นวัตถุที่แสดงถึงการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนใกล้เคียงหรือชุมชนที่อยู่ห่างไกลออกไปเช่นกัน (กรมศิลปากร, 2550, น. 37-39)

จากการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีของกรมศิลปากร สามารถสรุปเป็นองค์ความรู้ได้ว่าชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในบริเวณเมืองศรีเทพ คงมีรูปแบบสังคมและวัฒนธรรมที่ไม่ซับซ้อนมากนัก มีการอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม มีการปกครองตนเองในระดับหมู่บ้านในลักษณะของสังคมเกษตรกรรม รู้จักปลูกพืชบางชนิดผสมผสานกับการหาอาหารจากป่าและแหล่งน้ำ รู้จักเทคโนโลยีด้านโลหกรรม รวมทั้งมีพิธีกรรมต่างๆที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติและเชื่อในเรื่องชีวิตหลังความตายและโลกหน้า (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2538a, น. 35) มีข้อสังเกตว่าชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายบริเวณเมืองศรีเทพมีการกระจายตัวหนาแน่นกว่าบริเวณอื่น ๆ ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสัก ซึ่งน่าจะรวมตัวกันพัฒนาไปเป็นเมืองและสังคมระดับรัฐในที่สุด ในขณะที่ชุมชนโบราณอื่น ๆ ได้เสื่อมสลายไปหรืออาจเคลื่อนย้ายลงมารวมตัวกับเมืองศรีเทพในยุคต้นประวัติศาสตร์ (สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 30)

ดูเหมือนว่าช่วงเวลาของยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่เมืองศรีเทพและแหล่งโบราณคดีใกล้เคียงจะถูกกำหนดไว้ในช่วงกว้าง ๆ ประมาณ 2,000 – 1,500 ปีมาแล้ว หรืออยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 5 – 11 อันเป็นช่วงก่อนที่วัฒนธรรมทวารวดีจะปรากฏขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12 อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่าปัญหาสำคัญในช่วงเวลานี้คือ พัฒนาการในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายได้ถูกสรุปเป็นองค์ความรู้ที่หยุดนิ่งในช่วงเวลากว่า 500 ปี ซึ่งไม่สามารถแสดงให้เห็นถึงความเคลื่อนไหวที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมจากชุมชนเกษตรกรรมเป็นชุมชนเมืองขนาดใหญ่ในยุคประวัติศาสตร์ได้อย่างชัดเจน ดังนั้นเรื่องราวพัฒนาการในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจึงควรต้องมีการทบทวนใหม่อีกครั้ง โดยเฉพาะการกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์จากหลักฐานทางโบราณคดีในชั้นวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่ไม่เคยมีการดำเนินการมาก่อน ซึ่งจะกล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

2.2.4 ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพและอาณาจักรโบราณอื่น ๆ

จริงอยู่ที่ภาพรวมของพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพจะเป็นที่ยอมรับในปัจจุบันว่าอยู่ในช่วง 3 ยุคสมัยหลัก คือ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเมื่อประมาณ 2,000 – 1,500 ปีมาแล้ว และยุคประวัติศาสตร์ ในสมัยทวารวดีช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 16 และสมัยเขมรโบราณช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 (กรมศิลปากร, 2550, น. 37-48; สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 10-13) แต่ในช่วงต้นประวัติศาสตร์ของเมืองศรีเทพนั้น ได้ปรากฏหลักฐานทั้งจารึกและงานศิลปกรรมที่สามารถเชื่อมโยงไปยังบ้านเมืองโบราณอื่น ๆ ที่เจริญอยู่ในพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในเวลาเดียวกันได้ ทำให้เกิดข้อสันนิษฐานและแนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพและบ้านเมืองโบราณเหล่านั้นหลายประเด็นด้วยกัน

2.2.4.1 ปัญหาเรื่องศูนย์กลางของทวารวดีกับเมืองศรีเทพ

“ทวารวดี” หรือ “โตโลโปตี” บ้านเมืองโบราณที่ถูกกล่าวถึงในบันทึกของภิกษุเสวียนจั้ง หรือที่รู้จักกันดีในชื่อพระถังซำจั๋งว่าตั้งอยู่ระหว่างศรีเกษตรทางตะวันตกและเจนละทางทิศตะวันออกเฉียงในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 12 (Beal, 1969, p. 200) และชื่อ “ตุยโหโปตี” ในบันทึกการเดินทางของภิกษุอี้จิงในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 (I-Tsing, 1982, pp. 9-10) จนระยะต่อมาเมื่อได้มีการพบเหรียญเงินมีจารึก “ศรีทวารวดีศวรรปุณยะ” ที่เมืองนครปฐมโบราณ จังหวัดนครปฐม และเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี นักวิชาการจึงเชื่อว่าทวารวดีอยู่ในพื้นที่ภาคกลาง

ของประเทศไทย (จง บัวเซลิเย่, 2511, น. 35-64) ซึ่งจากการพบหลักฐานทางโบราณคดีทั้งศาสนสถานและงานศิลปกรรมอื่น ๆ ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันนี้ จึงได้มีการกำหนดแบบศิลปะทวารวดีขึ้นให้ มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2539, น. 4-10) ซึ่งถือเป็นยุคเริ่มแรกทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี และประวัติศาสตร์ศิลปะของไทย

ศิลปกรรมแบบทวารวดีได้แพร่หลายในพื้นที่ประเทศไทยปัจจุบัน โดยเฉพาะภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบหลักฐานค่อนข้างหนาแน่น ทำให้นักวิชาการเกิดความสนใจที่จะค้นหาศูนย์กลางของทวารวดี ซึ่งอาจจะเป็นไปได้ทั้งในแง่ของการเป็นศูนย์กลางของการปกครองในรูปแบบของ “รัฐ” หรือ “อาณาจักร” หรือการเผยแพร่วัฒนธรรม ศาสนา และงานศิลปกรรมโดยไม่เกี่ยวกับอำนาจการปกครอง (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, น. 61) แต่ด้วยเหตุที่เรื่องราวของทวารวดีในเชิงประวัติศาสตร์ยังคงคลุมเครืออยู่มาก เนื่องจากจารึกที่พบส่วนใหญ่เป็นจารึกที่เกี่ยวกับหลักธรรมทางศาสนา (จง บวสเชลียะ, 2533, น. 135; สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2558, น. 5) ดังนั้นจึงเกิดข้อสันนิษฐานถึงศูนย์กลางของทวารวดีที่แตกต่างกันออกไป

สืบเนื่องมาจากการพบเหรียญเงินมีจารึกศรุตทวารวดีศวรปุณยะ ที่เมืองนครปฐมทำให้มีข้อเสนอว่าเมืองนครปฐมเป็นเมืองหลวงของกษัตริย์แห่งทวารวดี (Boeles, 1964, p. 102) ต่อมาเมื่อได้พบเหรียญเงินลักษณะนี้ในชุมชนโบราณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง - ท่าจีนและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แก่ เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี เมืองคูเมือง จังหวัดสิงห์บุรี เมืองดงคอนและเมืองอู่ตะเภา จังหวัดชัยนาท ทำให้ข้อเสนอนี้ดูอ่อนลงไป แต่ก็ทำให้เข้าใจว่าทวารวดีควรจะมีขอบเขตการปกครองตามเมืองโบราณที่ปรากฏเหรียญเงินเหล่านี้ (Wicks, 1992, p. 158) อย่างไรก็ตามในระยะต่อมาที่ปรากฏหลักฐานมากขึ้น ดูเหมือนว่าข้อเสนอที่ว่าเมืองนครปฐมเป็นเมืองหลวงของทวารวดีนั้น ก็ยังคงเป็นที่ยอมรับจากนักวิชาการส่วนใหญ่ เนื่องจากเมืองนครปฐมมีขนาดใหญ่ที่สุดในการขุดค้นเมืองสมัยทวารวดีและได้พบงานศิลปกรรมแบบทวารวดีจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนา (ธิดา สาระยา, 2532, น. 40; ผาสุข อินทรารุช, 2542, น. 101-102; สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2557, น. 139-146; หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2539, น. 4-10) จึงอาจจะกล่าวได้ว่าเมืองนครปฐมเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีด้วย (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, น. 69)

แต่ใช้ว่าจะมีเพียงนครปฐมเท่านั้นที่ถูกเสนอเป็นเมืองหลวงของทวารวดี การพบเหรียญเงินมีจารึกศรุตทวารวดีศวรปุณยะ และจารึกบนแผ่นทองแดงที่ปรากฏพระนาม “พระเจ้าหรรษวรมัน” ผู้เป็นหลานของพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอาณาจักรเจนละที่เมืองอู่ทอง ทำให้จง บวสเชลียะ

สันนิษฐานว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ของทวารวดีและเมืองอุททองควรจะเป็นเมืองหลวงของพระองค์และทวารวดีในช่วงระยะเวลาหนึ่ง (Boisselier, 1965, p. 29) นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการอีกส่วนหนึ่งเสนอว่าเมืองหลวงของทวารวดีควรอยู่ที่เมืองลพบุรี (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2524, น. 122; มานิต วัลลิโกดม, 2515, น. 54-55; ศรีศักร วัลลิโกดม, 2538, น. 43) แต่เมื่อจากการพบเหรียญจารึก “ลวปุระ” ที่เมืองอุททอง (ชอง บวสเชอติเย่, 2533, น. 135) ซึ่งตรงกับชื่อเมืองลวปุระในตำนานพระนางจามเทวีที่เสด็จจากเมืองลวปุระขึ้นไปยังเมืองลำพูนที่ปรากฏในชินกาลมาลีปกรณ์เมื่อพ.ศ. 1206 (พระรัตนปัญญาเถระ, 2540, น. 265) และชื่อเมืองลพบุรีที่ปรากฏในจารึกช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ว่า “โลว” (กรมศิลปากร, 2529b, น. 253-257) ดังนั้น “ลวปุระ” จึงน่าจะหมายถึงเมืองลพบุรีมากกว่า (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 31-32; หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล, 2539, น. 4) และน่าจะมิบทบาทเป็นของตนเองในสมัยทวารวดี (สฤชดีพิงศ์ ขุนทรง, 2558, น. 11)

ดูเหมือนว่าในปัจจุบันนักวิชาการส่วนใหญ่จะเชื่อว่าศูนย์กลางของทวารวดีควรอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีนหรือฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ตามตำแหน่งเมืองโบราณที่ได้พบเหรียญจารึกศรีทวารวดีฯ และเชื่อว่าเมืองนครปฐมเป็นเมืองหลวงของทวารวดี แต่เมื่อไม่นานมานี้ โคลด ซาคส์ ได้ตั้งข้อสังเกตว่าชื่อ “ทวารวดี” นั้นหมายถึง “เมืองทวารกา” ที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นเมืองของพระกฤษณะในมหากาพย์ของศาสนาฮินดู แต่กลับปรากฏเป็นชื่อของดินแดนที่พุทธศาสนาเฟื่องฟูได้อย่างน่าสงสัย และได้ตั้งข้อสังเกตต่อไปว่าจะเป็นไปได้หรือไม่ที่ทวารวดีคือเมืองศรีเทพ เนื่องจากได้ค้นพบเทวรูปพระวิษณุและจารึกของศาสนาพราหมณ์ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 11 ในขณะที่พุทธศาสนาเพิ่งปรากฏเด่นชัดในภายหลัง (Jacques, 2009, p. 27-28)

ข้อสังเกตนี้น่าจะเป็นจุดเริ่มต้นให้พิริยะ ไกรฤกษ์เสนอว่าศรีเทพคือศูนย์กลางของทวารวดีอีกครั้งหนึ่ง โดยได้เผยแพร่หนังสือเรื่อง “เมืองศรีเทพศูนย์กลางทวารวดี” (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2561) ในคราวที่จัดกิจกรรมสัญจรไปยังอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพเมื่อปี 2560 ซึ่งสาระสำคัญคือการเสนอว่าเมืองศรีเทพเป็นศูนย์กลางของทวารวดีไม่ใช่เมืองนครปฐม ต่อมาได้มีการปรับปรุงและแก้ไขเนื้อหาสาระของหนังสือให้ครบถ้วนยิ่งขึ้นภายใต้ชื่อเรื่อง “ทวารวดี ศรีเทพ” (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2562) แต่ยังคงยึดแนวคิดที่ว่าเมืองศรีเทพคือเมืองหลวงของทวารวดี และเพิ่มเติมข้อสนับสนุนแนวคิดนี้ให้ชัดเจนขึ้น ดังนี้

1. ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองศรีเทพสอดคล้องกับตำแหน่งของโลโลโปตีที่ระบุไว้ในบันทึกการเดินทางของหลวงจีนเสวียนจั้ง ซึ่งกล่าวว่าอยู่ระหว่างอาณาจักรศรีเกษตรในประเทศพม่าและอาณาจักรอีสานปุระในประเทศกัมพูชา

2. เมืองศรีเทพพบเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะจำนวนมากกว่าที่อื่น โดยเฉพาะพระกฤษณะที่พบ 2 องค์ และไม่พบที่แหล่งโบราณคดีอื่น ๆ เลย รวมถึงยังตีความว่าจารึกเมืองศรีเทพ (K.499) ที่เซแอม แก้วคล้ายแปลความช่วงหนึ่งว่า “ธิดาของฤๅษี” (กรมศิลปากร, 2559b, น. 68-70) ควรจะแปลว่า “ปราชญ์ผู้เกิดจากหญิงพรหมจารี” (Chhabra, 1965, p. 71) หมายถึง “ฤๅษีอาสา” มากกว่า ฤๅษีอาสาผู้นี้เป็นผู้รวบรวมมหากาพย์มหาภารตะ และมีชื่อเกี่ยวกับพระกฤษณะโดยตรง ดังนั้นจึงสอดคล้องกันดีกับการพบเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะในนิกายภาควัต ทำให้เมืองศรีเทพมีคุณสมบัติตรงกับเมืองทวารวดีของพระกฤษณะและเหมาะสมจะเป็นเมืองหลวงของทวารวดี

3. ชื่อทวารวดีได้หายไปจากหน้าประวัติศาสตร์ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 เป็นต้นมา แต่กลับปรากฏเป็นสร้อยนามของกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 แสดงให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณปากแม่น้ำป่าสักน่าจะอยู่ในขอบเขตของทวารวดีมาก่อน และการที่เมืองศรีเทพตั้งอยู่ทางต้นน้ำป่าสักและกรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่ปากแม่น้ำป่าสัก ทำให้คำว่า “กรุงเทพมหานครบวรทวารวดีศรีอยุธยา” ซึ่งเป็นชื่อที่ปรากฏในช่วงแรก ๆ ของการตั้งกรุงศรีอยุธยาเมื่อปี 1894 นั้น หมายถึงการฟื้นฟูทวารวดีที่เคยอยู่ที่เมืองศรีเทพมาเป็นนามของราชธานีใหม่อีกครั้งหนึ่ง

เหตุผลสำคัญทั้ง 3 ข้อข้างต้นทำให้พิริยะ ไกรฤกษ์เชื่อว่าเมืองศรีเทพคือราชธานีของทวารวดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 อันเป็นช่วงที่เมืองศรีเทพรุ่งเรืองถึงขีดสุด โดยเฉพาะการเป็นศูนย์กลางทางศาสนาทั้งศาสนาพุทธและฮินดูหลากหลายนิกาย มีการติดต่อกับจีน และความมั่นคงของอาณาจักรคงเทียบเท่าอาณาจักรเจนละที่ร่วมสมัยเดียวกันนี้ด้วย ยิ่งไปกว่านั้นยังเสนอว่าศิลปกรรมที่เมืองศรีเทพคือศิลปะทวารวดีที่แท้จริง คำว่าศิลปะทวารวดีควรใช้เรียกเป็นชื่อศิลปะที่คล้ายคลึงกับเมืองศรีเทพ และควรกำหนดอายุสมัยทวารวดีให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 14 ตามช่วงเวลาการเป็นราชธานีของเมืองศรีเทพ ส่วนคำว่าศิลปะทวารวดีที่กำหนดให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 ตามที่พบศิลปกรรมในภาคกลางนั้น ควรเปลี่ยนเป็น “ยุคแรกเริ่มของศิลปะในประเทศไทย” ไว้ก่อนจนกว่าจะพบชื่อและตำแหน่งของบ้านเมืองที่แท้จริง (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2562, น. 96)

ปฏิเสธไม่ได้ว่ายุคต้นประวัติศาสตร์ของเมืองศรีเทพเป็นช่วงที่วัฒนธรรมทวารวดีมีอิทธิพลต่อรูปแบบศิลปกรรมของเมืองศรีเทพ ซึ่งสะท้อนให้เห็นผ่านงานสถาปัตยกรรม เช่น โบราณสถานเขาค้างใน โบราณสถานเขาค้างนอก โบราณสถานขนาดเล็กอื่น ๆ หรืองานประติมากรรม เช่น ศิลปธรรมจักร พระพุทธรูป รวมถึงจารึกหลักธรรมของพุทธศาสนาที่ปรากฏแพร่หลายที่เมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีอื่น ๆ ด้วย แต่ความเป็นจริงแล้วหลักฐานที่ปรากฏทั้งหมดนั้นล้วนเป็นงานศิลปกรรมหรือหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับศาสนาเท่านั้น การที่จะตีความไปถึงการเป็นเมืองหลวงของ

ทวารวดี อันมีความหมายไปถึงความเป็นศูนย์กลางการปกครองของรัฐหรืออาณาจักร จึงควรพิจารณาให้ถี่ถ้วนอย่างมาก ซึ่งจะทำการวิเคราะห์ในประเด็นนี้ต่อไป อย่างไรก็ตามข้อสังเกตของโคลด ซาคส์ และข้อเสนอของพิริยะ ไกรฤกษ์นับว่ามีความน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะประเด็นที่เกี่ยวกับเมืองศรีเทพในด้านการเมืองการปกครองในบริบทของทวารวดีนั้นไม่เคยถูกกล่าวถึงอย่างชัดเจนมาก่อน หรืออย่างน้อยที่สุดทั้งคู่ได้พยายามแสดงให้เห็นว่าเมืองศรีเทพควรจะมีบทบาทมากกว่าการเป็นเมืองที่ได้รับวัฒนธรรมทวารวดีหรือปรากฏศิลปกรรมแบบทวารวดีเท่านั้น

2.2.4.2 ความสัมพันธ์กับอาณาจักรเจนละ

ในขณะที่รัฐทวารวดีเจริญขึ้นทางทิศตะวันตกของเมืองศรีเทพในพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ตามข้อสันนิษฐานว่าศูนย์กลางของอาณาจักรอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีนที่เมืองนครปฐมโบราณ ทางทิศตะวันออกก็ปรากฏอาณาจักรเจนละหรืออีสานปุระในบันทึกของหลวงจีนเสวียนจิ่งในช่วงเวลาเดียวกัน ทั้งนี้ นักวิชาการสันนิษฐานว่าศูนย์กลางดั้งเดิมของเจนละอยู่แถบแขวงจำปาสัก บริเวณตอนใต้ของประเทศลาวในปัจจุบัน ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 12 รัชกาลของพระเจ้าภวรมันที่ 1 จนถึงรัชกาลของพระเจ้ามเหศวรมัน เจนละเริ่มรุกรานอาณาจักรพุนันและเข้าแทนที่ได้ในที่สุด ต่อมาในรัชกาลของพระเจ้าอีสานวรมันที่ 1 จึงได้ตั้งเมืองหลวงชื่อ “อีสานปุระ” บริเวณกลุ่มโบราณสถานสมโบร์ไพรกุก พร้อมทั้งสั่งสมความรุ่งเรืองตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 12 กระทั่งเริ่มเสื่อมลงช่วงประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 13 ทำให้อาณาจักรแตกแยกออกเป็น 2 ส่วนตามที่ระบุไว้ในจดหมายเหตุจีนคือ “เจนละบก” และ “เจนละน้ำ” จนถึงช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 14 พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ได้รวบรวมอาณาจักรให้เป็นหนึ่งอีกครั้ง และถือเป็นการเริ่มต้นสมัยเมืองพระนครที่มีศูนย์กลางอยู่บริเวณริมทะเลสาบเขมรต่อไป (Briggs, 1999, pp. 41-61)

ในพื้นที่ประเทศไทยก็ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีในวัฒนธรรมเขมรสมัยเจนละหรือศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะจารึกของพระเจ้ามเหศวรมันที่พบแพร่หลายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตลอดจนบางพื้นที่ของภาคตะวันออก (ก่องแก้ว วีระประจักษ์, 2560, น. 4-23) จึงอาจจะกล่าวได้ว่าในช่วงเวลาที่อาณาจักรเจนละเจริญรุ่งเรืองอยู่นั้นได้แพร่อิทธิพลทางการเมืองเข้ามาในพื้นที่ประเทศไทยบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออก ซึ่งมีอาณาเขตติดกันด้วย (มยุรี วีระประเสริฐ, 2545a, น. 194) ในกรณีของเมืองศรีเทพนั้น ถือเป็นเมืองโบราณในภาคกลางที่ปรากฏหลักฐานของอาณาจักรเจนละชัดเจนที่สุด จึงเป็นเหตุผลให้เกิดข้อสันนิษฐานและแนวคิดในเรื่องความสัมพันธ์กับอาณาจักรเจนละในแง่มุมต่าง ๆ

สืบเนื่องจากข้อเสนอของควอริทซ์ เวลส์ ที่กล่าวว่าเมืองศรีเทพเป็นเมืองของชาวอินเดีย ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรฟูนันนั้น (Wales, 1937, p. 13-24) นักวิชาการท่านแรก ๆ ที่ไม่เห็นด้วยกับข้อเสนอนี้คือ ลอเรนซ์ บริกส์ โดยโต้แย้งว่าเป็นไปไม่ได้เลยที่เมืองศรีเทพจะตกอยู่ใต้อิทธิพลของอาณาจักรฟูนัน เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานของฟูนันในพื้นที่เมืองศรีเทพและพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลที่อยู่ใกล้เคียง และยังมองว่าฟูนันเป็นอาณาจักรทางทะเลที่มีหัวเมืองในอิทธิพลส่วนใหญ่ติดกับทะเลต่างจากเมือง ศรีเทพที่เป็นเมืองตอนใน การที่จะติดต่อกับพื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่างได้นั้นต้องผ่านพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลและอาณาจักรเจนละของชนชาติเขมรที่อยู่เหนือขึ้นไปเสียก่อน ดังนั้นเมืองศรีเทพควรจะมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรเจนละไม่ใช่ฟูนัน (Briggs, 1999, p. 30)

ถึงแม้ว่าข้อโต้แย้งของลอเรนซ์ บริกส์ถือเป็นการเปิดประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพและอาณาจักรเจนละ แต่หลักฐานชิ้นสำคัญที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพกับอาณาจักรเจนละได้ดีที่สุดคือ จารึกบ้านวังไผ่ กล่าวถึงการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์พระองค์หนึ่งและได้ปรากฏพระนาม “ศรีภวรมัน” ซึ่งยอร์ช เซเดส์ นักวิชาการท่านแรกี่อ่าน - แปลจารึกนี้ได้แปลความเป็นจารึกของพระเจ้าภวรมันที่ 1 แห่งอาณาจักรเจนละ และสรุปว่าอาณาเขตของอาณาจักรเจนละในสมัยของพระองค์ได้แผ่ครอบคลุมมาถึงเมืองศรีเทพด้วย (Coedes, 1964, pp. 156-158)

อย่างไรก็ตามโคลด ซาคส์ ได้แย้งว่า ยังไม่ควรสรุปว่าอาณาเขตของพระเจ้าภวรมันที่ 1 แผ่มาถึงเมืองศรีเทพ เนื่องจากไม่ปรากฏจารึกของพระองค์ในแถบนี้อีกเลย และจากการอ่าน - แปลจารึกชิ้นนี้ใหม่อีกครั้ง ทำให้สันนิษฐานได้อีกแนวทางหนึ่งว่าพระนามศรีภวรมันที่ปรากฏในจารึกบ้านวังไผ่นั้น อาจเป็นผู้นำท้องถิ่นที่ต้องการยกตนให้เสมอพระเจ้าภวรมันที่ 1 ก็เป็นไปได้ (โคลด ซาคส์, 2531, น. 39-40) ซึ่งสอดคล้องกับการอ่าน - แปลจารึกบ้านวังไผ่ของกรมศิลปากรโดยชะเอม แก้วคล้าย ที่ตีความเนื้อหาว่าเกี่ยวกับการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์พระองค์หนึ่งและอาจไม่ใช่พระเจ้าภวรมันที่ 1 แห่งเจนละเช่นเดียวกัน (กรมศิลปากร, 2559b, น. 81-84) และเป็นที่ยอมรับในองค์ความรู้เรื่องพัฒนาการของเมืองศรีเทพในระยะต่อมา (กรมศิลปากร, 2550, น. 134) แต่อย่างไรก็ดีเมื่อเร็ว ๆ นี้ นักวิชาการของกรมศิลปากรคือ เทิม มีเต็ม (2560, น. 46) และก่องแก้ว วีระประจักษ์ (2560, น. 8) ได้เผยแพร่บทความเกี่ยวกับจารึกพระเจ้ามเหศวรมันและจารึกเขมรที่พบในประเทศไทย โดยที่ในเนื้อหาตอนหนึ่งทั้งสองท่านกลับมายอมรับตรงกันว่าจารึกบ้านวังไผ่ควรเป็นจารึกของพระเจ้าภวรมันที่ 1 หลักเดียวที่พบในประเทศไทย ดังนั้นการตีความจารึกบ้านวังไผ่อาจต้องมีการทบทวนใหม่อีกครั้ง

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีประเภทอื่นที่สัมพันธ์กับอาณาจักรเจนละอีกด้วย โดยเฉพาะการพบกลุ่มเทวรูปพระวิษณุสวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม พระกฤษณะโควรรธนะ และพระสุริยะจำนวนหลายองค์ นักวิชาการบางท่านที่ศึกษาด้านประวัติศาสตร์ศิลปะได้ลงความเห็น ว่ามีความใกล้เคียงกับศิลปะเขมรแบบไพรกเมง ซึ่งเจริญอยู่ในสมัยอาณาจักรเจนละราวพุทธศตวรรษ ที่ 12 – 13 (Briggs, 1999, p. 36; หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2537b, น. 60-61) แต่บางท่านก็ มีความเห็นไปทิศทางอื่นเช่นกัน ซึ่งจะกล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

ในช่วงที่อาณาจักรเจนละแตกแยกออกเป็น 2 ส่วน ประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 13 ถึง กลางพุทธศตวรรษที่ 14 ตามที่บันทึกไว้ในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ถังนั้น ม้าตวนลินบันทึกไว้ว่า อาณาจักรทางเหนือเต็มไปด้วยภูเขาและหุบเขาเรียกว่าเจนละบก ส่วนอาณาจักรทางใต้เต็มไปด้วย ทะเลสาบและจรดชายฝั่งทะเลเรียกว่าเจนละน้ำ ทั้งนี้ อาณาจักรเจนละบกหรือที่จดหมายเหตุจีน เรียกว่า “เวนต์ัน” สันนิษฐานว่าอยู่บริเวณพื้นที่อาณาจักรเจนละเดิมคือแถบแขวงจำปาสัก ประเทศ ลาวในปัจจุบัน ส่วนอาณาจักรเจนละน้ำได้แตกออกเป็นหลายแคว้นและคงอยู่ทางใต้ตั้งแต่เมือง คัมภุประ (สมโบร์) ตามแนวแม่น้ำโขงลงมา และทั้งเจนละบกและเจนละน้ำส่งบรรณาการไปจีนหลาย ครั้ง แสดงให้เห็นว่ามีความสัมพันธ์ในทางที่ดีกับจีน (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2560, น. 160-162)

แม้กระนั้นก็ยังมียุทธศาสตร์ถึงศูนย์กลางและขอบเขตของเจนละบกหรือเวนต์ันแตกต่างกัน เช่น ตั้งอยู่ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย (Smith, 1979, p. 456) หรืออาจ ตั้งอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ เมืองหลวงของลาวในปัจจุบัน ซึ่งมีคำพ้องเสียงใกล้เคียงกับคำว่าเวนต์ัน รวมไปถึงภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยที่มีภูมิประเทศแบบภูเขาสูงด้วย (ธิดา สาระยา, 2540, น. 85-86) หรือในทางตรงกันข้ามเจนละอาจไม่เคยแบ่งแยกออกเป็นสองส่วน เพราะไม่ปรากฏจารึกเกี่ยวกับ เรื่องนี้ในกัมพูชาเลย แต่จดหมายเหตุจีนอาจเข้าใจผิด เนื่องจากเจนละก็ไม่ได้รวมเป็นอันหนึ่งอัน เดียวกันมาโดยตลอดอยู่แล้วก่อนหน้ารัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 และอาจเข้าใจว่าความรุ่งเรือง ของคัมภุประ รัฐอิสระทางตะวันออกเฉียงเหนือของกัมพูชาเป็นเหตุของการแบ่งแยกอาณาจักร ก็เป็นไปได้ (Vickery, 1998, pp. 316-317) อย่างไรก็ตามนักวิชาการบางท่านให้ความสนใจเหตุการณ์ใน ช่วงเวลานี้ โดยเฉพาะการมีตัวตนอยู่ของเจนละบกหรือเวนต์ันตามบันทึกของจีน และสันนิษฐานว่า อาจมีความเกี่ยวข้องกับเมืองศรีเทพด้วยเช่นกัน

การศึกษาบันทึกของจีนร่วมกับลักษณะทางภูมิศาสตร์ทำให้นักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่า ศรีเทพอาจเป็นหนึ่งในบรรดาบ้านเมืองที่บันทึกจีนสมัยราชวงศ์ถังกล่าวถึง โดยเรจินัลด์ เลอ เมย์ เคย เสนอว่าเมืองศรีเทพคือ “ชิว” (Ch'ih-t'u) หรือเมืองที่มีดินสีแดง ซึ่งได้ส่งบรรณาการไปจีนในช่วง

กลางพุทธศตวรรษที่ 12 (Le May, 1963, p. 55-56) แต่ต่อมาลอเรนซ์ บริกส์ ได้แย้งว่าเมืองศรีเทพ ไม่สอดคล้องกับสภาพภูมิศาสตร์ของซิถูที่ได้บรรยายไว้ในบันทึกของจีน และน่าจะอยู่พื้นที่คาบสมุทร มาเลย์มากกว่า (Briggs, 1999, p. 48-49) อีกทั้งยังเสนอต่อไปว่าเมืองศรีเทพควรจะตรงกับ “ชูเชียง” (Chu-Chiang) หรือดินแดนแห่งแม่น้ำสีแดง ตามที่ม้าตวนลินได้บันทึกไว้ว่าอยู่ทางด้านทิศตะวันตก ของอาณาจักรเจนละ และอาจรวมถึงพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลด้วย ซึ่งชูเชียงมีความสัมพันธ์อันดีกับ อาณาจักรเจนละเป็นอย่างมาก (Briggs, 1999, p. 30)

ทัตชิโอะ โฮชิโนะ เป็นอีกผู้หนึ่งที่ใช้นักของจีนมาวิเคราะห์ร่วมกับสภาพภูมิศาสตร์ โดยมี จุดประสงค์เพื่ออธิบายที่ตั้งและขอบเขตของเวนต์ัน รวมถึงบรรดาเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง ใน บริเวณอนุภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขงช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ซึ่งมีสาระสำคัญสรุปว่าเวนต์ันเป็น อาณาจักรของกลุ่มคนที่ใช้ภาษาไทย (Tai language) มีศูนย์กลางอยู่บริเวณตอนกลางภาค ตะวันออกเฉียงเหนือของไทย มีเมืองหลวงในระบบเมืองคูคือ เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ และเมืองกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม เวนต์ันมีเมืองขึ้น (vassal state) อีกสองเมืองคือ เมือง Doa-Ming ตั้งอยู่ในที่ราบตอนเหนือเมืองเวียงจันทน์อันอุดมไปด้วยเหล็กและเกลือ และเมือง Can-Ban ที่ควรเป็นเมืองศรีเทพ แต่เนื่องจากไม่ตรงตามตำแหน่งในบันทึกของจีนที่ระบุว่าจะอยู่ทางทิศ ตะวันตกเฉียงเหนือของเวนต์ัน จึงกำหนดว่า Can-Ban น่าจะอยู่ทางตอนบนของกลุ่มแม่น้ำป่าสักและ เป็นเมืองที่ควบคุมเส้นทางในท้องถิ่นเท่านั้น ไม่ได้มีความสำคัญในด้านการเมืองหรือการค้า (Hoshino, 2002, pp. 40-42)

อย่างไรก็ดีทัตชิโอะ โฮชิโนะเสนอว่าเมืองศรีเทพคือ Qian หรือ Gan Zhi Fu ที่ถูกกล่าวถึงใน จดหมายเหตุราชวงศ์ถังฉบับใหม่ว่าเป็นเมืองตอนในแผ่นดินที่มีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นกับอินเดียได้ แต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 ความสัมพันธ์นี้ถูกตัดขาดลง จากความพยายามเข้ามามีบทบาท ของทวารวดีทางด้านตะวันตกและศรีจนาศะปุระทางด้านทิศตะวันออก (Hoshino, 2002, p. 34) และยังคงกล่าวต่อไปอีกว่าศรีเทพในชื่อ Qian/Gan-Zhi-Fu มีความสัมพันธ์ที่ดีหรืออาจเป็นเมืองที่อยู่ใน อิทธิพลของ Zhan-Bo ที่ท่านวิเคราะห์ว่าเป็นเมืองนครจำปาศรี ในจังหวัดมหาสารคาม กระทั่งได้เป็น 1 ใน 4 เมืองภายใต้คณะทูตจาก Zhan-Bo ที่นำบรรณาการไปถวายจักรพรรดิเกาจงที่เมืองฉางอันใน พ.ศ. 1200 (Hoshino, 2002, pp. 42, 47)

ผู้วิจัยคิดเห็นว่าการใช้นักของจีนระบุตำแหน่งบ้านเมืองตอนในแผ่นดินยังมีข้อจำกัดอยู่ บ้าง โดยเฉพาะบ้านเมืองขนาดเล็กที่แปลความจากคำพ้องเสียงภาษาจีนได้ยาก และเนื้อหาที่บรรยาย ในบันทึกก็บอกเพียงตำแหน่งที่ตั้งแบบกว้าง ๆ ไม่ปรากฏรายละเอียดของบ้านเมืองมากนัก ดังนั้นการ

ใช้บันทึกของจีนมาวิเคราะห์ร่วมกับสภาพภูมิศาสตร์แต่เพียงอย่างเดียว โดยปราศจากการวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีร่วมด้วยนั้น ไม่สามารถสร้างความน่าเชื่อถือต่อข้อสันนิษฐานได้อย่างเต็มที่ แม้ข้อเสนอของลอเรนซ์ บริกกส์ และทัตซีโอะ โฮชิโนะอาจเป็นไปได้ตามตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ก็ตาม

ประเด็นเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างศรีเทพและเวन्दันยังคงมีความน่าสนใจอยู่มาก ทำให้ต่อมา ไฮแรม วูดเวิร์ด ได้หยิบยกขึ้นมาศึกษาอีกครั้งในบทความชื่อ “Dvaravati, Si Thep, and Wen Dan” โดยที่การศึกษาในครั้งนี้มีเนื้อหาเจาะจงที่เมืองศรีเทพโดยตรง และวิธีการศึกษาน่าสนใจตรงที่ได้ทำการวิพากษ์ข้อเสนอเกี่ยวกับเวन्दันของนักวิชาการท่านอื่นและวิเคราะห์หลักฐานเด่นที่พบในประเทศกัมพูชาและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ในช่วงเวลาที่เวन्दันดำรงอยู่ราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 13 ถึงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 เชื่อมโยงเข้ากับหลักฐานที่พบจากเมืองศรีเทพที่ท่านเสนอว่าเป็นเวन्दัน เช่น อาคารจำลองประดับฐานโบราณสถานเขาค้างนอกที่คล้ายกับปราสาทเขมรแบบกำพงพระ ลวดลายดอกไม้บนหมวกทรงกระบอกของเทวรูปกับลายบนทับหลังปราสาทออกยัมและบนเสาดัดหนึ่งปราสาทกำพงพระ รวมถึงหลักฐานที่สัมพันธ์กับเงินทั้งแผนผังของถ้ำบนเขามอรัตน์และการพบพระพิมพ์จารึกอักษรเงิน ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 14 สอดรับกันดีกับช่วงเวลาในบันทึกของจีนที่ระบุว่าที่เวन्दันส่งทูตไปจีนในปี 1296 และ 1314 (Woodward, 2010, pp. 91-92)

ไฮแรม วูดเวิร์ดยังตั้งข้อสันนิษฐานชวนให้คิดต่ออีกว่า ถ้าหากศรีเทพคือเวन्दันที่มีอิทธิพลอย่างมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 14 การปฏิสัมพันธ์กับรัฐทวารวดีทางทิศตะวันตก อาจจะเป็นไปด้วยความแข็งแกร่ง โดยการแผ่อิทธิพลเข้าควบคุมเมืองทวารวดีเหล่านั้น หรือดำเนินไปอย่างสงบด้วยแนวทางศาสนา ซึ่งความสัมพันธ์นี้สะท้อนให้เห็นผ่านงานศิลปกรรมแบบทวารวดีที่ปรากฏที่เมืองศรีเทพในช่วงเวลานี้ ยกตัวอย่างเช่น ความคล้ายคลึงทางศิลปกรรมของโบราณสถานเขาค้างในกับโบราณสถานหมายเลข 18 เมืองคูบัว พระพักตร์พระพุทธรูปบางองค์กับปูนปั้นที่เมืองนครปฐมและเมืองอุทอง (Woodward, 2010, p. 90)

ยิ่งไปกว่านั้นยังตั้งข้อสังเกตว่าการสิ้นสุดของเวन्दันอาจเกิดขึ้นจากการที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ทำสงครามต่อต้านเวन्दันหรือศรีเทพ โดยมีพันธมิตรเป็นเมืองในกลุ่มแม่น้ำชี-มูลที่ไม่พอใจในอำนาจของศรีเทพอยู่ก่อนแล้ว โดยได้ยกเอาใบเสมาที่พบบนเขาพนมกุเลนลักษณะคล้ายกับใบเสมาในกลุ่มแม่น้ำชี-มูลมาเป็นหลักฐานเชื่อมโยงให้เห็นภาพความสัมพันธ์นี้ (Woodward, 2010, p. 90)

ต้องยอมรับว่าวิธีการศึกษาของวุฒิวรด์ทั้งการวิพากษ์ข้อเสนอเก่าและวิเคราะห์หลักฐานหลากหลายประเภท เช่น บันทึกลงของจีน จารึก โบราณสถาน และโบราณวัตถุ ร่วมสมัยเงินละที่พบในเมืองศรีเทพ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย และกัมพูชา ทำให้ข้อสันนิษฐานนี้มีความน่าเชื่อถือ รวมถึงวิธีคิดยังก้าวข้ามการศึกษาเปรียบเทียบหลักฐานทางศิลปกรรมส่วนใหญ่ที่มักจะยุติตรงข้อสรุปว่า ศิลปกรรมจากที่หนึ่งมีความสัมพันธ์กับอีกที่หนึ่ง หรือรับ-ส่งอิทธิพลระหว่างกันเท่านั้น แต่พยายามตีความเพิ่มเติมต่อไปว่าความสัมพันธ์ทางศิลปกรรมสามารถบอกเล่าเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ได้อย่างไรบ้าง ซึ่งผู้วิจัยคิดเห็นว่าเป็นจุดประสงค์สำคัญของการศึกษาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์

แต่ถึงกระนั้นการตีความหลักฐานทางศิลปกรรมให้ออกมาเป็นเรื่องราวทางประวัติศาสตร์คงต้องใช้ความระมัดระวังเป็นอย่างมาก เพราะการกำหนดอายุหลักฐานที่เมืองศรีเทพสามารถอยู่ในช่วงเวลาอื่นได้ โดยเฉพาะโบราณสถานเขาค้างนอกที่ผู้วิจัยคิดว่าควรสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 ในช่วงหลังจากเวนต์ันมากกว่า ซึ่งจะส่งผลให้ทิศทางของประวัติศาสตร์เปลี่ยนไปด้วย นอกจากนี้ช่วงที่เวนต์ันมีตัวตนอยู่ในหน้าประวัติศาสตร์นั้น ในบริบทของเมืองศรีเทพกลับไม่พบจารึกที่เกี่ยวข้องกับอาณาจักรเจนละโดยตรงเลย แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าความหลากหลายของหลักฐานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 แสดงให้เห็นว่าเมืองศรีเทพเจริญขึ้นในช่วงเวลานี้ น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งว่าในช่วงเวลาแห่งความวุ่นวายของเจนละเกือบ 100 ปี ไกลเคียงกับช่วงที่ทวารวดีหายไปจากหน้าประวัติศาสตร์ เมืองศรีเทพจะมีบทบาทอย่างไรบ้างในช่วงเวลานี้

2.2.4.3 ข้อเสนอ “ศรีเทพ คือ ศรีจนาศะ”

เมืองศรีเทพยังถูกนำไปเชื่อมโยง “ศรีจนาศะ” บ้านเมืองโบราณที่ปรากฏชื่อในจารึกสองหลัก ซึ่งนักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่าอยู่บริเวณที่ราบสูงโคราชและอาจมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองโบราณเสมา ในเขตอำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา แต่ต่อมาได้มีการเสนอว่าศูนย์กลางของศรีจนาศะควรอยู่ที่เมืองศรีเทพ ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักมากกว่า จึงเกิดเป็นข้อถกเถียงถึงปัญหาของศูนย์กลางของอาณาจักรศรีจนาศะที่ได้รับความสนใจเป็นอย่างมาก

จารึก 2 หลักที่ปรากฏชื่อศรีจนาศะ ได้แก่ จารึกศรีจนาศะ พบใกล้กับเทวสถาน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีสาระสำคัญเกี่ยวกับการสรรเสริญพระศิวะและพระนางปารวตี จากนั้นจึงกล่าวถึงลำดับกษัตริย์แห่งจนาศะปุระ ได้แก่ กคทัตต์ สุนทรปรากกรม สุนทรวรมัน นรปดีสิงหวรมัน และมงคลวรมัน ซึ่งโปรดให้สร้างพระรูปพระชนนีเป็นพระเทวี เมื่อปี 1480 น่าสนใจตรงที่ราย

พระนามของพระราชแห่งศรีจนาศะไม่ตรงกับรายพระนามกษัตริย์กัมพูชาในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน (Coedes, 1944, pp. 73-76) ส่วนจารึกอีกหลักหนึ่งคือ จารึกบ่ออีกา ถูกพบในภายหลังบริเวณบ่ออีกา เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา มีสาระสำคัญเกี่ยวกับพระราชแห่งศรีจนาศะถวายโคกระบือ และทาสชายหญิงให้พระภิกษุสงฆ์ เพื่อมุ่งหวังพระสัมมาสัมโพธิญาณ การสรรเสริญพระอิศวร รวมทั้งกล่าวถึงอังกฤษผู้ได้รับดินแดนที่ถูกละทิ้งไป “นอกกัมพูเทศ” ได้สร้างศิวิลิ่งค์ทองขึ้นในพ.ศ. 1411 (Coedes, 1954, pp. 83-85)

ยอร์ช เซเดส์ ผู้อ่านและแปลจารึกทั้งสองหลักได้สันนิษฐานว่าศรีจนาศะอาจจะมีศูนย์กลางอยู่ที่อยุธยาหรือลพบุรี ในคราวแรกเมื่อพบจารึกศรีจนาศะที่พระนครศรีอยุธยา (Coedes, 1944, p. 74) แต่เมื่อพบจารึกบ่ออีกาที่เมืองเสมาแล้ว ท่านได้เปลี่ยนข้อสันนิษฐานใหม่ โดยเสนอว่าศูนย์กลางของศรีจนาศะควรจะตั้งอยู่ที่ราบสูงโคราชมากกว่า และเพิ่มเติมข้อมูลต่อไปว่าในพ.ศ. 1411 ที่ปรากฏในจารึกบ่ออีกา “ดินแดนที่ถูกทิ้งนอกกัมพูเทศ” ที่อังกฤษได้รับนั้นคงเป็นส่วนหนึ่งของศรีจนาศะ แต่ไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเขมรโบราณในขณะนั้น (Coedes, 1954, pp. 83-85) นอกจากนี้ยังรวมเอาจารึกหินขอนจำนวน 2 หลักที่พบใกล้เคียงในอำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา เข้าเป็นส่วนหนึ่งของศรีจนาศะด้วย จารึกหินขอนเป็นจารึกในพุทธศาสนาที่กล่าวถึงการทำบุญของราชภิกษุหรือเจ้าชายนฤเพนทริปติวรมัน ซึ่งกำหนดอายุจากตัวอักษรและภาษาที่ใช้ให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 (Coedes, 1954, pp. 73-79)

ต่อมามีการนำข้อเสนอนี้ไปขยายผลต่อในการศึกษาประติมากรรมสำริดในพุทธศาสนาฝ่ายมหายานจำนวน 3 กลุ่มที่พบพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เริ่มด้วยการศึกษาชิ้นส่วนพระโพธิสัตว์สำริดพบที่บ้านโดนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมาเมื่อปี 2504 (ของ บวสเชอเลียร์, 2512, น. 133-168; หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล, 2540a, น. 107-108) การศึกษากลุ่มพระโพธิสัตว์และพระพุทธรูปสำริดจำนวนหนึ่งพบที่ปราสาทเขาปลายบัดในอำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งมีส่วนถูกนำออกนอกประเทศในปี 2507 (Le Bonheur, 1972, p. 133; หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล, 2540d, น. 196-198) และการศึกษาประติมากรรมพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์สำริดจำนวน 3 องค์จาก บ้านฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ในปี 2515 (หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล, 2540c, น. 199-202; อุไรศรี วรสระริน, 2516, น. 43-50) ทั้งนี้การศึกษาทั้งหมดมีข้อสรุปค่อนข้างใกล้เคียงกันคือ กำหนดอายุของโบราณวัตถุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 ลักษณะศิลปกรรมของพระโพธิสัตว์มีอิทธิพลของศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ส่วนพระพุทธรูปมีลักษณะทางประติมากรรมวิหาคคล้ายกับศิลปะทวารวดีในภาคกลาง อีกทั้งยังสรุปคล้ายกันว่าประติมากรรมสำริดในพุทธศาสนา

ฝ่ายมหายานเหล่านี้เป็นผลงานของศรีจนาศะ ซึ่งน่าจะมีขอบเขตครอบคลุมถึงบริเวณที่พบประติมากรรมสำริดเหล่านี้ด้วย

แม้ข้อเสนอของยอร์ช เซเดส์จะเป็นกรอบแนวคิดให้นักวิชาการรุ่นหลังทำการศึกษาขยายผลมาอย่างยาวนาน แต่ต่อมาได้ปรากฏข้อสันนิษฐานใหม่ของ ธิดา สาระยา ที่ได้มีส่วนร่วมในการจัดทำแผนแม่บทโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพในช่วงปี 2527- 2528 ซึ่งเสนอข้อสันนิษฐานใหม่ว่าเมืองศรีเทพควรจะเป็นศูนย์กลางของบ้านเมืองที่ชื่อว่าศรีจนาศะ โดยให้เหตุผลสนับสนุนดังนี้ (ธิดา สาระยา, 2537c, น. 150-153)

1. เมืองศรีเทพเป็นชุมชนระดับเมืองมีความโดดเด่นทางด้านสังคมและวัฒนธรรมมากที่สุดแห่งหนึ่งในภูมิภาค ตลอดจนมีพัฒนาการต่อเนื่องตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 – 18 แตกต่างจากเมืองเสมาและเมืองฝ้ายที่แม้จะมีความเจริญทางด้านศิลปกรรม แต่ด้วยความที่เป็นเมืองเล็กในบริเวณลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล จึงมีข้อจำกัดในการพัฒนาเป็นเมืองขนาดใหญ่เช่นเมืองศรีเทพได้ นอกจากนี้หลักฐานทางโบราณคดียังชี้ให้เห็นว่าที่เมืองศรีเทพปรากฏการนับถือศาสนาพุทธและฮินดูในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 15 อย่างชัดเจน สอดคล้องกันดีกับเนื้อหาในจารึกกลุ่มศรีจนาศะ

2. ภาพสลักพระโพธิสัตว์บนผนังถ้ำเขาถมอรัตนมีความคล้ายคลึงกับศิลปกรรมแห่งศรีจนาศะ ดังที่ปรากฏประติมากรรมพระโพธิสัตว์เช่นเดียวกัน ทำให้คิดต่อไปได้ว่าศูนย์กลางที่จะมีบทบาทต่อศิลปกรรมแห่งศรีจนาศะ (บ้านโตนด บ้านฝ้าย และประโคนชัย) ได้นั้น ต้องมีเสถียรภาพทางการเมืองค่อนข้างมาก ซึ่งควรจะตรงกับเมืองศรีเทพที่ปรากฏระบบกษัตริย์ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 รวมถึงภูมิศาสตร์ที่ตั้งของเมืองยังเป็นจุดควบคุมการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมที่สำคัญอีกด้วย

3. เนื้อหาในจารึกระหว่างจารึกที่เมืองศรีเทพ (จารึกเมืองศรีเทพ) และจารึกกลุ่มศรีจนาศะ (จารึกศรีจนาศะ จารึกบ่ออีกา และจารึกหินขอน 2 หลัก) มีความสอดคล้องกัน แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของศรีจนาศะรัฐอิสระในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 15 ก่อนที่อิทธิพลเขมรจะเข้ามาแทนที่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16

อย่างไรก็ตามมีนักวิชาการหลายท่านที่ไม่เห็นด้วยกับข้อสันนิษฐานนี้ โดยทงศักดิ์ หาญวงษ์ ได้ใช้ข้อมูลจากการดำเนินการทางโบราณคดีโต้แย้งว่า เมืองเสมาเป็นเมืองใหญ่ที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยทวารวดีจนถึงสมัยเขมรโบราณ ร่องรอยโบราณสถานและโบราณวัตถุจำนวนมากแสดงให้เห็นว่าเมืองเสมาสามารถเป็นที่ตั้งของศรีจนาศะได้ และคงไม่ใช่เป็นเมืองในปริมณฑลอำนาจของศรีเทพแต่อย่างใด แต่กลับกันศรีเทพคือเมืองชายขอบของกษัตริย์ที่ลงท้ายด้วยคำว่า “วรมัน” ภายใต้กลุ่มชน

ที่ใช้ภาษาเขมรร่วมสมัยกับรัฐทวารวดี จนถึงกลุ่มชนที่ใช้ภาษาเขมร ไม่มีภาษามอญปนที่รู้จักกันในนาม “ลวปุระ” (ทงศักดิ์ หาญวงษ์, 2534, น. 71-73)

การโต้แย้งครั้งสำคัญเกิดขึ้นโดยมยุรี วีระประเสริฐ ซึ่งใช้วิธีการประมวลแนวคิดที่ผ่านมาเกี่ยวกับศรีจนาศะและวิพากษ์หลักฐานทางโบราณคดีระหว่างเมืองศรีเทพและเมืองเสมาในช่วงเวลาที่คาดว่าศรีจนาศะดำรงอยู่ได้อย่างน่าสนใจ สารสำคัญของข้อโต้แย้งคือ แม้ว่าจากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบที่เมืองศรีเทพ จะปฏิเสธไม่ได้ว่าเมืองโบราณแห่งนี้คงเป็นเมืองสำคัญในฐานะศูนย์กลางของพื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรีป่าสัก แต่ผลจากการดำเนินการทางโบราณคดีที่เมืองเสมาในปี 2533 และ 2542 ได้พบโบราณสถานจำนวนและชั้นวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นว่าเมืองเสมามีร่องรอยของชุมชนโบราณตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 10 – 11 และมีพัฒนาการต่อเนื่องจนถึงพุทธศตวรรษที่ 17 – 18 ภายใต้วัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรเช่นเดียวกับเมืองศรีเทพ (มยุรี วีระประเสริฐ, 2545b, น. 103-109)

นอกจากนี้เนื้อหาในจารึกศรีจนาศะทั้งสองหลัก ไม่ได้มีข้อบ่งชี้ที่สามารถเชื่อมโยงกับเมืองศรีเทพได้ โดยเฉพาะข้อความในจารึกที่กล่าวถึงการนับถือศาสนาฮินดูในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ยังสอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีที่เมืองเสมามากกว่าเมืองศรีเทพ ดังที่ได้พบโบราณสถานในศาสนาฮินดูศิลปะแบบเกาะแกร์ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ได้แก่ ปราสาทเมืองแขกและปราสาทโนนกุ่ม รวมถึงจารึกเมืองเสมาที่พบใหม่ก็มีเนื้อหาเกี่ยวกับกิจกรรมในศาสนาฮินดู และมีศักราชใกล้เคียงกับจารึกศรีจนาศะทั้งสองหลักมาก ตรงกันข้ามกับเมืองศรีเทพที่ไม่ปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับศาสนาฮินดูในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ที่ชัดเจนเลย ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าควรเชื่อถือตามข้อสันนิษฐานเดิมต่อไป จนกว่าจะมีการพบหลักฐานใหม่ที่ชัดเจนกว่านี้ในอนาคต (มยุรี วีระประเสริฐ, 2545b, น. 105-109)

ชลิต ชัยครรชิต เป็นนักวิชาการอีกท่านหนึ่งที่คัดค้านข้อสันนิษฐานใหม่นี้ โดยชี้ให้เห็นว่าเมืองศรีเทพแม้จะเป็นศูนย์กลางของกลุ่มแม่น้ำป่าสัก แต่ก็ไม่ปรากฏร่องรอยที่เชื่อมโยงศรีจนาศะได้เลย ตรงกันข้ามกับเมืองเสมาที่พบหลักฐานของศรีจนาศะโดยตรง ตลอดจนมีพัฒนาการที่ต่อเนื่องยาวนานเช่นเดียวกัน และการดำเนินการทางโบราณคดีในระยะหลังยังบ่งชี้ว่าพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยและโลกรรรมอย่างหนาแน่นมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ซึ่งแสดงถึงศักยภาพที่สามารถพัฒนาเป็นเมืองขนาดใหญ่ได้ ดังเช่นเมืองเสมาและเมืองพิมายในสมัยต่อมา นอกจากนี้ยังเสนออีกว่าเมืองเสมาควรเป็นศูนย์กลางของศรีจนาศะ อันมีขอบเขตครอบคลุมพื้นที่อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ อำเภอปักธงชัย อำเภอสูงเนิน อำเภอเมือง และอำเภอโนนสูง

จังหวัดนครราชสีมา ตามที่ได้พบจารึกหินขอนและกลุ่มประติมากรรมสำริดตั้งที่ได้กล่าวไปแล้วด้วย (ชลิต ชัยครรชิต, 2545, น. 132-149)

อย่างไรก็ตามดูเหมือนว่าศรีศักร วัลลิโภดม จะเป็นนักวิชาการท่านเดียวที่สนับสนุนและขยายผลข้อสันนิษฐานนี้ ถึงแม้ว่าจะเคยเห็นด้วยกับข้อสันนิษฐานเดิมที่ว่าศรีจนาศะควรตั้งอยู่ตรงที่ราบสูงโคราชบริเวณเมืองเสมา (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2533, น. 135-137) แต่การศึกษาในระยะหลังท่านได้นิยามลักษณะของศรีจนาศะว่าเป็นการรวมกลุ่มของเมืองตอนในกลุ่มหนึ่ง (hinterland state) ที่อยู่ภายใต้มณฑลเดียวกัน (mandala) โดยมีมณฑลที่ชื่อว่าศรีจนาศะเป็นการรวมตัวของเมืองศรีเทพและเมืองเสมาในระบบเมืองคู่ที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ซึ่งสะท้อนให้เห็นจากความคล้ายคลึงกันในเรื่องแผนผังของเมือง รูปแบบศาสนสถาน และลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรม (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2559, น. 29-30)

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า ในปัจจุบันเรื่องราวของศรีจนาศะก็ยังคงคลุมเครืออยู่มาก เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานใหม่ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับบ้านเมืองนี้อีกเลย โดยเฉพาะหลักฐานประเภทจารึกที่ยังคงปรากฏชื่อศรีจนาศะในจารึกเพียงสองหลักดั้งเดิม ถึงแม้การศึกษาที่ผ่านมาได้มีการขยายผลไปยังกลุ่มประติมากรรมสำริดที่พบในจังหวัดนครราชสีมาและบุรีรัมย์ ตลอดจนจารึกหินขอนทั้งสองหลักก็ตาม แต่ก็ยังเป็นเพียงหลักฐานทางอ้อมที่ถูกนำมาเชื่อมโยงเพื่อให้เห็นขอบเขตที่เป็นไปได้ของศรีจนาศะเท่านั้น

ในกรณีที่ศรีจนาศะถูกนำมาเชื่อมโยงกับศรีเทพตามข้อสันนิษฐานของธิดา สารยานันต์ ต้องยอมรับว่าหลักฐานที่กล่าวถึงทั้งหมดเป็นเพียงการเชื่อมโยงทางอ้อมและดูเบาบางเกินไปที่จะกล่าวได้ว่าศรีเทพคือศรีจนาศะ แต่ทั้งนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าหากตัดกรอบแนวคิดเรื่องศรีจนาศะออกไป แล้วมองแต่เพียงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพและเมืองเสมา จะเห็นได้ว่าทั้งสองเมืองมีความคล้ายกันหลาย ๆ ด้าน โดยเฉพาะพัฒนาการทางวัฒนธรรมที่โดดเด่นและต่อเนื่องยาวนาน แสดงให้เห็นว่าทั้งสองเมืองเป็นศูนย์กลางสำคัญในพื้นที่ตั้งของตนเองในช่วงเวลาเดียวกัน น่าสนใจว่าถ้าหากยึดเอาเทือกเขาพังเหยเป็นแนวกั้นแบ่งระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือแล้ว อาจจะกล่าวได้ว่าทั้งสองเมืองคือประตูหลักคนละบานที่เชื่อมต่อภูมิภาคทั้งสองนี้เข้าด้วยกัน ซึ่งถ้าเป็นมณฑลเดียวกันดังที่ศรีศักร วัลลิโภดม (2559, น. 29-30) ได้เสนอไว้ เป็นที่น่าคิดต่อไปว่าเส้นทางข้ามแนวเขาพังเหยและเส้นทางสำคัญภายในแผ่นดินคงถูกควบคุมโดยสิ้นเชิงด้วยมณฑลที่วางนี้ ซึ่งจะส่งผลต่อบทบาททางการเมืองและเศรษฐกิจในภูมิภาคด้วย หรือในทางตรงกันข้ามหากทั้งสองเมืองต่างเป็นเอกเทศ ด้วยตำแหน่งที่ตั้งที่ไม่ไกลกันมากนักคงเกิดการทับซ้อนทางด้านอิทธิพลทางการเมืองและ

เศรษฐกิจ อันจะส่งผลให้ปฏิสัมพันธ์เป็นไปในเชิงลบดังที่ไฮแรม วูดเวิร์ด (2010, น. 90) ได้เสนอไว้ได้หรือไม่ อย่างไรก็ตามไม่ว่าจะออกมาในรูปแบบใดก็น่าจะสะท้อนให้เห็นถึงบทบาททางสังคมและวัฒนธรรม รวมถึงความสำคัญของเมืองตอนในได้เป็นอย่างดี

2.2.5 เมืองศรีเทพกับแนวคิดเมืองตอนใน

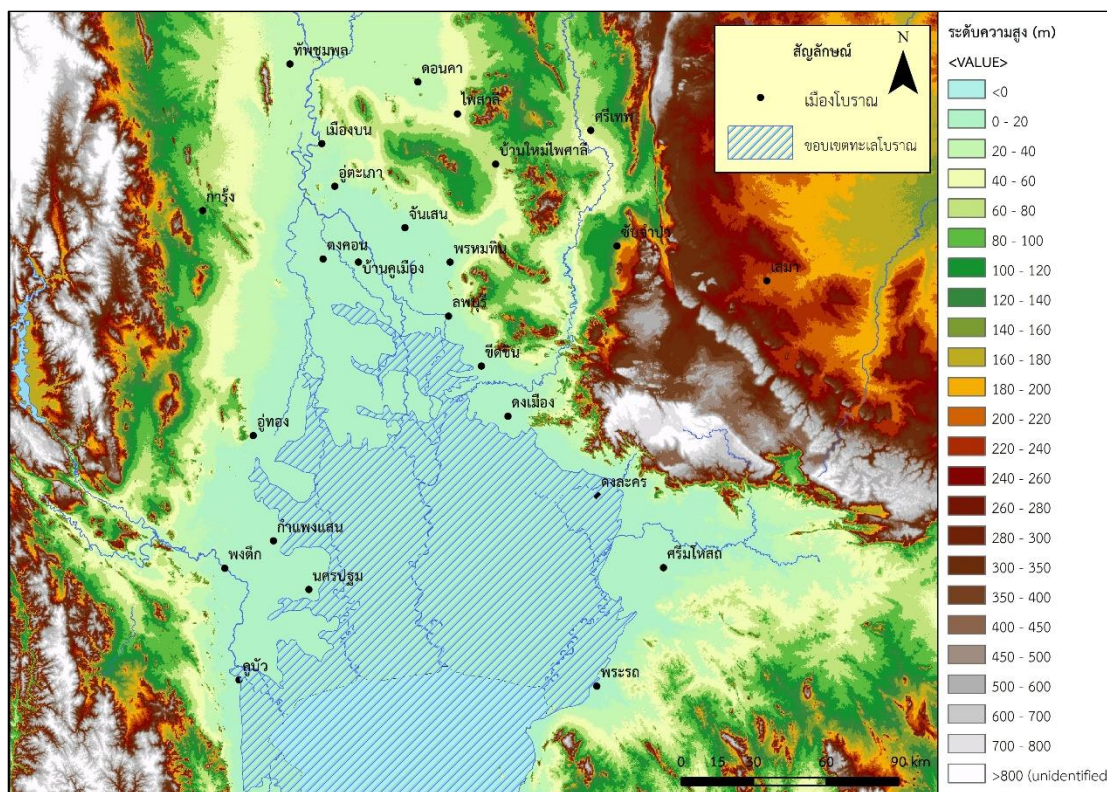
ดังที่กล่าวไปแล้วว่าเมืองศรีเทพตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนกลาง ระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ประเด็นเชิงภูมิศาสตร์ของเมืองศรีเทพส่วนใหญ่ถูกให้ความสำคัญกับการเป็นจุดเชื่อมต่อสำคัญทางด้านการคมนาคม เศรษฐกิจ ตลอดจนการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมของทั้งสองภูมิภาค แต่อย่างไรก็ดีอีกแง่มุมหนึ่งที่ไม่ถูกกล่าวถึงมากนักคือ การเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ลึกเข้ามาภายในแผ่นดินอันห่างไกลจากชายฝั่งทะเล ทำให้นักวิชาการบางท่านนิยามลักษณะเช่นนี้ว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของ “เมืองตอนใน” (hinterland-states) ซึ่งอาจมีลักษณะพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมบางประการที่แตกต่างจาก “เมืองท่าชายฝั่งทะเล” (coastal states)

2.2.5.1 เมืองศรีเทพกับแนวคิดชายฝั่งทะเลโบราณสมัยทวารวดี

เมื่อพิจารณาดำแหน่งของเมืองศรีเทพตามสภาพภูมิศาสตร์ จะเห็นได้ว่าชายฝั่งทะเลใกล้ที่สุดที่สามารถใช้ติดต่อทางทะเลกับดินแดนภายนอกภูมิภาคอื่น ๆ คือ บริเวณชายฝั่งอ่าวไทย โดยมีระยะห่างจากเมืองศรีเทพประมาณ 220 กิโลเมตร นักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่าชายฝั่งอ่าวไทยในสมัยโบราณไม่ได้อยู่ในตำแหน่งปัจจุบัน หากแต่มีขอบเขตเว้าลึกเข้ามาในบริเวณภาคกลางของไทย ซึ่งส่งผลต่อการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในสมัยโบราณด้วย

ผ่องศรี วนาสินและทิวา ศุภจรรยา ได้แปลความจากภาพถ่ายทางอากาศและภูมิลักษณะที่ถูกดัดแปลงโดยมนุษย์ ซึ่ให้เห็นว่าเมืองสมัยทวารวดีหลายเมืองตั้งอยู่ที่ความสูงประมาณ 3.5 - 4 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง เช่น เมืองนครปฐมโบราณ เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี โดยที่ไม่มีเมืองโบราณสมัยทวารวดีเมืองใดที่อยู่ต่ำกว่าระดับความสูงนี้เลย จึงสันนิษฐานว่าในสมัยทวารวดีชายฝั่งทะเลมีขอบเขตเว้าลึกเป็นอ่าวเข้ามาในพื้นที่ภาคกลางถึงประมาณเส้นชั้นความสูงที่ 4 เมตรตามแนวตำแหน่งของเมืองโบราณเหล่านี้ ดังนั้นเมืองโบราณที่ตั้งใกล้กับชายฝั่งทะเลจึงมีลักษณะเป็นเมืองท่าชายฝั่งทะเลตามไปด้วย โดยพื้นที่ที่อยู่ต่ำกว่าระดับความสูง 3.5 - 4 เมตร นอกจากจะเป็นพื้นที่ทะเลที่สามารถใช้สัญจรข้ามอ่าวระหว่างเมือง

ได้แล้ว คงมีสภาพเป็นที่ลุ่มต่ำใกล้เคียงระดับน้ำทะเลหรือมีลักษณะเป็นหาดทรายบางพื้นที่ด้วย (ทิวา ศุภจรรยา & ผ่องศรี วนาสิน, 2524, น. 30-31) (ภาพที่ 11)



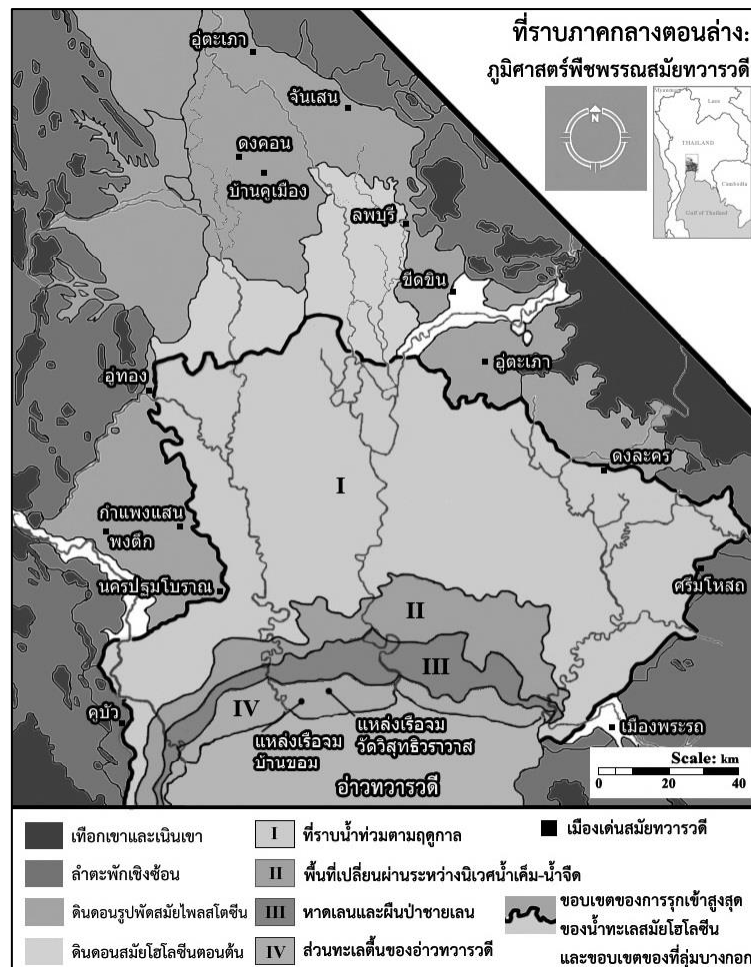
ภาพที่ 11 ขอบเขตชายทะเลสมัยโบราณเสนอโดยทิวา ศุภจรรยา และผ่องศรี วนาสิน ดัดแปลงจาก: แผนที่แสดงที่ตั้งเมืองโบราณและแนวชายฝั่งทะเลสมัยทวารวดี (ทิวา ศุภจรรยา & ผ่องศรี วนาสิน, 2524)

ข้อสันนิษฐานเรื่องขอบเขตชายฝั่งทะเลโบราณสมัยทวารวดีข้างต้นนี้ ส่งผลต่อการศึกษา พัฒนาการของบ้านเมืองโบราณในระยะต่อมา เช่น การศึกษาเปรียบเทียบขนาดและคุณลักษณะอื่น ๆ ของเมืองโบราณรอบอ่าวบางกอก (Bay of Bangkok) เพื่อตีความในเรื่องเศรษฐกิจการเมืองและ ศูนย์กลางของทวารวดีในงานของแคเรน มูดาร์ โดยใช้ขอบเขตชายฝั่งทะเลโบราณข้างต้นเป็น ขอบเขตของอ่าวบางกอกร่วมสมัยทวารวดี (Mudar, 1999, pp. 3-5) หรือในงานของทัตซึโอะ โฮชิ โนะ ก็ยกเอาขอบเขตเดียวกันนี้เป็นพื้นที่ทะเลโบราณ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นในการตีความและกำหนด ตำแหน่งบ้านเมืองโบราณตอนในแผ่นดินที่กล่าวถึงในเอกสารจีนช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 (Hoshino, 2002, pp. 32-34) ตลอดงานในระยะหลังของขวลิต ขาวเขียว และทิวา ศุภจรรยาเอง

ก็ยังคงใช้ขอบเขตนี้เป็นพื้นที่ทะเลโบราณในสมัยทวารวดี (ชวลิต ขาวเขียว และทิวา ศุภจรรยา, 2548, น. 59-63) โดยตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมว่าในระยะหลังระดับน้ำทะเลมีการถอยร่นเป็นระยะจนใกล้เคียงกับบริเวณชายฝั่งทะเลปัจจุบัน ทำให้ปรากฏการขุดคลองจากเมืองโบราณสมัยทวารวดีหลายแห่งเป็นทางออกสู่ทะเล จนกระทั่งเกิดการย้ายพื้นที่ตั้งเมืองใหม่ลงมาใกล้กับชายฝั่งทะเลปัจจุบัน

อย่างไรก็ตามข้อสันนิษฐานนี้ก็ถูกโต้แย้งจากนักวิชาการหลายท่านเช่นเดียวกัน ประเด็นสำคัญคือ ขอบเขตและระยะเวลาในการถอยร่นชายของฝั่งทะเลโบราณที่ไม่ตรงกับข้อสันนิษฐานนี้ เช่น สิน สิ้นสกุล เห็นแย้งว่าขอบเขตชายฝั่งทะเลข้างต้นควรมีอายุเก่าไปถึงช่วงกลางสมัยโฮโลซีน หรือมีอายุประมาณ 6,000 – 4,000 ปีมาแล้ว (Sinsakul, 1992, pp. 23-27; 2000, pp. 415-427) หรืองานระยะต่อมาของชูสมุ ทานาเบและคณะ ที่มีการเจาะเก็บตะกอนดินอย่างเป็นระบบและกำหนดอายุด้วยวิธีเรดิโอคาร์บอนหลายตัวอย่าง ซึ่งให้เห็นว่าตั้งแต่ประมาณ 2,000 ปีลงมา ระดับน้ำทะเลได้ถอยร่นลงมาไม่ไกลจากชายฝั่งทะเลในปัจจุบันมากนัก (Tanabe et al., 2003, pp. 802-805) ซึ่งต่ำกว่าขอบเขตของข้อสันนิษฐานข้างต้นค่อนข้างมาก

เมื่อเร็ว ๆ นี้ได้มีการเสนอการตีความใหม่เรื่องขอบเขตแนวชายฝั่งทะเลโบราณสมัยทวารวดีของตรงใจ หุตางกูร โดยที่การวิเคราะห์ตะกอนดินและละอองเรณู รวมถึงหาค่าอายุด้วยวิธีเรดิโอคาร์บอนอย่างเป็นระบบ ข้อเสนอซึ่งชี้ให้เห็นว่าชายฝั่งทะเลโบราณสมัยทวารวดีไม่ได้เป็นอ่าวลึกเข้าไปในแผ่นดินตามขอบเขตเดิม หากแต่มีขอบเขตสูงสุดไม่เกินอำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ ในปัจจุบัน ดังที่กำหนดเรียกว่า “อ่าวทวารวดี” ซึ่งปรากฏเรือจมร่วมสมัยทวารวดีที่เข้ามาติดสันดอนในเขตจังหวัดสมุทรสาคร ในบริเวณที่เป็นส่วนต้นของอ่าวทวารวดีนี้ด้วย พื้นที่ถัดขึ้นไปจากอ่าวทวารวดีเป็นแนวสันดอนป่าชายเลนที่น่าจะเป็นเครื่องกีดขวางการเดินทางเรือเข้าสู่เมืองที่เรียกว่า “สันดอนทวารวดี” ส่วนที่ราบกว้างใหญ่หลังแนวสันดอนป่าชายเลนเป็นที่ราบน้ำท่วมถึงตามฤดูกาลที่สามารถใช้เป็นพื้นที่สำหรับปลูกข้าวได้ ดังนั้นเมืองโบราณสมัยทวารวดีส่วนใหญ่จึงตั้งอยู่บนลานตะพักที่น้ำท่วมไม่ถึงและไม่ติดกับแนวชายฝั่งทะเล แต่ใช้ลำน้ำหรือคลองขุดในการออกสู่ทะเลเหมือนในสมัยกรุงศรีอยุธยา (ตรงใจ หุตางกูร, 2557, น. 25-31) (ภาพที่ 12)



ภาพที่ 12 สภาพภูมิศาสตร์ช่วงพุทธศตวรรษที่ 7- 15 ตามข้อเสนอของตรงใจ หุตางกูร
ที่มา: (ตรงใจ หุตางกูร, 2557, น. 40, รูปที่ 7)

อาจกล่าวได้ว่าแนวคิดเรื่องขอบเขตชายฝั่งทะเลโบราณยังไม่สามารถหาข้อสรุปที่ชัดเจนได้ในปัจจุบัน และคงต้องมีการศึกษาต่อไปอีกมาก การศึกษาในครั้งนี้จึงขอยกเฉพาะข้อสันนิษฐานของทิวาศุภจรรยาและผ่องศรี วนาศิน (รวมถึงการศึกษาของชวลิต ขาวเขียวและทิวาศุภจรรยาในภายหลัง) และข้อสันนิษฐานของตรงใจ หุตางกูร มากกล่าวถึงเท่านั้น เนื่องจากการศึกษาที่มีความเกี่ยวข้องกับวิชาการโบราณคดีโดยตรง

จริงอยู่ที่ผลของการศึกษาของทั้งสองข้อสันนิษฐานแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง โดยเฉพาะประเด็นเรื่องขอบเขตและระยะเวลาการถอยร่นของชายฝั่งทะเลโบราณ แต่ข้อเท็จจริงที่ว่า ไม่ปรากฏเมืองสมัยทวารวดีในพื้นที่ระดับต่ำกว่าเส้นชั้นความสูงที่ 4 เมตรลงมาเลยนั้น แสดงให้เห็นว่าในช่วงเวลานี้พื้นที่ระดับต่ำกว่า 3.5 - 4 เมตร ยังไม่สามารถใช้เป็นที่ตั้งถิ่นฐานถาวรได้ โดยอาจจะเป็นทะเลโบราณตามข้อสันนิษฐานแรก หรือเป็นพื้นที่น้ำท่วมตามฤดูกาลตามข้อสันนิษฐานที่สองก็เป็นได้

แต่กระนั้นข้อเท็จจริงนี้ก็ทำให้เมืองที่ตั้งอยู่ในระดับ 3.5 - 4 เมตร มีคุณสมบัติที่จะเป็นเมืองท่าชายฝั่งทะเลได้ ด้วยเหตุผลสำคัญคือ เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ใกล้ชายฝั่งทะเลในปัจจุบันที่สุดและมีเส้นทางติดต่อกับทะเลโดยตรง ดังที่ปรากฏลักษณะเช่นนี้อย่างชัดเจนในสมัยกรุงศรีอยุธยาหรือรัตนโกสินทร์ที่มีเมืองหลวงตั้งอยู่ลึกเข้ามาในแผ่นดิน แต่มีคุณสมบัติเป็นเมืองท่าขนาดใหญ่ด้วยการใช้แม่น้ำเจ้าพระยาและลำน้ำสายรองเป็นช่องทางติดต่อกับชายฝั่งทะเล ซึ่งทำให้ผู้คนภายนอกสามารถล่องเรือเข้ามาปฏิสัมพันธ์ได้โดยตรง

ธิดา สาระยา ให้คำจำกัดความเมืองท่าชายฝั่งทะเลในภาคกลางของไทยในสมัยทวารวดีว่า อาจไม่ใช่ลักษณะของเมืองที่ตั้งอยู่ติดชายฝั่งทะเล ดังที่ปรากฏเป็นปกติในคาบสมุทรภาคใต้ แต่เป็นเมืองที่มีช่องทางติดต่อทะเลได้สะดวก เช่น เมืองลพบุรีที่อยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำตอนในสามารถใช้ลำน้ำออกสู่ฝั่งทะเลได้ (ธิดา สาระยา, 2537b, น. 173) หรือกรณีเดียวกันกับการขุดคลองถนนขาดจากเมืองนครปฐมโบราณไปออกชะวากทะเลที่บริเวณดอนยายหอม เพื่อเชื่อมต่อกับชายฝั่งทะเลที่มีการถอยร่นเป็นระยะ (ขวลิต ขาวเขียว & ทิวา ศุภจรรยา, 2548, น. 63)

หากใช้คำจำกัดความข้างต้น พิจารณาไปยังเมืองโบราณสมัยทวารวดีอื่น ๆ ตามสภาพภูมิศาสตร์ที่ไม่ได้อยู่ใกล้กับชายฝั่งทะเล อาจกล่าวได้ว่าบรรดาเมืองโบราณที่อยู่ลึกเข้าไปภายในแผ่นดินถัดจากเมืองท่าชายฝั่งทะเลเหล่านี้คือ “เมืองตอนใน” ซึ่งไม่ได้หมายความว่าเมืองที่อยู่ห่างไกลชายฝั่งทะเลเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่หมายรวมถึงการเป็นเมืองที่ไม่สามารถติดต่อโดยตรงกับชายฝั่งทะเลได้ ด้วยอุปสรรคด้านการคมนาคมที่ไม่มีแนวลำน้ำหรือคลองเชื่อมต่อกับทะเล หรือการออกสู่ทะเลต้องผ่านเมืองท่าชายฝั่งทะเลอื่น อาจเป็นผลให้ไม่สามารถปฏิสัมพันธ์โดยตรงกับผู้คนนอกภูมิภาคในระบบการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมทางทะเลได้ ดังนั้นในเชิงภูมิศาสตร์เมืองศรีเทพจึงมีลักษณะเป็นเมืองตอนในในรูปแบบหนึ่ง ด้วยเหตุผล ดังนี้

1. ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองอยู่ลึกเข้ามาในแผ่นดินค่อนข้างมาก โดยห่างจากชายฝั่งทะเลโบราณหรือที่ราบน้ำท่วมตามฤดูกาลอยู่พอสมควร และที่สำคัญภูมิประเทศโดยรอบเมืองถูกล้อมรอบด้วยภูเขาและเนินเขาสูงเตี้ย ๆ ที่ต่อเนื่องมาจากปากตะวันตกของจังหวัดนครสวรรค์และต่อเนื่องขึ้นไปจากแนวดงพญาเย็นในเขตจังหวัดสระบุรี ซึ่งแตกต่างจากเมืองตอนในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น เมืองคูเมือง จังหวัดสิงห์บุรี เมืองอู่ตะเภา จังหวัด ชัยนาท เมืองบน จังหวัดนครสวรรค์ ที่มีลักษณะเป็นพื้นที่ราบกว้างขวางและมีเครือข่ายของลำน้ำเชื่อมต่อถึงกันจำนวนมาก

2. ถึงแม้ว่าจะมีแนวแม่น้ำป่าสักเป็นเส้นทางสัญจรที่สามารถติดต่อกับชายฝั่งทะเลโบราณ หรือพื้นที่น้ำท่วมตามฤดูกาลได้ แต่การสัญจรทั้งทางน้ำและทางบกก็ต้องผ่านเมืองโบราณอื่น ๆ ที่ตั้ง อยู่บริเวณปลายน้ำหรือปากแม่น้ำป่าสัก ซึ่งตั้งอยู่ใกล้ชายฝั่งทะเลมากกว่าและน่าจะมีลักษณะเป็น เมืองท่าชายฝั่งทะเลทางด้านตะวันออกด้วย เช่น เมืองลพบุรี เมืองซีตชิน และเมืองอู่ตะเภา จังหวัด สระบุรี (ภาพที่ 11)

2.2.5.2 แนวทางการศึกษาเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนใน

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองชายฝั่งทะเลและเมืองตอนในแผ่นดินในเชิงเศรษฐกิจ อาจ ยกตัวอย่างเพิ่มเติมจากแบบจำลองการแลกเปลี่ยนระหว่างพื้นที่ต้นน้ำและปลายน้ำของ เบนเน็ต บรอนสัน ที่ใช้อธิบายระบบการตลาดในคาบสมุทรมาเลย์และเกาะสุมาตรา โดยได้แบ่งเมืองออกเป็น หลายระดับตามตำแหน่งที่ตั้งที่สัมพันธ์กับทางน้ำแบบกิ่งไม้ (dendritic pattern) และชายฝั่งทะเล ใน แบบจำลองนี้บรอนสันเสนอว่าเมืองที่ตั้งอยู่บริเวณปลายน้ำหรือปากแม่น้ำที่เป็นทางออกสู่ทะเลคือ เมืองศูนย์กลางที่มีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจการเมืองสูงสุด เนื่องจากสามารถควบคุมการติดต่อ ระหว่างดินแดนภายในกับภูมิภาคภายนอก ทำให้มีอำนาจต่อรองในระบบเศรษฐกิจสูง ส่วนเมืองที่อยู่ ลึกเข้าไปบริเวณต้นน้ำและจุดแยกของลำน้ำสาขาต่าง ๆ มีหน้าที่ในการรวบรวมและผลิตทรัพยากร เพื่อส่งลงมาค้าขายกับผู้ซื้อนอกภูมิภาคยังเมืองศูนย์กลางที่ตั้งอยู่ปลายน้ำ แต่มีอำนาจต่อรองต่ำกว่า ซึ่งลักษณะเช่นนี้อาจทำให้เกิดการขัดแย้งหรือประนีประนอม โดยมีอำนาจทางการเมืองเข้ามา เกี่ยวข้องด้วยอย่างมาก (Bronson, 1977, pp. 43-52)

อย่างไรก็ตามจอห์น มิคสิก โต้แย้งว่าแบบจำลองนี้ใช้ไม่ได้กับเกาะสุมาตรา โดยยกตัวอย่าง เมืองปาเล็มบังที่เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและการเมืองในสมัยศรีวิชัยก็ตั้งอยู่ห่างจากปากแม่น้ำมุสิ ถึง 90 กิโลเมตรหรือเมืองมูรา จัมบิที่เป็นเมืองหลวงของจัมบิก็ตั้งอยู่เข้ามาในแผ่นดินถึง 75 กิโลเมตร เช่นกัน และทั้งสองเมืองตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เหมาะสมต่อการควบคุมการติดต่อภายใน ซึ่งบริเวณปาก แม่น้ำไม่มีคุณลักษณะเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่ารูปแบบการตั้งถิ่นฐานในเกาะสุมาตราให้ความสำคัญกับ การติดต่อภายในมากกว่าภายนอก (Miksic, 1985, p. 437) อีกทั้งบนเกาะสุมาตราได้ปรากฏเมือง ตอนในอีกหลายเมืองในเขตพื้นที่สูงและเชิงเขา เช่น เมืองปาดัง ลาวาส และเมืองเมารา ทากุส ซึ่ง ตั้งอยู่ในพื้นที่อุดมสมบูรณ์และสามารถควบคุมเส้นทางการค้าภายในได้อย่างมีประสิทธิภาพ ที่สำคัญ คือ เป็นเมืองที่ควบคุมทรัพยากรธรรมชาติประเภทสินแร่ โดยเฉพาะเหมืองแร่ทองคำที่ยังคง ดำเนินการมาจนถึงปัจจุบัน (Miksic & Goh, 2017, p. 409)

มุมมองของเบนเน็ตต์ บรอนสันอาจตรงกับแนวคิดของธิดา สารระยา ที่เสนอว่าพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองในช่วงต้นประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป เกิดจากการขยายตัวของบ้านเมืองใกล้ชายฝั่งทะเลเข้าสู่ภูมิภาคภายใน อันเป็นผลให้เกิดการขยายตัวภายในภูมิภาค เช่น กรณีของอาณาจักรเจนละน้ำที่รวบรวมแผ่นดินจนเป็นอาณาจักรเขมรที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองพระนคร หรือเมืองอุทองและนครปฐม เมืองท่าชายฝั่งทะเลที่เป็นศูนย์กลางสำคัญในการเปิดเส้นทางการค้าภายในแผ่นดินให้เจริญรุ่งเรือง แต่กระนั้นท่านได้ยกตัวอย่างอาณาจักรน่านเจ้า ซึ่งเป็นอาณาจักรภายในทางตอนใต้ของจีนว่าเป็นตัวอย่างหนึ่งของอาณาจักรที่รุ่งเรืองจากการควบคุมเส้นทางคมนาคมภายในแผ่นดินและพยายามขยายอำนาจทางการเมืองในทิศทางตรงกันข้ามหรือการพยายามหาทางออกสู่ทะเลด้วยเช่นกัน (ธิดา สารระยา, 2553, น. 37-45)

อย่างไรก็ดีธิดา สารระยาได้เล็งเห็นปัญหาของการศึกษาประวัติศาสตร์ระหว่างเมืองชายฝั่งทะเลและเมืองตอนในอยู่เช่นกัน ทำให้ตั้งข้อสังเกตว่าการศึกษาเรื่องพัฒนาการของรัฐโบราณที่ผ่านมาให้ความสำคัญกับเมืองตอนในน้อยกว่าเมืองท่าชายฝั่งทะเล โดยมองว่าเมืองตอนในเป็นส่วนหนึ่งของบ้านเมืองใกล้ฝั่งทะเล จึงทำให้ดูเหมือนว่าไม่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์เป็นของตนเอง อันเกิดจากการมองประวัติศาสตร์แบบรวมศูนย์กลางการปกครองเป็นหลัก และการศึกษาเอกสารจีนในระยะแรกที่มีกล่าวถึงบ้านเมืองชายฝั่งทะเลมากกว่า จนละเลยบ้านเมืองตอนในแผ่นดินที่มีความสำคัญเช่นเดียวกัน ทั้งนี้ ธิดาตั้งข้อสังเกตว่าเมืองตอนในน่าจะมีหน้าที่สำคัญที่แตกต่างจากเมืองท่าชายฝั่งทะเล โดยเห็นด้วยกับแนวคิดเบนเน็ตต์ บรอนสัน ที่เสนอว่าบ้านเมืองตอนในมีหน้าที่สำคัญอย่างยิ่งในการจัดหาและขนส่งวัตถุดิบ รวมถึงเป็นศูนย์กลางการเชื่อมต่อทรัพยากรภายในแผ่นดินไปยังเมืองท่าชายฝั่งทะเลและภูมิภาคภายนอกในระบบเศรษฐกิจสมัยต้นประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป (Bronson, 1979, pp. 331-334)

สำหรับบทบาททางการเมืองและวัฒนธรรมของเมืองท่าชายฝั่งทะเลและเมืองตอนในอาจเห็นได้จากมุมมองของคองเดช ประพัฒน์ทอง ซึ่งได้ตั้งข้อสังเกตว่าในสมัยทวารวดีเมืองที่อยู่ใกล้ชายฝั่งทะเลต่อให้มีขนาดใหญ่และเจริญรุ่งเรืองก็มีหน้าที่เพียงการเป็นเมืองท่าสำหรับพักพิงสินค้าเท่านั้น ไม่เหมาะกับการปกครอง เนื่องจากต้องปฏิสัมพันธ์กับผู้คนต่างถิ่นจำนวนมาก ทำให้ไม่รัดกุมพอที่จะใช้ปกครอง เมืองที่เป็นศูนย์กลางการปกครองควรอยู่ห่างจากฝั่งทะเล ซึ่งสามารถให้การคุ้มครองเมืองท่าชายฝั่งทะเลได้ นอกจากนี้ในมุมมองด้านวัฒนธรรม คองเดชยังคิดเห็นอีกว่าเมืองท่าชายฝั่งทะเลในพื้นที่ภาคกลางมีการปฏิสัมพันธ์กับอินเดียอยู่ตลอดเวลา ทำให้รูปแบบศิลปกรรมคล้ายคลึงกับอินเดียและเปลี่ยนแปลงได้รวดเร็วตามการเข้ามาของระลอกอิทธิพลทางศิลปะ ผิดกับบ้านเมืองในภาค

ตะวันออกเฉียงเหนือ อันเป็นดินแดนภายในแผ่นดินที่แม้จะรับวัฒนธรรมอินเดียเช่นกัน แต่การที่ไม่ได้ปฏิสัมพันธ์โดยตรงเป็นผลให้ศิลปกรรมมีความเป็นตัวของตัวเองสูง (คงเดช ประพัฒน์ทอง, 2512, น. 84-85)

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้จะเห็นได้ว่ามีข้อสังเกตและแนวคิดเกี่ยวกับบทบาทของเมืองตอนในแตกต่างกันออกไป บางประเด็นก็มีความเป็นไปได้ เช่นในกรณีของบทบาทในการเป็นเมืองที่ควบคุมแหล่งทรัพยากรและเส้นทางการติดต่อภายใน ซึ่งเห็นได้ชัดเจนจากตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ บางประเด็นก็ต้องอาศัยข้อพิสูจน์และหลักฐานทางโบราณคดีที่ชัดเจนกว่านี้ เช่น ประเด็นอำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรม โดยการนำมาปรับใช้กับเมืองศรีเทพนั้นควรต้องอาศัยการวิเคราะห์และสังเคราะห์พัฒนาการทางวัฒนธรรมให้ชัดเจนเป็นอย่างมาก แต่เชื่อว่าน่าจะทำให้เห็นบทบาทของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนในที่แตกต่างกันออกจากมุมมองเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน

การศึกษาด้านประวัติศาสตร์เมืองศรีเทพทำให้ธิดา สาระยา เสนอว่าเมืองศรีเทพเป็นเมืองตอนในที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมโดดเด่นที่สุดแห่งหนึ่งในช่วงเวลาที่วัฒนธรรมทวารวดีเจริญขึ้นในภาคกลาง สะท้อนให้เห็นจากหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมากที่แสดงถึงความเจริญทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ซึ่งทำให้เมืองศรีเทพกลายเป็นเมืองศูนย์กลางของกลุ่มแม่น้ำป่าสักหรือภูมิภาคส่วนในที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเฉพาะของตน และไม่ได้อยู่ในขอบเขตอำนาจทางการเมืองของรัฐทวารวดีหรือกลุ่มของเมืองท่าชายฝั่งทะเลในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่เจริญขึ้นในเวลาเดียวกัน (ธิดา สาระยา, 2532, น. 137-147)

ในขณะเดียวกันความเป็นเมืองตอนในของเมืองศรีเทพก็ตั้งอยู่ในฐานะของจุดร่วมระหว่างการแพร่กระจายของวัฒนธรรมสำคัญ 2 รูปแบบคือ วัฒนธรรมทวารวดีที่สัมพันธ์กับพุทธศาสนาฝ่ายมหายานทางตะวันตก และวัฒนธรรมเจนละที่สัมพันธ์กับศาสนาฮินดูทางตะวันออกด้วย ซึ่งถือเป็นลักษณะสำคัญของเมืองระหว่างภูมิภาคที่น่าสนใจ ซึ่งมีการขยายผลต่อไปว่าศรีเทพเกี่ยวข้องกับ “ศรีจินาสะ” บ้านเมืองอิสระที่เจริญอยู่ตอนในแผ่นดินในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 15 (ธิดา สาระยา, 2537c, น. 137-153; ศรีศักร วัลลิโภดม, 2559, น. 29-30) แต่นอกจากการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมของทั้งสองภูมิภาคแล้ว เมืองศรีเทพน่าจะใช้ประโยชน์จากความได้เปรียบด้านภูมิศาสตร์ในการควบคุมผลประโยชน์ของเส้นทางการค้าตอนในแผ่นดินได้อย่างมีประสิทธิภาพอีกด้วย (Jacques & Lafond, 2007, pp. 68-69)

โรเบิร์ต บราวน์ เป็นอีกท่านหนึ่งที่ตั้งคำถามที่น่าสนใจว่า เหตุใดจึงพบประติมากรรมทางศาสนาที่ได้รับอิทธิพลของศิลปะอินเดียในช่วงต้นประวัติศาสตร์จำนวนมากในพื้นที่เมืองศรีเทพ ทั้ง ๆ ที่ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองศรีเทพอยู่ห่างไกลเข้ามาตอนในแผ่นดิน เสมือนเป็นพื้นที่โดดเดี่ยวที่ไม่ปรากฏชื่อในเอกสารจีน ซึ่งดูเหมือนว่าเขาจะพยายามตอบคำถามโดยใช้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ศิลปะในการศึกษาเปรียบเทียบ โดยนำไปสู่อุบัติเหตุเห็นเรื่องยุคสมัยเมืองศรีเทพของหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ในระยะแรกที่ว่า เมืองศรีเทพน่าจะมีเวลาใกล้เคียงกับอินเดียในช่วงแรก หลังจากนั้นจึงรับเอาวัฒนธรรมทวารวดีและเขมรโบราณในระยะต่อมา แต่บราวน์เองก็ยอมรับว่ายังไม่สามารถตอบคำถามได้กระจ่างชัดเท่าที่ควรนัก (Brown, 1996, pp. 33-35)

ดูเหมือนว่ามุมมองและการตั้งคำถามเกี่ยวกับเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนในจะปรากฏในงานของนักวิชาการเพียงข้างต้นเท่านั้น ในขณะที่งานร่วมสมัยอื่น ๆ ยังคงเน้นไปที่การศึกษาและพรรณนาพัฒนาการของเมืองในแง่มุมมองเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมเสียมากกว่า ถึงแม้ว่านักวิชาการสมัยหลังของกรมศิลปากรอย่างสถาพร เทียงธรรม (2554, น. 26-38) และพงศธรันว์ สำเภาเงิน (2015, pp. 70-78) จะพยายามเสนอแนวคิดใหม่ ๆ เกี่ยวกับความเป็นศูนย์กลางของเมืองศรีเทพตลอดช่วงพัฒนาการของเมืองก็ตาม แต่ก็ไม่ได้กล่าวถึงบทบาทอื่น ๆ ในฐานะเมืองตอนในอย่างชัดเจนนัก ดังนั้นการศึกษาและขยายผลไปถึงเรื่องบทบาทของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนในจึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจและเป็นจุดประสงค์หลักของการศึกษาในครั้งนี้ โดยเฉพาะคำถามที่ยังไม่กระจ่างชัดที่ว่า “เหตุใดเมืองตอนในที่ตั้งอยู่ห่างชายฝั่งทะเลอย่างศรีเทพ จึงสามารถพัฒนาเป็นเมืองขนาดใหญ่ที่สำคัญแห่งหนึ่งในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ได้”

บทที่ 3

หลักฐานทางโบราณคดีพบที่เมืองศรีเทพ

ถึงแม้ว่าในบทที่ 2 ได้กล่าวถึงการศึกษาและแนวคิดต่าง ๆ เกี่ยวกับเมืองศรีเทพไปแล้ว แต่ก็ยังมีข้อสังเกตและแนวคิดที่ถูกเสนอขึ้นจากการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีประเภทต่าง ๆ โดยตรง เช่น จารึก สถาปัตยกรรม งานศิลปกรรมอื่น ๆ จึงควรทำการวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีพบที่เมืองศรีเทพใหม่อีกครั้ง โดยการประมวลการศึกษาและแนวคิดต่าง ๆ รวมถึงเสนอข้อคิดเห็นใหม่ต่อหลักฐานบางรายการเพิ่มเติมในการศึกษาครั้งนี้ด้วย เพื่อลำดับอายุสมัยของหลักฐานให้ชัดเจน และใช้เป็นตัวแทนอธิบายลักษณะสังคมและวัฒนธรรมในแต่ละช่วงเวลา

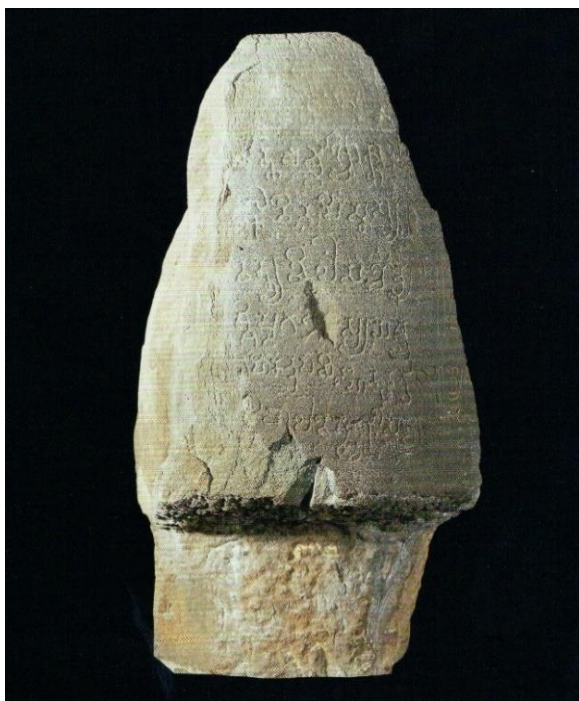
3.1. หลักฐานประเภทจารึก

3.1.1 จารึกภาษาสันสกฤตช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12

จารึกในกลุ่มนี้เป็นจารึกที่อยู่ในสมัยช่วงต้นประวัติศาสตร์ของเมืองศรีเทพ ทั้งหมดจารึกเป็นอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีเนื้อหาเกี่ยวกับระบบกษัตริย์และศาสนาฮินดู มีรายละเอียด ดังนี้

3.1.1.1 จารึกเมืองศรีเทพ (K.499) จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ทำจากหินทรายเนื้อละเอียดสีเทา เป็นจารึกหลักแรกที่พบภายในเมืองศรีเทพโดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ คราวที่เสด็จมาสำรวจเมืองโบราณศรีเทพเมื่อปี 2447 ลักษณะจารึกเป็นทรงดอกบัวตูม หรือตามที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงวินิจฉัยไว้ว่าเป็นทรงตะปูหัวเห็ดที่น่าจะเป็นลักษณะของหลักเมืองสมัยโบราณด้วย (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2556, น. 145) มีเนื้อความดังนี้ (กรมศิลปากร, 2559b, น. 68-70) (ภาพที่ 13)

- 1.----ทรัพย์สินและธรรมเหล่าใดอันท่านกล่าวแล้ว----
- 2.----ธิดาของฤษีนั้นไม่กระทำ----
- 3.----เขาเป็นผู้รู้ความรู้งเรื่องทั้งสิ้น----
- 4.----อันใดของผู้มี--อันตนปกครองไว้แล้ว----
- 5.----อันผู้เป็นใหญ่กว่าพระเจ้าแผ่นดินผู้มีประโยชน์ กระทำอยู่--บุญ (ความดี)----
- 6.----ผู้เป็นใหญ่ในปาลวะทั้งสอง เป็นผู้ประกอบด้วยคำสัตย์และความกรุณา----



ภาพที่ 13 จารึกเมืองศรีเทพ

ที่มา: (กรมศิลปากร, 2550, น. 132)

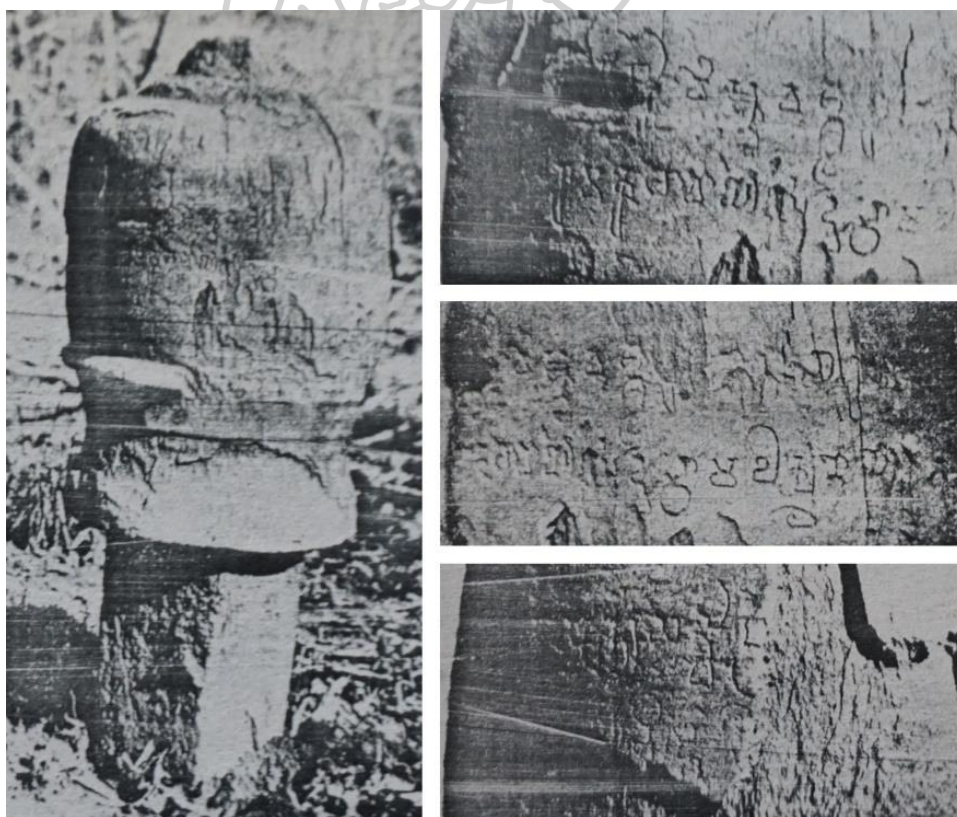
ชเชอม แก้วคล้าย ผู้อ่านและแปลได้ให้ความเห็นว่าลักษณะอักษร “ล” ในจารึกหลักนี้มีใช้ในจารึกไมย์ซอนของพระเจ้าภัทรวรมันช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 11 และจารึกทัพมวยของพระเจ้าคุณวรมันช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 12 ในครั้งแรกจึงกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 12 (กรมศิลปากร, 2529b, น. 135-138) แต่เมื่อนำไปเทียบกับจารึกอักษรปัลลวะในประเทศอินเดียช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 จึงเชื่อได้ว่าจารึกหลักนี้ควรจัดอยู่ในช่วงเวลาเดียวกัน และอาจมีอายุเก่าถึงช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 11 (กรมศิลปากร, 2559b, น. 68-70)

นักวิชาการหลายท่านได้ตีความคำแปลข้างต้น เพื่ออธิบายพัฒนาการของเมืองศรีเทพแตกต่างกันไป โดยธิดา สาระยา ตีความว่าจารึกหลักนี้ชี้ให้เห็นถึงระบบผู้นำชุมชนผ่านคำว่า “ฤๅษี” และคำว่า “ผู้เป็นใหญ่ในปาลวะทั้งสองนั้น” หมายถึง ผู้มีอำนาจทางการเมืองในช่วงแรกของเมืองศรีเทพ ซึ่งน่าจะมีความเกี่ยวข้องกับอินเดีย (ธิดา สาระยา, 2532, น. 138) ส่วนผาสุข อินทรารุช ให้ความเห็นว่าคำว่า “ธิดาของฤๅษี” เป็นหลักฐานสำคัญว่ามีพวกฤๅษีชาวอินเดียเข้ามาอาศัยอยู่ที่เมืองศรีเทพแล้วตั้งแต่ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 12 (ผาสุข อินทรารุช, 2542, น. 114)

ในขณะที่พิริยะ ไกรฤกษ์ เห็นต่างออกไปว่าคำว่า “ธิดาของฤๅษี” ควรแปลว่า “ปราชญ์ผู้เกิดจากหญิงพรหมจารี” อันหมายถึง “ฤๅษีเวียส” ตามการอ่านและแปลของฉหปรมากกว่า (Chhabra, 1965, p. 71) โดยฤๅษีเวียสมีชื่อแรกว่า “กฤษณโหวปายน” และต่อมาได้รับการขนานนามว่า “กฤษณโหวปายน เวท เวียส” เชื่อกันว่าเป็นผู้รวบรวมมหากาพย์มหาภารตะ ซึ่งสอดคล้องกับการพบ

เทวรูปพระวิฆณุและพระกฤษณะในนิกายภาควัต ทำให้พิริยะเสนอว่าเมืองศรีเทพเปรียบเสมือนเมืองทวารวากาของพระกฤษณะและเป็นเมืองหลวงของทวารวดี (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2562, น. 54)

3.1.1.2 จารึกไวษณพ จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ทำจากหิน รูปทรงของจารึกเป็นทรงดอกบัวตูมคล้ายกับจารึกเมืองศรีเทพ โดยควอริทซ์ เวลส์ เป็นผู้พบจารึกหลักนี้บริเวณปราสาทสองพี่น้อง จากการเข้าสำรวจเมืองศรีเทพเมื่อปี 2479 และได้ส่งให้ผู้เชี่ยวชาญด้านจารึกคือ ลีโอเนล บาร์เนตต์ และจอห์น อัลเลนส์ แห่งบริติชมิวเซียมเป็นผู้อ่านและแปล แต่เนื่องด้วยสภาพของจารึกหลุดร่อนไปมาก จึงปรากฏคำสำคัญเพียง 3 คำเท่านั้น คือ “วีรบุรุษแห่งไวษณพ” “ราม่า” และ “ลักษมณ” กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 (Wales, 1937, pp. 24-25) สอดคล้องกับข้อคิดเห็นของ กังวล คัชชีมา (การสัมภาษณ์, 22 เมษายน 2563) ที่ให้ความเห็นกับผู้วิจัยว่า เมื่อพิจารณาจากตัวอักษรแล้ว น่าจะเก่าไปถึงพุทธศตวรรษที่ 11 ร่วมสมัยกับจารึกเมืองศรีเทพ (ภาพที่ 14)



ภาพที่ 14 จารึกไวษณพ

ที่มา: (Wales, 1937, Pl. IV, Image 3-6)

น่าสนใจตรงที่จารึกหลักนี้ไม่ถูกกล่าวถึงมากนัก แม้กระทั่งในปัจจุบันก็มีข้อมูลน้อยมาก ไม่ว่าจะ เป็นข้อมูลจากกรมศิลปากรเองหรือแหล่งอื่น ๆ โดยธิดา สาระยา เคยกล่าวถึงว่าเป็นจารึกที่แสดง ความเชื่อมโยงระหว่างเมืองศรีเทพและอินเดียนั้น (ธิดา สาระยา, 2532, น. 138) หรือการศึกษา ของเวอร์จิเนีย ดอฟเฟลมเยอร์ (1982, pp. 56-57) และงามพรรณ เทพทา (2552, น. 43-44) ที่เรียก จารึกหลักนี้ว่าจารึกหินฉนวนก็ใช้ข้อมูลของเวลส์เช่นกัน ดังนั้นในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยกำหนดเรียกว่า “จารึกไวยณพ” เนื่องจากมีเนื้อหาเกี่ยวกับไวยณพนิภายในศาสนาฮินดู โดยถือเป็นจารึกที่กล่าวถึง ไวยณพนิภายในหลักแรก ๆ ที่พบในประเทศไทยก็ว่าได้

3.1.1.3 จารึกบ้านวังไผ่ (K.978) จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ทำจาก หินบะซอลต์ รูปทรงของจารึกเป็นทรงแท่งเหลี่ยม พบบริเวณบ้านวังไผ่ อำเภอวิเชียรบุรี ห่างจากเมือง ศรีเทพไปทางทิศเหนือประมาณ 12 กิโลเมตร ยอร์ช เซเดส์ เป็นผู้อ่านและแปลในครั้งแรก ต่อมา ชะเอม แก้วคล้ายเป็นผู้อ่านและแปลอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งได้นำเนื้อหาที่แตกต่างกัน ดังนี้ (ภาพที่ 15)

คำแปลของ ยอร์ช เซเดส์ (Coedes, 1964, pp. 156-158)

ในศักราช---ขึ้น 8 คำ---ในทิศซึ่งดินแดนไม่ได้ถูกแบ่งเป็นสองภาค---โตงตั้งในทุกทิศ--
-- (รูป) พระอิศวรได้สร้างขึ้นโดยพระราชพระองค์นี้ ผู้ทรงเป็นพระราชนัดดาแห่งพระศรีจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งศรีปฤถิวินทรวรมัน (ทรงพระนามว่า) ศรีภววรมัน คล้ายกับพระอินทร์เมื่อพระองค์ เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ

คำแปลของ ชะเอม แก้วคล้าย (กรมศิลปากร, 2559b, น. 81-84)

ในปีรัชสมัยแห่งศักราช---อันเป็นวันขึ้น 8 คำ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ได้ผู้เป็นพระ ราชนัดดาของพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปฤถิวินทรวรมัน ผู้เป็นใหญ่เสมอกับ พระเจ้าศรีภววรมัน พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นเป็นผู้มีคุณธรรมแผ่ไปในทุกทิศ ผู้มีปัญญาอัน ฝึกรอบรมาดีแล้ว ผู้มีความยินดี---ผู้มีเกียรติยศแผ่ไปในทุกทิศ ผู้มีอำนาจอันเป็นที่เกรงกลัวของศัตรู เมืองใกล้เคียงทั้งหลายได้สร้างศิลาจารึกไว้ในโอกาสที่ขึ้นครองราชย์ของพระองค์



ภาพที่ 15 จารึกบ้านวังไผ่
ที่มา: (กรมศิลปากร, 2550, น. 134)

จากคำแปลทั้งสองแบบข้างต้น ทำให้เกิดข้อถกเถียงในหมู่นักวิชาการ โดยยอร์ช เซเดส์ ได้กำหนดอายุตามลักษณะตัวอักษรให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 และสรุปว่าพระนามศรีภวรวรมันที่ปรากฏในจารึกคือพระเจ้าภวรวรมันที่ 1 แห่งเจนละ โดยตั้งข้อสังเกตว่าพระเจ้าปฤถิวินทรวรมันน่าจะ เป็นพระราชบิดาที่แท้จริงของพระเจ้าภวรวรมันที่ 1 แทนที่จะเป็นพระเจ้าวรวรมันที่ปรากฏพระนามในจารึกของพระเจ้ามเหศวรมัน และอาจอนุมานว่าอาณาเขตของอาณาจักรเจนละในสมัยของพระองค์ได้แผ่ครอบคลุมมาถึงเมืองศรีเทพด้วย (Coedes, 1964, pp. 156-158)

อย่างไรก็ตามโคลด ซาคส์ ไม่เห็นด้วยกับข้อสรุปนี้ โดยให้เหตุผลว่าไม่เคยปรากฏจารึกของพระเจ้าภวรวรมันที่ 1 ในแถบนี้อีกเลย และจากการอ่าน-แปลจารึกชิ้นนี้ใหม่อีกครั้ง (ซึ่งน่าจะเป็นการอ่านและแปลของเซอเม แก้วคล้าย) ทำให้สันนิษฐานได้อีกแนวทางหนึ่งว่าพระนามศรีภวรวรมันที่ปรากฏในจารึกบ้านวังไผ่นั้น อาจเป็นผู้นำท้องถิ่นที่ต้องการยกตนให้เสมอพระเจ้าภวรวรมันที่ 1 ก็เป็นไปได้ แต่ก็แสดงให้เห็นว่าพระเกียรติของพระองค์นั้นปรากฏเลื่องลือแล้วในดินแดนนี้ (โคลด ซาคส์, 2531, น. 39-40)

ผู้นำท้องถิ่นที่ยกตัวเสมอพระเจ้าภวรวรมันที่ 1 ตามแนวคิดของโคลด ซาคส์นั้น อาจเป็นสายตระกูลเดียวกันในราชวงศ์พูนัน ซึ่งในสมัยของพระเจ้าจักรพรรดิหรือศรีเสารวเอามะน่าจะมีการส่งเจ้าชายหรือผู้นำท้องถิ่นในสายตระกูลไปปกครองชุมชนโบราณหลายแห่งในบริเวณพื้นที่ที่เอกเขา

พนมดงรักรวมทั้งเมืองศรีเทพด้วย โดยในระยะต่อมาได้เกิดการอ้างสิทธิ์ในอำนาจสูงสุด ทำให้เกิดการ
แสดงอำนาจและการเปรียบเทียบกันขึ้น ทั้งนี้ไมเคิล วิกเกอร์ ค่อนข้างเห็นไปในทางเดียวกัน แต่ก็ตั้ง
ข้อสังเกตว่าการศึกษาของชาคส์เกี่ยวกับพระเจ้าภวรมันที่ 1 ชี้ให้เห็นว่าอำนาจทางการเมืองในสมัย
ของพระเจ้าภวรมันที่ 1 มีศูนย์กลางอยู่ในประเทศกัมพูชาทางตอนใต้ของเทือกเขาพนมดงรักเท่านั้น
และดูจะมีความสำคัญน้อยกว่าพระเจ้ามเหศวรมัน เหตุใดจึงเลือกยกเอาพระเจ้าภวรมันที่ 1 มา
เปรียบเทียบแทนที่จะเป็นพระเจ้ามเหศวรมัน (Vickers, 1998, pp. 77-78)

ดูเหมือนว่างานของนักวิชาการในระยะหลังจะกลับมายอมรับคำแปลของเซดส์มากขึ้น เช่น
การศึกษาประวัติศาสตร์ของกัมพูชาของมยุรี วีระประเสริฐ (2545a, น. 189) หรือเมื่อเร็ว ๆ นี้
นักวิชาการของกรมศิลปากรสองท่านคือ เทิม มีเต็ม (2560, น. 46-47) และก่องแก้ว วีระประจักษ์
(2560, น. 8) ได้เผยแพร่บทความเกี่ยวกับจารึกพระเจ้ามเหศวรมันและจารึกเขมรที่พบในประเทศไทย
โดยที่ในเนื้อหาตอนหนึ่งทั้งสองท่านกลับมายอมรับกันว่าจารึกบ้านวังไผ่ควรเป็นจารึกของ
พระเจ้าภวรมันที่ 1 หลักเดียวที่พบในประเทศไทย โดยเทิม มีเต็มได้ขยายความต่อไปอีกว่าตาม
ประวัติศาสตร์พระเจ้าภวรมันที่ 1 ขึ้นครองราชย์เมื่อประมาณพ.ศ. 1093 ดังนั้นจารึกหลักนี้ควร
สร้างขึ้นในปีที่ขึ้นครองราชย์ของพระองค์ ซึ่งทำให้จารึกหลักนี้มีอายุเก่าแก่ที่สุดหลักหนึ่งของไทย
(เทิม มีเต็ม, 2560, น. 46-47)

ผู้วิจัยเห็นว่าพระนามศรีภวรมันในจารึกบ้านวังไผ่ไม่ความเป็นไปได้ในหลายกรณี เนื่องจาก
สภาพของจารึกที่เสื่อมสภาพไปค่อนข้างมาก ส่งผลต่อการอ่านและแปลที่ไม่สมบูรณ์ตามไปด้วย ใน
กรณีที่หมายถึงพระเจ้าภวรมันที่ 1 แห่งอาณาจักรเจนละก็มีความเป็นไปได้สูง เนื่องจากอายุจารึก
สอดคล้องกับช่วงเวลาที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ (พ.ศ. 1093 - 1143) รวมถึงการอ้างนามพระเจ้า
จักรพรรดิ (ศรีเสารวภามะ) ก็ปรากฏในจารึกหลายหลักของพระเจ้ามเหศวรมันผู้เป็นพระอนุชา
(ตามศักดิ์) เช่นเดียวกัน ถึงแม้ว่าจารึกที่กล่าวถึงพระองค์โดยตรงจะพบเพียงไม่กี่หลักและอยู่ใน
ประเทศกัมพูชา แต่ในประเทศไทยก็พบจารึกของพระเจ้ามเหศวรมันหลายหลักที่อยู่ไกลจาก
ศูนย์กลางการปกครองของพระเจ้ามเหศวรมันเช่นกัน โดยเฉพาะหลักที่พบที่เมืองดงเมืองแอม
จังหวัดขอนแก่น (กรมศิลปากร, 2559b, น. 117-118) ก็อยู่ไม่ไกลจากเมืองศรีเทพและมีช่องทางที่
สามารถติดต่อถึงกันได้สะดวก หรือในกรณีที่สันนิษฐานว่าจารึกอื่นที่ยกตนเสมอพระเจ้าภวรมันที่ 1 ก็มี
ความเป็นไปได้เช่นเดียวกัน และการอ้างถึงนามพระเจ้าจักรพรรดิ (ศรีเสารวภามะ) จะสามารถแสดง
ให้เห็นว่าอยู่ในวงศ์เดียวกันกับพระเจ้าภวรมันที่ 1 และพระเจ้ามเหศวรมันได้หรือไม่ หรือในอีก
กรณีหนึ่งคือ เนื้อหาในจารึกสื่อถึงพระเจ้าภวรมันจริง แต่คนละพระองค์กับพระเจ้าภวรมันที่ 1 อาจ

เป็นพระเจ้าภวรมันองค์อื่นของอาณาจักรเจนละหรือภวรมันแห่งเมืองศรีเทพเอง ซึ่งจะวิเคราะห์ถึงต่อไปหลังจากพิจารณาร่วมกับหลักฐานอื่นแล้ว

3.1.1.4 จารึกเมืองศรีเทพ 5 จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ทำจากหินทรายสีเขียว แต่พบเพียงแค่เสี้ยวหนึ่งจึงไม่สามารถระบุทรงได้ จารึกหลักนี้พบที่สระแก้ว สระน้ำโบราณขนาดใหญ่นอกเมืองศรีเทพทางด้านทิศเหนือ ในชั้นดินจากการขุดลอกของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพเมื่อปี 2555 (ภาพที่ 31) จึงถือเป็นจารึกชิ้นล่าสุดที่พบจนถึงปัจจุบัน จากการอ่านและแปลปรากฏคำเพียงไม่กี่คำที่พออ่านได้ที่สำคัญคือคำว่า “ประทาน” และ “โยคี” หรือ การมอบให้และนักพรตหรือนักบวช กำหนดอายุตามรูปอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 (กรมศิลปากร, 2559b, น. 228-230) ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าคงมีความเกี่ยวข้องกับกลุ่มโบราณสถานสระแก้วที่อยู่ในบริเวณนั้นด้วย (ดูรายละเอียดในหัวข้อ 3.2.4.1)

นอกจากนี้ ในหนังสือจารึกในประเทศไทย เล่ม 1 ฉบับปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมปี 2559 ได้เผยแพร่การอ่านและแปลจารึกหลักหนึ่ง ซึ่งถูกเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จังหวัดลพบุรี ตามประวัติกล่าวว่าชาวบ้านในจังหวัดเพชรบูรณ์เป็นผู้ซื้อมามอบให้โดยไม่ระบุแหล่งที่มา จารึกหลักนี้จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ทำจากหิน แต่แตกออกเป็นเศษเสี้ยวหนึ่ง กำหนดอายุตามตัวอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 โดยมีคำแปลดังนี้ (กรมศิลปากร, 2559b, น. 144)

1. แม่หมูนุคนใช้ของพระองค์ก็เสวยสุขอยู่ในแผ่นดิน
2. -ด้วยความกล้าหาญที่มีมากมายของพระเจ้าแผ่นดิน
3. -อันบริสุทธ์ด้วยการเก็บภาษีจากแหล่งที่---
4. -----สย II

เนื่องด้วยตำแหน่งที่พบจารึกอยู่ในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ อาจอนุมานได้ว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ชุมชนโบราณในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักได้ปรากฏระบบกษัตริย์และการเก็บภาษี ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของสังคมเมือง และอาจเป็นไปได้ว่าจารึกหลักนี้มาจากเมืองศรีเทพ ดังที่เคยปรากฏจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ตามที่กล่าวไปแล้วข้างต้นหลายหลัก และเนื้อหาในจารึกก็สอดคล้องกับทั้งจารึกเมืองศรีเทพและจารึกบ้านวังไผ่ด้วยเช่นกัน

ข้อมูลจากจารึกภาษาสันสกฤตในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 สามารถกล่าวได้ว่าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 เมืองศรีเทพเริ่มปรากฏหลักฐานประเภทจารึกขึ้นเป็นครั้งแรกคือจารึกเมืองศรีเทพ และจารึกไวยณพ ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับระบบกษัตริย์หรือระบบผู้นำ และร่องรอยของศาสนาฮินดู ไวยณพนิยาย สืบเนื่องต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ก็ได้ปรากฏจารึกบ้านวังไผ่ที่แสดงความสัมพันธ์ทางการเมืองในทางใดทางหนึ่งกับอาณาจักรเจนละ ดังนั้นจึงสามารถสรุปได้ว่ายุคต้นประวัติศาสตร์ของเมืองศรีเทพควรจะเริ่มต้นตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 ด้วยการเกิดขึ้นของระบบการบันทึกประวัติศาสตร์ โดยมีระบบกษัตริย์และศาสนาฮินดูไวยณพนิยายเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกอีกด้วย

3.1.2 จารึกในพุทธศาสนา

เมืองศรีเทพปรากฏจารึกที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับหลักธรรมทางพุทธศาสนาหรือจารึกอยู่บนวัตถุหลายชิ้น โดยจารึกอักษรปัลลวะและอักษรหลังปัลลวะ ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต ที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 15 มีรายละเอียดดังนี้

3.1.2.1 จารึกเยธมา เมืองศรีเทพ จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ทำจากหิน ลักษณะเป็นแผ่นหินสี่เหลี่ยมแตกออกเป็นหลายชิ้น มีเนื้อหาเกี่ยวกับคาถาเยธมาแบบครบถ้วนทุกประโยค กำหนดอายุตามตัวอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 (กรมศิลปากร, 2559b, น. 209-210)

3.1.2.2 จารึกเยธมา ฐานพระพุทธรูป จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ทำจากหิน จารึกอยู่ตรงบริเวณส่วนฐานด้านซ้ายขององค์พระพุทธรูป มีเนื้อหาเกี่ยวกับคาถาเยธมาบางส่วน กำหนดอายุตามตัวอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 (กรมศิลปากร, 2559b, น. 201-202) ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ रामคำแหง จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ 16)



ภาพที่ 16 จารึกเยธมาฐานพระพุทธรูป

3.1.2.3 จารึกปัญจยาการ จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ทำจากหิน ลักษณะเป็นทรงกลม แต่เหลือเพียงหนึ่งในสี่ของวง มีเนื้อหาเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาทบางส่วน กำหนดอายุตามตัวอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 (กรมศิลปากร, 2559b, น. 223-225) ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ 7)

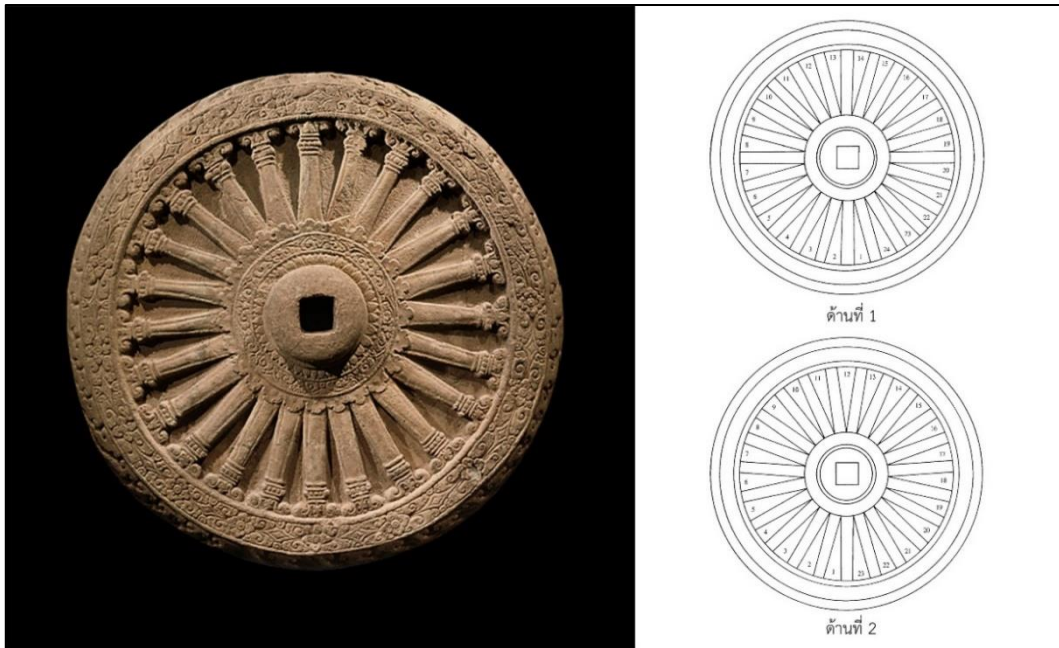


ภาพที่ 17 จารึกปัญจยาการ

3.1.2.4 จารึกโบราณสถานหมายเลข 0996 จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ทำจากหิน ลักษณะเป็นทรงกลมเหมือนกับจารึกปัญญาการ แต่เหลือเพียงหนึ่งในสี่ของวง มีเนื้อหาเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาทบางส่วน กำหนดอายุตามตัวอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 พบที่โบราณสถานหมายเลข 0996 ในเขตเมืองไโน (กรมศิลปากร, 2550, น. 137)

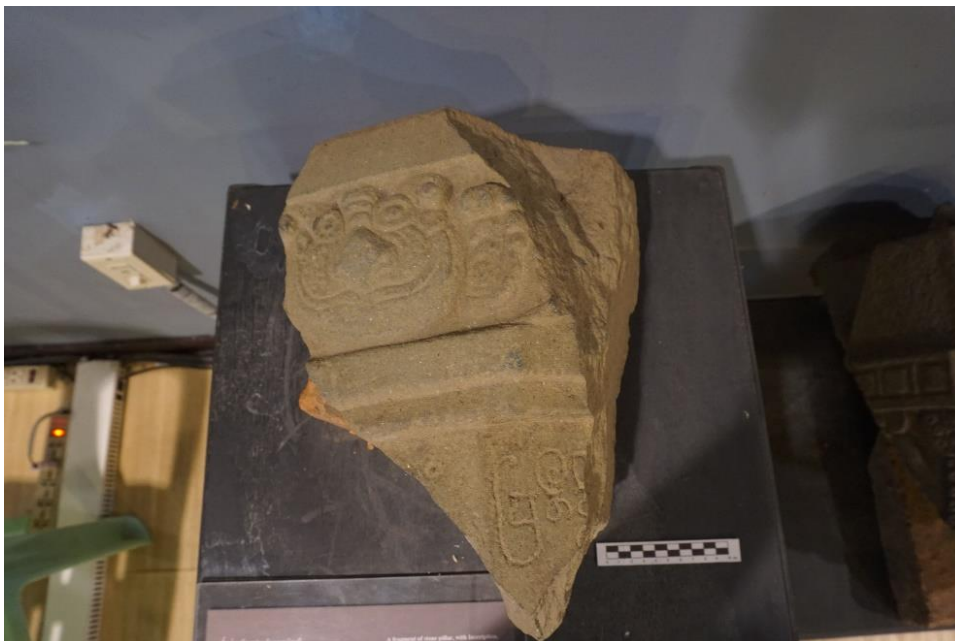
ด้วยรูปทรงของจารึกปัญญาการที่เป็นทรงกลมทำให้มีข้อสันนิษฐานการใช้งานแตกต่างกันไป โดยที่ในหนังสืออุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ระบุว่า เป็นแท่นฐานประติมากรรม (กรมศิลปากร, 2550, น. 136-137) ส่วนในหนังสือจารึกในประเทศไทย เล่ม 1 ฉบับปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมปี 2559 ระบุว่า เป็นวงล้อของธรรมจักร (กรมศิลปากร, 2559b, น. 223) ทั้งนี้ โรเบิร์ต บราวน์ ได้ตั้งข้อสังเกตร่วมกับจารึกโบราณสถานหมายเลข 0996 ที่มีรูปทรงเหมือนกันอีกชิ้นหนึ่ง โดยกล่าวว่า การที่จารึกชิ้นนี้มีเนื้อหากล่าวถึงปฏิจจสมุปบาท จึงมีความเป็นไปได้สูงที่โบราณวัตถุรูปทรงนี้จะเป็นส่วนหนึ่งของธรรมจักรได้จริง แต่ด้วยสภาพที่ไม่สมบูรณ์จึงยังไม่อาจระบุได้อย่างชัดเจน (Brown, 1996, p. 105) อย่างไรก็ตามเมื่อปี 2555 ผู้วิจัยเคยเก็บกู้โบราณวัตถุรูปทรงนี้ได้จากการขุดลอกคูเมืองด้านทิศตะวันตก โดยด้านหนึ่งมีลักษณะลาดเอียงสอบขึ้นไป มีรูตรงกลาง ส่วนอีกด้านหนึ่งเรียบ แม้จะไม่ปรากฏจารึกแต่มีความเป็นไปได้สูงว่าควรเป็นแท่นฐานประติมากรรมไม่ใช่จักรหรือธรรมจักร

3.1.2.5 จารึกธรรมจักร ธรรมจักรชิ้นนี้ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะนิวอาร์ก (Newark Museum of art) รัฐนิวเจอร์ซีย์ ประเทศสหรัฐอเมริกา อ้างว่ามาจากเมืองศรีเทพ สภาพธรรมจักรสมบูรณ์เต็มวง จารึกที่อยู่ระหว่างซี่ล้อธรรมจักรทั้งสองด้านเป็นอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ด้านหนึ่งมี 23 แถว และอีกด้านหนึ่งมี 24 แถว มีสาระสำคัญเกี่ยวกับเหตุการณ์ปฐมเทศนาและหลักอริยสัจ 4 กำหนดอายุตามตัวอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 (Brown, 1996, pp. 106-107)



ภาพที่ 18 จารึกธรรมจักรและบริเวณที่ปรากฏจารึกเรียงตามลำดับตัวเลขในภาพลายเส้น
ที่มาภาพ: (Guy, 2014, p. 212, Cat. 122)
ที่มาภาพลายเส้น: ดัดแปลงจาก (Brown, 1996, Figs. 7a-7b)

3.1.2.6 จารึกหัวเสาพนัสบดี จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต บริเวณ
ชั้นส่วนเสาที่ติดกับหัวเสารูปพนัสบดี พบบริเวณคันดินเมืองในด้านทิศตะวันออก (ดูรายละเอียดใน
หัวข้อ 3.2.4.2) สภาพจารึกแตกหักมากจนเหลือเพียงคำเดียว อ่านว่า “ปรติ” แปลว่า “ถูก
ประดิษฐานไว้แล้วหรือถูกตั้งไว้แล้ว” กำหนดอายุตามตัวอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 14
(สำรวจป้ายคำบรรยายของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 30 กรกฎาคม 2562) (ภาพที่ 19)



ภาพที่ 19 จารึกหัวเสาพนัสบดี

3.1.2.7 จารึกพระพิมพ์บ้านหนองสรวง จารึกด้วยอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต บริเวณด้านหลังพระพิมพ์ พบที่บ้านหนองสรวงห่างจากเมืองศรีเทพไปทางทิศใต้ประมาณ 12 กิโลเมตร มีเนื้อหาเกี่ยวกับการทำบุญแต่จับใจความสำคัญไม่ได้ กำหนดอายุตามตัวอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 (กรมศิลปากร, 2550, น. 139) (ภาพที่ 20)

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง ได้ตั้งข้อสังเกตว่ารูปแบบของพระพิมพ์ดินเผาบ้านหนองสรวงนี้ แม้จะพบแพร่หลายทั้งภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็จริง แต่เนื้อหาเกี่ยวกับการทำบุญที่ปรากฏในจารึกเป็นที่นิยมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากกว่า จึงเป็นไปได้ว่าเมืองศรีเทพรับเอาวัฒนธรรมพุทธศาสนาและศิลปกรรมจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือเข้ามาประยุกต์ใช้กับงานศิลปกรรมของตนเองในช่วงเวลาเดียวกันนี้ด้วย (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, น. 496-497)



ภาพที่ 20 จารึกพระพิมพ์ดินเผาบ้านหนองสรวง
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

3.1.2.8 จารึกบนพระพิมพ์ 1 จารึกด้วยอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต สภาพ
ส่วนล่างแตกหัก ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จารึกอยู่บริเวณ
ด้านหน้าและด้านหลังของพระพิมพ์ โดยด้านหน้าจารึกอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ด้วยคำว่า
“โลก--สันตติวงศ์” ส่วนด้านหลังจารึกด้วยอักษรจีน ภาษาจีน ยังไม่ได้อ่านและแปล กำหนดอายุตาม
ตัวอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 (กรมศิลปากร, 2559b, น. 353-355) (ภาพที่ 21)



ภาพที่ 21 จารึกบนพระพิมพ์ 1

3.1.2.9 จารึกบนพระพิมพ์ 2 จารึกชิ้นนี้จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะฮาร์วาร์ด (Harvard art museum) รัฐแมสซาชูเซตส์ ประเทศสหรัฐอเมริกา มีสภาพสมบูรณ์และมีลักษณะเหมือนกับจารึกบนพระพิมพ์ 1 เกือบทุกประการ โรเบิร์ต บราวน์ สันนิษฐานว่าเป็นพระพิมพ์ที่พบจากเมืองศรีเทพ จึงได้ให้ผู้เชี่ยวชาญอ่านและแปลจารึกภาษาจีนด้านหลัง ผลการอ่านและแปลประกอบไปด้วยคำ 4 คำ สองคำแรกเขียนเสียงภาษาบาลีว่า “ภิกขุ” ส่วนสองคำหลังเป็นชื่อเฉพาะว่า “เวินเซียง” (ภาพที่ 22) จึงเป็นไปได้ว่าพระจินรูปนี้คงเข้ามาอยู่ที่เมืองศรีเทพในระยะเวลาที่มีการใช้ภาษาบาลีอยู่ โดยสามารถกำหนดอายุจากรูปอักษรและศิลปกรรมของพระพิมพ์ให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 ถึงแม้ว่าหลักฐานชิ้นนี้จะไม่สามารถเชื่อมโยงกับจีนอย่างชัดเจนนัก แต่ก็อาจกล่าวได้ว่าเมืองศรีเทพควรจะเป็นหนึ่งในศูนย์กลางสำคัญของพุทธศาสนาสากลแห่งหนึ่งในช่วงเดียวกันนี้ (Brown, 1996, p. 37) ทั้งนี้พิริยะ ไกรฤกษ์ ตีความว่าพระพิมพ์องค์นี้เป็นพระอมิตาภะ และการใช้คำว่า “ภิกขุ” เป็นภาษาบาลี แสดงให้เห็นว่านิกายสุขาวดีเป็นที่เคารพบูชาของผู้ที่นับถือนิกายมหายาน และศราวกยาน (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2562, น. 76-77)

ไฮแรม วูดเวิร์ด ได้ใช้พระพิมพ์ชิ้นนี้สนับสนุนข้อเสนอก่อนหน้านี้ที่ว่าศรีเทพคือเวินตันหรือเจินละบก โดยเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าศรีเทพได้มีการติดต่อกับจีนอย่างเป็นทางการแล้วในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 ซึ่งสอดคล้องกันดีกับการส่งทูตไปจีนของเวินตันในปี 1296 และ 1314 (Woodward, 2010, p. 90)

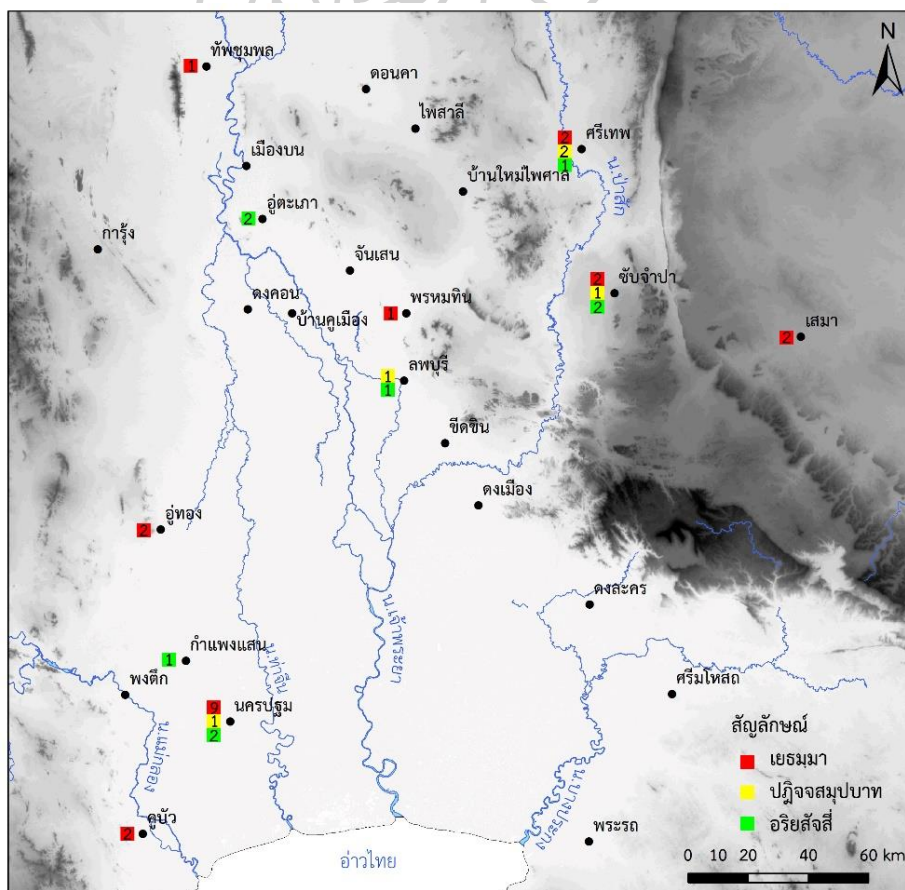


ภาพที่ 22 จารึกบนพระพิมพ์ 2

ที่มา: (Harvard Art Museum, 2010)

จะเห็นได้ว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ได้ปรากฏจารึกหลักธรรมของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทหลายหลัก อันได้แก่ จารึกเยธมา ปฏิจจสมุปบาท และอริยสัง 4 รวมถึงเหตุการณ์ตอนปฐมเทศนา อันเป็นแก่นหลักธรรมของพุทธศาสนาทั้งสิ้น จึงอาจกล่าวได้ว่าช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 พุทธศาสนาเริ่มเข้ามามีบทบาทที่เมืองศรีเทพแล้ว หลังจากช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 ได้พบจารึกเนื่องในศาสนาฮินดูไวษณพนิกายมาก่อน และน่าสังเกตว่าจารึกทั้งหมดใช้ภาษาบาลี ดังนั้นพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทคงเป็นที่นิยมที่เมืองศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13

ในช่วงเวลาเดียวกันนี้เองที่เมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีหลายแห่งได้พบจารึกหลักธรรมภาษาบาลีคล้ายกับที่เมืองศรีเทพด้วยเช่นกัน (Reviré, 2014, pp. 263-265) ดังนั้นจารึกหลักธรรมของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเหล่านี้คงเป็นที่นิยมและถือเป็นวัตถุทางวัฒนธรรมทวารวดีที่พบร่วมกันในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 ซึ่งในกรณีของเมืองศรีเทพจารึกหลักธรรมของพุทธศาสนาที่พบนี้ถือเป็นหลักฐานสำคัญประเภทหนึ่งของวัฒนธรรมทวารวดีที่เริ่มก่อตัวขึ้นตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา (ภาพที่ 23)



ภาพที่ 23 จารึกหลักธรรมภาษาบาลีที่เมืองศรีเทพเปรียบเทียบกับพื้นที่อื่น (ตัวเลขคือจำนวนที่พบ)

ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 15 ได้ปรากฏจารึกภาษาสันสกฤตเนื่องในพุทธ แม้ภาษาสันสกฤตจะเป็นที่นิยมในพระสูตรของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน แต่จารึกที่พบนี้จำกัดอยู่เฉพาะโบราณวัตถุประเภทพระพิมพ์ และทั้งหมดเป็นเพียงคำจารึกสั้น ๆ หรือชื่อบุคคลเท่านั้น ไม่ปรากฏจารึกหลักธรรมของฝ่ายมหายาน จึงไม่อาจบอกได้อย่างชัดเจนว่าเป็นการเข้ามาแทนที่ของฝ่ายมหายานหรือไม่ แต่ที่สำคัญการพบจารึกพระพิมพ์ดินเผาภาษาจีน อาจบ่งบอกถึงการติดต่อด้านพุทธศาสนากับจีนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 14 ซึ่งเป็นช่วงเวลาพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเจริญรุ่งเรืองอย่างมากในประเทศจีนสมัยราชวงศ์ถัง และในช่วงเวลาเดียวกันนี้ก็ปรากฏว่ามีพระภิกษุจากจีนนามว่า “มหายานประทีป” เข้ามาอุปสมบทที่ทวารวดี ก่อนที่จะเดินทางไปศรีลังกาและอินเดีย (Skilling, 2003, p. 105) จึงเป็นไปได้ว่าเวินเชียงอาจเป็นพระภิกษุจากจีนอีกรูปหนึ่งที่เข้ามาที่เมืองศรีเทพและนำพุทธศาสนาฝ่ายมหายานแบบจีนเข้ามาด้วย แต่ต้องตรวจสอบกับหลักฐานอื่น ๆ ต่อไป

3.1.3 จารึกเขมรโบราณช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 – 17

3.1.3.1 จารึกบ้านหนองไม้สอ จารึกด้วยอักษรเขมรโบราณ ภาษาเขมรโบราณ ทำจากหิน ทรงดอกบัวตูมคล้ายกับจารึกเมืองศรีเทพและจารึกไวยมพในสมัยก่อนหน้านี้ พบที่บ้านหนองไม้สอห่างจากเมืองศรีเทพไปทางทิศเหนือประมาณ 13 กิโลเมตร (ห่างจากบ้านวังไผ่ประมาณ 4.5 กิโลเมตร) มีเนื้อหากล่าวถึงนามของ “เสตญ” และบริวารหญิง (ไต) จำนวน 3 คน กำหนดอายุตามตัวอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 – 16 (กรมศิลปากร, 2550, น. 140) (ภาพที่ 24)



ภาพที่ 24 จารึกหนองไม้สอ

ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

3.1.3.2 จารึกปรางค์สองพี่น้อง 1 และ 2 จารึกด้วยอักษรเขมรโบราณ ภาษาสันสกฤต ทำจากหิน ลักษณะเป็นแผ่นสี่เหลี่ยมแตกหักเหมือนกันทั้งสองชิ้น พบจากการขุดศึกษาปรางค์สองพี่น้อง ไม่สามารถอ่านจับใจความได้ กำหนดอายุตามตัวอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 – 16 (กรมศิลปากร, 2550, น. 141)

3.1.3.4 จารึกปรางค์ฤๅษี จารึกด้วยอักษรเขมร ภาษาสันสกฤต ทำจากหิน ลักษณะเป็นแท่งสี่เหลี่ยมหรือทึบหลังขนาดใหญ่ พบจากการขุดศึกษาปรางค์ฤๅษี (โบราณสถานหมายเลข 2) สภาพค่อนข้างลบเลือนมาก แต่สามารถอ่านและแปลได้คำสำคัญคือ “---เสตงอัญศรี วรปติ---” และ “---มรเตง---กมรเตง” โดยที่ “เสตงอัญ” และ “มรเตง” เป็นตำแหน่งนำหน้าขุนนาง ข้าราชการ ส่วน “กมรเตง” ใช้นำหน้าชื่อผู้มียศสูง กำหนดอายุตามตัวอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 (สำรวจป้ายคำบรรยายของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 30 กรกฎาคม 2562) (ภาพที่ 25)



ภาพที่ 25 จารึกปรางค์ฤๅษี

จารึกเขมรโบราณทั้งหมดที่เมืองศรีเทพถูกกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 – 17 ซึ่งตามองค์ความรู้เรื่องพัฒนาการทางวัฒนธรรมในปัจจุบันช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 เป็นช่วงการเปลี่ยนผ่านระหว่างวัฒนธรรมทวารวดีที่เจริญขึ้นก่อนหน้านี้ไปสู่วัฒนธรรมเขมรโบราณ ดังที่ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีในวัฒนธรรมเขมรจำนวนมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 อย่างไรก็ตามอายุที่อาจเก่าไปถึงพุทธศตวรรษที่ 15 นั้น ควรต้องวิเคราะห์ร่วมกับหลักฐานประเภทอื่น ๆ ต่อไป

สาระสำคัญในจารึกเขมรโบราณแสดงให้เห็นว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 – 17 ระบบการปกครองแบบเขมรได้เข้ามามีบทบาทที่เมืองศรีเทพแล้ว ตามที่ได้ปรากฏตำแหน่งขุนนางหรือข้าราชการแบบเขมรโบราณเรียงลำดับชั้นตั้งแต่ “เสตง” “เสตงอัญ” “มรเตง” และ “กมรเตง” โดยคำว่า “กมรเตง” สามารถมีความหมายได้ถึง พราหมณ์ชั้นสูง เทวรูป สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือเป็นคำประกอบหน้าพระนามของกษัตริย์ด้วย (จิตร ภูมิศักดิ์, 2548, น. 322-323) ดังที่ปรากฏในจารึกร่วมสมัยเช่น “พระบาทกมรเตงกำตวน อัญศรีสุริยวรมเทวะ” ที่หมายถึงพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ในจารึกศาลสูง (กรมศิลปากร, 2529b, น. 159-163) หรือ “กมรเตงชคตวนรุง” อันหมายถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทพเจ้าแห่งเขาพนมรุง ในจารึกปราสาทพนมรุง 4 (กรมศิลปากร, 2529b, น. 258-263)

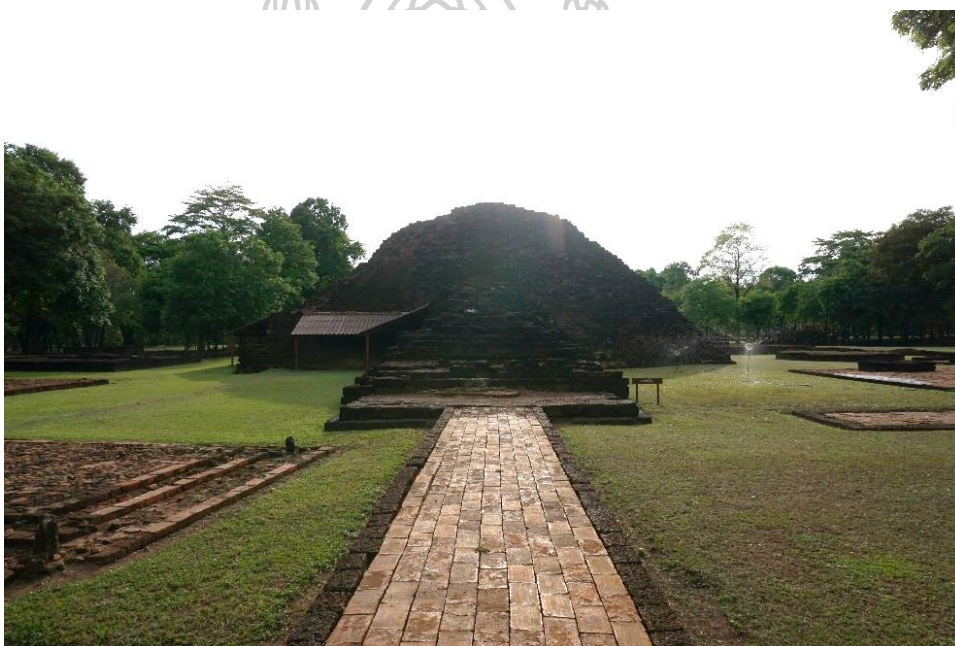
3.1.4 ข้อสังเกตจากหลักฐานประเภทจารึก

ข้อจำกัดในการศึกษาหลักฐานประเภทจารึกคือ จารึกส่วนหนึ่งยังคงเป็นข้อมูลที่อ่านและแปลก่อนหน้าปี 2534 ซึ่งกำหนดอายุสมัยไว้ค่อนข้างกว้าง แต่จะเห็นได้ว่าข้อมูลใหม่ที่เพิ่มเติมในหนังสือจารึกในประเทศไทยปี 2559 ฉบับปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติม สามารถกำหนดอายุจารึกบางหลักได้ครบถ้วนมาก ดังนั้นหากมีการอ่านและแปลใหม่อีกครั้งคงจะสามารถลำดับอายุสมัยให้ชัดเจนขึ้นได้มากสำหรับหลักฐานประเภทจารึกที่ยกมาศึกษาในครั้งนี้สามารถสรุปสาระสำคัญได้ ดังนี้

1. เมืองศรีเทพพบจารึกเป็นครั้งแรกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 ซึ่งอาจสรุปได้ว่าเป็นการเริ่มต้นของระบบผู้นำหรือกษัตริย์ และปรากฏร่องรอยการนับถือศาสนาฮินดูไวษณพนิกาย
2. ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ปรากฏร่องรอยของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ส่วนจารึกบ้านวังไผ่ที่เป็นตัวอย่างอันดีที่แสดงถึงความสัมพันธ์กับอาณาจักรเจนละ แต่เมืองศรีเทพจะอยู่ภายใต้อำนาจของเจนละหรือไม่นั้นจะวิเคราะห์ถึงร่วมกับหลักฐานอื่นต่อไป
3. ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 15 ปรากฏจารึกพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตหลายชิ้น แต่เกือบทั้งหมดเป็นจารึกบนพระพิมพ์ที่กล่าวถึงการทำบุญหรือเป็นชื่อบุคคล หลักฐานจากจารึกจึงไม่อาจสรุปได้ว่าพุทธศาสนาฝ่ายมหายานมีบทบาทในช่วงเวลานี้หรือไม่ แต่จารึกบนพระพิมพ์ที่ปรากฏตัวอักษรจีนเป็นหลักฐานอย่างหนึ่งที่แสดงถึงความสัมพันธ์ทางศาสนากับจีน
4. จารึกเขมรโบราณปรากฏขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 – 17 โดยเนื้อหาสำคัญคือระบบตำแหน่งขุนนางและข้าราชการแบบเขมรโบราณ อาจแสดงถึงอิทธิพลทางการเมืองของเขมรโบราณสมัยเมืองพระนคร ที่อาจจะเข้ามาพร้อมกับวัฒนธรรมและงานศิลปกรรมด้วยในช่วงเวลานี้

3.2.1.1 โบราณสถานเขาค้างใน

โบราณสถานเขาค้างในตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางพื้นที่เมืองใน ในอาณาบริเวณของโบราณสถานประกอบด้วยเจดีย์ประธานและอาคารบริวารหลายหลังที่ตั้งอยู่ในเขตกำแพงแก้ว ปัจจุบันหลงเหลือแต่ส่วนฐานเท่านั้น สถาปัตยกรรมที่สมบูรณ์อยู่มากคงเหลือเฉพาะส่วนฐานของเจดีย์ประธาน ซึ่งมีลักษณะเป็นอาคารผังสี่เหลี่ยมผืนผ้ากว้าง 28 เมตร ยาว 44 เมตร สูงประมาณ 12 เมตร มีบันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันออกเพียงด้านเดียว ทำให้โบราณสถานหลังนี้หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ถัดจากบันไดขึ้นไปด้านบนของส่วนฐานอาจเป็นลานกว้างที่สามารถขึ้นไปใช้งานได้ ริมขอบลานด้านขวาพบร่องรอยเจดีย์ขนาดเล็กแต่พังทลายไปมาก (กรมศิลปากร, 2550, น. 83) (ภาพที่ 27)



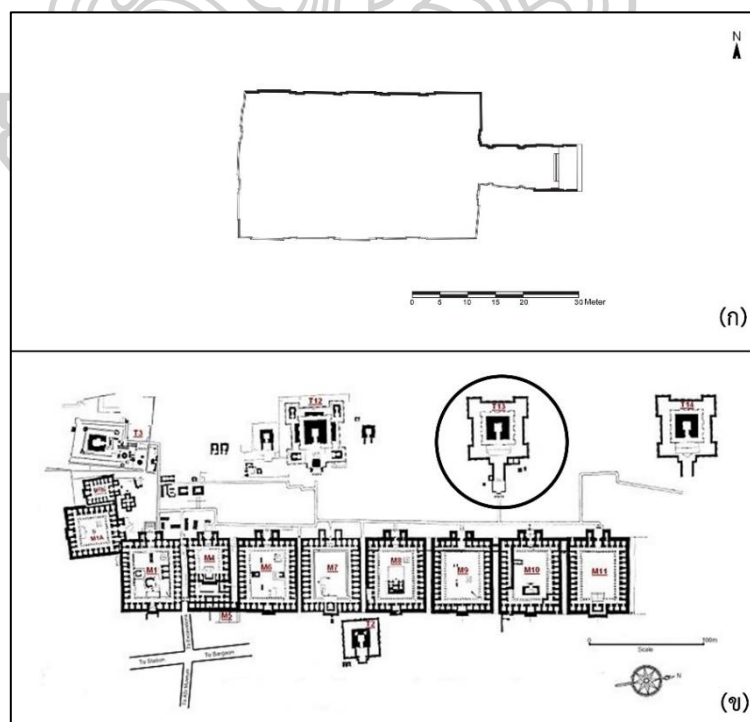
ภาพที่ 27 โบราณสถานเขาค้างในด้านทิศตะวันออก

ส่วนฐานมีลักษณะสถาปัตยกรรมคล้ายกับโบราณสถานหมายเลข 18 วัดโขลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี โดยมีการยกเก็จและทำอาคารจำลองประดับผนังตามแต่ละช่วงเสา โครงสร้างประดับด้วยปูนปั้นลวดลายต่าง ๆ เป็นแนวยาวตามส่วนฐาน เช่น ลายก้านขด ลายประจำยามก้ามปู ที่สำคัญคือการประดับแถวปูนปั้นรูปคนแคระ สิงห์ ลิง ควาย และช้าง ในลักษณะท่าแบก เป็นแถวตลอดแนวฐาน แต่เหลือที่สมบูรณ์เพียงด้านทิศใต้เท่านั้น ทั้งนี้ แม้ว่าจะพบปูนปั้นรูปคน-สัตว์แบกลักษณะนี้ในศิลปะอินเดียมาก่อนแล้ว แต่ลักษณะท่าทางการนั่งค้ำจุนเป็นลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมทวารวดี (วรพงศ์ อภินันทเวช, 2555, น. 146-163) ดังจะเห็นได้จากปูนปั้นที่พบจากการ

ขุดศึกษาโบราณสถานในเมืองโบราณสมัยทวารวดีหลายแห่ง เช่น เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี เมืองนครปฐมโบราณ จังหวัดนครปฐม เมืองบน จังหวัดนครสวรรค์ โบราณสถานทุ่งเศรษฐี จังหวัดเพชรบุรี (Skilling, 2009a, p. 119; กรมศิลปากร, 2550, น. 84)

การขุดตรวจชั้นทับถมทางโบราณคดีชี้ให้เห็นว่าบริเวณที่สร้างเขาค้างในมีร่องรอยการอยู่อาศัยมาก่อนหน้าแล้ว จึงมีข้อสรุปว่าเขาค้างในอาจสร้างขึ้นพร้อมกับการตั้งเมืองศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 และการขุดพบประติมากรรมพระโพธิสัตว์ไมตรียะสำริดและเงินจำนวนหลายองค์ ทำเข้าใจได้ว่าเขาค้างในคงถูกใช้เป็นศาสนสถานของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 อาจเป็นการเข้ามาแทนที่พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในเมืองศรีเทพในช่วงเวลานี้ (กรมศิลปากร, 2550, น. 83-84; สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 54)

อย่างไรก็ตามด้วยลักษณะทางสถาปัตยกรรมทั้งเขาค้างในที่มีความคล้ายคลึงทางด้านแผนผังและรูปแบบอาคารกับโบราณสถานที่มีมหาวิทยาลัยนาลันทา รัฐพิหาร ประเทศอินเดียในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 จึงเป็นไปได้ว่าทั้งเขาค้างใน รวมถึงโบราณสถานหมายเลข 18 วัดโฆลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรีนั้น มีต้นแบบมาจากอินเดีย แต่มาปรับสร้างขึ้นภายใต้ศิลปกรรมทวารวดี ซึ่งควรจะสร้างขึ้นอย่างรวดเร็วที่สุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 (เชษฐ ติงสัญชลี, 2558, น. 58-59) (ภาพที่ 28)



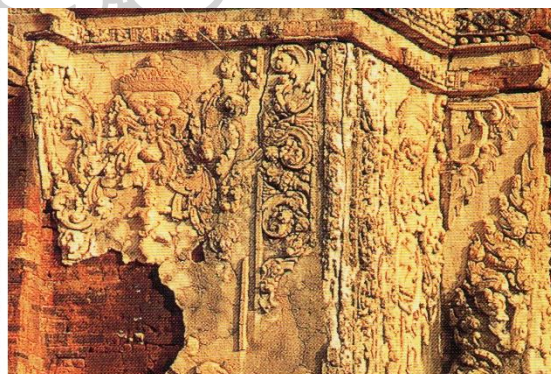
ภาพที่ 28 แผนผังโบราณสถานเขาค้างใน (ก) และโบราณสถานทีนาลันทา (ข)

ดัดแปลงจาก: (Wikiwand, 2016)

ลักษณะของแผนผังยังสอดคล้องกับปูนปั้นลายพันธุ์พฤกษาบริเวณฐานที่ควรจะมีวิวัฒนาการอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ด้วยเช่นกัน (หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2537a, น. 49-51) รวมทั้งยังสอดคล้องกันดีกับการพบกลุ่มพระโพธิสัตว์สำริดและเงินที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่าเขาค้างในคงเป็นโบราณสถานเนื่องในศาสนาพุทธฝ่ายมหายานมาตั้งแต่แรกสร้าง ทั้งนี้มีข้อสังเกตว่าปูนปั้นลายก้านขดบริเวณส่วนฐานบางช่วงเป็นลายก้านขดที่มีไส้กลางและมีลายกนกห่ออยู่โดยรอบ รวมถึงบริเวณโคนสลักคล้ายกับว่าถูกมัดอยู่ (ภาพที่ 29ก) ลักษณะเช่นนี้อาจเทียบได้กับลายก้านขดของศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนครช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 – 16 ลงมา ยกตัวอย่างเช่นลายก้านขดจากปราสาทบันทายศรี จึงน่าจะมีการซ่อมแซมในสมัยที่เขมรโบราณเข้ามามีบทบาทที่เมืองศรีเทพ (เชษฐ ติงสัญชลี, 2553, น. 182-185) อย่างไรก็ตามผู้วิจัยเห็นว่าลายก้านขดลักษณะนี้และลายก้านขดบริเวณอื่น อาจจะป็นขึ้นในช่วงการสร้างเขาค้างในก็ได้ เนื่องจากคล้ายกับปูนปั้นลายก้านขดที่ปรากฏบนปราสาทพระโคมาก่อนแล้ว (ภาพที่ 29ข) โดยปราสาทหลังนี้สร้างขึ้นโดยพระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 ในพ.ศ. 1422 (Briggs, 1999, p. 99) หรือช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 15 ซึ่งไม่ไกลจากอายุสมัยเดิมของเขาค้างในที่กำหนดจากลักษณะสถาปัตยกรรมและแผนผังตามที่กล่าวไปแล้ว ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างลวดลายของเขาค้างในและปราสาทพระโค จึงอาจเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าเขาค้างในน่าจะสร้างขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 15



(ก)



(ข)

ภาพที่ 29 ปูนปั้นลายก้านขดที่โบราณสถานเขาค้างใน (ก) ปูนปั้นลายก้านขดที่ปราสาทพระโค (ข)
ที่มาภาพ ข: (Freeman & Jacques, 1999, p. 197)

การขุดศึกษาเขาค้างในยังได้พบเศษภาชนะดินเผาของตะวันออกกลางแบบเคลือบสีฟ้าหรือเขียวอมฟ้าภายในเขตเมืองศรีเทพเป็นครั้งแรก (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2532, น. 68) (มีรายงานการพบอีกครั้งจากการขุดค้นทางโบราณคดีในช่วงปี 2562 – 2563 ซึ่งอยู่ในระหว่างการดำเนินการ) ภาชนะดินเผาประเภทนี้โดยทั่วไปเรียกว่าบาสร่า เทอร์ควอยส์ แวร์ (Basra Turquoise Ware) เนื่องจากมีแหล่งผลิตแพร่หลายอยู่แถบเมืองบาสร่า ประเทศอิรัก กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15 พบตามเมืองท่าในภาคใต้และภาคกลางของไทย เช่น แหลมโพธิ์และเขาศรีวิชัย จังหวัดสุราษฎร์ธานี (บุญยฤทธิ์ ฉายสุวรรณ, 2550, น. 107) เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี (กรมศิลปากร, 2535, น. 117) เมืองอุ้มทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (ซ็อง บัวเชอเลียร์, 2511, น. 19)

เขาค้างในคงถูกใช้เป็นศาสนสถานสำคัญมาโดยตลอด แม้กระทั่งในช่วงที่วัฒนธรรมเขมรโบราณและศาสนาฮินดูไศวนิกาย เข้ามามีบทบาทในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 ดังที่ได้พบพระพุทธรูปปูนปั้นศิลปะแบบบาปวนหรือนครวัดด้วย (กรมศิลปากร, 2550, น. 95)

3.2.1.2 โบราณสถานเขาค้างนอก

โบราณสถานเขาค้างนอกตั้งอยู่นอกเมืองศรีเทพห่างไปทางทิศเหนือประมาณ 2 กิโลเมตร โดยเป็นโบราณสถานขนาดใหญ่ที่เพิ่งขุดค้นพบเมื่อปี 2551 ผลการขุดศึกษาทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าโบราณสถานเขาค้างนอกเป็นโบราณสถานที่มีขนาดใหญ่และค่อนข้างสมบูรณ์ในเชิงศิลปสถาปัตยกรรม เป็นอาคารในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสยกเก็จ กว้างยาวด้านละ 64 เมตร ความสูงจากฐานถึงยอดประมาณ 20 เมตร ใช้ศิลาแลงก่อเป็นฐานซ้อนกันสองชั้นมีความสูงชั้นละ 5 เมตร ประดับด้วยอาคารจำลองอย่างเป็นระเบียบ มีบันไดทางขึ้นทั้งสี่ด้านแต่ถูกปิดกั้นโดยสมบูรณ์สามด้าน เหลือไว้แต่ด้านทิศตะวันตกที่ยังคงขึ้นได้ในปัจจุบัน บริเวณมุมทั้งสี่ปรากฏร่องรอยการตั้งเจดีย์ประจํามุม ส่วนที่อยู่เหนือชั้นฐานศิลาแลงขึ้นไปเป็นลานประทักษิณกว้างที่มีการก่อศิลาแลงยกขึ้นมาเป็นกำแพงแก้วล้อมรอบ ด้านบนสุดเป็นเจดีย์ขนาดใหญ่ในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้างยาวด้านละ 40 เมตร ตั้งเป็นประธานอยู่ตรงกลางลานประทักษิณ ลักษณะที่พบเป็นอาคารก่อด้วยอิฐที่บเรียงต่อกัน ด้านบนเสื่อมสภาพไปมากจนไม่สามารถระบุได้ว่ามีรูปทรงอย่างไร โดยรอบเจดีย์ประธานปรากฏหลุมเสาที่น่าจะเป็นแนวระเบียงคดล้อมรอบ (ภาพที่ 30)



ภาพที่ 30 เจดีย์ประธานของโบราณสถานเขาค้างนอก

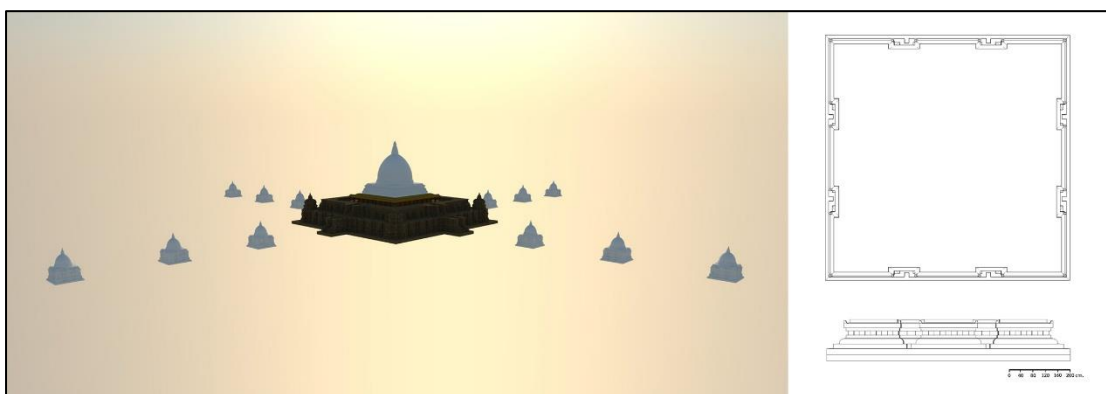
โบราณวัตถุชิ้นสำคัญที่พบ คือ พระพุทธรูปประทับยืนปางแสดงธรรม (วิตรรกมูทรา) ทั้ง 2 พระหัตถ์ สูงประมาณ 60 เซนติเมตร พบภายในซุ้มขนาดเล็กด้านทิศตะวันตกของเจดีย์ประธานอิฐ ซึ่งถือเป็นหลักฐานสำคัญที่ยืนยันว่าโบราณสถานแห่งนี้เป็นเจดีย์ในพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังพบโบราณวัตถุอีกหลายประเภท เช่น ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา เครื่องถ้วยแบบเขมร โกลนยอดเจดีย์ศิลา แล่ง อิฐมีลาย เครื่องมือเหล็ก (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2552a, น. 233-292)

ในปี 2557 – 2558 ได้มีการขุดศึกษาทางโบราณคดีเพิ่มเติมบริเวณเนินโบราณสถานที่ตั้งอยู่โดยรอบเขาค้างนอก พบทั้งที่เป็นเจดีย์บริวารและอาคารประกอบอื่น ๆ ทำให้ทราบว่าเขาค้างนอกประกอบด้วยกลุ่มอาคารหลายหลังคือ เจดีย์ประธานที่พบเมื่อปี 2551 เจดีย์บริวารที่สัมพันธ์กับเจดีย์บริวารตามแนวแกนทิศวางตัวต่อออกไปจากเจดีย์ประธานด้านละ 3 หลัง และกลุ่มอาคารประกอบอื่น ๆ ที่เป็นเจดีย์ อาคารโถง และฐานตั้งธรรมจักร ซึ่งทำให้อาณาบริเวณของโบราณสถานกว้างขวางเป็นอย่างมาก (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2557, 2558)

จากการศึกษาของผู้วิจัยที่ผ่านมาจัดแบ่งลำดับสมัยของเขาค้างนอกได้เป็น 2 ระยะ ดังนี้

1. ระยะแรกสร้าง พบว่าเจดีย์ประธานและเจดีย์บริวารน่าจะก่อสร้างขึ้นพร้อมกันหรือในเวลาใกล้เคียงกัน โดยมีการกำหนดตำแหน่งแผนผังโดยรวมให้มีความสัมพันธ์ทางแกนทิศกันมาตั้งแต่ต้น ซึ่งเจดีย์ประธานควรจะสามารถขึ้นใช้งานได้ทั้งสี่ด้านตามตำแหน่งของบันไดแต่ละด้าน ทำให้ไม่สามารถระบุทิศทางของโบราณสถานได้ มีข้อสังเกตว่าเจดีย์ประธานอาจจะยังสร้างไม่เสร็จสมบูรณ์

เนื่องจากไม่ปรากฏปูนฉาบหรือปูนปั้น อันเป็นขั้นตอนสุดท้ายขององค์ประกอบสถาปัตยกรรม ดังที่เคยปรากฏที่เขาคลังใน แต่เจดีย์บริวารและอาคารประกอบอื่น ๆ คงจะสร้างเสร็จและมีการใช้งานพื้นที่โบราณสถานแล้ว (อนุรักษ์ ดีพิมาย, 2557, น. 132-142) (ภาพที่ 31)



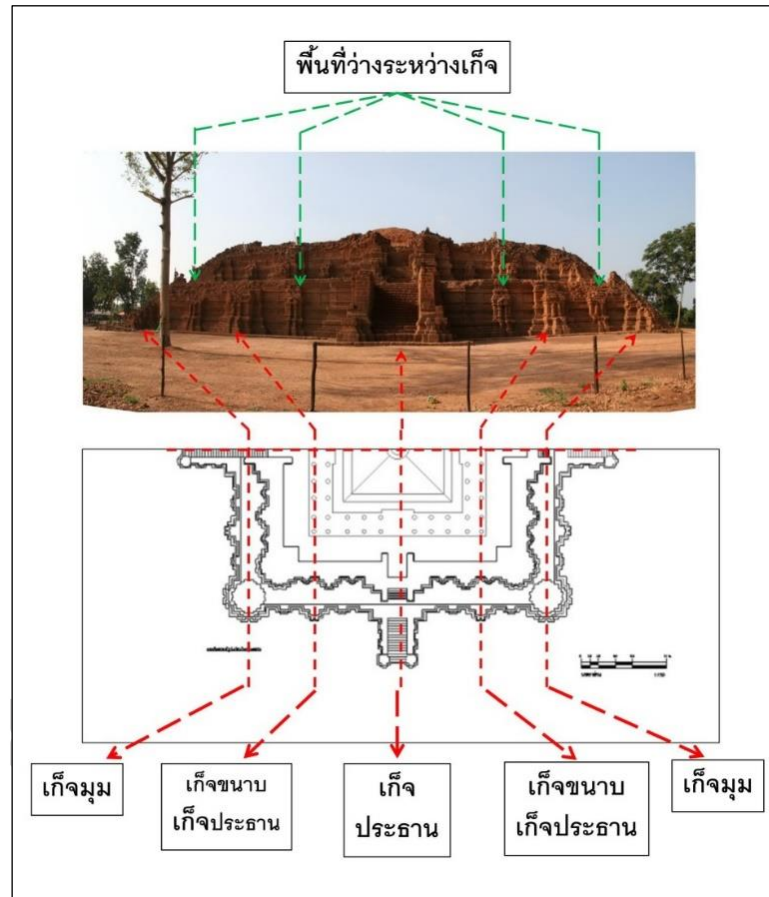
ภาพที่ 31 โบราณสถานเขาค้างนอกระยะที่ 1 และผังเจดีย์บริวาร

การศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบศิลปะเพื่อกำหนดอายุเจดีย์ประธานของเขาค้างนอก นิยมใช้รูปแบบของอาคารจำลองมาเป็นตัวอย่งในการศึกษา โดยสันติ เล็กสุขุม เสนอว่าอาคารจำลองของโบราณสถานเขาค้างนอกได้รับอิทธิพลทางรูปแบบศิลปะจากอาคารจำลองที่ระดับปราสาทในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครและศิลปะจาม ซึ่งควรจะสร้างขึ้นในช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 (สันติ เล็กสุขุม, 2552, น. 23-32) ส่วนเชษฐ ติงส์ญชลี เสนอว่ารูปแบบอาคารจำลองเหล่านี้มีความคล้ายคลึงกับรูปแบบและระบบการประดับอาคารจำลองหรือบัญชรในศิลปะโจพะตอนต้น ของอินเดียภาคใต้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 นอกจากนี้ลวดบัวฐานของเขาค้างนอกยังมีความคล้ายคลึงกับลวดบัวฐานที่พบในโบราณสถานที่น่าสนใจในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 เขาค้างนอกจึงควรสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 (เชษฐ ติงส์ญชลี, 2552, น. 118-127)

ผู้วิจัยเห็นว่าเกณฑ์การกำหนดอายุที่สำคัญควรพิจารณาจากการศึกษาของ เชษฐ ติงส์ญชลี ที่เสนอว่าโบราณสถานสมัยทวารวดีนิยมสร้างอาคารแบบยกเก็จ ทั้งแบบ“ทวิรณะ” และ “ตรีรณะ”¹ ซึ่ง

¹ การยกเก็จ คือ การทำส่วนยื่นออกมาจากผนังหรือฐานอาคาร ในลักษณะงานเชิงสัญลักษณ์ของห้องที่เชื่อมต่อออกมาจากอาคารหลัก (สำนักโบราณคดี, 2552, น. 43) โดยแผนผังอาคารสมัยทวารวดีนิยมยกเก็จบริเวณมุมทั้งสี่ ทำให้มองเห็นด้านละ 2 เก็จ เรียกว่า “ทวิรณะ” หรือยกเก็จที่มุมทั้งสี่และเพิ่มเก็จตรงกลางของด้าน ทำให้สามารถมองเห็นด้านละ 3 เก็จ เรียกว่า “ตรีรณะ” ส่วนการยกเก็จแบบ “บัญญัติรณะ” คือ การยกเก็จที่มุมทั้งสี่ เก็จตรงกลางของด้าน และเก็จระหว่างเก็จที่มุมและเก็จตรงกลาง ทำให้มองเห็นเป็นเก็จยื่นออกมาด้านละ 5 เก็จ

น่าจะได้รับแรงบันดาลใจหรืออิทธิพลศิลปะคุปตะตอนปลาย-ปาละตอนต้น อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ดังที่ปรากฏการยกเก็จลักษณะนี้ที่นาลันทาและสารนาถในอินเดียภาคเหนือ² โดยที่เขาคลังนอกก็เป็นอาคารแบบยกเก็จเช่นเดียวกัน หากแต่เป็นอาคารยกเก็จแบบ 5 เก็จทั้งสี่ด้านหรือ “ปัญจระณะ” ที่ไม่เคยปรากฏที่ใดมาก่อน (เชษฐ ติงส์ยุชลี, 2555, น. 40-67) (ภาพที่ 32)



ภาพที่ 32 ระบบฐานยกเก็จแบบปัญจระณะที่โบราณสถานเขาคลังนอก

ทั้งนี้ แผนผังแบบ “ปัญจระณะ” เคยปรากฏเป็นครั้งแรกแล้วที่โบราณสถานเขาคลังใน แต่ปรากฏเพียง 2 ด้าน คือ ด้านยาวในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าเท่านั้น ส่วนด้านสั้นหรือด้านสกัดยังคงเป็นแบบ

² การยกเก็จของอาคารสมัยทวารวดีอาจมีต้นแบบมาจากฐานชุกชี (ฐานรองรับอาคารมีหน้าที่แบบเดียวกับฐานไพที) แบบทิวระณะที่ยกมุมออกมาทั้งสี่มุมของสถูปหมายเลข 3 ที่นาลันทาและสถูปอื่น ๆ ที่มีลักษณะเดียวกัน โดยการยกมุมออกมานี้ เพื่อรองรับอาคารแบบปัญจระณะ หรือกลุ่มอาคารที่ประกอบด้วยอาคาร 5 หลังบนฐานเดียวกัน ซึ่งเป็นวิวัฒนาการเฉพาะตัวของอาคารที่นาลันทาเอง ดูเพิ่มเติมใน (เชษฐ ติงส์ยุชลี, 2558, น. 24-62)

ตรีธระ (ภาพที่ 27ก) ดังนั้นฐานแบบปญจระของเขาคลังนอกจึงแสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการทางแผนผังที่ก้าวหน้าไปอีกขั้นหนึ่งจากสถาปัตยกรรมทวารวดีและเขาคลังใน อย่างไรก็ตามแผนผังแบบตรีธระก็ไม่ได้หายไปในช่วงเวลานี้ เนื่องจากเจดีย์บริวารของเขาคลังนอกเป็นแผนผังแบบตรีธระทั้งหมด แสดงให้เห็นว่าอาจมีการเลือกแผนผังให้เหมาะสมกับคุณลักษณะของอาคาร ถึงแม้ว่าอาคารที่สร้างจะอยู่ในขอบเขตพื้นที่และช่วงเวลาเดียวกันก็ตาม

จากการศึกษาที่ผ่านมามีความเห็นว่าการเพิ่มมุมที่เก็จประธานอาจเป็นพัฒนาการของศิลปะทวารวดีเองหรือมีความสัมพันธ์กับศิลปะอินเดีย แบบจาลูกกยะตะวันตกระยะแรก ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 (เชษฐ ติงสัญชลี, 2555, น. 66-67) แต่ลักษณะมุมอาคารด้านนอกที่แตกออกเป็นหลายมุมของเขาคลังนอกกลับไม่เคยปรากฏในสถาปัตยกรรมทวารวดีมาก่อน แม้กระทั่งเขาคลังในก็ยังไม่ปรากฏการแตกของเก็จมุมด้านนอกเช่นกัน แต่ลักษณะเช่นนี้คล้ายกับการเพิ่มมุมของปราสาทเขมรสมัยเมืองพระนครตั้งแต่ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 15 เช่น ปราสาทพระโค ปราสาทบากอง ด้วยเช่นกัน หากพิจารณาเฉพาะส่วนของเก็จมุมที่ต่อเนื่องกันทั้งสองด้านที่คล้ายกับอาคารฝั่งสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมและตัดส่วนประกอบสถาปัตยกรรมแบบทวารวดีออกไป อาจเทียบเคียงได้กับส่วนเรือนธาตุของปราสาทแบบเขมร ซึ่งเคยได้กล่าวไปแล้วว่าปูนปั้นลายก้านขดของเขาคลังในบางช่วงคล้ายกับปูนปั้นที่ปราสาทพระโคอยู่ด้วย ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่าเขาคลังนอกคือสถาปัตยกรรมที่มีความสัมพันธ์กับทั้งศิลปะทวารวดีและศิลปะเขมรโบราณในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 (ภาพที่ 33)



ภาพที่ 33 ลักษณะการแตกมุมอาคารด้านนอกที่เก็จมุมของโบราณสถานเขาคลังนอก

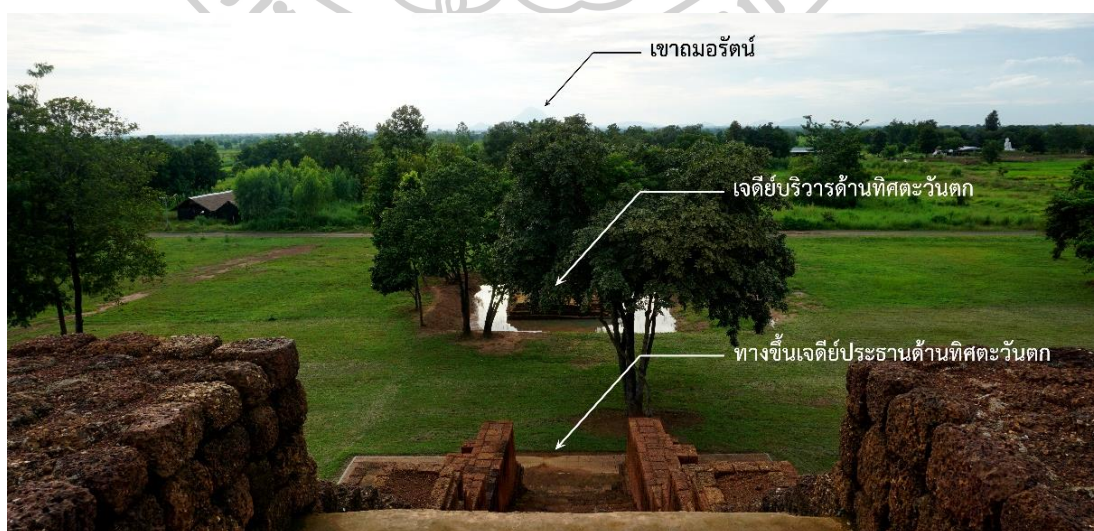
ส่วนในประเด็นของอาคารจำลองประดับฐานศิลาแลงที่ถูกใช้เป็นตัวกำหนดอายุนั้น ผู้วิจัย เห็นว่ามีรูปแบบที่คล้ายกับอาคารจำลองของปราสาทเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 แต่ต้องยอมรับว่าการประดับอาคารจำลองที่มีฐานเป็นของตัวเองไม่ใช่การประดับให้เป็น “ปราสาทลอย” แบบเขมรก่อนเมืองพระนคร แต่กลับดูคล้ายกับระบบการประดับอาคารจำลองของ สถาปัตยกรรมอินเดียได้ (อนุรักษ์ ดีพิมาย, 2557, น. 159-169) หรือกระทั่งยังดูคล้ายกับโบราณสถาน ในวัฒนธรรมทวารวดีอื่น ๆ เช่น อาคารจำลองของพระประโทนเจดีย์ เมืองนครปฐมโบราณ หรือ อาคารจำลองของโบราณสถานหมายเลข 18 วัดโขลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว เพียงแต่เขาคลังนอกมีมิติ ทางสถาปัตยกรรมที่ชัดเจนมากกว่า อย่างไรก็ตามสืบเนื่องจากการพบชิ้นส่วนฐานรองรับ ธรรมจักรที่สักรวดลายเป็นอาคารจำลอง และการยกเก็จอย่างน้อยสามชั้นในพื้นที่เมืองศรีเทพ โดยเฉพาะบริเวณเขาคลังนอกเอง (ภาพที่ 126-127) ซึ่งอาจได้รับอิทธิพลจากอาคารจำลองของ ปราสาทเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 (Brown, 1981, p. 213) แสดงให้เห็นว่าช่างของเมืองศรีเทพคงคุ้นเคยกับงานศิลปกรรมที่มีการประดับอาคารจำลองอยู่แล้ว จึงสามารถ พัฒนาและสร้างสถาปัตยกรรมที่มีการประดับอาคารจำลองที่มีลักษณะเฉพาะเป็นของตัวเองได้

นอกจากนี้ด้วยลักษณะของเขาคลังนอกที่เป็นฐานซ้อนชั้นขนาดใหญ่ ชวนให้พิจารณาถึงการ เกิดขึ้นของศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น มหาสถูปบุโรพุทโธ บนเกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย หรือการสร้างปราสาทบนฐานเป็นชั้นของวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครก็ล้วน แล้วแต่เกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 ซึ่งไม่เป็นลักษณะที่ปรากฏอย่างชัดเจนใน โบราณสถานสมัยทวารวดี จึงเป็นไปได้ว่าการสร้างเขาคลังนอกที่มีลักษณะเป็นศาสนสถานบนฐาน เป็นชั้นประเภทหนึ่งควรจะเกิดขึ้นในช่วงเวลานี้ (อนุรักษ์ ดีพิมาย, 2557, น. 169-173) นอกจากนี้ ด้วยลักษณะความเป็นศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นหรือฐานสูงของเขาคลังนอก อาจสัมพันธ์กับเขา วมอรัตน์ในมิติของการจำลองภูเขาศักดิ์สิทธิ์มาตั้งเป็นศาสนสถานสำคัญของเมืองด้วยเช่นกัน

สำหรับคติในการก่อสร้างนั้น ผาสุข อินทรารุช เคยให้ความเห็นว่าเขาคลังนอกน่าจะสร้างขึ้น เนื่องในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน จากลักษณะการสร้างฐานสูงรูปแบบผังมณฑลจักรวาล น่าจะมีความสัมพันธ์และร่วมสมัยกับเขาวมอรัตน์ (ธวัชชัย ชื่นไพศาลศิลป์, 2551, น. 42) ซึ่งการขุดพบเจดีย์ บริวารในปี 2557 ก็น่าจะเป็นหลักฐานที่สอดคล้องกับความเห็นนี้ ด้วยลักษณะของผังมณฑลจักรวาล ที่ประกอบด้วยอาคารบริวารที่มีความสมมาตรกับอาคารประธาน ดังที่เคยปรากฏที่จันทิเชวู บนเกาะ ชวา ประเทศอินโดนีเซีย ซึ่งถือเป็นลักษณะของผังมณฑลจักรวาลที่ชัดเจนแห่งหนึ่ง (อนุรักษ์ ดีพิมาย, 2557, น. 187-188) (ภาพที่ 31)

2. ระยะซ่อมแปลง แม้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเขาคลังนอกเป็นโบราณสถานที่ยังสร้างไม่เสร็จสมบูรณ์ โดยเฉพาะเจดีย์ประธานที่เป็นเพียงโครงสร้างภายในที่ยังดำเนินการไปไม่ถึงขั้นตอนของการฉาบและประดับปูนปั้น แต่ก็น่าจะมีการใช้งานเจดีย์ประธานและอาณาบริเวณโดยรอบบ้างแล้ว เมื่อถึงช่วงเวลาหนึ่งคงมีการทิ้งร้างทำให้โครงสร้างพังทลายลงมาก ดังจะเห็นได้จากด้านทิศตะวันตกของเจดีย์อิฐด้านบนเจดีย์ประธานปรากฏร่องรอยการพังทลาย ต่อมาได้เสริมซุ้มและประดิษฐานพระพุทธรูปเข้าไปใหม่ รวมถึงการปิดกั้นบันไดทั้ง 3 ด้านยกเว้นด้านทิศตะวันตก ทำให้ทิศทางของเจดีย์ประธานหันหน้าไปทางด้านทิศตะวันตกโดยปริยาย ซึ่งสาระสำคัญอยู่ที่ด้านทิศตะวันตกของเขาคลังนอกเป็นที่ตั้งของเขามอรัตน์ที่มีฐานะเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้นทิศทางของเจดีย์ประธานที่ถูกกำหนดในระยะนี้คงมีความสัมพันธ์กับเขามอรัตน์เป็นสำคัญ (อนุรักษ์ ดีพิมาย, 2557, น. 143-149)

การซ่อมแปลงและกำหนดทิศทางเขาคลังนอกในระยะนี้ควรจะเกิดขึ้นในช่วงที่วัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครเข้ามามีบทบาทที่เมืองศรีเทพแล้วในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 – 18 โดยพิจารณาจากปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องที่หันหน้าไปทางทิศตะวันตกเช่นเดียวกัน ถือเป็นแนวคิดเรื่องทิศทางที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในโบราณสถานสำคัญสมัยก่อนหน้านี้ เช่น ทิศทางของเขาคลังในหรือปราสาทฤๅษีที่หันหน้าไปทางทิศตะวันออก นอกจากนี้การพบเครื่องเคลือบแบบเขมรหลายชิ้นในชั้นทับถมของเจดีย์ประธาน ซึ่งสามารถกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 (ปรีวรรต ธรรมมาปริชากร, 2552, น. 186-190) แสดงให้เห็นว่ายังคงมีการเข้ามาใช้พื้นที่อยู่ และก็มีความเป็นไปได้ที่การซ่อมแปลงจะเกิดขึ้นในช่วงเวลานี้เช่นกัน (ภาพที่ 34)



ภาพที่ 34 ความสัมพันธ์กับเขามอรัตน์ด้านทิศตะวันตกของโบราณสถานเขาคลังนอก

อนึ่ง ดังที่แผนผังและลักษณะสถาปัตยกรรมบางประการของเขาค้างนอกวิวัฒนาการมาจากเขาค้างใน จึงเป็นไปได้ว่าการสร้างเขาค้างในควรเกิดขึ้นก่อนในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 15 และห้วงเวลาในการก่อสร้างคงห่างกันพอสมควร เนื่องด้วยขนาดที่ใหญ่โตของศาสนสถานทั้งสองหลัง ต้องอาศัยทรัพยากรและระยะเวลาในการก่อสร้างมาก การสร้างเขาค้างนอกคงล่วงเลยมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 แล้ว ผู้วิจัยเชื่อว่าลำดับสมัยและแนวคิดในการก่อสร้างของเขาค้างนอกเป็นหลักฐานสำคัญที่สามารถใช้เป็นตัวแทนในการอธิบายพัฒนาการทางวัฒนธรรม ซึ่งสะท้อนให้เห็นสภาพสังคมและวัฒนธรรมในช่วงเวลานั้นได้

3.2.1.3 ถ้าเขามอรัตน์

เขามอรัตน์เป็นภูเขาหินปูนที่ตั้งอยู่นอกเมืองศรีเทพ อยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกประมาณ 15 กิโลเมตร ด้วยลักษณะที่เป็นภูเขาลูกโดดที่สังเกตเห็นได้ง่ายหากมองจากพื้นที่ราบโดยรอบทำให้เขามอรัตน์กลายเป็นจุดสังเกตหนึ่งของนักเดินทางในสมัยโบราณที่มีจุดมุ่งหมายมายังเมืองศรีเทพหรือชุมชนโบราณที่อยู่ใกล้เคียง (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2542, น. 27-28) ในขณะที่อีกด้านหนึ่งเขามอรัตน์ก็สามารถเปรียบได้เป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์คู่เมืองศรีเทพ จากการปรากฏถ้ำศาสนสถานด้านบนยอดเขาที่มีภาพสลักของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งถือเป็นสัญลักษณ์ทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่สำคัญประการหนึ่ง (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2542, น. 21) (ภาพที่ 35)



ภาพที่ 35 เขามอรัตน์ถ่ายจากพื้นที่เมืองนอก เมืองศรีเทพในปัจจุบัน

บริเวณยอดเขาอมรรัตน์เป็นที่ตั้งของถ้ำที่ถูกตัดแปลงให้เป็นถ้ำศาสนสถานของพุทธศาสนา ฝ่ายมหายาน โดยปรากฏภาพสลักนูนต่ำบนโขดหินตรงกลางถ้ำที่สามารถวนดูได้รอบ จึงมีข้อสังเกตว่า ลักษณะเช่นนี้ไม่เคยปรากฏที่ถ้ำศาสนสถานแห่งใดในประเทศไทยเลย แต่คล้ายกับถ้ำศาสนสถานในประเทศจีน อาจเป็นไปได้ว่าเป็นรูปแบบที่รับอิทธิพลมาจากจีน (Woodward, 2010, p. 92) แต่ก็อาจเป็นเพียงสภาพแวดล้อมดั้งเดิมภายในถ้ำที่บังคับให้ต้องสลักในลักษณะนี้ก็ได้ ซึ่งภาพสลักประกอบไปด้วยกลุ่มพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ 3 กลุ่ม ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2532, น. 4-5)

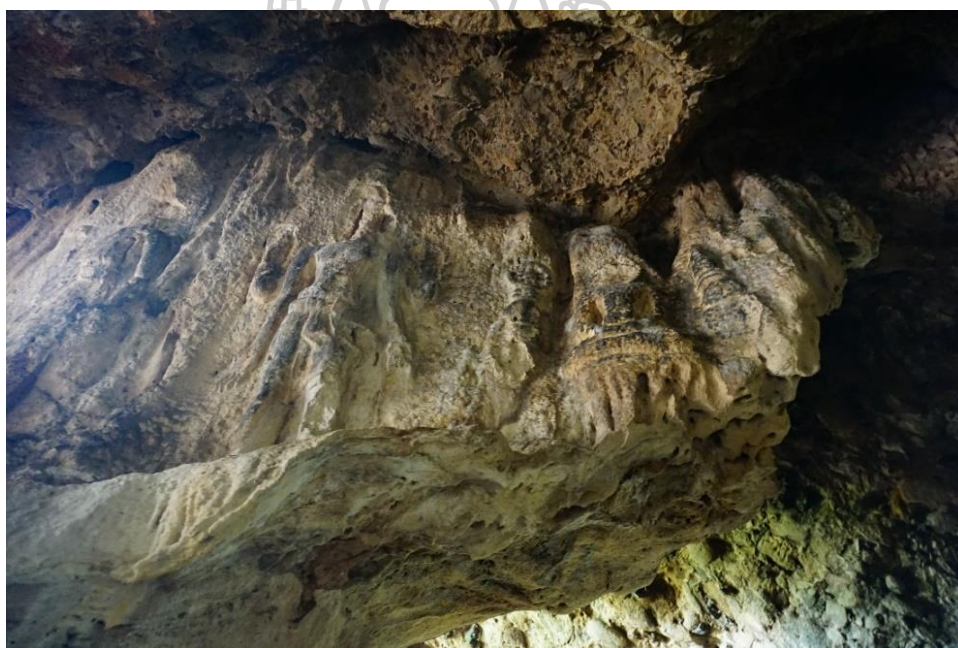
กลุ่มที่ 1 ประกอบด้วยพระพุทธรูป 3 องค์ หันพระพักตร์ไปทางทิศเหนือที่เป็นปากถ้ำ องค์ใหญ่สุดน่าจะเป็นพระประธาน ประทับยืนแสดงปรางค์วิตรรกมูทรา หนาบข้างด้วยพระพุทธรูปยืนที่มีขนาดเล็กกว่า แต่ปัจจุบันองค์ด้านขวาพังทลายไปเกือบหมดแล้ว พระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ ปรากฏลักษณะของศิลปะทวารวดีอยู่มากทั้งการแสดงวิตรรกมูทราและลักษณะของจีวรที่สวมใส่ (Brown, 1996, น. 88) แต่กระนั้นปลายจีวรที่บานออกก็มีลักษณะคล้ายกับกลุ่มพระพุทธรูปในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลด้วยเช่นกัน (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, น. 494-496) (ภาพที่ 36)

กลุ่มที่ 2 อยู่ถัดเข้ามาทางซ้ายจากกลุ่มที่ 1 ประกอบด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืนมี 4 กร พระพุทธรูปประทับนั่งชยานมูทรา และเจดีย์จำลองที่มีดอกบัวรองรับ แต่ปัจจุบันพังทลายไปเกือบหมดจึงไม่สามารถสันนิษฐานรูปแบบศิลปกรรมได้



ภาพที่ 36 กลุ่มพระพุทธรูป 3 องค์หันพระพักตร์ออกไปทางปากถ้ำ (กลุ่มที่ 1)

กลุ่มที่ 3 อยู่ถัดเข้ามาทางซ้ายจากกลุ่มที่ 2 ประกอบไปด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืนมี 4 กร จำนวน 2 องค์ องค์ด้านซ้ายประทับยืน ส่วนองค์ด้านขวาประทับยืน และด้านในสุดเป็นพระพุทธรูป ประทับนั่งขนาบข้างด้วยธรรมจักรและสถูปตั้งอยู่บนฐานสูง พระโพธิสัตว์ในกลุ่มนี้มีลักษณะทาง ศิลปกรรมส่วนพระเศียรคล้ายกับกลุ่มพระโพธิสัตว์สำริดที่พบที่บ้านฝ้ายและอำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ หรือศิลปะเขมรแบบไพรกเมง-กำพงพระ ซึ่งสามารถกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธ ศตวรรษที่ 14 (กรมศิลปากร, 2555, น. 133-136; พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 81-82) ด้านในสุดยัง ปรากฏภาพสลักพระพุทธรูปประทับนั่งขนาบข้างด้วยธรรมจักรและสถูปตั้งอยู่บนฐานสูง ซึ่งเป็น รูปแบบที่ปรากฏในพระพิมพ์และแผ่นทองคูนที่พบในพื้นที่เมืองศรีเทพด้วย อาจแสดงให้เห็นว่าที่เมือง ศรีเทพนิยมรูปแบบการจัดวางลักษณะเช่นนี้อย่างมาก ซึ่งจะวิเคราะห์ถึงต่อไป (ภาพที่ 37)



ภาพที่ 37 กลุ่มพระโพธิสัตว์และพระพุทธรูปขนาบข้างด้วยธรรมจักรและสถูป (กลุ่มที่ 3)

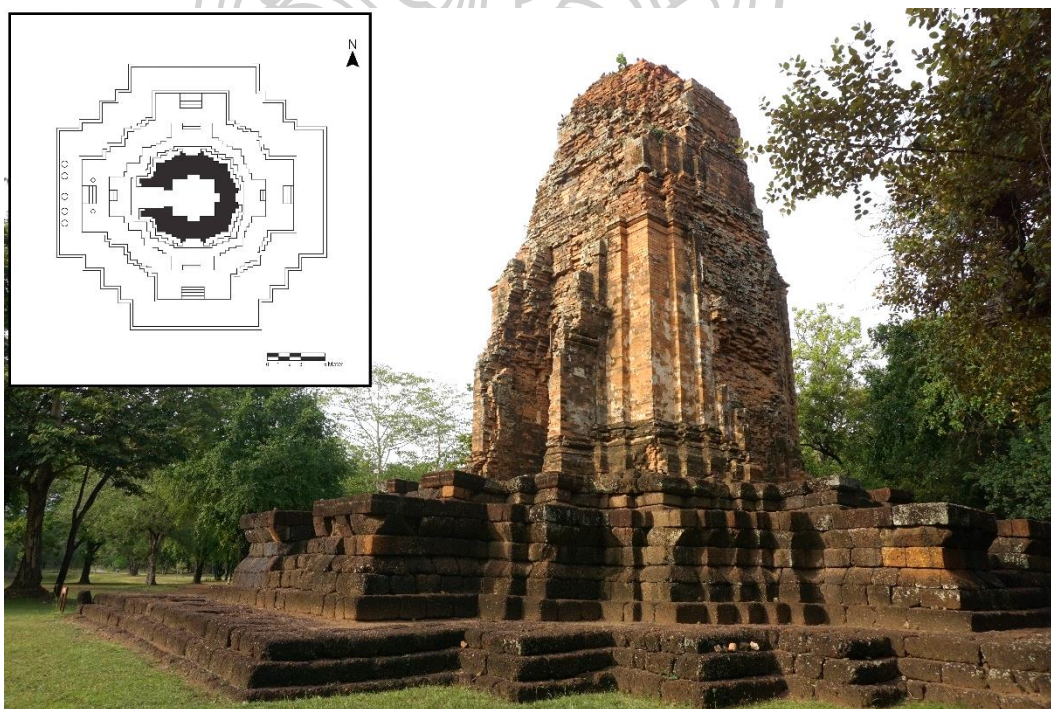
จะเห็นได้ว่าถ้าเขาอมรรัตน์ถูกดัดแปลงเป็นถ้ำศาสนสถานตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ซึ่ง อาจถือได้ว่าเป็นโบราณสถานที่ยังปรากฏหลักฐานโดยตรงของพุทธศาสนายานชัดเจนที่สุดในพื้นที่ เมืองศรีเทพ ยิ่งไปกว่านั้นการที่เขาอมรรัตน์ตั้งอยู่บนแกนทิศตะวันออก - ตะวันตกเดียวกันกับเมือง ศรีเทพน่าจะส่งอิทธิพลต่อความเชื่อของผู้คนในเมืองศรีเทพด้วย เนื่องจากปราสาทศรีเทพและปราสาท สองพี่น้องที่ตั้งอยู่บนแกนทิศเดียวกันนี้ได้หันหน้าไปทางด้านทิศตะวันตกอันเป็นทิศทางของเขา อมรรัตน์ ซึ่งคู่มือแปลกไปจากโบราณสถานอื่น เช่น เขาค้างในและปราสาทฤๅษี รวมถึงกิจกรรมการซ่อม

แปลงเขาค้างนอกในสมัยที่ 2 ที่ทำให้เขาค้างนอกหันหน้าไปทิศตะวันตกเช่นกัน ดังนั้นเขามอรัตน์จึงได้กลายเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่มีความเป็นสากลของทั้งศาสนาพุทธและฮินดูในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 - 18 และส่งผลต่อการกำหนดทิศทางของศาสนสถานของทั้งศาสนาพุทธและฮินดูด้วย (สถาปัตยกรรม, 2554, น. 38; อนุรักษ์ ดิพิมาย, 2557, น. 189-192)

3.2.2 โบราณสถานสำคัญเนื่องในศาสนาฮินดู

3.2.2.1 โบราณสถานปราสาทศรีเทพ

โบราณสถานปราสาทศรีเทพตั้งอยู่บนแนวแกนกลางตะวันออก-ตะวันตกของเมืองศรีเทพ โดยตั้งอยู่ด้านหลังโบราณสถานปราสาทสองพี่น้อง ปราสาทประธานก่อฐานชั้นล่างด้วยศิลาแลงเป็นฐานบัวลูกฟัก ต่อขึ้นไปด้านบนเป็นโครงสร้างอาคารที่ก่อด้วยอิฐขัดผืนและไม่สอปูน ความสูงเท่าที่เหลืออยู่ในปัจจุบันประมาณ 13 เมตร ด้านหน้าพบหลุมเสาขนาดใหญ่จำนวน 5 หลุมเรียงกันเป็นแถวก่อนถึงบันไดทางขึ้น รวมถึงพบเศษกระเบื้องมุงหลังคาจำนวนมาก ทำให้ทราบว่าคงมีหลังคาเครื่องไม้ยื่นต่อออกมาด้านหน้า ด้านในห้องครรภคฤหะมีการเจาะช่องทั้งสามด้านของผนัง ซึ่งเป็นลักษณะพิเศษที่ไม่ค่อยพบมากนัก (ภาพที่ 38)



ภาพที่ 38 โบราณสถานปราสาทศรีเทพ

ถัดออกมาจากปราสาทประธานเป็นพื้นชานชาลารูปกากบาทที่ทอดยาวไปทางทิศตะวันตก สอดคล้องกับทิศทางของปราสาทประธานที่หันหน้าไปทางทิศเดียวกันนี้ พบโคลนเศียรนาคนขนาดเล็ก ที่คงเป็นชิ้นส่วนของสะพานนาคน นอกจากนี้ยังพบฐานอาคารหลายหลังที่มีลักษณะเป็นอาคารโถง ภายในกำแพงแก้วเดียวกับปราสาทประธานด้วย จากการศึกษาด้านหน้าปราสาทประธานในปี 2544 (ภาพที่ 39) พบโบราณวัตถุหลายรายการ เช่น ประติมากรรมมกร เทวรูปพระศิวะขนาดเล็ก เทวรูป อรรณนารีศวร เทวรูปชัมภละ และยังพบว่าใต้ผิวดินของปราสาทศรีเทพยังปรากฏแนวโบราณสถานถูก สร้างซ้อนทับอยู่อย่างน้อย 3 ระยะ และคงร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดีที่เจริญขึ้นก่อนหน้านี้ด้วย โดยมีรายละเอียด ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2550, น. 112-116; สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 65)



ภาพที่ 39 การขุดค้นด้านหน้าปราสาทศรีเทพในช่วงปี 2544

ที่มา: (กรมศิลปากร, 2550, น. 113)

1. ระยะที่ 1 มีการก่ออาคารขนาดใหญ่ในตำแหน่งของปราสาทศรีเทพ และขุดสระน้ำบริเวณ ด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของตัวอาคาร (ขุดลอกปรากฏให้เห็นแล้วในปัจจุบัน) อันเป็นระยะก่อนหน้า การสร้างปราสาทศรีเทพ โดยที่ในชั้นวัฒนธรรมพบหลักฐานการอยู่อาศัย เช่น ชั้นส่วนภาชนะดินเผา ข้าวสารดำ ชั้นส่วนกระดูกสัตว์ แวดินเผา ซึ่งผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่าลักษณะการขุดสระน้ำขนาดเล็ก ร่วมกับอาคารไม่ค่อยปรากฏมากนัก แต่ก็เคยปรากฏที่กลุ่มโบราณสถานดอนขุมเงิน จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นสถานที่พบจารึกของพระเจ้ามเหศวรธรรมัน และจารึกที่เกี่ยวข้องกับเทพเจ้าในศาสนาฮินดู

บริเวณสระน้ำ กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 (กรมศิลปากร, 2559b, น. 110-116) โดยที่สระมีลักษณะสอบเข้าบริเวณก้นบ่อและกรูขอบขึ้นมალ้ายกัน (ห่างห้้นส่วนจำกัด พรอนันต์ก่อสร้าง, 2552, น. 161-162) (ภาพที่ 40) ซึ่งการขุดลอกสระน้ำหน้าปราสาทศรีเทพก็พบชิ้นส่วนประติมากรรมมกรและอรรณนาวิศวรรที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 (จะกล่าวถึงต่อไป) ด้วยเช่นกัน



ภาพที่ 40 สระน้ำก่อนหน้าการสร้างปราสาทศรีเทพ (ซ้าย) และสระน้ำที่ดอนขุมเงิน (ขวา)

2. ระยะที่ 2 ทำการรื้ออาคารใหญ่และสร้างปราสาทศรีเทพไว้แทนที่ พร้อมต่อเติมอาคารที่อยู่ด้านหน้าปราสาทศรีเทพให้กว้างขึ้น และสร้างอาคารบรรณาลัยขึ้น 2 หลัง รวมทั้งปรับพื้นที่โดยรอบให้สูงขึ้นประมาณ 50 เซนติเมตร น่าจะเกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ตามการกำหนดอายุปราสาทประธานของปราสาทศรีเทพ

3. ระยะที่ 3 ปรับถมดินขึ้นสูงประมาณ 30 เซนติเมตร ทำให้กลับทับฐานอาคารที่อยู่ด้านหน้าปราสาทศรีเทพ รวมทั้งสระน้ำทั้งหมดแต่ยังคงเหลืออาคารบรรณาลัยที่ต่อเติมขึ้นมาจากตำแหน่งเดิม สันนิษฐานว่าเป็นการซ่อมแปลงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ที่มีการพยายามปรับเปลี่ยนปราสาทศรีเทพให้เป็นศาสนสถานของพุทธศาสนาที่เจริญขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สอดคล้องกับการพบชิ้นส่วนองค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่ยังทำไม่เสร็จในระยษนี้ด้วย

3.2.2.2 โบราณสถานปราสาทสองพี่น้อง

โบราณสถานปราสาทสองพี่น้องตั้งอยู่ด้านหน้าปราสาทศรีเทพบนแนวแกนกลาง ตะวันออก-ตะวันตกของเมืองศรีเทพเช่นเดียวกัน ลักษณะเป็นปราสาทสองหลังตั้งอยู่ข้างกันหันหน้าไปทางทิศตะวันตก ปราสาทหลังใหญ่มีการก่อฐานปัทม์ด้วยศิลาแลงซ้อนกัน 3 ชั้น เรือนธาตุก่อด้วยอิฐไม่สอปูน แต่ปรากฏปูนฉาบด้านนอก ด้านหน้ามีมุขออกมาเชื่อมกับมณฑป โครงสร้างหลังคา

พังทลายลงไปมากแต่คงมีลักษณะคล้ายกับปราสาทศรีเทพ ด้านในห้องครรภคฤหะมีการเจาะช่องทั้งสามด้านของผนัง มณฑปด้านหน้ายาวประมาณ 10 เมตร ก่อด้วยอิฐ จากการขุดค้นพบส่วนประกอบสถาปัตยกรรมหินทราย เช่น ลูกกรงลูกมะหวด กรอบหน้าต่าง ที่พังทลายลงมาจนหมด (ภาพที่ 41)

ด้านหน้าของปราสาทหลังใหญ่มีการต่อชานชาลารูปกากบาทออกมาจากมณฑป รวมทั้งยังพบฐานอาคารประกอบอีกหลายหลังที่ตั้งอยู่ในแนวกำแพงแก้วเดียวกัน ส่วนปราสาทหลังเล็กตั้งอยู่ทางทิศใต้โดยใช้ฐานร่วมกับปราสาทหลังใหญ่ ซึ่งเป็นที่มาของชื่อปราสาทสองพี่น้อง แต่ยังไม่พบร่องรอยการสร้างทับแนวกำแพงแก้วเดิม ทำให้ทราบว่าเป็นการสร้างต่อขยายออกมาจากปราสาทหลังใหญ่ ไม่ใช่การสร้างขึ้นพร้อมกัน



ภาพที่ 41 โบราณสถานปราสาทสองพี่น้อง

หลักฐานสำคัญที่พบจากการขุดค้นคือ ทับหลังที่อยู่บริเวณด้านทิศใต้ของปราสาทหลังใหญ่ ทับหลังชิ้นนี้สลักเป็นรูปอุมาเมศวร หรือพระอุมาเทวีและพระศิวะนั่งเคียงคู่กันอยู่บนโคนนที ทำให้ทราบว่าโบราณสถานหลังนี้เป็นของไศวนิกาย อีกทั้งยังพบชิ้นส่วนศิวิลิ่ง ฐานโยนิ โคนนที ถูกฝังไว้ในพื้นดินใต้ระดับฐานอาคาร จึงมีข้อสันนิษฐานว่าได้มีการซ่อมแปลงปราสาทสองพี่น้องเป็นพุทธสถานแทนในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หรือช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ในทำนองเดียวกับปราสาทศรีเทพ นอกจากนี้ยังขุดค้นพบเทวรูปพระสุริยะขึ้นหนึ่งบริเวณกำแพงแก้วของปราสาทสองพี่น้องด้วย แต่

สันนิษฐานว่าคงเป็นการเคลื่อนย้ายมาในสมัยหลัง เพราะมีอายุเก่าแก่กว่าโบราณสถาน เช่นเดียวกับ อัมจันทร์ศิลาสลักลายกลีบบัวด้านข้างที่ตั้งอยู่หน้าทางเข้าปราสาทหลังใหญ่ (สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 66-68)

ปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องมีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่ค่อนข้างคล้ายกัน ซึ่งของ บวสเชอเลียร์ เสนอว่าปราสาททั้งสองหลังน่าจะสร้างขึ้นภายใต้อิทธิพลของช่างพื้นเมืองที่ไม่รู้จัก องค์ประกอบของปราสาทเขมรดีนิก แต่องค์ประกอบสถาปัตยกรรม เช่น ทับหลัง เสาประดับกรอบ ประตู อาจจะสร้างหรือควบคุมโดยช่างเขมรโดยตรง กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 (ของ บวสเชอเลียร์, 2531, น. 15) เช่นเดียวกับอนุวิทย์ เจริญศุภกุล ที่เสนอเพิ่มเติมว่าควรสร้างขึ้นในช่วง พุทธศตวรรษที่ 17 ตามศิลปกรรมเขมรโบราณแบบนครวัด โดยได้รูปแบบมาจากสายสกุลช่างของกลุ่มปราสาทอิฐในเขตลุ่มแม่น้ำมูล โดยมีลักษณะเด่นคือการเพิ่มมุมของอาคารหลายมุมตามแบบที่ วิวัฒนาการต่อเนื่องกันมา และการทำซุ้มหน้าบันซ้อนกันที่ปรากฏขึ้นเฉพาะปราสาทหินพิมาย แสดงให้เห็นว่ารับเอาคุณลักษณะของสายสกุลช่างปราสาทหินมาปรับใช้ด้วย ลักษณะบางประการของ ปราสาทที่ศรีเทพนี้น่าจะมีความสัมพันธ์กับปราสาทที่เมืองสุโขทัยและลพบุรีในสมัยต่อมาด้วย (อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, 2522, น. 85-101) แนวคิดนี้สอดคล้องกับข้อสังเกตของ ไฮแรม วูดเวิร์ด ที่กล่าวว่า มุมมองด้านมิติของอาคารและความสูงชะลูดของปราสาทศรีเทพได้รับรูปแบบมาจากปราสาทหินพิมาย และยังถ่ายทอดลวดลายสลักบนทับหลังให้กับปราสาทประธานที่วัดมหาธาตุ จังหวัดลพบุรีด้วย (Woodward, 2005, น. 162-163)

ผู้วิจัยเห็นว่าลักษณะทางสถาปัตยกรรมของปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องมีความ คล้ายคลึงกับปราสาทเขมรในลุ่มแม่น้ำมูลมากกว่าพื้นที่อื่นของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและใน กัมพูชา โดยเฉพาะการทำซุ้มหน้าบันซ้อนกันบริเวณมุขแต่ละด้านดังที่ได้มีการกล่าวถึงไปแล้ว และ การลดหลั่นระดับของลวดบัวเชิงประดับส่วนฐานระหว่างอาคารประธานกับซุ้มหน้าบันที่ต่อยื่นออกมา อันเป็นจุดเด่นที่คล้ายกันทั้งปราสาทพิมายและปราสาทพนมรุ้ง รวมถึงทับหลังอุمامเหศวรของปราสาท สองพี่น้องและทับหลังของปราสาทศรีเทพที่สลักลายไปไม่ม้วนต่อกันได้ก่อนพวงมาลัยก็ยังคงคล้ายกับ ทับหลังของปราสาทหินพิมาย (ภาพที่ 42 - 43) ซึ่งสอดคล้องกับข้อคิดเห็นของสามท่านข้างต้น ทำให้ สามารถกำหนดอายุปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องให้อยู่ในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 17 อัน เป็นช่วงเวลาเป็นส่วนโครงสร้างหลักและปราสาทประธานของปราสาทหินพิมายสร้างขึ้นแล้วเสร็จ และ สถาปนารูปเคารพในพ.ศ. 1651 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547a, น. 22)



ภาพที่ 42 การลดหลั่นระดับลวดบัวเชิงสวนฐานและหน้าบันซ้อนชั้นที่มีความคล้ายกันของปราสาทสองพี่น้อง (ซ้าย) และปราสาทประธานของปราสาทหินพิมาย (ขวา)



ภาพที่ 43 ลักษณะลายไปไม้ม้วนต่อกันได้ท่อนพวงมาลัยของทับหลังปราสาทสองพี่น้อง (บน) และทับหลังปราสาทประธานปราสาทหินพิมาย (ล่าง)

ประเด็นที่น่าสนใจอีกประเด็นหนึ่งคือ ข้อเสนอพื้นฐานว่ามีการซ่อมแปลงปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องให้เป็นพุทธสถานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ก็มีความเป็นไปได้ เนื่องจากพบรูปเคารพของศาสนาฮินดูถูกฝังไว้ได้ระดับฐานของโบราณสถาน รวมทั้งการพบประติมากรรมเทพซัมภละและทวารบาลศิลปะบายนในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งสะท้อนให้เห็นการยุบสมัยย่อยหนึ่งในช่วงที่อิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนครเข้ามามีบทบาทที่เมืองศรีเทพ แต่ก็ต้องพิจารณาร่วมกับหลักฐานอื่นๆ อีกครั้งหนึ่ง ก่อนที่จะสรุปว่ามีกิจกรรมดังกล่าวเกิดขึ้นจริงหรือไม่

3.2.2.3 ปราสาทฤๅษี

ปราสาทฤๅษีตั้งอยู่นอกเมืองศรีเทพห่างออกไปทางทิศเหนือประมาณ 2 กิโลเมตร ในปี 2551 อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพได้ทำการขุดศึกษาจนพบแนวอาคารเพิ่มเติม โดยสามารถแบ่งเป็นปราสาท 2 หลัง ดังนี้ (สถาพร เทียงธรรม, 2554, น. 70-72)

ปราสาทหมายเลข 1 เป็นปราสาทที่พบเมื่อนานมาแล้ว ตั้งแต่สมัยของการเข้าสำรวจเมืองศรีเทพระยะแรก ๆ ปราสาทหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงที่เตี้ยกว่าปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้อง ตัวปราสาทก่อด้วยอิฐ แผนผังสี่เหลี่ยมเพิ่มมุมกว้างยาวด้านละประมาณ 4.6 เมตร ซึ่งมีสัดส่วนค่อนข้างเล็กกว่าปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้อง เหนือกรอบประตูทั้งสี่ด้านมีกรอบหน้าบันลักษณะเป็นวงโค้งสูง ส่วนเสาประดับกรอบประตูมีลักษณะเป็นแปดเหลี่ยมไม่ปรากฏลวดลาย ส่วนต่อขึ้นไปเป็นชั้นบัวรดเกล้า บัวหงาย และเรือนชั้นลดตามลำดับ ส่วนเหนือขึ้นไปถูกตัดแปลงหรือพังทลายไปมากแล้ว

ด้านหน้ายังประกอบไปด้วยฐานอาคารเตี้ย ๆ บรรณาลัย และโคปุระสร้างด้วยศิลาแลงล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว พบโบราณวัตถุจากการขุดศึกษาหลายชิ้น เช่น ฐานโยนิ ศิวลึงค์และชิ้นส่วนโคนนที ทำให้ทราบได้ว่าเป็นเทวาลัยเนื่องในศาสนาฮินดูไศวนิกาย

ปราสาทหมายเลข 2 ตั้งอยู่ถัดลงมาทางทิศใต้ของปราสาทหมายเลข 1 แต่มีกำแพงแก้วล้อมรอบเป็นสัดส่วนแยกออกมาอย่างชัดเจน พบลักษณะที่แตกต่างของการเตรียมฐานรากจากปราสาทหมายเลข 1 น่าเสียดายที่พังทลายไปมากจนไม่สามารถสันนิษฐานรูปร่างที่ชัดเจนได้ แต่สถาปัตยกรรมโดยรวมคงคล้ายกับปราสาทหมายเลข 1 ทำให้สันนิษฐานได้ว่าปราสาทฤๅษีน่าจะสร้างขึ้นศิลปะเขมรแบบแปรรูปถึงเกลี้ยงระหว่างช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 (อนวิทย์ เจริญศุภกุล, 2530, น. 11) (ภาพที่ 44)



ภาพที่ 44 ปราสาทฤๅษี ปราสาทหมายเลข 1 (ซ้าย) ปราสาทหมายเลข 2 (ขวา)

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับการกำหนดอายุข้างต้นบางส่วน เนื่องด้วยลักษณะลวดบัวเชิงที่ประดับส่วนฐานของปราสาทฤๅษีไม่ได้ลัดหล่นกันและไม่ปรากฏซุ้มหน้าบันซ้อนกันที่ชัดเจนเหมือนกับปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้อง ซึ่งเป็นลักษณะเด่นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 17 เหตุผลประการหนึ่งอาจจะเป็นเพราะขนาดที่เล็กกว่ามากทำให้คุณลักษณะข้อนี้หายไป แต่จากทิศทางการหันหน้าไปทางทิศตะวันออกของปราสาทฤๅษีทั้งสองหลัง ทำให้พิจารณาได้ว่าในช่วงเวลานี้แนวคิดการนับถือเขาอมอรัตน์น่าจะยังไม่ส่งอิทธิพลต่อทิศทางของศาสนสถาน จึงน่าจะสร้างขึ้นก่อนปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องที่หันหน้าไปทางทิศตะวันตกแล้ว

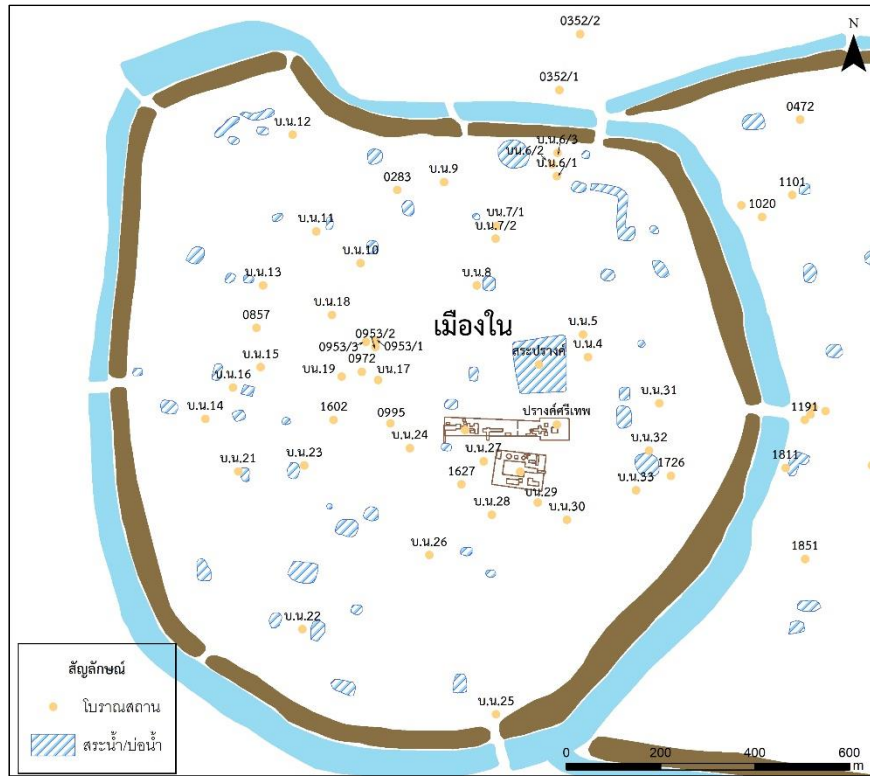
อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตว่าการทำหน้าบันเป็นซุ้มโค้งว่างเปล่าไม่มีลวดลายสลักที่ปราสาทฤๅษีจัดเป็นลักษณะที่ไม่ค่อยปรากฏมากนัก แต่ก็พบในปราสาทเขมรศิลปะบาปวนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังเช่นที่ปราสาทบ้านไพล จังหวัดสุรินทร์ กำหนดอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 (ศิวพงษ์ สีเสียดงาม, 2556, น. 190-194) ซึ่งเมื่อพิจารณาพร้อมกับจารึกปราสาทฤๅษีที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ทำให้สันนิษฐานว่าปราสาทฤๅษีคงไม่เก่าไปกว่าจนถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 แต่ด้วยความเป็นปราสาทขนาดเล็กที่ลวดลายละเอียดลงไปมาก รวมทั้งไม่พบทับหลังหรือประติมากรรมอื่นที่มีลวดลายอันเป็นเอกลักษณ์ที่ชัดเจน ดังนั้นคงจะกำหนดอายุอย่างกว้าง ๆ ว่าอยู่ในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 - ครึ่งแรกพุทธศตวรรษที่ 17

ปราสาทฤๅษีเป็นโบราณสถานนอกเมืองเพียงแห่งเดียวที่ได้มีการขุดตรวจและพบร่องรอยชั้นวัฒนธรรมชัดเจน สามารถสรุปได้ว่าก่อนหน้าที่จะมีการสร้างโบราณสถานทั้งสองหลังนั้น ปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยอย่างเบาบาง แต่ปริมาณหลักฐานกลับเพิ่มขึ้นอย่างมากในช่วงที่มีการก่อสร้าง

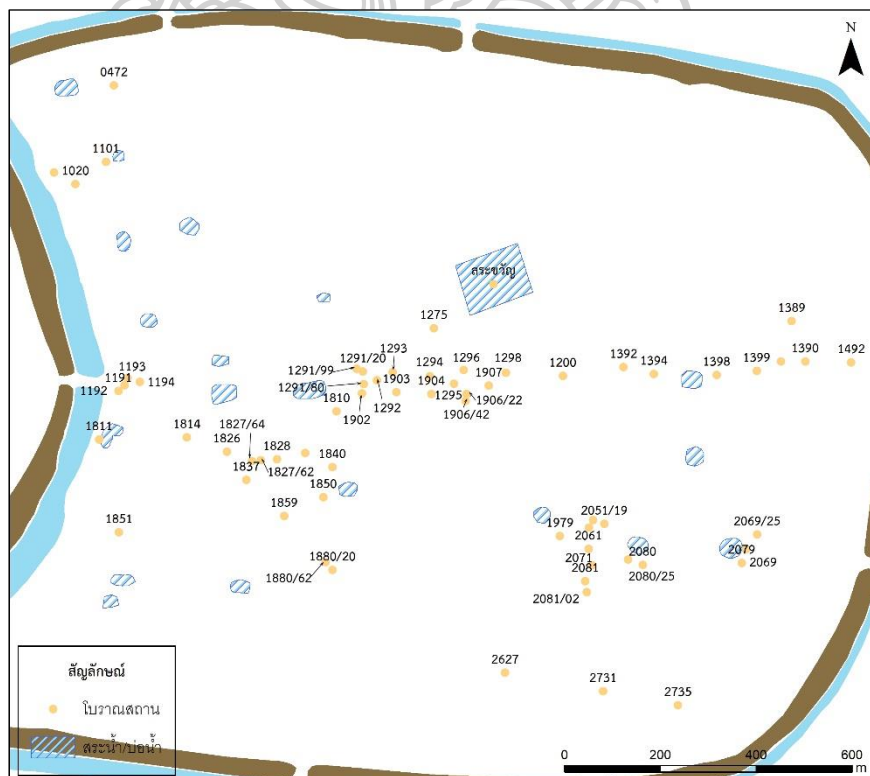
และใช้งานศาสนสถาน แสดงให้เห็นถึงการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในช่วงเวลาร่วมสมัยกับ โบราณสถานกระตังที่ร้างไป (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2551) จึงเป็นไปได้ว่าในช่วงครึ่งหลัง พุทธศตวรรษที่ 16 อิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนครที่เริ่มเข้ามามีบทบาทในเมืองศรีเทพได้บุกเบิกพื้นที่ ตั้งชุมชนนอกเมืองเป็นครั้งแรก ถึงแม้ว่าจะเคยปรากฏเขาค้างนอกที่เป็นโบราณสถานในสมัยก่อน หน้าแล้วก็ตาม แต่ก็ไม่พบร่องรอยชุมชนที่ชัดเจนเลย ทั้งนี้ เหตุผลสำคัญนอกเหนือจากการตั้งศาสน สถานและการตั้งชุมชนใหม่แล้ว อาจเกี่ยวข้องกับกระบวนการควบคุมโครงสร้างระบบจัดการน้ำที่อยู่ใกล้เคียง กับปรากฏคดีด้วย

3.2.3 โบราณสถานขนาดเล็ก

นอกจากโบราณสถานสำคัญจำนวน 6 แห่งที่กล่าวไปแล้วข้างต้น ยังปรากฏโบราณสถาน ขนาดเล็กที่ขุดศึกษาและบูรณะแล้ว รวมทั้งเนินโบราณสถานที่ยังไม่ได้ขุดศึกษาอีกจำนวนมาก จำนวน โดยประมาณอาจมีถึง 150 กว่าแห่งที่สำรวจพบแล้วในปัจจุบัน ในหัวข้อนี้จึงเป็นการรวบรวมข้อมูล โบราณสถานขนาดเล็กที่ดำเนินการขุดศึกษาแล้วเฉพาะพื้นที่เมืองในและเมืองนอกเท่านั้น ส่วนพื้นที่ นอกเมืองมีการขุดศึกษาเฉพาะเนินโบราณสถานรอบโบราณสถานเขาค้างนอก ซึ่งได้รับทราบไปแล้ว ว่าทั้งหมดเป็นอาคารบริวารที่เกี่ยวข้องกับเขาค้างนอก จึงไม่ขอกล่าวถึงในที่นี้ โดยโบราณสถานขนาด เล็กของเมืองในและเมืองนอกมีคุณลักษณะที่สำคัญ ดังตารางสรุปนี้ (Wales, 1969; กฤษณ์ วันอินทร์, 2560; นิชา คำสิงห์, 2561; อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2534c, 2535, 2537b, 2537c, 2538b, 2539, 2541, 2549) (ภาพที่ 45 - 46, ตารางที่ 1 - 5)



ภาพที่ 45 ตำแหน่งโบราณสถานขนาดเล็กในพื้นที่เมืองใน



ภาพที่ 46 ตำแหน่งโบราณสถานขนาดเล็กในพื้นที่เมืองนอก

No.	ชื่อ	ผิง	ขนาด (ม.)	วัสดุ	ตัวอาคาร	ทิศทาง	หลักฐานสำคัญ
1	บน.12	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	ระบุไม่ได้	ศิลาแดง+อิฐ	ส่วนฐาน	ระบุไม่ได้	1.ชิ้นส่วนพระพิมพ์ดินเผา
2	0283	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	7x7x1.2	ศิลาแดง	ฐานเจาะช่อง	ระบุไม่ได้	-
3	บน.9	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	8.3x9.2x0.3	ศิลาแดง+อิฐ	ฐาน	ระบุไม่ได้	-
4	บน.6/1	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	9.5x9.5x0.5	ศิลาแดง+อิฐ	ฐาน+เสา+เสมา (2)	ตะวันออก	-
	บน.6/2	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	6x6x1.7	ศิลาแดง+อิฐ	ฐานเจาะช่อง+เสมา (7)	ระบุไม่ได้	-
	บน.6/3	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	5.5x5.5x1.6	ศิลาแดง+อิฐ	ฐานเจาะช่อง+เสมา (7)	ระบุไม่ได้	-
5	บน.11	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	8.5x13x1.2	ศิลาแดง+อิฐ	ฐานเจาะช่อง+เสมา (4)	ระบุไม่ได้	1.พระพิมพ์ 2.พระพุทธรูปดินเผา 3.พระโพธิสัตว์ดินเผา
6	บน.10	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	8.9x20.6x0.8	ศิลาแดง	ฐาน+อาคารโถงบนฐาน	ตะวันออก	1.พระพิมพ์ 2.เศียรพระพุทธรูป
7	บน.7/1	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	3.8x12.75x0.9	ศิลาแดง+อิฐ+กระเบื้อง	ฐานเจาะช่อง+อาคารโถง	ตะวันออก	-
8	บน.7/2	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	11x15.5x0.6	ศิลาแดง+อิฐ+กระเบื้อง	ฐาน+อาคารโถงบนฐาน	ตะวันออก	1.พระกรขวาก่อนธรณี (วิษณุ)
9	บน.8	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	9x11.5x3.2	ศิลาแดง	ฐาน+ฝังกลม	ตะวันออก	-
10	บน.31	แปดเหลี่ยม	8.4	ศิลาแดง+อิฐ	ฐานกลม+แปดเหลี่ยม	ระบุไม่ได้	-
11	บน.32	กากบาท	22.2x38.3x0.5	ศิลาแดง+อิฐ+กระเบื้อง	ฐาน	ระบุไม่ได้	-
12	บน.33	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	4.9x1.7x0.5	ศิลาแดง+อิฐ	ฐาน	ระบุไม่ได้	1.พระพุทธรูปประทับยืนเหนือ ครุฑ 2.ร่องรอยโล่ทวารม

ตารางที่ 1 คุณลักษณะของโบราณสถานทีพบบนพื้นที่เมืองเงิน

No.	ชื่อ	ผั่ง	ขนาด (ม.)	วัสดุ	ตัวอาคาร	ทิศทาง	หลักฐานสำคัญ
13	1726	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	6x12.5x0.5	ศิลาแดง+อิฐ	ฐาน	ตะวันออก	-
14	บ.น.13	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	6.5x6.5x1.1	ศิลาแดง	ฐานเจาะช่อง	ตะวันออก	-
15	0857	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	7.2x7.2x1.35	อิฐ	ฐานเจาะช่อง	ระบุไม่ได้	-
16	บ.น.15	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	10.2x17.5x60	ศิลาแดง	ฐาน+อาคารโถงบนฐาน+แท่น	ตะวันออก	1. ใบเสมาทรงกลีบบัว
17	บ.น.16	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	11x11x0.8	ศิลาแดง	ฐาน	ระบุไม่ได้	-
18	บ.น.14	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	8.4x8.4x1.6	ศิลาแดง	ฐานเจาะช่อง	ระบุไม่ได้	-
19	บ.น.23	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	4.4x4.4x0.9	ศิลาแดง+กระเบื้อง	ฐานเจาะช่อง	ตะวันออก	-
20	บ.น.21	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	16.4x17.5x1.3	ศิลาแดง+กระเบื้อง	ฐานเจาะช่อง	เหนือ	-
21	บ.น.22-1	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	19.2x26.1x1.7	ศิลาแดง+อิฐ+ปูน	ฐานเจาะช่อง+เสมา (11)	เหนือ	1. พระพิมพ์ 2. พระบาทพระพุทธรูป
	บ.น.22-2	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	10.4x6.5x0.2	ศิลาแดง	ฐาน	ใต้	-
	บ.น.22-3	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	5.5x5.5x1	ศิลาแดง	ฐานเจาะช่อง	ระบุไม่ได้	-
	บ.น.22-4	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	5x5x1.2	ศิลาแดง	ฐานเจาะช่อง	ตะวันออก	-
22	บ.น.25	ระบุไม่ได้	ระบุไม่ได้	อิฐ	ระบุไม่ได้	ระบุไม่ได้	1. เศียรพระพุทธรูป
23	บ.น.5	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	6.3x13.8x0.2	ศิลาแดง+อิฐ	ฐาน	ตะวันออก	-
24	บ.น.4	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	4.3x4.3x1.5	ศิลาแดง	ฐานเจาะช่อง	ระบุไม่ได้	-
25	บ.น.29	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	8.3x10x1.2	ศิลาแดง+อิฐ	ฐานเจาะช่อง	ตะวันออก	1. ฐานประติมากรรม
26	บ.น.28	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	4.3x4.3x1.1	ศิลาแดง	ฐานเจาะช่อง	ตะวันออก	-

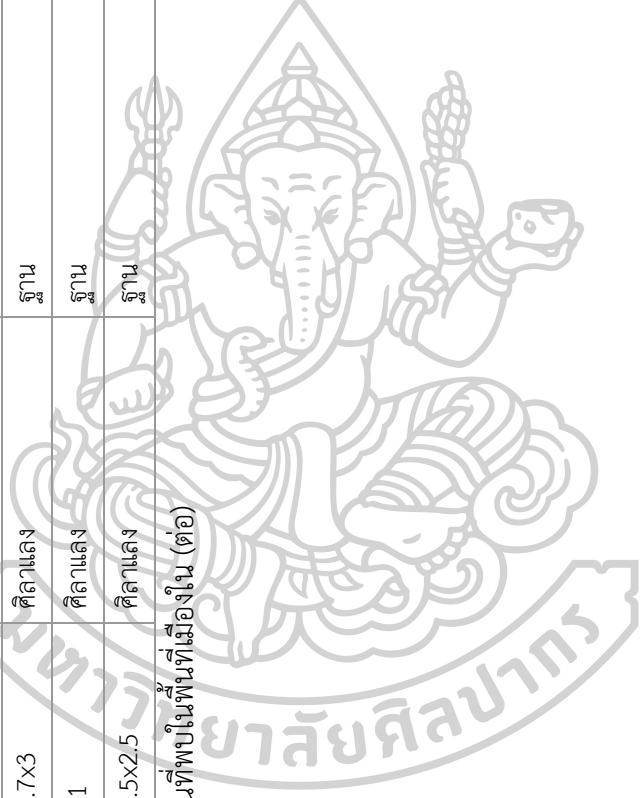
ตารางที่ 2 คุณลักษณะของโบราณสถานในพื้นที่เมืองใน (ต่อ)

No.	ชื่อ	ผัง	ขนาด (ม.)	วัสดุ	ตัวอาคาร	ทิศทาง	หลักฐานสำคัญ
27	บ.น.26	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	11.4x17.1x1.1	ศิลาแดง+อิฐ	ฐานเจาะช่อง	ตะวันออก	-
28	บ.น.24-1	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	5.4x34.5x0.5	ศิลาแดง	ฐาน+หตุมเสา	ระบุไม่ได้	-
	บ.น.24-2	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	8.9x31.9x0.5	ศิลาแดง+อิฐ	ฐาน+หตุมเสา+พินอิฐ	ระบุไม่ได้	-
29	บ.น.18	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	10.5x15.7x0.5	ศิลาแดง	ฐาน+เสมา (9)	เหนือ	-
30	บ.น.17-1	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	8.4x6.8x1	ศิลาแดง+อิฐ	ฐาน+กำแพงแก้ว	ระบุไม่ได้	1.ฐานประติมากรรม
	บ.น.17-2	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	10.5x9.6x0.5	ศิลาแดง	ฐาน	ระบุไม่ได้	-
31	0972	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	2.6x2.6x1.15	ศิลาแดง	ฐานเจาะช่อง	ระบุไม่ได้	-
32	0953-1	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	5x9.5x0.5	ศิลาแดง	ฐาน	ตะวันออก	-
	0953-2	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	5.5x5.5x1.2	ศิลาแดง	ฐานเจาะช่อง	ระบุไม่ได้	-
	0953-3	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	5.1x5.1x0.8	ศิลาแดง+อิฐ	ฐานเจาะช่อง	ตะวันตก	-
33	บ.น.19-1	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	9x7x0.5	ศิลาแดง+อิฐ+ปูน	ฐาน+กำแพงแก้ว	ใต้	-
	บ.น.19-2	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	3.1x4.5x0.5	ศิลาแดง	ฐาน	ใต้	-
	บ.น.19-3	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	3.3x3.3x0.3	ศิลาแดง	ฐาน	ตะวันออก	-
	บ.น.19-4	กากบาท	13.5x10.6x0.2	ศิลาแดง	ฐาน	ระบุไม่ได้	-
34	บ.น.30	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	13.8x44.3x0.4	ศิลาแดง+อิฐ	ฐาน+เสมา	ตะวันออก	-
35	0995	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	7.3x6.9x0.45	ศิลาแดง	ฐาน	ใต้	1. เพชรรูปพระคเณศ
36	1627	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	6x6x1.4	ศิลาแดง	ฐานเจาะช่อง	ระบุไม่ได้	-
37	บ.น.27	รูปตัว T	8.8x1.1x1.3	ศิลาแดง	ฐาน+เสา	เหนือ	-

ตารางที่ 3 คุณลักษณะของโบราณสถานในพื้นที่เมืองเ็น (ต่อ)

No.	ชื่อ	ผัง	ขนาด (ม.)	วัสดุ	ตัวอาคาร	ทิศทาง	หลักฐานสำคัญ
38	1602	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	3.3x2.3x0.5	ศิลาแลง	ฐาน	เหนือ	-
39	3052/1-1	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	13x15	ศิลาแลง	ฐาน+โสมสุตร	ตะวันออก	1.พระพุทธรูปดินเผา
	3052/1-2	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	0.4	ศิลาแลง	ฐาน	ระบุไม่ได้	-
	3052/1-3	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	3.7x3	ศิลาแลง	ฐาน	ระบุไม่ได้	-
	3052/1-4	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	11	ศิลาแลง	ฐาน	ระบุไม่ได้	-
40	3052/2	สี่เหลี่ยมจัตุรัส	2.5x2.5	ศิลาแลง	ฐาน	ระบุไม่ได้	-

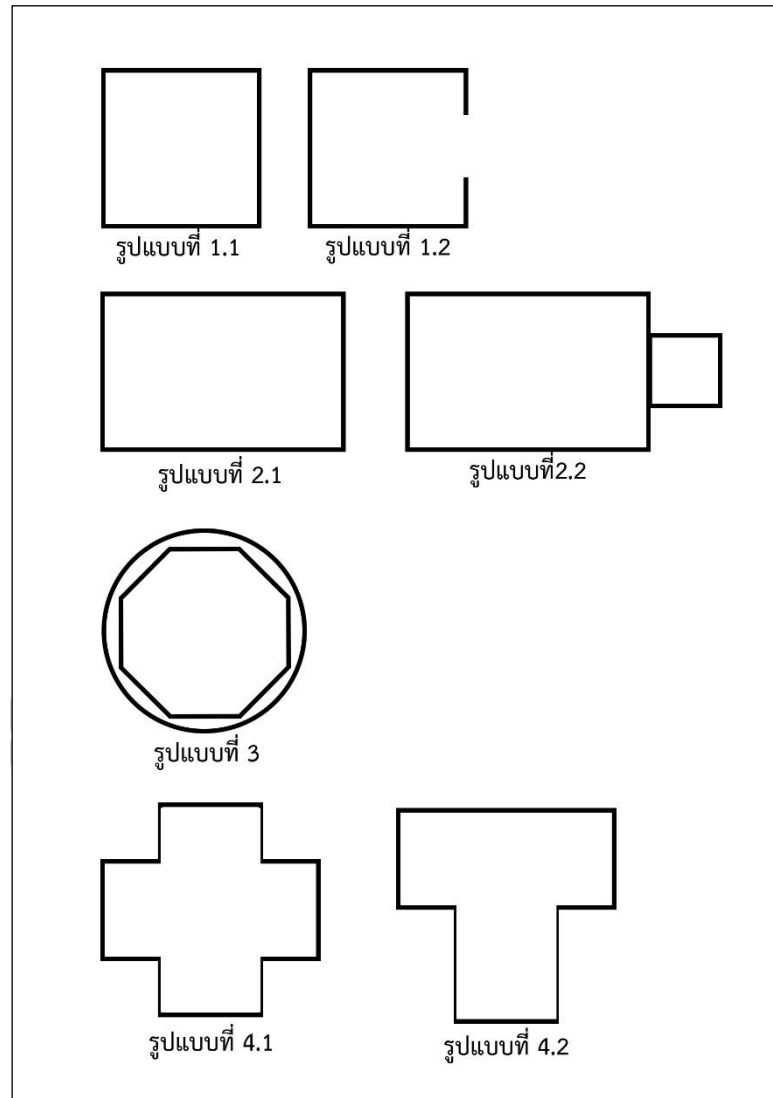
ตารางที่ 4 คู่มือลักษณะของโบราณสถานในพื้นที่เมืองใหม่ (ต่อ)



No.	ชื่อ	แผนผัง	ขนาด (ม.)	วัสดุ	ตัวอาคาร	ทิศทาง	โบราณวัตถุสำคัญ
1	1010	ระบุไม่ได้	ระบุไม่ได้	ศิลาแดง	พังทลาย	ระบุไม่ได้	-
2	1101	ระบุไม่ได้	ระบุไม่ได้	ศิลาแดง	พังทลาย	ระบุไม่ได้	-
3	1275	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	1x4.3x0.5	ศิลาแดง	พังทลาย	ระบุไม่ได้	-
4	1291/20	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	6x7.5x0.8	ศิลาแดง+อิฐ	พังทลาย	ระบุไม่ได้	1.ปลายศิวลึงค์
5	1291/80	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	8x10.4x1.1	ศิลาแดง+อิฐ	พังทลาย	ระบุไม่ได้	-
6	1291/99	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	7.2x7.8x1.2	ศิลาแดง+อิฐ	พังทลาย	ระบุไม่ได้	1.พระกรซ้าย
7	1292	ระบุไม่ได้	ระบุไม่ได้	ศิลาแดง	พังทลาย	ระบุไม่ได้	-
8	1293	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	6.3x8.5x1.7	ศิลาแดง	ฐาน	ระบุไม่ได้	-
9	1294	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	6.3x8x1.3	ศิลาแดง	ฐาน	ระบุไม่ได้	1.กระปุกเคลือบแบบเขมร 2.ศิวลึงค์
10	1295	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	1.4x2.5x1	ศิลาแดง+อิฐ	พังทลาย	ระบุไม่ได้	-
11	1296	สี่เหลี่ยมผืนผ้า	7.5x9.2x1	ศิลาแดง	พังทลาย	ระบุไม่ได้	1.เท้าประติมากรรม
12	1298	ระบุไม่ได้	3x4.4x1	ศิลาแดง	พังทลาย	ระบุไม่ได้	-
13	1907	ระบุไม่ได้	ระบุไม่ได้	ศิลาแดง	พังทลาย	ระบุไม่ได้	1.ค้ำอายุตะกอนดิน TL 1357+88 ปีมาแล้ว (ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-13)

ตารางที่ 5 คุณลักษณะของโบราณสถานที่พบในพื้นที่เมืองนอก

จากข้อมูลตามตารางข้างต้นจะเห็นได้ว่าพื้นที่เมืองในปรากฏโบราณสถานทั้งสิ้น 55 หลัง ซึ่งบางหลังประกอบด้วยอาคารหลายหลังในพื้นที่เดียวกัน จากการศึกษาของนิชา คำสิงห์ สามารถจัดรูปแบบได้ถึง 11 รูปแบบ (นิชา คำสิงห์, 2561, น. 124-125) แต่ผู้วิจัยเห็นว่าบางรูปแบบมีลักษณะย่อยที่สามารถรวมกลุ่มกันได้ จึงสามารถจัดรูปแบบแผนผังได้เป็น 4 รูปแบบใหญ่ ได้แก่ (ภาพที่ 47)



ภาพที่ 47 รูปแบบอาคารโบราณสถานขนาดเล็กในพื้นที่เมืองใน

รูปแบบที่ 1 อาคารในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส พบจำนวน 21 หลัง โดยสามารถแบ่งเป็น 2 รูปแบบย่อย ได้แก่ 1.1 อาคารที่บตันไม่สามารถเข้าไปใช้พื้นที่ได้ อาจเป็นเจดีย์หรือฐานอาคารอื่น ๆ และ 1.2 อาคารที่มีช่องทางเข้าไปใช้พื้นที่ด้านในได้ อาจเป็นมณฑปหรือฐานอาคารโถงอื่น ๆ ซึ่งสามารถกำหนดทิศทางของโบราณสถานได้

รูปแบบที่ 2 อาคารในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า พบมากที่สุดจำนวน 30 หลัง โดยสามารถแบ่งเป็น 2 รูปแบบย่อย ได้แก่ 2.1 อาคารที่บตันไม่สามารถเข้าไปใช้พื้นที่ได้หรือเหลือเพียงแค่ส่วนฐาน และ 2.2 อาคารที่มีช่องทางเข้าไปใช้พื้นที่ด้านในได้ โดยที่ฐานอาคารบางหลังยังมีอาคารโถงตั้งอยู่ด้านบนอีกชั้นหนึ่งอาจเป็นมณฑปหรือฐานอาคารโถงอื่น ๆ ซึ่งสามารถกำหนดทิศทางของโบราณสถานได้

รูปแบบที่ 3 อาคารในผังแปดเหลี่ยมตั้งอยู่บนผังกลม พบเพียงหลังเดียวเป็นฐานเจดีย์ที่เคยพบบริเวณโบราณสถานเขาค้างในและเขาค้างนอกมาก่อนแล้ว (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2558, น. 151-154) รวมถึงพบที่เมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และเมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี ด้วยเช่นกัน แต่เป็นโบราณสถานในผังแปดเหลี่ยมที่มีการยกเก็จซับซ้อนกว่ามาก (ภัทรพงษ์ เก่าเงิน, 2545, น. 55; สมศักดิ์ รัตนกุล, 2535, น. 55)

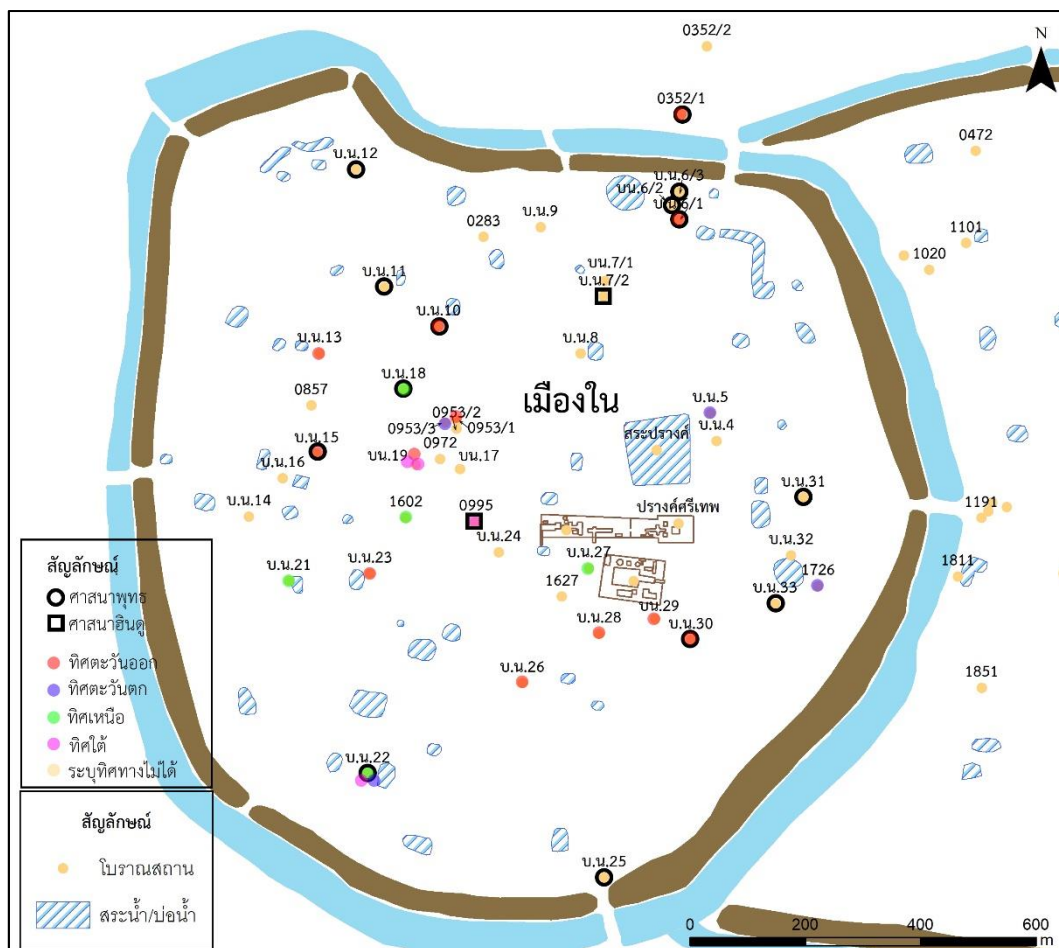
รูปแบบที่ 4 อาคารในผังกากบาท พบจำนวน 3 หลัง ปรากฏเป็นผังกากบาทตามรูปแบบย่อยที่ 4.1 และแบบรูปตัว T ในอักษรโรมัน ตามรูปแบบย่อยที่ 4.2 อาคารประเภทนี้คงเป็นชานชาลาที่ต่อยื่นออกมาจากอาคารอื่น คล้ายกับชานชาลาของปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้อง แต่คงไม่สามารถกล่าวได้อย่างชัดเจนว่ามีอายุร่วมสมัยกัน

ฐานอาคารบางหลังมีการเว้นช่องว่างเล็ก ๆ เรียงไปตามแนวท้องไม้ หรือเป็นลักษณะของการเจาะช่องที่พบมากในโบราณสถานสมัยทวารวดี เพื่อประดับประดากรรมดินเผาหรือปูนปั้น (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, น. 112) แต่น่าสังเกตว่าแผนผังของโบราณสถานขนาดเล็กของเมืองในไม่ปรากฏผังยกเก็จที่ชัดเจนเลย แม้ว่าจะมีร่องรอยการยกเก็จที่โบราณสถานบน.22 แต่ก็ก็เป็นเพียงการยกส่วนกลางของผนังแต่ละด้านออกมาเท่านั้น หรือการยกเก็จเป็นซุ้มเล็กจำนวน 3 ซุ้มของโบราณสถานบน.10 ก็เป็นร่องรอยที่ไม่ชัดเจนเช่นกัน ดังนั้นผังยกเก็จจึงพบแค่โบราณสถานสำคัญคือ เขาค้างในและเขาค้างนอก รวมถึงเจดีย์บริวารของโบราณสถานเขาค้างนอก จึงอาจกล่าวในเบื้องต้นได้เพียงว่ามีรูปแบบที่แตกต่างกัน แต่คงไม่สามารถใช้เป็นเกณฑ์ในการกำหนดอายุสมัยได้ เนื่องจากสภาพของโบราณสถานขนาดเล็กพังทลายไปมากหรือบูรณะจนไม่อาจจะระบุเค้าโครงเดิมได้ชัดเจนนัก

เมื่อพิจารณาในเรื่องทิศทางพบว่ามิโบรมสถานขนาดเล็กที่สามารถกำหนดทิศทางได้ทั้งสิ้น 28 หลัง โดยแบ่งเป็นทิศตะวันออกจำนวน 15 หลัง ทิศตะวันตกจำนวน 4 หลัง ทิศเหนือจำนวน 5 หลัง และทิศใต้จำนวน 4 หลัง แต่กระนั้นก็ไม่สามารถใช้ทิศทางเป็นเกณฑ์ในการกำหนดอายุหรือกำหนดว่าเป็นอาคารของศาสนาใดได้ (ในกรณีที่เป็นศาสนสถาน) ดังที่พบความแตกต่างของทิศทางอย่างชัดเจนในโบรมสถานสำคัญ เนื่องจากสภาพอาคารที่พังทลายไปมาก ทำให้ไม่สามารถวิเคราะห์และตีความจากโบรมสถานได้โดยตรง

แม้กระนั้นหากพิจารณาจากโบรมวัตถุที่พบร่วมกับโบรมสถาน ระบุได้ว่ามีเพียง 12 หลัง เท่านั้นที่เป็นศาสนสถาน โดยพบหลักฐานของพุทธศาสนาจากโบรมสถานจำนวน 8 หลัง เช่น พระพิมพ์ดินเผา ชิ้นส่วนพระพุทธรูป ใบเสมา ส่วนอีก 2 หลังพบหลักฐานของศาสนาฮินดูคือ ชิ้นส่วนพระกรของเทวรูปและประติมากรรมพระคเณศ และอีก 2 หลังพบเพียงฐานประติมากรรมเท่านั้น จึงไม่สามารถระบุศาสนาที่ชัดเจนได้

นอกจากนี้ยังปรากฏการปักหลักหินบะชอลต์ล้อมรอบโบรมสถานด้วยจำนวนที่แตกต่างกัน หลักหินเหล่านี้คงทำหน้าที่เป็นเสมาหรือหลักเขตที่ปักล้อมรอบพุทธสถาน แม้ว่าจะไม่ใช่รูปทรงตามแบบแผนของใบเสมาก็ตาม รวมถึงโบรมสถานอีกหลังหนึ่งที่มีผังเป็นรูปแปดเหลี่ยมคล้ายกับเจดีย์บริวารของเขาค้างในและเขาค้างนอก จึงอาจอนุมานได้ด้วยว่าเป็นของพุทธศาสนา ดังนั้นสามารถสรุปได้ว่าโบรมสถานขนาดเล็กในพื้นที่เมืองในเป็นศาสนสถานของพุทธศาสนาจำนวน 14 หลัง (บางหลังปรากฏทั้งหลักหินเสมาและโบรมวัตถุเนื่องในพุทธศาสนา) และศาสนาฮินดูจำนวน 1 หลัง (ภาพที่ 48)



ภาพที่ 48 ทิศทางและประเภทของศาสนสถานพื้นที่เมืองใน (เท่าที่สามารถจัดจำแนกได้)

ข้อมูลที่น่าสนใจจากโบราณสถานหลังหนึ่งคือ โบราณสถาน 0352/1 (ภาพที่ 47) ซึ่งเป็นกลุ่มอาคาร 4 หลัง จากการขุดศึกษาสันนิษฐานว่ามีการสร้าง 2 ระยะเวลา ในสมัยแรกสร้างเป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนา ประกอบด้วยอาคารมณฑปและแท่นประดิษฐานพระพุทธรูป ต่อมาจึงสร้างอาคารเพิ่มเติม และดัดแปลงมณฑปให้มีรางโสมสูตรทั้ง 3 ด้านยกเว้นด้านทิศตะวันออกที่เป็นทางเข้าสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นการปรับเปลี่ยนจากอาคารของพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีไปเป็นอาคารของศาสนาฮินดูในสมัยเขมรโบราณ (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2539, น. 12-13) ซึ่งหากเป็นไปได้ตามข้อสันนิษฐานนี้จริง แสดงให้เห็นว่าอาคารศาสนสถานขนาดเล็กบางหลังอาจมีการปรับเปลี่ยนศาสนาตามแต่ละช่วงเวลาด้วยเช่นกัน

ควรต้องกล่าวด้วยว่าผลจากการขุดศึกษาโบราณสถานบ.น.33 นอกจากจะพบชิ้นส่วนพระพุทธรูป ยังได้พบร่องรอยโลหะกรรมที่ชัดเจนมากที่สุดที่เคยพบในพื้นที่เมืองศรีเทพ โดยพบทั้งร่องรอยเตาถลุงที่ขุดตัดชั้นศิลาแลงเป็นหลุมเตาและหลุมดักตะกั่ว รวมทั้งพบตะกั่วโลหะเป็น

น้ำหนักรวมกว่า 15 กิโลกรัม จากคุณลักษณะของตะกรันที่พบคงมีการถลุงทั้งทองแดงและเหล็ก นอกจากนี้ยังพบเบ้าดินเผาจำนวนมากที่มีร่องรอยอุณหภูมิความร้อนสูงที่ก้น แสดงให้เห็นว่ามีกระบวนการหลอมโลหะหรือหล่อก้อนโลหะขนาดเล็กด้วย (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2537c, น. 34-52) ดังนั้นโบราณสถานขนาดเล็กบางหลังนอกจากจะเป็นศาสนสถานแล้ว ในอาณาบริเวณยังปรากฏกิจกรรมอื่น ๆ ด้วย เช่น กิจกรรมการอยู่อาศัย ดังที่ได้พบเศษภาชนะดินเผา ลูกปัด ขวานหินขัด เครื่องมือเหล็ก อันเป็นวัตถุสามัญในการดำรงชีวิตประจำวัน และกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับโลหกรรม ตามที่ได้กล่าวไปแล้ว

สำหรับพื้นที่เมืองนอกนั้น ผลจากการขุดศึกษาเนินโบราณสถานจำนวน 13 เนิน พบร่องรอยโบราณสถานจำนวน 12 หลัง แต่เกือบทั้งหมดเป็นโบราณสถานที่ถูกขุดทำลายไปมาก ทำให้ไม่ปรากฏลักษณะอาคารที่ชัดเจนเลย น่าสังเกตว่าพบโบราณวัตถุของศาสนาฮินดูคือ ชิ้นส่วนศิวลึงค์ จากโบราณสถานจำนวน 2 หลัง และไม่ปรากฏหลักฐานของพุทธศาสนา แต่ก็ยังไม่อาจจะระบุได้อย่างชัดเจนว่าศาสนาฮินดูเข้ามาใช้เฉพาะพื้นที่เมืองนอกหรือไม่ นอกจากนี้ข้อมูลสำคัญที่ได้จากการขุดศึกษาโบราณสถานเมืองนอกหมายเลข 1907 เมื่อปี 2560 แสดงให้เห็นว่าแม้ผลการขุดศึกษาจะพบเพียงแนวอาคารที่ถูกทำลายไปเกือบหมด แต่เมื่อนำตัวอย่างตะกอนดินไปหาอายุทางวิทยาศาสตร์ด้วยวิธีเรืองแสงความร้อน (Thermo luminescence Dating) สามารถสรุปได้ว่าโบราณสถานหลังนี้สร้างขึ้นเมื่อราว $1,357 \pm 88$ ปีมาแล้ว (กฤษณ์ วันอินทร์, 2560, น. 17) หรืออยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ถือเป็นกำหนดยุคโบราณสถานขนาดเล็กของเมืองศรีเทพเพียงแห่งเดียวในปัจจุบัน

อย่างไรก็ดีต้องยอมรับว่าข้อมูลจากโบราณสถานขนาดเล็กของเมืองศรีเทพยังมีค่อนข้างจำกัด แม้ว่าจะดำเนินการขุดศึกษาไปมากแล้วก็ตาม แต่โบราณสถานบางส่วนกลับไม่มีข้อมูลโบราณวัตถุหรือการวิเคราะห์ในแง่มุมอื่น ๆ ทำให้การแปลความโดยใช้โบราณสถานขนาดเล็กจำเป็นต้องใช้ความระมัดระวังอย่างมาก แต่กระนั้นผู้วิจัยคิดเห็นว่าตำแหน่งการกระจายตัวของโบราณสถานขนาดเล็กนั้นเป็นข้อมูลที่เที่ยงตรงในตัวเองอยู่แล้ว เนื่องจากยังคงอยู่ในตำแหน่งเดิมตั้งแต่อดีต หากนำมาวิเคราะห์ร่วมกับคุณลักษณะอื่น ๆ อาจทำให้สามารถเห็นรูปแบบบางประการได้

จากแผนผังที่ 6 และ 7 จะเห็นได้ว่าตำแหน่งการกระจายตัวของโบราณสถานขนาดเล็กระหว่างเมืองในและเมืองนอกค่อนข้างแตกต่างกัน กล่าวคือโบราณสถานขนาดเล็กในพื้นที่เมืองในจะกระจายตัวอย่างอิสระครอบคลุมพื้นที่เกือบทั่วทั้งเมือง ในขณะที่โบราณสถานขนาดเล็กในพื้นที่เมืองนอกกลับกระจุกตัวเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ จำนวน 3 กลุ่ม เมื่อพิจารณาร่วมกับตำแหน่งของสระน้ำก็จะเห็นอีกว่าการกระจายตัวเป็นไปในรูปแบบที่คล้ายกัน ดังนั้นอาจเป็นไปได้ว่าทั้งโบราณสถานขนาดเล็กและ

สระน้ำในพื้นที่เมืองในสร้างขึ้นเพื่อรองรับชุมชนที่กระจายตัวอยู่ทั่วทั้งเมืองในและน่าจะมีการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่น อาจอนุมานได้ว่าตำแหน่งของโบราณสถานขนาดเล็กเป็นตำแหน่งของกลุ่มบ้านเรือนในพื้นที่เมืองในได้ด้วย ในขณะที่การกระจายตัวของโบราณสถานขนาดเล็กและสระน้ำของพื้นที่เมืองนอกดูเหมือนว่าจะไม่สอดคล้องกันเท่าใดนัก อาจเป็นเพราะว่าพื้นที่เมืองนอกไม่ได้มีการอยู่อาศัยหนาแน่นเหมือนพื้นที่เมืองในและกำหนดให้เป็นพื้นที่สร้างโบราณสถานโดยเฉพาะก็เป็นได้ อย่างไรก็ตามในประเด็นนี้ จะวิเคราะห์ร่วมกับหลักฐานทางโบราณคดีและผลการขุดค้นพื้นที่เมืองนอกอีกครั้งหนึ่ง

3.2.4 โบราณสถานเกี่ยวกับการจัดการน้ำ

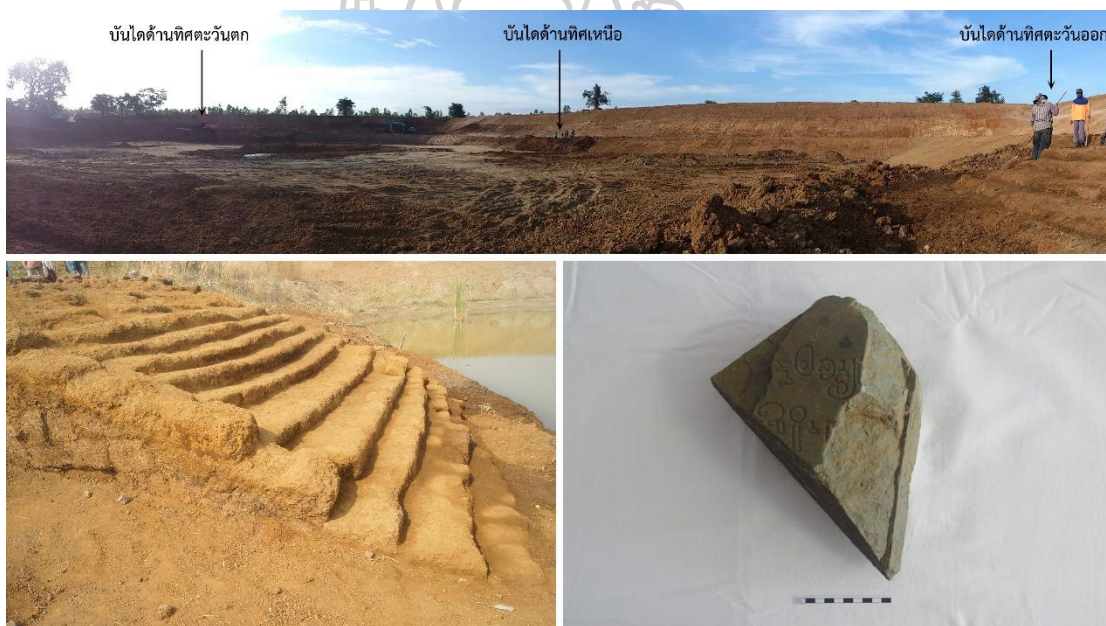
ด้วยเหตุที่พื้นที่เมืองศรีเทพทั้งภายในเมืองและนอกเมืองได้รับการสงวนรักษาไว้อย่างทันท่วงทีโดยกรมศิลปากรและการที่กลุ่มประชากรในพื้นที่เพิ่งจะเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ ทำให้ในปัจจุบันโบราณสถานเกี่ยวกับการจัดการน้ำของเมืองศรีเทพยังคงสภาพค่อนข้างสมบูรณ์และเหลือร่องรอยให้สามารถศึกษาอีกมาก โดยสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ประเภท ดังนี้

3.2.4.1 สระน้ำ

พื้นที่เมืองในพบสระน้ำขนาดเล็กกระจายตัวอยู่ทั่วทั้งเมืองประมาณ 50 สระ โดยมีสระปรางค์เป็นสระน้ำขนาดใหญ่ตั้งอยู่กลางเมืองหนึ่งสระ ส่วนพื้นที่เมืองนอกปรากฏสระน้ำขนาดเล็กประมาณ 20 สระ และสระขวัญเป็นสระขนาดใหญ่ตั้งอยู่กลางเมืองอีกหนึ่งสระ นอกเมืองก็ปรากฏสระน้ำขนาดใหญ่อีก 2 สระ คือ สระแก้วที่ตั้งอยู่ตรงข้ามกับสระขวัญ และสระปรือที่ตั้งอยู่บริเวณโบราณสถานเขาค้างนอก น่าสังเกตว่าสระน้ำขนาดใหญ่เกือบทั้งหมดยกเว้นสระปรางค์ในพื้นที่เมืองใน สร้างโดยการขุดสระและนำมูลดินมาถมเป็นคันขอบสระ ซึ่งแตกต่างจากสระน้ำขนาดเล็กที่ไม่ปรากฏลักษณะเช่นนี้เลย (ภาพที่ 26)

สระน้ำขนาดเล็กคงเป็นระบบกักเก็บน้ำแบบแรกในพื้นที่เมืองศรีเทพ เนื่องจากไม่ต้องใช้แรงงานในการก่อสร้างจำนวนมากนัก จึงสามารถขุดขึ้นได้โดยง่ายในชุมชนหรือพื้นที่ศาสนสถาน ต่อมาเมื่อจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้นจึงต้องขุดสระน้ำขนาดใหญ่เพื่อรองรับการขยายตัวของประชากร ดังนั้นระบบการจัดการน้ำด้วยสระน้ำน่าจะเป็นไปในลักษณะของการขุดสระน้ำขนาดใหญ่ไว้บริเวณกลางพื้นที่เพื่อการจัดสรรน้ำได้สะดวกครอบคลุมพื้นที่เป็นบริเวณกว้าง และขุดสระขนาดเล็กกระจายไปตามพื้นที่ชุมชน ซึ่งน่าจะสัมพันธ์กับการกระจายตัวของโบราณสถานขนาดเล็กตามที่ได้ตั้งข้อสังเกตไว้แล้วข้างต้น

เมื่อเร็ว ๆ นี้ผลจากโครงการขุดลอกสระแก้วของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพในปี 2555 ได้เผยให้เห็นแนวบันไดศิลาแลงทางลงสระทั้ง 4 ด้าน และพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนหนึ่ง เช่น ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา เครื่องเคลือบแบบเขมรและสุโขทัย แท่นหินบด แท่งหินบะซอลต์ขนาดใหญ่ (ข้อมูลจากการสำรวจและจัดจำแนกโบราณวัตถุเบื้องต้นโดยผู้วิจัยในช่วงดำเนินการเมื่อปี 2555) แต่ที่สำคัญคือการพบชิ้นส่วนจารึกเมืองศรีเทพ 5 ที่กล่าวถึง “โยคี” หรือนักบวช (กรมศิลปากร, 2559b, น. 228-230) จึงเป็นไปได้ว่าสระแก้วขุดขึ้นเพื่อใช้เป็นสระน้ำประจำศาสนสถานที่ตั้งอยู่ใกล้เคียง คือ กลุ่มโบราณสถานเขาค้างสระแก้ว (ยังไม่ได้ขุดค้นทางโบราณคดี) หรืออาจเป็นสระน้ำที่มีฐานะสูงกว่าสระอื่นที่ไม่ปรากฏแนวบันไดหรือโครงสร้างลักษณะนี้ ดังที่ในปัจจุบันยังคงถูกกำหนดให้เป็นหนึ่งในสระที่ใช้ตักน้ำในพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาของทางราชการด้วย (ภาพที่ 49)



ภาพที่ 49 สระแก้วหลังการขุดลอกเมื่อปี 2555 (บน) ปรากฏแนวบันไดศิลาแลง (ซ้ายล่าง) และจารึกเมืองศรีเทพ 5 (ขวาล่าง)

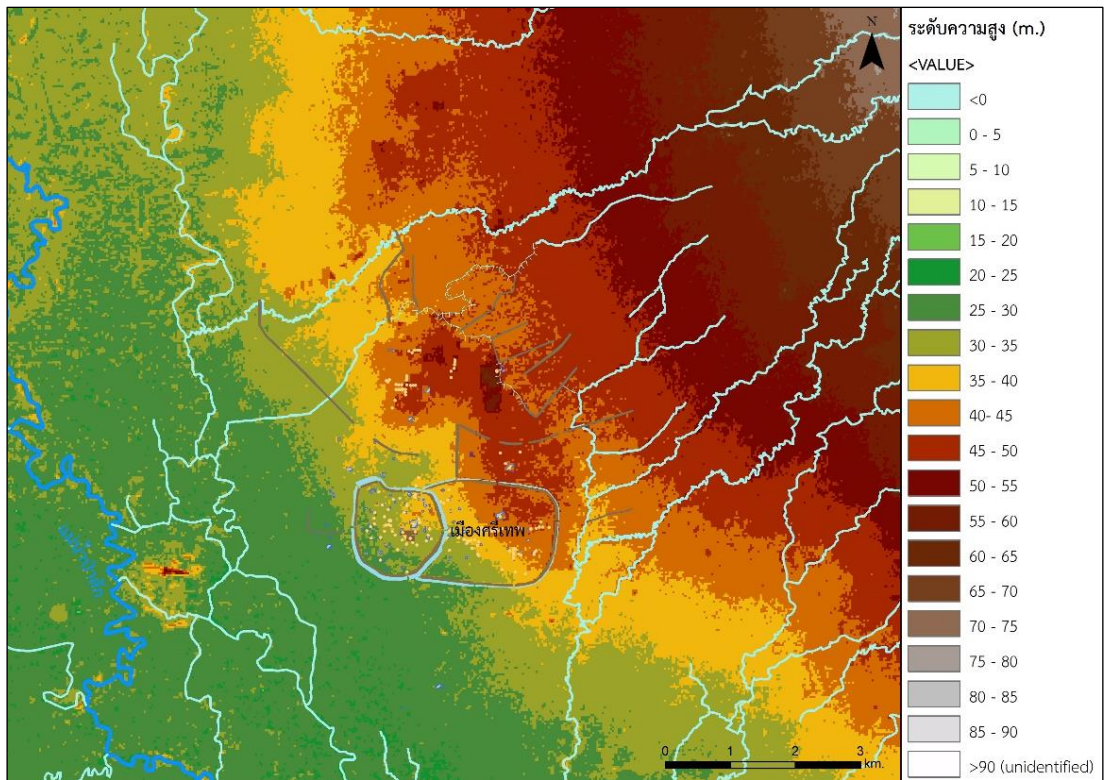
การขุดลอกสระแก้วและสระขวัญเมื่อปี 2555 ไม่ปรากฏช่องทางน้ำเข้า - ออกจากสระเลย โดยแนวขอบสระทั้งสี่ด้านยกขึ้นมาปิดล้อมโดยสมบูรณ์ (แต่หลังการขุดลอกได้กำหนดให้ทำช่องทางน้ำเข้า - ออกด้วย เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการกักเก็บน้ำ) ดังนั้นระบบสระน้ำทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ในพื้นที่เมืองศรีเทพ จึงเป็นระบบการกักเก็บน้ำผิวดินจากน้ำฝนโดยตรง แต่ก็พบสระน้ำที่ไม่ปรากฏแนวคันขอบสระหลายแห่งที่สามารถกักเก็บน้ำไหลบ่าบนผิวดินได้ด้วยเช่นกัน

3.2.4.2 คูน้ำคันดิน

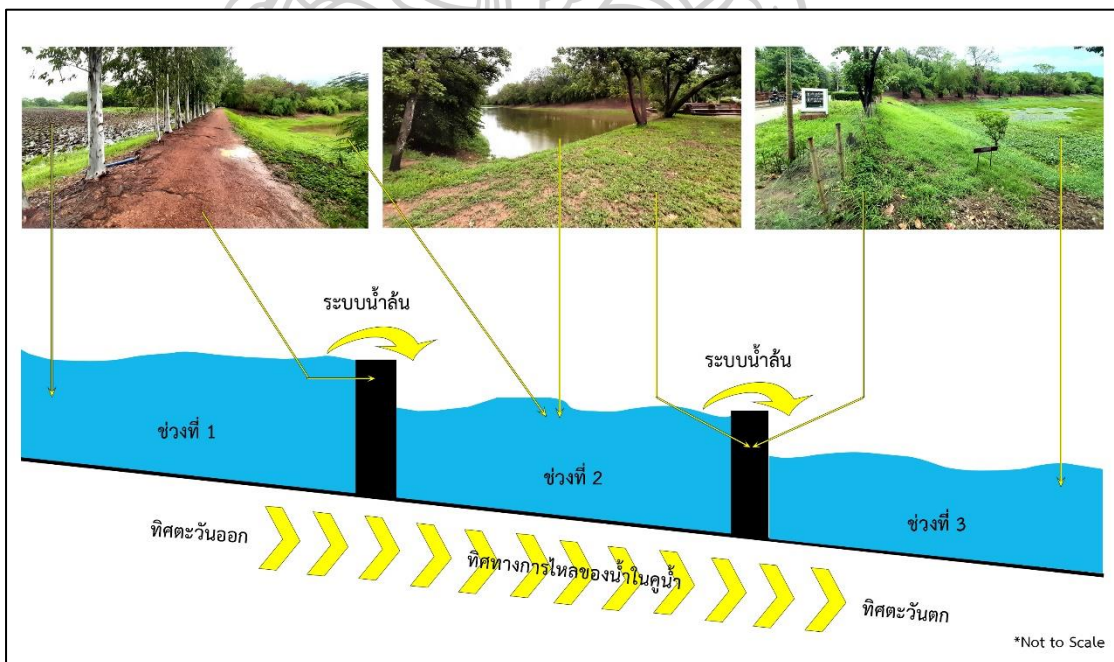
ในปัจจุบันคูน้ำคันดินของเมืองศรีเทพยังคงมีความสมบูรณ์อยู่มาก เนื่องจากยังคงใช้เป็นแหล่งน้ำหลักในการอุปโภคบริโภค ตลอดจนการทำเกษตรกรรมของประชาชนในพื้นที่ จึงมีการสงวนรักษาเป็นอย่างดี คูน้ำของเมืองศรีเทพผ่านการขุดลอกมาแล้วหลายครั้ง โดยครั้งสำคัญคือการขุดลอกในปี 2543 แสดงให้เห็นว่าคูน้ำของเมืองในและเมืองนอกมีโครงสร้างแตกต่างกัน โดยคูน้ำของเมืองในจะขุดตัดชั้นศิลาแลงธรรมชาติออกจนหมด แต่คูน้ำของเมืองนอกจะเหลือชั้นศิลาแลงธรรมชาติไว้เป็นขอบของคูน้ำเกือบตลอดทั้งแนว (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2543, น. 35) ซึ่งเป็นการแตกต่างทางคุณลักษณะที่น่าสนใจว่าจะเกี่ยวข้องกับลำดับการเกิดขึ้นของเมืองในและเมืองนอกหรือไม่ อย่างไรก็ตามการขุดตรวจคันดินของเมืองในเมื่อปี 2559 ก็บอกได้แต่เพียงว่าบริเวณคันดินมีร่องรอยการอยู่อาศัยอย่างเบาบาง ก่อนที่คูน้ำคันดินจะสร้างขึ้นในสมัยทวารวดีเท่านั้น (สุริยาสุดสวาท, 2561, น. 52)

การจัดการน้ำด้วยคูน้ำคันดินของเมืองศรีเทพค่อนข้างมีความพิเศษตรงที่นอกจากจะสร้างขึ้นเพื่อกักเก็บน้ำแล้ว ยังต้องแก้ปัญหาความลาดเอียงของพื้นที่อีกด้วย ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่าตัวเมืองตั้งอยู่บนที่ราบที่มีความลาดเอียงจากแนวภูเขาสูงทางด้านทิศตะวันออกไปสู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำป่าสักทางด้านทิศตะวันตก (ภาพที่ 50) ความลาดเอียงของพื้นที่จึงน่าจะเป็นปัญหาสำคัญของการกักเก็บน้ำ จึงได้มีการแก้ปัญหาด้วยการสร้างแนวคันดินบังคับน้ำส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งคือการดัดแปลงคูน้ำคันดินให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่

จากการลงพื้นที่สำรวจพบว่าเมืองศรีเทพได้มีการแก้ปัญหาความลาดเอียงของพื้นที่ด้วยการแบ่งคูน้ำคันดินออกเป็นช่วง ๆ ไม่เชื่อมต่อกันทั้งตลอดแนว จริงอยู่ที่จุดประสงค์ของการแบ่งช่วงคูน้ำคันดินคงเพราะใช้เป็นเส้นทางสัญจรเข้า-ออกเมือง แต่อีกหน้าที่หนึ่งคือ การเก็บสะสมน้ำไว้ตามคูน้ำที่ขาดเป็นช่วงนี้ด้วยเช่นกัน โดยมีการยกคันดินที่เป็นทางเข้า-ออกกั้นน้ำแต่ละช่วงและใช้ระบบน้ำล้นในการผันน้ำจากช่วงที่สูงไปยังช่วงที่อยู่ต่ำกว่า ซึ่งจะสามารถช่วยแก้ปัญหาน้ำไหลเร็วไปยังพื้นที่ต่ำกว่าได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ สุรพล นาละพินธุ (การสัมภาษณ์, 14 มิถุนายน 2556) เคยให้ข้อคิดเห็นกับผู้วิจัยว่า ผลพลอยได้จากระบบน้ำล้นของคูน้ำทำให้สามารถรองของเสีย เช่น วัชพืช ฟุ่น โคลน ในขั้นต้นได้เป็นอย่างดี ส่งผลให้น้ำที่ไหลพัดพาตะกอนดินจากที่สูงกว่ามายังคูน้ำที่ต่ำ ระบายตามระดับคูน้ำที่ลดหลั่นกัน จนสามารถใช้อุปโภคบริโภคได้ในช่วงที่เหมาะสม ซึ่งควรจะเป็นช่วงคูน้ำที่อยู่ทางด้านทิศตะวันตกของเมืองใน อันเป็นช่วงคูน้ำที่อยู่ในระดับต่ำที่สุดของเมืองศรีเทพ (ภาพที่ 51)



ภาพที่ 50 ระดับความลาดเอียงของพื้นที่เมืองศรีเทพ



ภาพที่ 51 แบบจำลองระบบจัดการน้ำของคูน้ำคันดิน บริเวณด้านทิศตะวันตกของเมืองใน

จากภาพที่ 50 จะเห็นได้ว่าระดับน้ำในแต่ละช่วงคุน้ำมีความแตกต่างกันประมาณ 2 – 3 เมตร ถ้าหากไม่มีการแบ่งช่วงคุน้ำจะทำให้น้ำไหลลงไปรวมอยู่ที่บริเวณคุน้ำด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้อย่างรวดเร็ว และล้นออกไปจากคุน้ำจนไม่สามารถกักเก็บน้ำไว้ใช้ได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ นอกจากนี้การแบ่งช่วงคุน้ำยังเป็นการปรับระดับน้ำในแต่ละช่วงมีความใกล้เคียงกันมากขึ้น ทำให้สะดวกต่อการผันน้ำไปใช้งานด้านอื่น ๆ ต่อไป

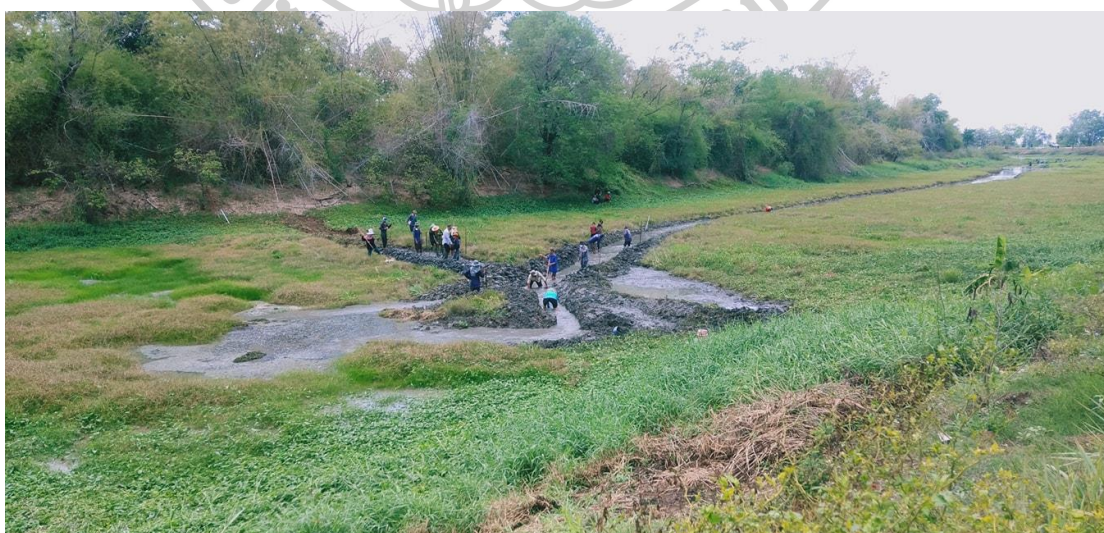
ลักษณะคุน้ำที่ขาดเป็นช่วงนี้ อาจเทียบได้กับคุน้ำของเมืองนครจำปาศรี จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งบูรโน ดาแซงส์ ศึกษาแล้วว่าเป็นคุน้ำที่ไม่ต่อเนื่องเช่นเดียวกัน กล่าวคือ มีลักษณะเป็นสระน้ำหลายสระที่ต่อเนื่องกันตามแนวยาว โดยมีคันดินตัดขวางเป็นระยะ ทำให้สามารถส่งน้ำไปตามแนวสระน้ำเพื่อกักเก็บและแจกจ่ายน้ำไปยังชุมชนและพื้นที่เกษตรรอบเมืองได้อย่างทั่วถึง นอกจากนี้การที่เมืองนครจำปาศรีมีความลาดเอียงจากทิศเหนือไปยังทิศใต้ คุน้ำทางด้านทิศเหนือจึงเป็นจุดรับน้ำที่ไหลหลากจากที่ราบตอนเหนือของเมือง และกระจายไปตามแนวคุน้ำลงสู่ทิศใต้ ในช่วงเวลาที่คุน้ำด้านทิศเหนือแห้งลงจากระดับที่อยู่สูงกว่า คุน้ำด้านทิศใต้ยังคงมีน้ำกักเก็บไว้อยู่ และยังสามารถทำน่าน้ำลดในพื้นที่คุน้ำด้านทิศเหนือได้อีกด้วย ทั้งนี้ คุน้ำของเมืองนครจำปาศรีคงใช้ประโยชน์ในด้านการชลประทานเป็นหลักมากกว่าการใช้เพื่อป้องกันเมือง (บูรโน ดาแซงส์, 2538, น. 48-49) (ภาพที่ 52)



ภาพที่ 52 แผนผังเมืองนครจำปาศรี และบริเวณใกล้เคียง ดัดแปลงจาก: (บูรโน ดาแซงส์, 2538, น. 56, รูปที่ 2)

ที่ผ่านมาเคยมีการตั้งสมมติฐานเกี่ยวกับการสร้างคูน้ำคันดินโดยยึดแบบจำลองการบริโภคและผลผลิตข้าวในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางที่อยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกับเมืองศรีเทพ โดยสรุปว่าพื้นที่เพาะปลูกและปริมาณข้าวของเมืองศรีเทพสามารถรองรับประชากรในเขตเมืองนี้ได้ 2,687 คน (ไม่นับรวมพื้นที่เมืองนอก เนื่องจากปรากฏหลักฐานการอยู่อาศัยเบาบางมาก) ถ้าหากใช้ประชากรจำนวนนี้ขุดคูน้ำคันดินของเมืองในอย่างต่อเนื่องจะใช้เวลาประมาณ 531 วัน ส่วนเมืองนอกใช้เวลาประมาณ 413 วันจึงแล้วเสร็จ (กองบรรณาธิการวารสารเมืองโบราณ, 2532, น. 27-28) อย่างไรก็ตามสมมติฐานนี้คงต้องพิจารณาให้ถ่วงถี่อีกครั้ง เนื่องจากเป็นไปได้ที่แรงงานจากประชากรทั้งหมดจะทำงานเต็มเวลาโดยไม่มีปัจจัยอื่นมาแทรกแซง จึงน่าจะส่งผลให้เวลาในการก่อสร้างถูกขยายออกไป

แต่ทั้งนี้ข้อมูลประชากรในปัจจุบันระบุว่าชุมชนบ้านบึงนาจานที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงเมืองศรีเทพมีประชากรทั้งสิ้นประมาณ 2,528 คน (องค์การบริหารส่วนตำบลศรีเทพ, 2557) และใช้น้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคจากคูน้ำของเมืองใน จากการสังเกตการณ์ของผู้วิจัยพบว่าในช่วงตั้งแต่ปี 2555 – 2563 ชุมชนเหล่านี้จะเริ่มขาดแคลนน้ำในฤดูแล้งเป็นประจำทุกปี (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพต้องออกข้อบังคับห้ามใช้น้ำเพื่อการเกษตรนอกฤดูกาลทุกปี) โดยในปี 2563 เป็นปีที่ขาดแคลนน้ำอย่างหนักจนคูน้ำบางส่วนแห้งขอด (ภาพที่ 53) อาจแสดงให้เห็นว่าจำนวนประชากรที่คูน้ำเมืองในสามารถจัดสรรได้อย่างเหมาะสมต่อปีไม่ควรเกิน 2,500 คนดังที่ปรากฏในปัจจุบัน ซึ่งใกล้เคียงกับจำนวนประชากรของสมมติฐานข้างต้นอยู่บ้าง แต่ก็ต้องมีการตรวจสอบกับแบบจำลองอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน



ภาพที่ 53 การขาดลอกทางน้ำในคูน้ำด้านทิศตะวันตกที่แห้งขอด ช่วงเดือนมิถุนายนปี 2563
ที่มา: เกรียงไกร ปานสีทอง

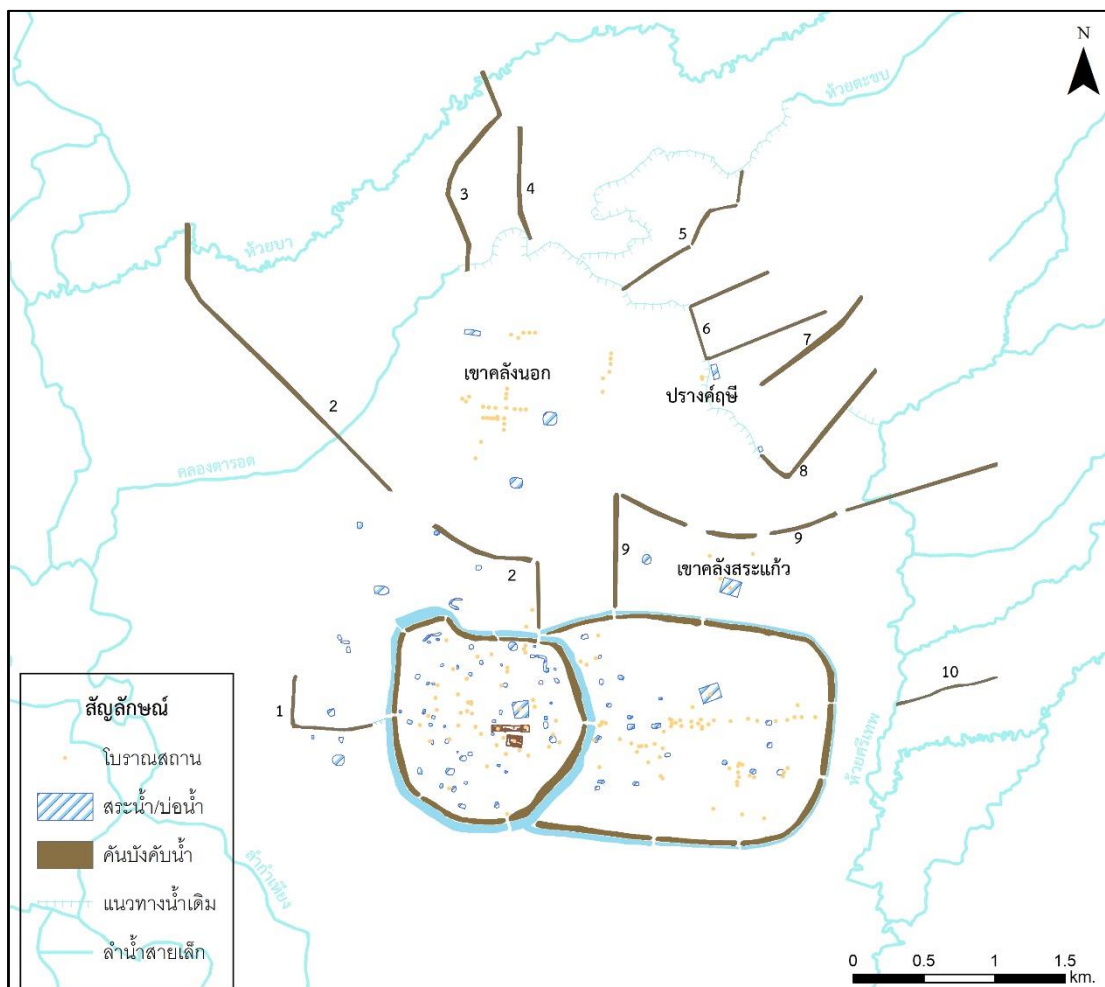
เคยมีข้อมูลว่าสภาพพื้นที่รอบเมืองศรีเทพในอดีตประสบปัญหาจากน้ำท่วมขังเป็นประจำทุกปีในฤดูฝน (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2538a, น. 20) สอดคล้องกับการสัมภาษณ์นางเอียน อินันนุช อายุ 79 ปี (การสัมภาษณ์, 26 พฤษภาคม 2563) ราษฎรที่เกิดและตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กับคูน้ำของเมืองในด้านทิศตะวันตก ผู้ให้ข้อมูลว่าเมื่อ 30 – 40 ปีมาแล้วก่อนที่จะมีการสร้างระบบระบายน้ำที่ได้มาตรฐานและถมบ้านเรือนให้สูงเหมือนในปัจจุบัน เมื่อถึงช่วงฤดูฝนน้ำที่มาจากภูเขาสูงด้านทิศตะวันออกจะไหลหลากอย่างรวดเร็วผ่านเมืองศรีเทพไปสมทบกับน้ำที่เอ่อล้นจากแม่น้ำป่าสักทำให้เกิดน้ำท่วมขังด้านนอกเมืองศรีเทพเป็นระยะเวลา 1 – 2 เดือน จนต้องใช้เรือเป็นพาหนะในการติดต่อสัญจรกับตัวอำเภอที่อยู่ไกลออกไป ตลอดจนสามารถพบสัตว์น้ำบางประเภท เช่น จระเข้ ฝูงขนาดใหญ่ ที่ไม่เคยพบเป็นปกติในแหล่งน้ำธรรมชาติ แต่พื้นที่ในเขตคูน้ำคันดินกลับไม่ประสบปัญหาน้ำท่วม เนื่องจากเป็นพื้นที่สูงกว่าบริเวณนอกเมือง อีกทั้งคูน้ำคันดินได้ระบายและป้องกันน้ำไม่ให้เข้าท่วมขังภายในเมือง ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่าคูน้ำคันดินของเมืองศรีเทพทำหน้าที่ทั้งกักเก็บน้ำและป้องกันน้ำท่วมในฤดูฝนไปพร้อมกันด้วย

ควรกล่าวด้วยว่าบนคันดินด้านทิศตะวันออกของเมืองในปรากฏแนวกำแพงศิลาแลงและอิฐวางตัวตามแนวทิศเหนือ-ใต้ ความยาวประมาณ 140 เมตร ความกว้างประมาณ 1- 1.2 เมตร โดยพบโบราณวัตถุร่วมด้วย ได้แก่ หัวเสาตั้งธรรมจักรมีจารึก (จารึกหัวเสาพนัสนิธิ) และชิ้นส่วนธรรมจักร ในเบื้องต้นสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยทวารวดีตามโบราณวัตถุที่พบ (สถาพร เทียงธรรม, 2540, น. 123-125) ทั้งนี้ การก่อกำแพงอย่างมั่นคงขึ้นบนคันดินเป็นลักษณะที่ยังไม่เคยพบอย่างชัดเจนที่ใดมาก่อนในเมืองคูน้ำคันดินช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 แม้ว่าอาจจะเคยมีการกล่าวถึงป้อมปราการศิลาแลงที่คันดินเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ, 2556, น. 305) แต่อาจเป็นเพียงข้อสันนิษฐานหรือไม่ก็พังทลายจนไม่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน

3.2.4.3 คันดินบังคับน้ำ

นอกจากสระน้ำและคูน้ำคันดินที่เป็นระบบชลประทานหลักของเมืองศรีเทพแล้ว บริเวณพื้นที่นอกเมืองยังปรากฏร่องรอยของคันดินบังคับน้ำอีกหลายแห่ง อันที่จริงแล้วคันดินเหล่านี้ปรากฏร่องรอยให้เห็นน้อยมากหรือเปลี่ยนสภาพไปเป็นถนนแล้วในปัจจุบัน แต่หากวิเคราะห์จากภาพถ่ายทางอากาศเก่าสุดปี 2496 จะเห็นได้ว่าในช่วงเวลานั้นคันดินเหล่านี้ยังคงสมบูรณ์อยู่มาก โดยมีลักษณะเป็นคันดินทอดตัวยาวไปในทิศทางต่าง ๆ ส่วนใหญ่อยู่ทางด้านทิศเหนือของเมืองศรีเทพ ซึ่ง

เป็นพื้นที่ราบกว้างขวางและมีลำน้ำสายเล็กไหลผ่านหลายสาย โดยคันดินบังค้ำน้ำของเมืองศรีเทพพบทั้งสิ้น 10 แนว สามารถแบ่งตามลักษณะหน้าที่ได้เป็น 2 ประเภท ดังนี้ (ภาพที่ 54)



ภาพที่ 54 ตำแหน่งคันดินบังค้ำน้ำในพื้นที่เมืองศรีเทพ

1. คันกักเก็บน้ำ ได้แก่ คันดินหมายเลข 1, 6 และ 8 ปัจจุบันยังปรากฏให้เห็นร่องรอยทั้งหมด แต่เปลี่ยนสภาพไปเป็นคันถนนแล้ว ลักษณะคันกักเก็บน้ำจะประกอบด้วยคันดิน 2 - 3 ทิศทางเชื่อมต่อกันให้สามารถกักเก็บน้ำไว้ได้ โดยจะสังเกตว่าคันกักเก็บน้ำจะเปิดด้านทิศตะวันออกไว้เพื่อให้ น้ำไหลเข้ามา ซึ่งสอดคล้องกับทิศทางการไหลของน้ำตามความลาดเอียงจากทิศตะวันออกไปยังทิศ ตะวันตกของสภาพภูมิศาสตร์ของเมืองศรีเทพดังที่ได้กล่าวไปแล้ว

คั่นกักเก็บน้ำจะมีแนวทางน้ำเดิมเชื่อมต่อกับคั่นดินอื่น ๆ หรือคั่นกักเก็บน้ำด้วยกัน ดังจะเห็นได้จากคั่นดินหมายเลข 5 - 8 ที่ปรากฏแนวทางน้ำเชื่อมต่อกัน นอกจากนี้บริเวณคั่นดินหมายเลข 1 ยังมีข้อมูลว่าเคยมีทางน้ำขนาดเล็กเชื่อมต่อกับคูน้ำด้านทิศตะวันตกด้วย (การสัมภาษณ์, เอียน อินยัณญะ, 26 พฤษภาคม 2563) ดังนั้นคั่นกักเก็บน้ำจึงน่าจะเป็นพื้นที่สำรองหรือระบายน้ำออกสำหรับคูน้ำคั่นดินรอบเมืองศรีเทพด้วยเช่นกัน

2. คั่นบังคับน้ำ ได้แก่ คั่นดินหมายเลข 2, 3, 4, 5, 7, 9 และ 10 ปัจจุบันปรากฏให้เห็นร่องรอยบางส่วนเท่านั้น แต่เปลี่ยนสภาพไปเป็นคันถนนแล้วทั้งหมด คั่นบังคับน้ำมีลักษณะเป็นคันดินทอดยาวเพียงทิศทางเดียว จุดประสงค์เพื่อบังคับน้ำจากลำน้ำธรรมชาติหรือบังคับน้ำที่ไหลหลากจากทางทิศตะวันออกไปยังทิศทางที่ต้องการ โดยมีรายละเอียดดังนี้

- คั่นดินหมายเลข 2 บังคับน้ำจากห้วยบาและคลองตารอดทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือมาสู่บริเวณด้านทิศเหนือของเมือง และบางส่วนบังคับน้ำให้ลงสู่คูน้ำคั่นดินด้านทิศเหนือ
- คั่นดินหมายเลข 3 และ 4 บังคับน้ำจากห้วยบาลงสู่คลองตารอดที่เป็นแนวทางน้ำเดิม ซึ่งสามารถเชื่อมต่อกับคั่นกักเก็บน้ำและคั่นบังคับน้ำอื่น ๆ ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองศรีเทพได้
- คั่นดินหมายเลข 5 บังคับน้ำจากห้วยตะขบลงสู่แนวทางน้ำเดิมที่เชื่อมต่อกับคั่นกักเก็บน้ำและคั่นบังคับน้ำอื่น ๆ ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
- คั่นดินหมายเลข 7 บังคับน้ำที่ไหลหลากจากทิศตะวันออกเข้าสู่คั่นกักเก็บน้ำและคั่นบังคับน้ำอื่น ๆ ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
- คั่นดินหมายเลข 9 บังคับน้ำจากห้วยศรีเทพทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือและน้ำที่ไหลหลากจากทางทิศตะวันออกมาสู่บริเวณด้านทิศเหนือของเมือง และบางส่วนบังคับน้ำให้ลงสู่คูน้ำคั่นดินด้านทิศเหนือ
- คั่นดินหมายเลข 10 บังคับน้ำที่ไหลหลากจากทางทิศตะวันออกเข้าสู่ห้วยศรีเทพ

จะสังเกตได้ว่าคั่นดินหมายเลข 3 - 8 มีการเชื่อมต่อกันด้วยแนวทางน้ำเดิม ทำให้ดูเหมือนว่าเป็นโครงสร้างขนาดใหญ่ที่ประกอบไปด้วยคั่นกักเก็บน้ำและคั่นบังคับน้ำหลายแนวที่เชื่อมต่อกันด้วยแนวทางน้ำ โดยการที่โครงสร้างนี้ตั้งอยู่ระหว่างลำน้ำธรรมชาติสำคัญ 2 สาย ได้แก่ ห้วยตะขบทางด้านทิศเหนือ และห้วยศรีเทพทางด้านทิศใต้ ทำให้สามารถผันน้ำจากแนวลำน้ำธรรมชาติทั้งสองสายเข้ามากักเก็บไว้ในคั่นกักเก็บน้ำหมายเลข 6 และ 8 ในขณะที่เดียวกันก็เป็นระบบคั่นดินบังคับน้ำที่ป้องกันน้ำที่ไหลหลากจากทางทิศตะวันออกไม่ให้เข้ามาสู่พื้นที่เมืองศรีเทพมากเกินไปเช่นกัน

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตใน 2 ประเด็นคือ ศาสนสถานนอกเมืองศรีเทพอาจมีหน้าที่ควบคุมคันดิน บังคับน้ำเหล่านี้ด้วย นอกเหนือจากการเป็นศาสนสถานนอกเมือง โดยเฉพาะปราสาทศิลาที่ตั้งอยู่ใกล้กับ คันดินหมายเลข 3 - 8 อันเป็นโครงสร้างคันดินบังคับน้ำขนาดใหญ่ที่เชื่อมต่อกันดังที่กล่าวไปแล้ว อีกทั้งคันดินหมายเลข 6 ยังมีลักษณะเป็นคันกักเก็บน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดประมาณ 400x900 เมตร รูปร่างคล้ายกับบารายในวัฒนธรรมเขมร ซึ่งสอดคล้องกับอายุสมัยของปราสาทศิลา จึงอาจเป็นไปได้ว่า คันดินบังคับน้ำบางส่วนอาจสร้างขึ้นในช่วงที่อิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนครเข้ามามีบทบาทที่เมือง ศรีเทพประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 ก็เป็นไปได้

อีกประเด็นหนึ่งจะเห็นได้ว่าชุมชนเริ่มแรกของเมืองศรีเทพในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอน ปลายที่เริ่มต้นขึ้นในเขตพื้นที่เมืองใน ตั้งอยู่ไกลจากแหล่งน้ำธรรมชาติที่ใกล้ที่สุดคือ ลำน้ำเหียงและ คลองตารอดเป็นระยะทางเกือบ 2 กิโลเมตร ซึ่งคิดแปลกไปจากชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอน ปลายรอบเมืองศรีเทพที่เลือกตั้งชุมชนอยู่ติดกับลำน้ำธรรมชาติ ทั้งนี้ การเลือกทำเลที่ตั้งออกห่างจาก ลำน้ำธรรมชาติมากนั้น ในแง่ดีคือสามารถหลีกเลี่ยงน้ำท่วมที่เอ่อล้นจากลำน้ำเหียงและแม่น้ำป่าสักได้ ซึ่งอาจเป็นปัญหาหลักของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายอื่น ๆ แต่อย่างไรก็ดีทำเลที่ตั้ง บริเวณเมืองศรีเทพอาจต้องประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำหรือความไม่สะดวกจากระยะทางที่ไกล ดังนั้นการตั้งชุมชนในเขตพื้นที่เมืองในต้องขุดสระน้ำที่เป็นระบบการจัดการน้ำที่ง่ายที่สุดขึ้นพร้อมกัน ด้วยตั้งแต่เริ่มแรก แสดงให้เห็นข้อแตกต่างจากชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายอื่น ๆ ที่ต้อง พึ่งพาแหล่งน้ำธรรมชาติเป็นหลักและไม่ปรากฏระบบการจัดการน้ำใด ๆ ในพื้นที่ชุมชนที่ชัดเจนเลย

เท่าที่กล่าวมานี้สามารถสรุปได้ว่าโบราณสถานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำของเมืองศรีเทพ ประกอบไปด้วย สระน้ำ คูน้ำคันดิน และคันดินบังคับน้ำ ทำให้ระบบการจัดการน้ำของเมืองศรีเทพ เป็นโครงการก่อสร้างขนาดใหญ่ที่ต้องใช้ทรัพยากร เช่น แรงงาน ทูนทรัพย์ รวมถึงภูมิปัญญาและการ บริหารจัดการขั้นสูงในการก่อสร้างระบบที่ซับซ้อนและเอื้อสัมพันธ์กันได้ โดยโครงการก่อสร้างนี้คงเริ่ม ขึ้นในช่วงเวลาที่เมืองศรีเทพมีความพร้อมในทุก ๆ ด้าน ทั้งทางด้านเศรษฐกิจที่เจริญรุ่งเรือง การเมือง ที่มีเสถียรภาพ จำนวนประชากรที่เหมาะสม ดังนั้นระบบการจัดการน้ำที่เมืองศรีเทพจึงเป็นหลักฐาน สำคัญที่สามารถสะท้อนถึงพัฒนาการของเมืองศรีเทพได้

3.2.5 ข้อสังเกตจากหลักฐานประเภทโบราณสถาน

1. โบราณสถานสำคัญในพุทธศาสนา ปรากฏขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 ภายใต้พุทธศาสนานิกายมหายานที่เจริญขึ้นอย่างมากในช่วงเวลานี้ ด้วยการผสมผสานทางวัฒนธรรมทั้งทวารวดีและเขมรโบราณ แต่ที่สำคัญคือ สถาปัตยกรรมในพุทธศาสนาของเมืองศรีเทพพัฒนาเอกลักษณ์เป็นของตนเองอย่างโดดเด่นด้วยเช่นกัน

2. โบราณสถานสำคัญในศาสนาฮินดู ปรากฏขึ้นอย่างรวดเร็วที่สุดคือปราสาทฤๅษีในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 และปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 17 อันเป็นช่วงที่วัฒนธรรมเขมรเข้ามามีบทบาทอย่างมาก แต่ลักษณะสถาปัตยกรรมน่าจะได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมเขมรในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลมากกว่าวัฒนธรรมเขมรจากเมืองพระนครโดยตรง ส่วนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 พบร่องรอยการซ่อมแปลงโบราณสถาน อาจถือเป็นอีกสมัยย่อยของการเปลี่ยนแปลงในสมัย เขมรโบราณ อย่างไรก็ตาม ปรากฏร่องรอยการเปลี่ยนศาสนาฮินดูเป็นศาสนาพุทธในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 นั้น ถึงแม้ว่าจะมีความเป็นไปได้ แต่ก็ควรพิจารณาด้วยว่าไม่ปรากฏประติมากรรมพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ในช่วงเวลานี้เลย ซึ่งแตกต่างจากพื้นที่อื่นที่พุทธศาสนานิกายวัชรยานของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แผ่ขยายขอบเขตไปถึง

3. โบราณสถานขนาดเล็กมีข้อมูลที่ค่อนข้างจำกัด แต่ลักษณะการกระจายตัวที่แตกต่างกันระหว่างโบราณสถานขนาดเล็กพื้นที่เมืองในและเมืองนอก น่าจะแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างบางประการระหว่างทั้งสองพื้นที่ นอกจากนี้โบราณสถานขนาดเล็กบางหลังยังปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนว่าเป็นศาสนสถานเนื่องในศาสนาพุทธหรือฮินดู รวมถึงปรากฏร่องรอยการเปลี่ยนแปลงศาสนาของโบราณสถานขนาดเล็กบางหลังด้วย ตลอดจนมีร่องรอยการอยู่อาศัยและโลหกรรมในพื้นที่โบราณสถานที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนและโบราณสถานได้เป็นอย่างดี

4. โบราณสถานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำของเมืองศรีเทพมีความโดดเด่น สามารถกล่าวได้ว่าโบราณสถานประเภทสระน้ำขนาดเล็ก ควรเป็นโครงสร้างกักเก็บน้ำแรก ๆ ที่เริ่มต้นสร้างขึ้นตั้งแต่การตั้งชุมชนเริ่มแรกในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ซึ่งเป็นระบบคิดใหม่ที่แตกต่างจากชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายใกล้เคียงเมืองศรีเทพ และในช่วงเวลาต่อมาได้พัฒนาเป็นระบบโครงสร้างขนาดใหญ่ที่มีความซับซ้อนและสัมพันธ์กันทั้งระบบ อันได้แก่ สระน้ำขนาดใหญ่ คูน้ำคันดิน และคันดินบังคับน้ำ ซึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาและความเจริญรุ่งเรืองของเมืองศรีเทพเป็นอย่างดี

3.3 หลักฐานประเภทโบราณวัตถุ

การสำรวจและขุดศึกษาโบราณสถานภายในพื้นที่เมืองศรีเทพนำมาซึ่งการค้นพบโบราณวัตถุจำนวนมาก โบราณวัตถุส่วนใหญ่ยังคงอยู่ตำแหน่งเดิมในพื้นที่เมืองศรีเทพและหรือถูกเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหลายแห่ง แต่ก็มีที่ถูกลักลอบนำออกจากพื้นที่และไปปรากฏตามพิพิธภัณฑสถานในต่างประเทศจำนวนหลายชิ้นด้วยเช่นกัน ในจำนวนนี้โบราณวัตถุเนื่องในศาสนาเป็นโบราณวัตถุที่พบมากที่สุด ซึ่งสามารถใช้กำหนดอายุและอธิบายพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพได้ค่อนข้างชัดเจน ดังมีรายละเอียด ดังนี้

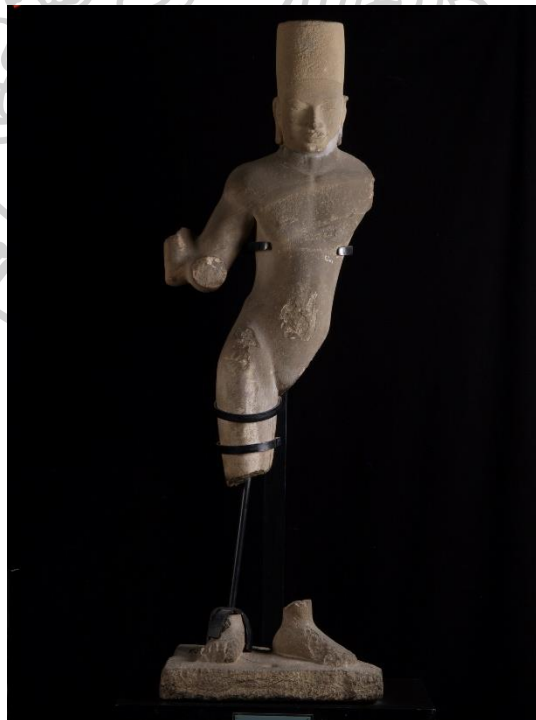
3.3.1 โบราณวัตถุเนื่องในศาสนาฮินดู

3.3.1.1 พระวิษณุ - กฤษณะ

เทวรูปพระวิษณุที่สลักขึ้นจากหินพบในพื้นที่เมืองศรีเทพจำนวน 2 องค์ มีลักษณะทางศิลปะคล้ายกัน โดยเป็นเทวรูปประทับยืนตรีภังค์ (ยืนเอียงกายเล็กน้อยทิ้งพระโสณีไปทางด้านใดด้านหนึ่ง) สวมกิริฎมุกฎกลมทับพระเศทศาทิเป็นลอนปรกพระปฤษฎางค์ มีร่องรอยของพระกร 4 กร ทรงผ้านุ่งสั้นบางแนบเนื้อเหนือพระอุระ แต่มีข้อแตกต่างกันที่ความสมบูรณ์ของประติมากรรม โดยพระวิษณุองค์ที่ 1 (ภาพที่ 55) สภาพสมบูรณ์ค่อนข้างมาก มีเพียงส่วนพระกรเท่านั้นที่หักหายไปไม่สามารถระบุได้ว่าทรงถือสิ่งใดในพระหัตถ์ทั้งสี่ข้าง แตกต่างจากพระวิษณุองค์ที่ 2 (ภาพที่ 56) ที่สภาพชำรุดมาก โดยเฉพาะส่วนพระองค์ฝั่งด้านซ้าย ส่วนพระกร และส่วนพระขงฆ์ที่หักหายไปเกือบหมด ปัจจุบันเทวรูปพระวิษณุทั้งสององค์เก็บรักษาและจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร



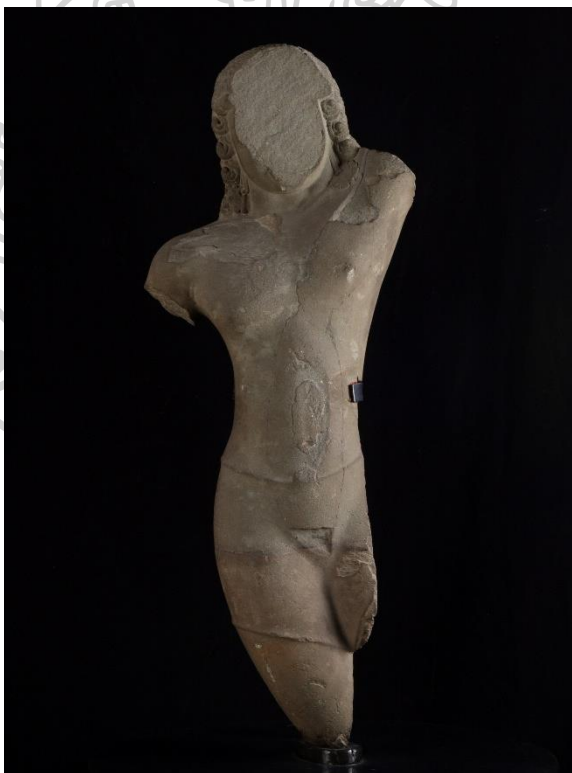
ภาพที่ 55 เทวรูปพระวิษณุองค์ที่ 1 พบที่เมืองศรีเทพ



ภาพที่ 56 เทวรูปพระวิษณุองค์ที่ 2 พบที่เมืองศรีเทพ

ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

สำหรับเทวรูปพระกฤษณะพบที่เมืองศรีเทพจำนวน 3 องค์ สลักขึ้นจากหินทั้งหมด โดยมีลักษณะร่วมที่คล้ายกันคือ ประทับยืนแบบตรีภังค์ที่งพระโสณิ์ไปทางด้านขวา ทรงผ้านุ่งสั้นบางแนบเนื้อเหนือพระอุระ ส่วนพระกรและพระขงฆ์หักหายไปทั้งหมด แต่ยังปรากฏร่องรอยสำคัญคือ การยกพระอ้งสาซ้ายขึ้นชิดกับพระเศียรหรือเป็นท่าทางที่เรียกว่า “กฤษณะโควรรธนะ” อันเป็นลักษณะทางประติมานวิทยาของพระกฤษณะ ตอนที่ทรงยกภูเขาโควรรธนะขึ้นกำบังพายุฝนให้แก่บรรดาโคและผู้เลี้ยงโค แต่ยังมีลักษณะที่ต่างกันคือ เทวรูปพระกฤษณะองค์ที่ 1 (ภาพที่ 57) ปล่อยพระเกศาที่มีลักษณะหยิกเป็นลอนลงมาปรกพระปฤษฎางค์ และเทวรูปพระกฤษณะองค์ที่ 2 (ภาพที่ 58) สวมกิริฎมุกฎแปดเปลี่ยมยอดสูงเป็นชั้นทับพระเกศาหยิกเป็นลอนปรกพระปฤษฎางค์คล้ายกับพระวิษณุ ทั้งสององค์จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ส่วนเทวรูปพระกฤษณะองค์ที่ 3 (ภาพที่ 59) จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ แม้พระเศียรหักหายไปเหลือเพียงส่วนพระวรกาย แต่มีลักษณะท่าทางและการทรงผ้านุ่งสั้นคล้ายกับทั้งสององค์ก่อนหน้า



ภาพที่ 57 เทวรูปพระกฤษณะองค์ที่ 1 พบที่เมืองศรีเทพ
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ



ภาพที่ 58 เทวรูปพระกฤษณะองค์ที่ 2 พบที่เมืองศรีเทพ
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ



ภาพที่ 59 เทวรูปพระกฤษณะองค์ที่ 3 พบที่เมืองศรีเทพ

ด้วยลักษณะร่วมทางศิลปะบางประการที่คล้ายกัน เช่น การสวมกิริฎมุกฎ การยืนตริภังค์ รวมถึงความเกี่ยวข้องกันทางประติมานวิทยาของเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะพบที่เมืองศรีเทพ ทำให้นักวิชาการนิยมจัดให้อยู่ในกลุ่มเดียวกัน แต่ก็มีข้อคิดเห็นที่แตกต่างกันออกไปอย่างมากทั้งเรื่อง การกำหนดอายุและรูปแบบของศิลปะ โดยที่นักวิชาการในระยะแรกอย่างยอร์ช เซเดส์ พยายามจัดให้เทวรูปกลุ่มนี้อยู่ในกลุ่มประติมากรรมแบบพูนันที่พบแพร่หลายในเขตลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง กำหนดอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 (Coedes, 1964, pp. 156-158) แนวคิดนี้ส่งอิทธิพลให้ควอริทซ์ เวลส์ ผู้ที่สำรวจเมืองศรีเทพเป็นครั้งแรกในปี 2479 ตีความว่าเมืองศรีเทพได้รับอิทธิพลทางศิลปกรรม และมีความสัมพันธ์กับพูนันอย่างใกล้ชิด (Wales, 1937, pp. 13-24) อย่างไรก็ตามแนวคิดนี้ก็ถูกคัดค้านโดยลอเรนซ์ บริกส์ ที่ชี้ให้เห็นว่าเมืองศรีเทพไม่เคยปรากฏศิลปกรรมแบบพูนันเลย แต่ทั้งเทวรูปพระวิษณุจากเมืองศรีเทพและประติมากรรมแบบพูนันควรได้รับอิทธิพลจากศิลปะคุปตะทั้งคู่ อีกทั้งยังจัดเรียงลำดับวิวัฒนาการจากความอ่อนช้อยของรูปร่าง (การยืนตริภังค์) ไปสู่ความสมมาตร และแข็งกร้าวของประติมากรรม โดยให้เทวรูปพระวิษณุจากเมืองศรีเทพ (องค์ที่ 1) ควรีอายุเก่าแก่ที่สุดในบรรดาประติมากรรมลอยตัวแบบพูนันและเจนละบางองค์ อันได้แก่ ประติมากรรมสตรีจากสมโบร์ พระพุทธรูปจากอังกอร์ โบเรย พระหริหระจากปราสาทอันเดต และกลุ่มพระวิษณุสวมกิริฎมุกฎศิลปะกุเลนตามลำดับ ซึ่งเทวรูปพระวิษณุควรมีอายุไม่หลังไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 13 (Briggs, 1999, pp. 30, 36)

ของ บวสเชอเลียร์ ได้ให้คำนิยามสำคัญเกี่ยวกับสกุลช่างศรีเทพจากการศึกษาเทวรูปกลุ่มนี้ว่าเป็นการผสมผสานหรือสังเคราะห์มาจากศิลปะทวารวดี ศรีวิชัย และเขมรโบราณ จนเกิดเป็นสกุลช่างที่มีเอกลักษณ์เป็นของตนเอง โดยเทวรูปในศาสนาฮินดูที่พบส่วนใหญ่มีรูปแบบและเทคนิคในการสร้างที่แสดงให้เห็นว่าไม่ควรเก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 รวมทั้งยังไม่มีมีความเกี่ยวข้องกับจารีกรุ่นแรกที่พบภายในเขตเมืองศรีเทพด้วย (Boisselier, 1975, p. 104) ทั้งนี้ ช่วงอายุดังกล่าวสอดคล้องกับการกำหนดอายุของหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ที่จัดให้อยู่ในกลุ่มเทวรูปรุ่นเก่าและชี้ให้เห็นมีความคล้ายคลึงกับประติมากรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครคือ ลักษณะของการนุ่งโจงกระเบนสั้น แต่มีส่วนแตกต่างที่สำคัญตรงที่การไม่ปรากฏหินยึดเชื่อมต่อกับกิริฎมุกฎ และการสวมกิริฎมุกฎแปดเหลี่ยมยอดสูงแทนที่หมวกกิริฎมุกฎกลม ซึ่งสามารถกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2522, น. 41; 2539, น. 75-76)

โรเบิร์ต บราวน์ ค่อนข้างเห็นด้วยกับทั้งของ บวสเซลเลียร์ และหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล แต่ขยายความต่อว่าลักษณะบางประการของเทวรูปพระวิษณุ อันได้แก่ การยืนตรีภังค์ การสลักลอยตัว และลักษณะกายวิภาคที่เป็นธรรมชาติ แสดงให้เห็นว่ามีความคล้ายคลึงกับพระพุทธรูปยืนของเมืองศรีเทพบางองค์ที่อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 (ภาพที่ 91) จึงสามารถสรุปได้ว่าเทวรูปของศาสนาฮินดูนั้นส่งอิทธิพลต่อการสร้างพระพุทธรูปในระยะแรกด้วย (Brown, 1996, p. 35)

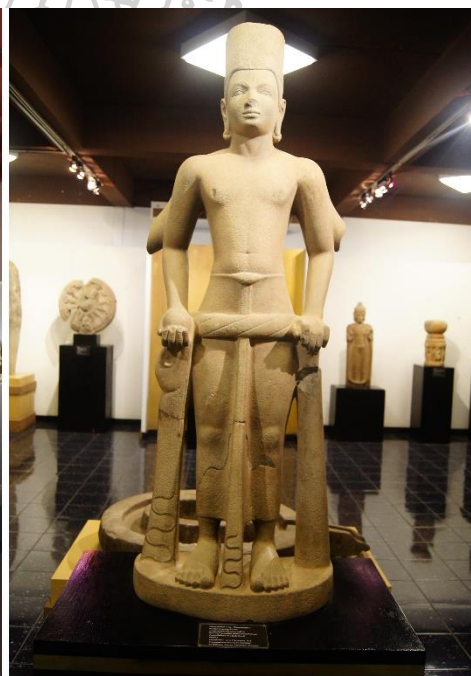
ขณะเดียวกันก็ยังมีความเห็นทางด้านรูปแบบศิลปะที่แตกต่างออกไป อาทิ ศักดิ์ชัย สายสิงห์ เสนอว่าเทวรูปพระวิษณุจากเมืองศรีเทพน่าจะมีความสัมพันธ์กับเทวรูปพระวิษณุจากเขาพระเหอน อำเภอดงหลวง จังหวัดพังงา (ภาพที่ 60ก) โดยพระกรล่างยกขึ้นไม่ติดกับพระโสณิคล้ายกัน แต่ก็ยอมรับว่ามีความแตกต่างกับเทวรูปพระวิษณุในภาคใต้และภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างชัดเจน ตรงลักษณะการยืนตรีภังค์ และการนุ่งโจงกระเบนสั้นอย่างมาก อันเป็นลักษณะของศิลปะเขมรในช่วงหลังแล้ว จึงกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, น. 167) อีกท่านหนึ่งคือ ไฮแรม วูดเวิร์ด มีความเห็นว่าเทวรูปพระวิษณุจากเมืองศรีเทพควรสืบต่อรูปแบบทางศิลปะมาจากเทวรูปพระวิษณุจากเมืองศรีมโหสถ (ภาพที่ 60ข) โดยยกเอาลักษณะทางกายวิภาคที่คล้ายกันคือ ความแบนของช่วงหน้าอกและลักษณะการแยกออกของหัวไหล่ ซึ่งสามารถกำหนดอายุได้ไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 13 (Woodward, 2005, pp. 89-90) ส่วนพิริยะ ไกรฤกษ์ เห็นต่างออกไปอีกว่าการทรงผ้าถุงสั้น และการยืนตรีภังค์ รวมทั้งการสวมหมวกก็ริ้วมุกุฎที่พระเศวตที่สลักเป็นลอนของเทวรูปพระวิษณุทั้งสององค์และพระกษณะองค์ที่ 2 เป็นลักษณะแบบพื้นเมืองที่แตกต่างไปจากเทวรูปพระวิษณุที่พบบริเวณอ่าวไทยและกัมพูชา และคงมีอายุประมาณครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 ส่วนเทวรูปพระกษณะองค์ที่ 1 สามารถเทียบได้กับพระกษณะศิลปะพนมดารูนแรกของพูนัน ในช่วงครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 12 (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 105-109) (ภาพที่ 60ก)

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่าการศึกษาก่อนทั้งหมดกำหนดอายุเทวรูปพระวิษณุและพระกษณะให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 แต่ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าแบบศิลปะของเทวรูปทั้งสองกลุ่มไม่สามารถจัดกลุ่มรวมกับเทวรูปพระวิษณุและพระกษณะจากพื้นที่อื่นได้ ดังที่ปรากฏข้อเสนอเรื่องที่มาของศิลปะแตกต่างไปหลายแนวทาง ดังนั้นหากพิจารณาจากรูปแบบศิลปะอีกครั้งจะเห็นว่าเทวรูปพระวิษณุและพระกษณะจากเมืองศรีเทพมีลักษณะเฉพาะ 4 ประการ ดังนี้

การเป็นประติมากรรมลอยตัวอย่างแท้จริง โดยปรากฏจุดยึดกับส่วนฐานขนาดเล็กที่บริเวณพระบาทเพียง 2 จุด และบริเวณพระกรยังยกขึ้นอย่างอิสระ ในขณะที่เทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะช่วงต้นประวัติศาสตร์ในพื้นที่อื่นปรากฏจุดยึดหลายจุด เช่น เทวรูปในกลุ่มคาบสมุทรภาคใต้และเมืองศรีมโหสถที่ปรากฏจุดยึดบริเวณพระบาท ชายผ้านุ่ง และอาวุธทั้งสองข้าง (ภาพที่ 60) หรือเทวรูปในกัมพูชาที่เป็นประติมากรรมนูนสูงหรือสลักหินขึ้นเป็นกรอบยึดหลายจุด แม้ว่าจะมีความใกล้เคียงกับเทวรูปพระหริหระจากปราสาทอันทด (Jessup & Zephir, 1997, pp. 182-183) ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 ที่เป็นประติมากรรมลอยตัวอย่างแท้จริงก็ตาม แต่กระนั้นลักษณะการยืนและการทรงผ้านุ่งก็แตกต่างกันพอสมควร อย่างไรก็ตามเทคนิคการสร้างก็อาจเป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละพื้นที่ที่แตกต่างกันก็เป็นได้ แต่นั่นก็แสดงให้เห็นว่าสกุลช่างศรีเทพมีเอกลักษณ์ที่เป็นของตนเองซึ่งไม่สามารถจัดรวมกับศิลปะอื่น ๆ ในช่วงต้นประวัติศาสตร์ได้



(ก)



(ข)

ภาพที่ 60 เทวรูปพระวิษณุจากเขาพระเหอน อำเภอดงควักป่า จังหวัดพังงา (ก) และเทวรูปพระวิษณุจากเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี (ข)

การยืนตรีภังค์ ในกรณีของเทวรูปพระกฤษณะนั้น ด้วยเหตุที่ต้องยกพระกรขึ้นข้างหนึ่งตามลักษณะทางประติมานวิทยาทำให้เกิดท่าตรีภังค์โดยธรรมชาติ คล้ายกันกับพระกฤษณะศิลปะพนมดาช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ที่พบในเขตจังหวัดตากแก้ว ประเทศกัมพูชาจำนวน 3 องค์ (Guy, 2014, pp. 146-149) (ภาพที่ 61) ด้วยท่ายืนตรีภังค์นี้เองทำให้ความสมดุลระหว่างพระบาททั้งสองข้างต้องเปิดกว้างออกไม่สมมาตรกัน ดังที่ปรากฏในเทวรูปพระวิษณุองค์ที่ 1 ลักษณะเช่นนี้เทียบได้กับประติมากรรมในศิลปะพนมดาอื่น ๆ นอกเหนือจากพระกฤษณะได้ด้วยเช่นกัน อาทิ ประติมากรรมพระรามและพระพลราม (Jessup & Zephir, 1997, pp. 143-145) (ภาพที่ 62) และเทวรูปพระวิษณุจากตวลไตบวน (Jessup & Zephir, 1997, pp. 163-164) เป็นต้น

แต่กระนั้นท่ายืนตรีภังค์ของเทวรูปที่เมืองศรีเทพคงมีพื้นฐานมาจากศิลปะคุปตะที่ปรากฏประติมากรรมยืนตรีภังค์ของทั้งศาสนาฮินดูและพุทธมาก่อนแล้ว (Huntington, 1985, pp. 187-205) ดังที่ปรากฏในพระพุทธรูปประทับยืนระยะแรก หรือพระพุทธรูปจากเมืองศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 เองก็พบเช่นกัน (ภาพที่ 91) ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างประติมากรรมต่างศาสนาภายใต้สกุลช่างเดียวกัน



(ก)

(ข)

ภาพที่ 61 พระกฤษณะศิลปะพนมดา จังหวัดตากแก้ว ประเทศกัมพูชา
ที่มาภาพ ข: (Guy, 2014, p. 146, Cat.72)



(ก)

(ข)

ภาพที่ 62 ประติมากรรมพระราม (ก) และพระพลราม (ข) ศิลปะพนมดง จังหวัดตากแก้ว ประเทศกัมพูชา

การทรงผ้านุ่งสั้นและสวมกิรีฎุมุฎหลายรูปแบบ การทรงผ้านุ่งสั้นและไม่ปรากฏเครื่องประดับอื่นนอกจากกิรีฎุมุฎ (ยกเว้นพระกฤษณะองค์ที่ 1) ถือเป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญ เช่นเดียวกับการยืนตรีภังค์ แม้จะมีข้อคิดเห็นว่าอาจมีการประดับตกแต่งเทวรูปด้วยวัสดุอื่นในภายหลัง ซึ่งจะทำให้รูปลักษณะของเทวรูปเปลี่ยนไปบ้าง (ของ บวสเชอเลียร์, 2531, น. 17) แต่กระนั้น การเปรียบเทียบจากแผ่นทองดุนรูปพระวิษณุที่พบจากเขาถมอรัตน์ (ภาพที่ 63) แสดงให้เห็นว่าการทรงผ้านุ่งสั้นและกิรีฎุมุฎเป็นเครื่องแต่งกายพื้นฐานของเทวรูปเมืองศรีเทพ



ภาพที่ 63 แผ่นทองดุนรูปพระวิษณุ พบที่เขามอรัตน์
ที่มา: (Pal, 2004, p. 117, Fig.84)

แผ่นทองดุนรูปพระวิษณุชิ้นนี้ยังมีรูปแบบศิลปะและท่าทางใกล้เคียงกับกลุ่มเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะ และอาจทำให้ทราบได้ว่าสิ่งของที่ถืออยู่ในพระหัตถ์ที่หักหายไปประกอบด้วยจักรสังข์ ก้อนธรรณี และคทา อันเป็นลักษณะที่พบได้มากในภูมิภาคอินโดจีน (ซอง บวสเชอเลียร์, 2531, น. 17) ส่วนบุคคลที่ยืนด้านข้างถือดอกบัวมีข้อสันนิษฐานว่าน่าจะเป็น ปัทมบุรุษ อันเป็นตัวแทนสัญลักษณ์ของดอกบัว ซึ่งการวางตำแหน่งคล้ายกับแผ่นทองดุนรูปพระวิษณุที่พบในชาวภาคกลาง แต่ปรากฏเป็นครุฑถือดอกบัวแทน (Pal, 2004, p. 116) ด้วยลักษณะที่คล้ายกันกับกลุ่มเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะทำให้สามารถสรุปได้ว่าคงมีอายุอยู่ร่วมสมัยกัน

ในกรณีของการทรงผ้าห่มสีนเป็นที่แน่นอนว่าคล้ายกับประติมากรรมส่วนใหญ่ของศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 โดยเฉพาะการทรงผ้าห่มสีนในศิลปะพนมดงรักที่ยังไม่ปรากฏชายผ้าตกลงด้านหน้ามากนัก (หม่อมเจ้าสุภัทราวดี ดิศกุล, 2515, น. 11-12) (ภาพที่ 61ข, 62) แต่แตกต่างกันตรงที่เทวรูปที่เมืองศรีเทพทรงผ้าห่มสีนกว่าจะขึ้นไปถึงโคนพระอุระและเป็นผ้าเรียบแนบเนื้อ ส่วนการสวมกิริฎมุกุณนั้นได้ปรากฏทั้งในคาบสมุทรมหาไต้และกัมพูชา และเป็นลักษณะที่เคยปรากฏมาแล้วในศิลปะอินเดียทั้งศิลปะคุปตะและปัลลวะ แต่ดูเหมือนว่าการสวมกิริฎมุกุณที่พระเกศาหยิกเป็นลอนของเมืองศรีเทพจะพบในเทวรูปพระวิษณุศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (Jessup & Zephir, 1997, p. 164) (ภาพที่ 64) อีกทั้งเทวรูปที่เมืองศรีเทพได้ปรากฏกิริฎมุกุณแปดเหลี่ยม (รวมถึงเทวรูปพระสุริเย) ซึ่งปรากฏในเทวรูปพระสุริเยศิลปะแบบไพรงเมง จากพนมบาเ

บริเวณปากแม่น้ำโขง ประเทศเวียดนาม ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ด้วย (Dupont, 1955, p. 135) (ภาพที่ 74) ทั้งนี้มีข้อเสนอที่น่าสนใจว่ารูปแบบกิริยมุกุฏกมลของเทวรูปที่เมืองศรีเทพมีต้นแบบมาจากกิริยมุกุฏทรงแบนของศิลปะคุปตะน่าจะอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 จากนั้นจึงวิวัฒนาการไปเป็นกิริยมุกุฏแปดเหลี่ยมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 (จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ, 2524, น. 23-24)

สุนทรียภาพของพระวรกายที่เพรียวบางและอ่อนช้อยได้สัดส่วน ความชัดเจนด้านกายวิภาคของเทวรูปเป็นลักษณะร่วมที่พบในเทวรูปพระวิฆณุช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ทั้งพื้นที่คาบสมุทรมณฑลใต้และในประเทศกัมพูชา แต่เทวรูปพระวิฆณุและพระกฤษณะจากเมืองศรีเทพมีความแตกต่างออกไปเล็กน้อย ตรงความเพรียวบางของพระวรกาย (หรือความแบนตามข้อสังเกตของไฮแรม วูดเวิร์ดข้างต้น) และความอ่อนช้อยไม่แข็งกระด้าง รวมถึงลักษณะของกล้ามเนื้อที่ไม่ชัดเจนเกินไปแต่ได้สัดส่วน ซึ่งคล้ายกับศิลปะพนมดากมากรกว่า ยกตัวอย่างจากเทวรูปพระวิฆณุ (ภาพที่ 64) พระราม และพระพลรามในศิลปะพนมดากมา (ภาพที่ 62) ถ้าหากตัดเรื่องกรอบวงโค้งยึดเทวรูปที่อาจเป็นเทคนิคเฉพาะของสกุลช่างออกไป จะเห็นได้ว่ามีสุนทรียภาพคล้ายกับเทวรูปที่เมืองศรีเทพมาก



ภาพที่ 64 เทวรูปพระวิฆณุศิลปะพนมดากมา จังหวัดตาแก้ว ประเทศกัมพูชา

จากลักษณะเฉพาะข้างต้นทำให้สรุปได้ว่าเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะ รวมถึงแผ่นทองคูนรูปพระวิษณุเป็นศิลปกรรมเฉพาะตัวของสกุลช่างศรีเทพ โดยมีรากฐานมาจากศิลปะคุปตะของอินเดียตามข้อเสนอของบริกส์ข้างต้น แต่เพิ่มลักษณะเฉพาะอันได้แก่ การสลักลอยตัวและรูปร่างที่เพรียวบางได้สัดส่วน อันถือเป็นลักษณะสำคัญประการหนึ่งในช่วงต้นประวัติศาสตร์ของสกุลช่างศรีเทพ อย่างไรก็ตามคุณลักษณะบางประการอันได้แก่ การยี่นตรีงศ์ รูปแบบการทรงผ้าถุงสั้น และการสวมกิริฎมุกุฎจะใกล้เคียงกับศิลปะพนมตามากกว่าพื้นที่อื่น จึงเป็นไปได้ว่าสกุลช่างศรีเทพมีการแลกเปลี่ยนทางศิลปะกับอาณาจักรเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครมาตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12

ผู้วิจัยเห็นต่างจากของ บวสเซลเลียส์ที่กล่าวว่าไม่สามารถเชื่อมโยงประติมากรรมของศาสนาฮินดูกับจารึกต้นประวัติศาสตร์ของเมืองศรีเทพได้ เนื่องจากการพบจารึกไวษณพอันเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงถึงร่องรอยของไวษณพในพื้นที่เมืองศรีเทพช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 หากนำจารึกหลักนี้มาวิเคราะห์ร่วมด้วยแล้ว อาจเป็นไปได้ว่าเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะมีอายุเก่าไปถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 หรืออย่างช้าที่สุดคือร่วมสมัยกับศิลปะพนมดาในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 12 โดยในกลุ่มเทวรูปน่าจะมิมีวิวัฒนาการของกิริฎมุกุฎลงไปสู่กิริฎมุกุฎแปดเหลี่ยม ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของเมืองศรีเทพอย่างแท้จริง ดังนั้นกลุ่มเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะ รวมถึงแผ่นทองคูนรูปพระวิษณุควรกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 ในศิลปะสกุลช่างศรีเทพที่มีความสัมพันธ์กับศิลปะพนมดา

การพบเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะจำนวนหลายองค์ในช่วงต้นประวัติศาสตร์ทำให้นักวิชาการบางท่านตีความในแง่อื่นนอกเหนือไปจากรูปแบบศิลปะและอายุสมัย โดยพิริยะ ไกรฤกษ์ เสนอว่าเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะที่เมืองศรีเทพสะท้อนให้เห็นถึงการนับถือนิกายภาควัต อันมีพระกฤษณะเป็นเทพองค์สำคัญของนิกาย ซึ่งสอดคล้องกันดีกับการพบจารึกเมืองศรีเทพที่ปรากฏการกล่าวถึงฤชิวายาส (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2562, น. 56) ในขณะที่เวอร์จิเนีย ดอฟเฟลมเยอร์ กลับมองว่าเมืองศรีเทพเป็นส่วนหนึ่งในขอบเขตอิทธิพลนิกายปาญจราตระที่รุ่งเรืองอยู่ในอาณาจักรพูนันและเจนละในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 และสะท้อนถึงความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างศรีเทพกับพูนันและเจนละได้ด้วยเช่นกัน ตลอดจนพระกฤษณะอาจถูกยึดเป็นตัวแทนกษัตริย์ในอุดมคติของชนชั้นปกครองที่ต้องช่วยเหลือและปกป้องประชาชน โดยพยายามเชื่อมโยงกับจารึกไวษณพที่ปรากฏคำว่า “วีรบุรุษแห่งไวษณพ” ที่อาจหมายถึงพระกฤษณะ พระราม หรือแทนตัวเองของกษัตริย์ศรีเทพเอง (Dofflemyer, 1982, pp. 90-95)

นอกจากกลุ่มเทวรูปพระวิษณุและพระลักษมณ์ที่กล่าวไปแล้ว ยังพบเทวรูปสำริดขนาดเล็กของพระวิษณุและพระลักษมณ์อีกด้วย (ภาพที่ 65) โดยพบคู่กันจากการขุดศึกษาโบราณสถานเขาค้างในเมื่อปี 2534 (กรมศิลปากร, 2550, น. 154) ลักษณะเทวรูปมีลักษณะร่วมที่เหมือนกันคือ ประทับยืนสมถังค์ (ยืนตรง) บนฐานขนาดเล็ก สวมกระบังหน้าแบบมงกุฎทรงกรวยแหลม สวมกรองศอ และทรงผ้านุ่งแบบมีริ้ว ทั้งนี้ การสวมมงกุฎและการชักชายผ้าเป็นรูปสมอเรือ 2 ชั้นของเทวรูปพระวิษณุสามารถเทียบได้กับเทวรูปศิลปะนครวัด ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 17 (Jessup & Zephir, 1997, pp. 70-71)



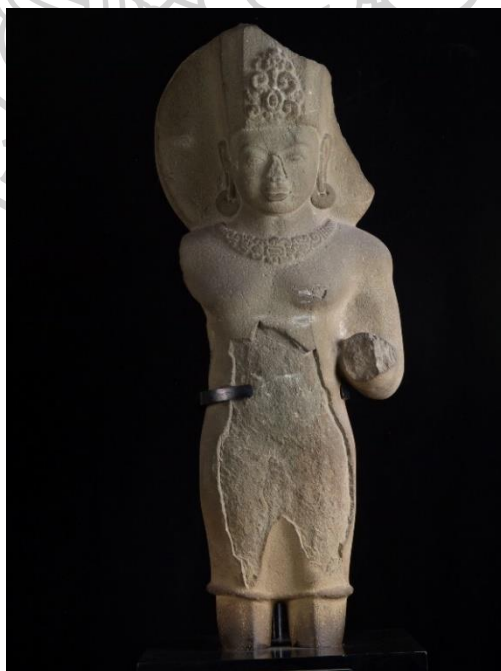
ภาพที่ 65 เทวรูปสำริดขนาดเล็ก พระวิษณุและพระลักษมณ์ พบที่เขาค้างใน เมืองศรีเทพ
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

เทวรูปสำริดพระวิษณุและพระลักษมณ์ที่มีอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 17 ที่พบจากเขาค้างในนี้ คงไม่มีความเกี่ยวข้องกับกลุ่มเทวรูปพระวิษณุและพระลักษมณ์ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 13 เนื่องจากมีอายุห่างกันมากและรูปแบบศิลปะต่างกัน แสดงให้เห็นว่าการนับถือไวษณพิกายช่วงต้นประวัติศาสตร์อาจลดบทบาทลงตั้งแต่หลังพุทธศตวรรษที่ 13 เป็นต้นไป ก่อนจะกลับมาปรากฏร่องรอยอีกครั้งในช่วงที่วัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครเข้ามามีบทบาทในพื้นที่เมืองศรีเทพ แต่ก็คงอยู่ภายใต้ร่มเงาของไศวนิกายที่เฟื่องฟูอย่างมากในช่วงเวลานั้น

3.3.1.2 พระสุริยะ

ในพื้นที่เมืองศรีเทพพบเทวรูปพระสุริยะสลักขึ้นจากหินจำนวนหลายองค์ โดยสามารถจัดกลุ่มในเบื้องต้นจำนวน 3 กลุ่ม เพื่อให้ง่ายต่อการวิเคราะห์ ดังนี้

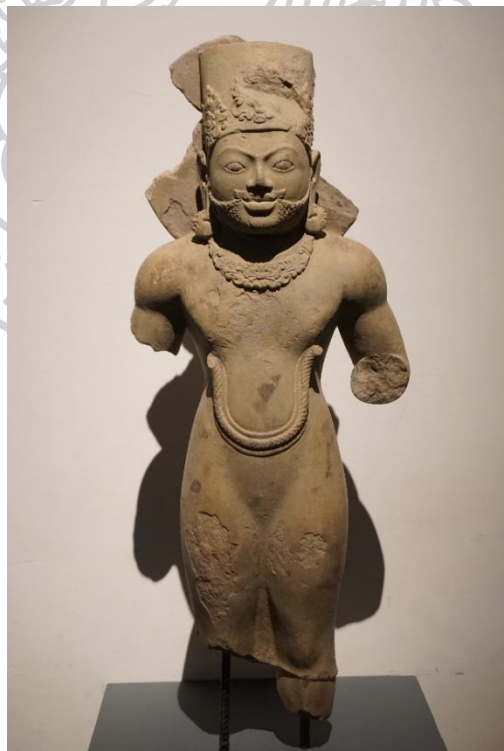
เทวรูปพระสุริยะกลุ่มที่ 1 จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร โดยมีลักษณะร่วมที่สำคัญคือ ประทับยืนแบบสมภังค์ สวมกิริฎมุกฎประดับด้วยตาบลายผักกูดจำนวน 3 ตาบ หลังพระเศียรมีแผ่นประภามณฑลวงกลมขนาดใหญ่ ทรงกมลทกลมแบน แต่ก็ปรากฏข้อแตกต่างทางด้านความสมบูรณ์และการตกแต่ง อันได้แก่ เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 1 (ภาพที่ 66) สวมกิริฎมุกฎแปดเหลี่ยม ด้านหลังปรากฏประภามณฑลและปลายพระเกศาหยิกปรกพระปฤษฎางค์ สวมกรองศอลายพันธุ์พุกษา ทรงฉลองพระองค์คลุมยาว บางส่วนของพระกรและพระขงฆ์หักหายไปจนไม่สามารถทราบได้ว่าทรงฉลองรองพระบาทแบบใด เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 2 (ภาพที่ 67) สวมหมวกกลมไม่ปรากฏกรองศอและพระวรกายส่วนล่างหักหายไปจนหมด เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 3 (ภาพที่ 68) ตำแหน่งดั้งเดิมขุดพบบริเวณปราสาทสองพี่น้องเมื่อปี 2535 (กรมศิลปากร, 2550, น. 153) ลักษณะสวมกิริฎมุกฎกลม พระพักตร์ปรากฏพระมัสสุและพระทาฒิกะหนาดลอดพระปราสาท สวมกรองศอลายพันธุ์พุกษา ทรงฉลองพระองค์คลุมยาว มีเส้นเชือกห้อยเป็นรูปตัว U ในอักษรโรมัน บริเวณพระอุระ ส่วนพระกรขวาหักหายไปเหลือเพียงพระกรซ้ายที่ยื่นไปข้างหน้า พระขงฆ์ส่วนล่างหักหายไปเช่นกัน



ภาพที่ 66 เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 1 พบที่เมืองศรีเทพ
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ



ภาพที่ 67 เทวรูปพระสุริเยองค์ที่ 2 พบที่เมืองศรีเทพ
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ



ภาพที่ 68 เทวรูปพระสุริเยองค์ที่ 3 พบที่เมืองศรีเทพ

เทวรูปพระสุริยะในกลุ่มที่ 1 ข้างต้นได้รับการยืนยันว่าสถานที่พบบ้างเดิมมาจากเมืองศรีเทพ และด้วยความสำคัญเช่นเดียวกับเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะ ทำให้นักวิชาการหลายท่าน กำหนดอายุและรูปแบบศิลปะแตกต่างกันออกไป ส่วนใหญ่กำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 อาทิ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้จัดอยู่ในเทวรูปรุ่นเก่าที่มีพระพักตร์ไม่คล้ายกับศิลปะ ทวารวดี (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2522, น. 41; 2539, น. 12) หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ เสนอว่าควรมีลักษณะร่วมแบบกับศิลปะไพรกเมงของเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2537b, น. 60-61) และพิริยะ ไกรฤกษ์ ชี้ให้เห็นว่าประภาณทลด้านหลังคือ “ศิรจักร” และขยายความว่าเดิมพระสุริยะเป็นเทพของชาวอิหร่าน โดยนักบวช “มัจ” ที่อาศัยอยู่ใน ศกทวีปหรือดินแดนของชาวซีเลี่ยนเป็นพวงนำเข้ามาในอินเดีย ดังนั้นพระสุริยะจึงทรงฉลองพระองค์ ยาวจรดพระขานูและทรงฉลองพระองค์แบบชาวซีเลี่ยนนั่นเอง (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 109)

อย่างไรก็ตามศักดิ์ชัย สายสิงห์ เห็นต่างออกไปว่าลักษณะของพระพักตร์ที่กลมป้อม และการ สลักพระมัสสุและพระทาฬิกะเป็นลักษณะพื้นเมืองอย่างชัดเจน หรืออาจจะสัมพันธ์กับศิลปะบาแค็ง ของเขมรสมัยเมืองพระนครช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ที่นิยมสลักพระมัสสุและพระทาฬิกะของเทวรูป แต่ด้วยการสวมกุดทลที่ยังใกล้เคียงกับศิลปะทวารวดีภาคกลาง ดังนั้นประติมากรรมกลุ่มนี้ควรสร้าง โดยช่างพื้นเมืองช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 และจากการพบเทวรูปพระสุริยะหลายองค์ อาจแสดงว่า เมืองศรีเทพมีลัทธิบูชาพระสุริยะโดยเฉพาะ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, น. 167-169)

นอกจากนี้ ปีเตอร์ สกิลลิง ให้ข้อคิดเห็นที่น่าสนใจว่า เทวรูปพระสุริยะที่เมืองศรีเทพมักถูก เชื่อมโยงทางศิลปะกับเทวรูปพระสุริยะจากพื้นที่อื่น โดยเฉพาะเทวรูปพระสุริยะจากพนมบาเด จังหวัดอันเกียง ประเทศเวียดนาม (ภาพที่ 74) แต่การเชื่อมโยงนี้มักเป็นไปในลักษณะของการรับเอา รูปแบบศิลปะจากภายนอกมาเป็นต้นแบบเพื่อสร้างศิลปะของตน ซึ่งสกิลลิงไม่เห็นด้วยอย่างยิ่ง เนื่องจากขนาดและลักษณะเฉพาะของเทวรูปพระสุริยะแสดงให้เห็นว่าเป็นการสร้างสรรคขึ้นภายใต้ รสนิยมและจุดประสงค์ด้านพิธีกรรมของสกุลช่างศรีเทพเอง สะท้อนให้เห็นว่าเมืองศรีเทพเป็นเมือง สำคัญแห่งหนึ่งในช่วงต้นประวัติศาสตร์ (Skilling, 2009b, pp. 459-460)

เทวรูปพระสุริยะกลุ่มที่ 2 เป็นเทวรูปพระสุริยะในพิพิธภัณฑ์ต่างประเทศที่อ้างว่ามาจาก เมืองศรีเทพจำนวน 2 องค์ เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 4 (ภาพที่ 68) จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑ์นอร์ตัน ไชมอน (Norton Simon museum) รัฐแคลิฟอร์เนีย ประเทศสหรัฐอเมริกา ลักษณะเทวรูปประทับ ยืนแบบตรีภังค์ สวมกิรีฎมุกฎแปดเหลี่ยมยอดสูงเป็นชั้นคล้ายเทวรูปพระกฤษณะองค์ที่ 2 (ภาพที่ 69)

ประดับด้วยตาบลายผักกูดจำนวน 3 ตาบ สวมทับพระเกศาที่สยายปรกพระอังสา ด้านหลังพระเศียรมีประภามณฑลขนาดใหญ่ ทรงกุ่มทลกลมแบนและทรงผ้านุ่งสั้นบางแนบเนื้อเหนือพระอุระ ส่วนพระกรและพระขงฆ์หักหายไป นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตว่าบริเวณพระเนตรลึกเป็นหลุมเพื่อใช้อัญมณีประดับเป็นพระจักขุแทนการสลักหิน (Pal, 2004, p. 112)



ภาพที่ 69 เทวรูปพระสุริเยองค์ที่ 4 จากพิพิธภัณฑสถานออร์ตัน ไชม่อน
ที่มา: (Pal, 2004, p. 113, Fig.82)

เทวรูปองค์นี้ เซอร์มัน ลี (Lee, 1969, p. 101) อ้างว่าเป็นสมบัติส่วนบุคคลที่ได้มาจากเมืองศรีเทพ โดยกล่าวอีกว่าเป็นประติมากรรมที่มีเอกลักษณ์เป็นของตนเองมากที่สุดชิ้นหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 ซึ่งหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ค่อนข้างเห็นด้วยว่าน่าจะมาจากเมืองศรีเทพ และเปรียบเทียบกับมีลักษณะคล้ายกับเทวรูปพระสุริเยและพระวิษณุจากเมืองศรีเทพ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2522, น. 43-44) สอดคล้องกับแนวคิดของประตาทพิตย์ ปัล ที่ว่าลักษณะโดยรวมใกล้เคียงกับงานประติมากรรมของสกุลช่างศรีเทพ และควรเป็นพระสุริเย เนื่องจากประติมากรรมพระวิษณุและพระกฤษณะสลักขึ้นจากหินของเมืองศรีเทพ และเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครไม่ปรากฏประภามณฑล (Pal, 2004, p. 112)

แม้จะเชื่อว่ามีความเป็นไปได้สูงว่าเทวรูปองค์นี้มาจากเมืองศรีเทพ แต่ปีเตอร์ สกิลลิง ได้ตั้งคำถามว่าเทวรูปองค์นี้เป็นพระสุริยะจริงหรือไม่ จากลักษณะของพระเกศาที่สยายปรกพระอังสาที่ไม่ปรากฏในเทวรูปอื่นจากเมืองศรีเทพ (ส่วนใหญ่พระเกศาจะสยายปรกพระปฤษฎางค์ได้ประภามณฑล) และฉลองพระองค์ของพระสุริยะจากเมืองศรีเทพมีความชัดเจนว่าทรงฉลองพระองค์คลุมยาวตามแบบอินเดียเหนือ แต่ลักษณะที่ปรากฏกับเทวรูปองค์นี้กลับเป็นการทรงผ้าถุงสั้น ซึ่งดูไม่เหมาะสมกับฐานะของพระสุริยะ แต่กระนั้นก็ได้โอนโลมตามข้อคิดเห็นของประตาทิตย์ ปัล ที่ว่าลักษณะโดยรวมคล้ายกับงานประติมากรรมของสกุลช่างศรีเทพมาก สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของสกุลช่างศรีเทพได้เป็นอย่างดี (Pal, 2004, p. 112; Skilling, 2009b, pp. 458-459)

ส่วนเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 5 จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานลินเดน (Linden museum) เมืองสตูดการ์ด ประเทศเยอรมนี (ภาพที่ 70) เวอร์จิเนียร์ ดอล์ฟเฟลมเยอร์ เสนอว่ามาจากเมืองศรีเทพ โดยเหลือเพียงส่วนพระเศียรสวมกิริฎมุกฏแปดเหลี่ยมมียอดบนคล้ายดอกบัวตูมเรียวแหลม ประดับด้วยตาข่ายฝักกุศจำนวน 3 ตาบ (Dofflemyer, 1982, p. 39)



ภาพที่ 70 เศียรพระสุริยะองค์ที่ 5 หรือพระวิษณุ (?) จากพิพิธภัณฑสถานลินเดน
ที่มา: (Dofflemyer, 1982, p. 279, Pl. 39)

กลุ่มที่ 3 เป็นชิ้นส่วนประติมากรรมในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพที่สันนิษฐานว่าเป็นพระสุริยะจำนวน 2 องค์ เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 6 (ภาพที่ 71) โบราณวัตถุหมายเลขทะเบียน ศท.170/2547 ส่วนพระเศียรด้านหน้าจนถึงพระศอกหักหายไป แต่ยังคงหลงเหลือด้านหลังบางส่วน ปรากฏแผ่นประภามณฑลและปลายพระเกศาเป็นลอนปรกพระปฤษฎางค์คล้ายกับเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 1 พระกรทั้งสองข้างและพระวรกายส่วนล่างหักหายไป จึงไม่สามารถทราบได้ว่าทรงฉลองพระองค์แบบใด

ศรัณย์ มะกรูดอินทร์ ผู้ที่สำรวจพบเป็นท่านแรกสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเทวรูปพระสุริยะ จากการที่ด้านหลังปรากฏประภามณฑลอันเป็นลักษณะเฉพาะที่ไม่พบในเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะที่เมืองศรีเทพ พร้อมทั้งเสนอว่าเทวรูปองค์นี้น่าจะมี 4 กรตามลักษณะของพระสุริยะที่ปรากฏในคัมภีร์มัตสยปุราณะ คัมภีร์วิษณุธรรมโมตตรัม และคัมภีร์วิศ्वกรรมศาสตร์ เนื่องจากพบร่องขนาดเล็กที่พระพาหาทั้งสองข้าง (ศรัณย์ มะกรูดอินทร์, 2553, น. 389-390) แต่ในข้อสันนิษฐานนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นร่องรอยที่ไม่ชัดเจนพอจะบอกได้ว่ามี 4 กร และไม่เคยปรากฏในเทวรูปพระสุริยะจากเมืองศรีเทพองค์อื่น



ภาพที่ 71 เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 6 เก็บรักษาอยู่ในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ
ที่มา: (ศรัณย์ มะกรูดอินทร์, 2553, น. 390, ภาพที่ 267)

ส่วนเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 7 (ภาพที่ 72) เหลือเพียงส่วนพระเศียรที่สวมกิริฎมุฏกุลมประดับด้วยตาบลายผักกูดจำนวน 3 ตาบ และปรากฏร่องรอยเศษหินยึดพระเศียรที่พบมากในประติมากรรมศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครด้วย เศียรเทวรูปชิ้นนี้ ศรัณย์ มะกรุดอินทร์ เสนอว่าเป็นเทวรูปพระสุริยะจากลักษณะของกิริฎมุฏกุลมประดับตาบลายผักกูด 3 ตาบที่เป็นเอกลักษณ์ของสกุลช่างศรีเทพ ซึ่งไม่ปรากฏในเทวรูปพระวิษณุหรือพระเทวีในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครมาก่อน (ศรัณย์ มะกรุดอินทร์, 2553, น. 391) ทั้งนี้ พิริยะ ไกรฤกษ์ ก็เห็นว่าเป็นพระเศียรของเทวรูปพระสุริยะเช่นกัน (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2562, น. 61-62)



ภาพที่ 72 เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 7 หรือพระวิษณุ (?) ในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

การจัดกลุ่มข้างต้นเป็นเพียงการแบ่งกลุ่มให้เห็นว่าเทวรูปพระสุริยะแต่ละองค์มีที่มาแตกต่างกัน บางองค์ยังคงมีปัญหาว่าเป็นเทวรูปพระสุริยะหรือไม่หรือมาจากเมืองศรีเทพหรือไม่ โดยการตอบคำถามนี้คงต้องพิจารณาจากคุณลักษณะเฉพาะของเทวรูปพระสุริยะและเทวรูปจากเมืองศรีเทพเป็นหลัก เนื่องจากสกุลช่างศรีเทพค่อนข้างมีเอกลักษณ์เฉพาะอย่างทีกล่าวไปแล้ว ทำให้กำหนดคุณลักษณะบางประการได้ค่อนข้างชัดเจน

ลักษณะร่วมของเทวรูปพระสุริยะหากยึดตามเทวรูปกลุ่มที่ 1 ซึ่งเป็นที่ชัดเจนว่าพบจากเมืองศรีเทพและเป็นพระสุริยะจริง จะเห็นได้ว่าทั้ง 3 องค์สวมกิริยมุกุฎที่ประดับด้วยตาบลายผักกูด 3 ด้าน ด้านหลังพระเศียรปรากฏประภามณฑลขนาดใหญ่เสมอ และอาจจะทรงฉลองพระองค์คลุมยาว (ปรากฏไม่ชัดเจนในเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 2) ลักษณะเช่นนี้ปรากฏในเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 4 จากพิพิธภัณฑสถานออร์ตัน ไชม่อน แม้จะไม่ปรากฏว่าทรงฉลองพระองค์คลุมยาว แต่การทรงผ้าถุงสั้นก็เป็นลักษณะที่พบเป็นปกติในเทวรูปสกุลช่างศรีเทพ ดังนั้นผู้วิจัยเห็นว่าเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 4 เป็นพระสุริยะที่สร้างขึ้นโดยสกุลช่างศรีเทพจริง และยังเห็นด้วยกับประตาศิลป์ที่ 4 ที่ว่าประภามณฑลเป็นลักษณะเฉพาะของเทวรูปพระสุริยะ (Pal, 2004, p. 112) ดังนั้นเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 6 ที่ปรากฏประภามณฑลจึงควรจะเป็นเทวรูปพระสุริยะด้วย

ในทางตรงกันข้ามกับเศียรเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 5 และ 7 แม้ว่าจะสวมกิริยมุกุฎประดับด้วยตาบลายผักกูด 3 ด้าน แต่ไม่ปรากฏประภามณฑลอันเป็นลักษณะเฉพาะสำคัญของเทวรูปพระสุริยะ จะเห็นได้ชัดเจนจากเศียรเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 7 ที่ปรากฏเศียรหินยึดพระเศียรด้านหลัง โดยไม่มีร่องรอยของประภามณฑลเลย และยังพิจารณาต่อไปได้อีกว่าหากเป็นเทวรูปพระสุริยะที่นิยมทำพระกรยื่นไปด้านหน้าเพื่อถือดอกบัวแล้ว การมีเศียรหินยึดโครงสร้างประติมากรรมด้านบนดูจะไม่จำเป็น แต่หากเป็นเทวรูปพระวิษณุที่มักจะมีพระกรหลังยกขึ้นตั้งฉาก (ภาพที่ 54 - 55) การปรากฏเศียรหินยึดเช่นนี้ดูจะสมเหตุสมผลกว่า ส่วนเศียรเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 5 กิริยมุกุฎที่มีจุกเป็นยอดคล้ายดอกบัวไม่เคยปรากฏในเทวรูปลอยตัวเลย แต่อาจเทียบได้กับแผ่นทองค้อนรูปพระวิษณุที่บริเวณยอดกิริยมุกุฎเป็นรูปดอกบัวเช่นกัน (ภาพที่ 63) ดังนั้นลักษณะการสวมกิริยมุกุฎของเศียรเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 5 และ 7 เช่นนี้อาจเป็นข้อบ่งชี้ว่าเป็นพระวิษณุ แต่ก็มีผู้คิดเห็นว่าอาจเป็นเศียรของเทวดาในศิลปะทวารวดีก็ได้ (ศิวพงษ์ สีเสียดงาม, 2556, น. 23-24)

ข้อพิจารณาข้างต้นทำให้ผู้วิจัยสรุปในการศึกษาคั้งนี้ว่า เทวรูปพระสุริยะจากเมืองศรีเทพมีจำนวน 5 องค์ คือเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 1, 2, 3, 4 และ 6 ส่วนเศียรเทวรูปองค์ที่ 5 และ 7 มีความเป็นไปได้ที่จะเป็นเทวรูปพระวิษณุมากกว่า แต่ก็มีความเป็นไปได้ที่จะเป็นเทวรูปองค์อื่นเช่นกัน เนื่องจากสภาพของโบราณวัตถุปรากฏเฉพาะส่วนเศียรที่ให้ข้อมูลในการวิเคราะห์น้อยมาก ในอนาคตอาจมีการขุดค้นพบช่วงพระวรกายของเทวรูปองค์ที่ 7 เพิ่มเติม ซึ่งทำให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้องสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ส่วนเศียรเทวรูปองค์ที่ 5 ก็ยังไม่สามารถสรุปได้ว่ามาจากเมืองศรีเทพจริงหรือไม่ ด้วยเหตุที่มีข้อมูลน้อยเช่นกัน

สำหรับประเด็นทางด้านรูปแบบศิลปะและการกำหนดอายุนั้น คงสามารถพิจารณาได้จาก เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 1 – 3 และ แยกพิจารณาองค์ที่ 4 เป็นพิเศษ ส่วนองค์ที่ 6 มีสภาพเสียหายไปมาก แต่ก็สามารถอนุโลมให้อยู่ในสกุลช่างศรีเทพและช่วงเวลาเดียวกันได้ โดยลักษณะของเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 1 – 3 ที่ประกอบไปด้วยการยืนสมถังค์ การยื่นพระกรออกมาด้านหน้าเพื่อถือดอกบัว และทรงฉลองพระองค์คลุมยาว สามารถสรุปได้ว่าเป็นลักษณะที่พบในเทวรูปพระสุริยะศิลปะคุปตะของอินเดียภาคเหนือ (Sing, 1983, p. 82) ยกตัวอย่างเทวรูปพระสุริยะจากเมืองพาราณสี รัฐพิหาร กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 (Biswas & Jha, 1985, p. 52) (ภาพที่ 73) ที่มีลักษณะโดยรวมและเป็นประติมากรรมลอยตัวคล้ายกับเทวรูปพระสุริยะจากเมืองศรีเทพองค์ที่ 1 – 3



ภาพที่ 73 เทวรูปพระสุริยะศิลปะคุปตะ จากเมืองพาราณสี รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย
ที่มา: (Biswas & Jha, 1985, Pl.38)

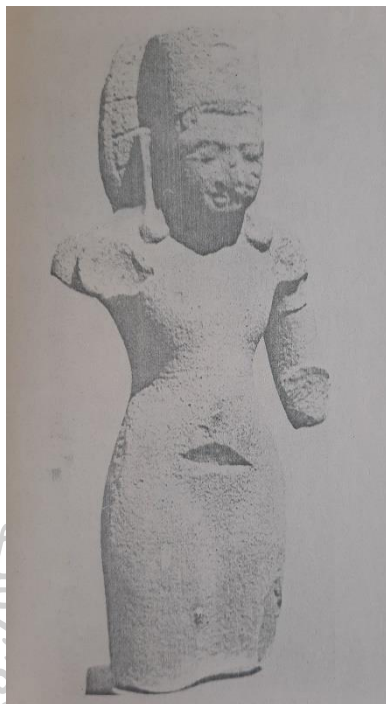
เมืองศรีเทพน่าจะรับเอาวัฒนธรรมการนับถือพระสุริยะเข้ามาจากอินเดียในสมัยคุปตะโดยตรง ทำให้เข้าใจลักษณะทางประติมานวิทยาของพระสุริยะเป็นอย่างดี จึงคงรูปแบบการทรงฉลองพระองค์คลุมยาวแบบอินเดียเหนือและการปรับพระกรยื่นมาข้างหน้าเพื่อถือดอกบัวไว้ แต่ก็ได้ปรับปรุงเทวรูปให้เป็นไปตามลักษณะเฉพาะของสกุลช่างศรีเทพ อันได้แก่ การสวมกิริฎมุกุฎกลมและ

แปดเหลี่ยมประดับตาบลายผักกูด 3 ด้านที่ชัดเจนขึ้น การทรงกษัตริย์และกรองศอที่มีลวดลายเป็น
เอกลักษณ์ การทรงฉลองพระองค์เรียบแบบเนื้ออันเป็นสุนทรียภาพที่โดดเด่นของสกุลช่างศรีเทพ

ในช่วงเวลาที่มีการนับถือพระสุริยะเข้ามาที่เมืองศรีเทพได้ปรากฏเทวรูปพระสุริยะในพื้นที่อื่น
ด้วยเช่นกัน แต่ที่ดูเหมือนว่ามีความใกล้เคียงกับเทวรูปพระสุริยะของเมืองศรีเทพมากที่สุดคือ กลุ่ม
เทวรูปพระสุริยะที่พบบริเวณปากแม่น้ำโขง ซึ่งปรากฏลักษณะเด่น ได้แก่ การสวมกิริฎมุกฎ ด้านหลัง
พระเศียรปรากฏประภามณฑล ทรงกษัตริย์และกรองศอ ทรงฉลองพระองค์คลุมยาวแบบชาวซีเกียน
ดังจะเห็นได้จากเทวรูปพระสุริยะจากพนมบาเถ ประเทศเวียดนาม กำหนดอายุอยู่ในช่วง พุทธ
ศตวรรษที่ 12 – 13 ในศิลปะแบบไพรกเมง (Dupont, 1955, pp. 63-64; Tingley, 2009, pp. 172-
173) (ภาพที่ 74) ที่มักถูกนำมาเปรียบเทียบกับพระสุริยะจากเมืองศรีเทพ หรือพระสุริยะจาก
เทียนถวน ประเทศเวียดนาม กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 (Dupont, 1955, p. 55) (ภาพ
ที่ 75) ที่ฉลองพระองค์มีความบางแนบเนื้อคล้ายกับเมืองศรีเทพ

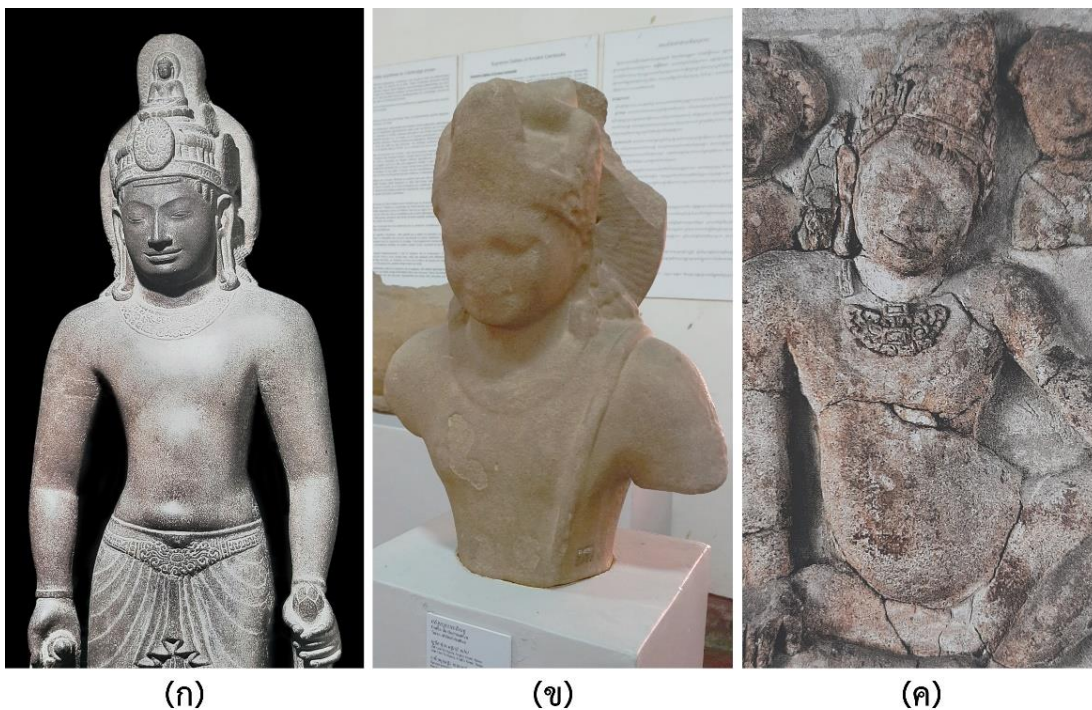


ภาพที่ 74 เทวรูปพระสุริยะจากพนมบาเถ จังหวัดอันเกียง ประเทศเวียดนาม
ที่มา: (Guy, 2014, p. 141, Cat.68)



ภาพที่ 75 เทวรูปพระสุริยะจากเทียนถวน ประเทศเวียดนาม
ที่มา: (Dupont, 1955, Pl.14A)

อย่างไรก็ดีเทวรูปพระสุริยะที่ยกมาข้างต้นยังมีรายละเอียดด้านเครื่องประดับที่แตกต่างจากเมืองศรีเทพอยู่บ้าง ได้แก่ ลักษณะตาปลายฝักกูด กุณฑล และกรองคอ แต่ลักษณะของเครื่องประดับนี้ก็พบในประติมากรรมอื่นที่มีอายุอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ด้วย เช่น ประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากทานลอง (ราชเคียว) ประเทศเวียดนาม (Jessup & Zephir, 1997, pp. 152-153) (ภาพที่ 76ก) ประติมากรรมพระโพธิสัตว์จากจังหวัดตากแก้ว ประเทศกัมพูชา (Giteau, 1965, p. 17) (ภาพที่ 76ข) แม้ป้ายบรรยายระบุว่าเป็นพระโพธิสัตว์ แต่ผู้วิจัยเห็นว่ามีความเป็นไปได้ที่จะเป็นพระสุริยะ เนื่องจากมีองค์ประกอบคล้ายกับเทวรูปพระสุริยะจากเมืองศรีเทพ หรือประติมากรรมปูนปั้นทำวูเวรศิลปะทวารวดีที่เจดีย์จุลประโทน เมืองนครปฐมโบราณ (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 57) (ภาพที่ 76ค) ดังนั้นลักษณะของเครื่องประดับที่คล้ายกันนี้คงเป็นที่แพร่หลายในประติมากรรมต่าง ๆ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13



(ก)

(ข)

(ค)

ภาพที่ 76 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากทานลอง ประเทศเวียดนาม (ก) ประติมากรรมพระโพธิสัตว์ (พระสุริยะ ?) จากจังหวัดตากแก้ว ประเทศกัมพูชา (ข) และประติมากรรมท้าวภูเวรจากเจดีย์จุลประโทน เมืองนครปฐมโบราณ (ค)

ที่มา: ภาพ ก (Jessup & Zephir, 1997, pp. 152-153, Fig. 7) ภาพ ข (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 57, ภาพที่ 1.28)

อาจกล่าวอีกครั้งว่ากิริยมุกุฏแปดเหลี่ยมควรเป็นลักษณะเฉพาะของสกุลช่างศรีเทพ เนื่องจากปรากฏเทวรูปถึง 3 องค์ (เทวรูปกฤษณะองค์ที่ 2, เทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 1 และ 4) สวมกิริยมุกุฏลักษณะนี้ จึงเป็นไปได้ว่าการทำกิริยมุกุฏแปดเหลี่ยมเกิดขึ้นที่สกุลช่างศรีเทพก่อนและส่งรูปแบบไปยังเทวรูปพระสุริยะจากพนมบาเธ ซึ่งเป็นมุมมองกลับกันจากที่เคยสันนิษฐานว่าเทวรูปพระสุริยะจากพนมบาเธเป็นต้นแบบของเทวรูปพระสุริยะจากเมืองศรีเทพ แต่หากตัดความพยายามในการค้นหาต้นตอของศิลปะออกไป อย่างน้อยที่สุดก็เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพและบริเวณปากแม่น้ำโขงของอาณาจักรฟูนันและเจนละในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13

ด้วยลักษณะการยืนแบบสมถังค์ของเทวรูปพระสุริยะ ทำให้มีข้อสังเกตว่าสกุลช่างศรีเทพคงปรากฏสายประติมากรรมคู่ขนานกันไประหว่างประติมากรรมยืนตรีภังค์ (กลุ่มเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะ) และประติมากรรมยืนสมถังค์ (กลุ่มเทวรูปพระสุริยะ) แม้จะมีลักษณะแตกต่างกันทางด้านเครื่องประดับเล็กน้อยก็ตาม (ของ บวสเชอเลียร์, 2531, น. 16-17) ข้อสังเกตนี้พิจารณาได้

จากเทวรูปพระสุริยะองค์ที่ 4 ที่ปรากฏการผสมผสานจากทั้งสองสายประติมากรรม จนกลายเป็นเทวรูปพระสุริยะสวมกิริฎมุกฏแปดเหลี่ยม แต่ยืนตรึงค้ำคล้ายกับเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะ ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าทั้งสองกลุ่มน่าจะสร้างขึ้นร่วมสมัยกันในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13

การนับถือพระสุริยะหรือเสาระยังคงเป็นคำถามสำคัญว่าเกิดขึ้นที่เมืองศรีเทพหรือไม่ นักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่าปรากฏนิกายเสาระที่เมืองศรีเทพจริงจากการพบเทวรูปพระสุริยะหลายองค์ (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 109) หรือรับเอาการนับถือพระสุริยะเข้ามาจากอินเดีย (พิบูลสมัครไทย, 2543, น. 48) หรือเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (กนกวลี สุริยธรรม, 2541, น. 44) ที่ปรากฏหลักฐานการนับถือพระสุริยะเช่นกัน แต่บางท่านก็ชี้ให้เห็นว่าร่องรอยการนับถือพระสุริยะปรากฏเพียงประติมากรรม แตกต่างจากพื้นที่อื่นทั้งในกัมพูชาและอินโดนีเซียที่ปรากฏจารึกกล่าวถึงการนับถือพระสุริยะอย่างชัดเจน ดังนั้นจากหลักฐานประติมากรรมเพียงอย่างเดียว จึงไม่สามารถบอกได้ว่าที่เมืองศรีเทพมีการลัทธิเสาระหรือไม่ และจากลักษณะการสวมกิริฎมุกฏและยืนตรึงค้ำคล้ายพระวิษณุก็อาจเป็นนัยหนึ่งของการรวมพระสุริยะเข้ากับพระวิษณุ หรือการนับถือพระสุริยะเป็นส่วนหนึ่งของไวษณพนิกายก็เป็นได้ (ศิวพงษ์ สีเสียดงาม, 2556, น. 223-226)

3.3.1.3 ประติมากรรมในไศวนิกาย

3.3.1.3.1 ศิวลึงค์และฐานประติมากรรม

ศิวลึงค์เป็นโบราณวัตถุสำคัญของศาสนาฮินดูไศวนิกายที่พบมากที่สุดในพื้นที่เมืองศรีเทพ จากการสำรวจของผู้วิจัยพบว่ามีศิวลึงค์และชิ้นส่วนศิวลึงค์ที่แตกหักขนาดลดหลั่นกันประมาณ 10 ชิ้น (ภาพที่ 76) ทั้งที่เก็บรักษาไว้ในอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพและที่เก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถานอื่น ๆ โดยเกือบทั้งหมดเป็นศิวลึงค์แบบ 3 ส่วน รูปทรงเรขาคณิตที่มีขนาดใกล้เคียงกัน ประกอบด้วยส่วนพรหมภาค วิษณุภาค และรุทราภาค ปรากฏเส้นพรหมสูตรและปวารสูตรบริเวณรุทราภาคที่ชัดเจน ศิวลึงค์รูปแบบนี้พบมากในศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 - 17 (Pal, 2004, pp. 172-173) แต่ในกรณีศิวลึงค์ของเมืองศรีเทพคงไม่เก่าไปกว่าช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 17 (Dofflemyer, 1982, pp. 107-108) ซึ่งสอดคล้องกันดีกับการพบศิวลึงค์บางองค์จากการขุดศึกษาโบราณสถานในศาสนาฮินดูที่เมืองศรีเทพที่มีอายุอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ นอกจากนี้ยังพบว่าศิวลึงค์บางชิ้นถูกดัดแปลงโดยการขุดให้เป็นรางโสมสูตรด้วย



(ก)

(ข)

ภาพที่ 77 ศิวลึงค์และฐานโยนิที่ขุดพบจากปราสาทสองพี่น้อง (ก) และศิวลึงค์ในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ (ข)

ส่วนฐานประติมากรรมพบมีมากกว่า 10 ชั้น (ภาพที่ 78) บางชั้นแตกหักมาก ปรากฏด้านหนึ่งเป็นปลายรางน้ำยื่นออกมา สามารถจัดรูปแบบในเบื้องต้นได้เป็นแบบฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัส ฐานสี่เหลี่ยมผืนผ้า และฐานกลม ส่วนใหญ่เป็นฐานแบบเตี้ยที่ไม่มีการซ้อนชั้นสูงขึ้นไป พบเพียงชั้นเดียวที่เป็นฐานซ้อนสูง (ภาพที่ 77ก) ฐานประติมากรรมที่พบส่วนใหญ่คงเป็นฐานโยนิหรือसनानธรณิที่ใช้รองรับศิวลึงค์ ซึ่งสัมพันธ์กับการพบศิวลึงค์จำนวนมากในพื้นที่เมืองศรีเทพและคงมีอายุร่วมสมัยกัน แต่อีกส่วนหนึ่งอาจเป็นแท่นรองรับประติมากรรมบุคคลก็ได้ เนื่องจากบางชั้นมีช่องตั้งประติมากรรมเป็นทรงกลมคล้ายกับทรงเตี้ยของประติมากรรมบุคคล แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าไม่พบประติมากรรมบุคคลร่วมกับฐานประติมากรรมเหล่านี้เลย



ภาพที่ 78 ฐานประติมากรรมหรือฐานโยนิ ในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

3.3.1.3.2 พระศิวะ

เทวรูปพระศิวะพบเพียง 2 ชิ้น ชิ้นแรกเป็นเพียงชิ้นส่วนพระนลาฏสำริดที่ปรากฏพระเนตรที่ 3 เท่านั้น จึงไม่สามารถศึกษาต่อไปได้ (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2535) ส่วนอีกชิ้นหนึ่งเป็นเทวรูปพระศิวะศิลาขนาดเล็ก (ภาพที่ 79) ขุดค้นพบบริเวณด้านหน้าปราสาทศรีเทพเมื่อปี 2544 (กรมศิลปากร, 2550, น. 117) ลักษณะประทับยืนสมถังค์ สวมกระบังหน้าแบบมงกุฎทรงกรวยแหลม ปรากฏพระเนตรที่สามที่พระนลาฏ มีสี่กร ทรงผ้านุ่งแบบมีริ้วซีกชายผ้าเป็นรูปสมอเรือ 2 ชั้นคล้ายกับเทวรูปพระวิษณุสำริดพบที่เขาค้างใน ซึ่งเป็นลักษณะศิลปะนครวัด ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 17

ถึงแม้พระศิวะจะเป็นเทพสูงสุดที่มีความสำคัญมากของศาสนาฮินดูไศวนิกาย แต่ก็ไม่เคยปรากฏรูปเคารพที่เมืองศรีเทพเลยในช่วงก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 17 แม้ว่าจะปรากฏหลักฐานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 แต่ก็พบเพียงชิ้นเดียวเท่านั้น จึงดูเหมือนว่าไศวนิกายที่เมืองศรีเทพให้ความสำคัญกับศิวลึงค์ อันเป็นสัญลักษณ์ของพระศิวะมากกว่า

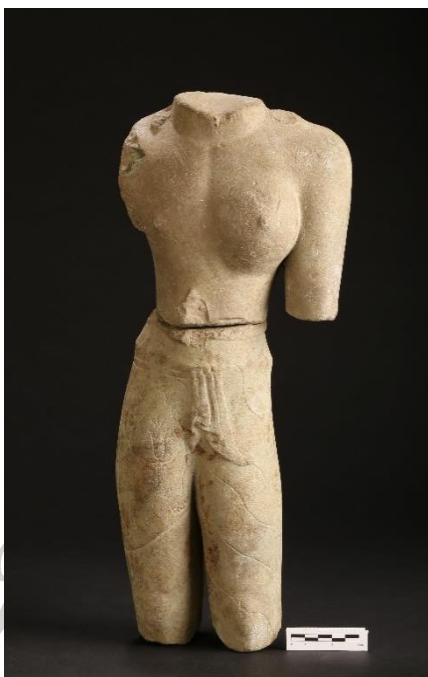


ภาพที่ 79 เทวรูปพระศิวะสี่กรขนาดเล็ก พบที่ปราสาทศรีเทพ
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

3.3.1.3.3 อรรณนารีศวร

จากการขุดค้นหน้าปราสาทศรีเทพเมื่อปี 2544 พบเทวรูปอรรณนารีศวรศิลาขนาดเล็กชิ้นหนึ่งในสระน้ำด้านหน้าที่ถูกถม (ภาพที่ 80) ซึ่งเป็นชิ้นกิจกรรมการปรับปรุงปราสาทศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 (กองพล สุพรรณโรจน์, 2545, น. 62-65) ลักษณะเทวรูปประทับยืนตรีภังค์ ส่วนพระเศียรหักหายไป พระวรกายท่อนบนแสดงเพศอย่างชัดเจน โดยซีกขวาเป็นเพศชาย พระอุระแบน ส่วนซีกซ้ายพระถันนูนขึ้นแสดงความเป็นเพศหญิง บริเวณบั้นพระองค์คาดด้วยงู พระวรกายท่อนล่างซีกขวาทรงผ้าถุงสั้นมีลายหัวเสือ ซีกซ้ายทรงผ้าถุงยาวแบบมีริ้วปรากฏชายผ้าตกลงมาด้านหน้า

การกำหนดอายุสามารถพิจารณาได้จากผ้าถุงสตรี แม้ว่าการทรงผ้าถุงสั้นมีลายหัวเสือของบุรุษจะเคยปรากฏมาแล้วในเทวรูปพระหริหระจากอาศรมมหาฤๅษี จังหวัดตากแก้ว ประเทศกัมพูชา (Jessup & Zephir, 1997, pp. 164-165, Fig. 16) แต่ลักษณะการทรงผ้าถุงแบบมีริ้วของสตรีที่มีชายผ้าตกลงมาด้านหน้าเล็กน้อยสามารถเทียบได้กับผ้าถุงสตรีในศิลปะไพรกเมง ดังจะเห็นได้จากเทวรูปทุรคา-มหิษาสูรมรทินี จากกำแพงสปีอ ประเทศกัมพูชา (Bunker & Latchford, 2004, pp. 70-71) (ภาพที่ 81) เมื่อรวมกับลักษณะการยืนตรีภังค์อันเป็นลักษณะเฉพาะของสกุลช่างศรีเทพแล้ว จึงควรกำหนดให้เทวรูปอรรณนารีศวรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 เช่นเดียวกัน



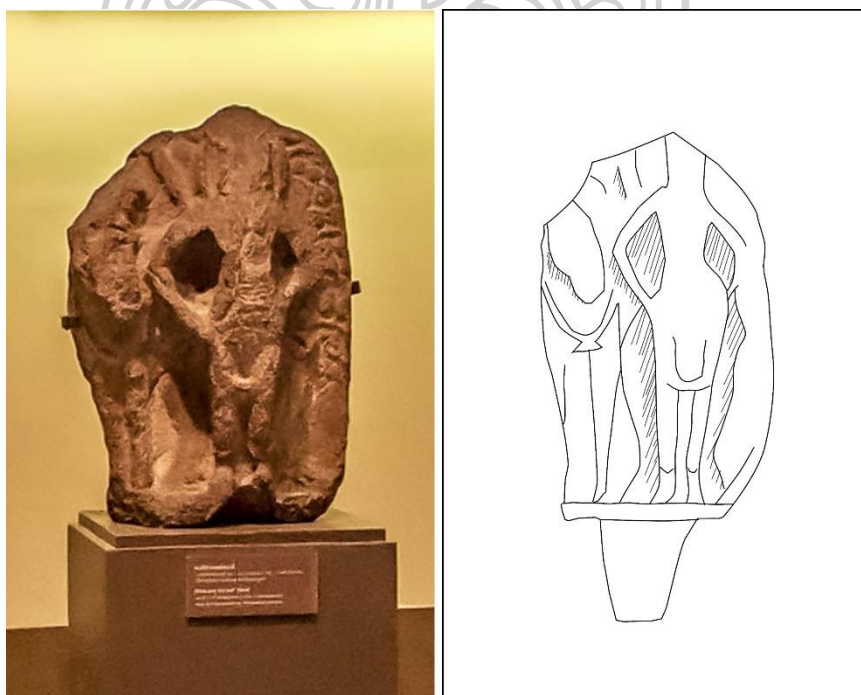
ภาพที่ 80 เทวรูปอรรณนารีศวร พบที่ปราสาทศรีเทพ
 ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ



ภาพที่ 81 เทวรูปทุรคา-มหิสาสุรมรทินี จากกำปงสปีอ ประเทศกัมพูชา
 ที่มา: (Bunker & Latchford, 2004, p. 80, Fig. 15)

ประติมากรรมอีกชิ้นหนึ่งที่ถูกเสนอว่าเป็นอรรณาริศวรคือ ประติมากรรมบุคคลขนาบข้างด้วยนนทิ (ภาพที่ 82) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร โดยควอริทซ์ เวลส์ เป็นผู้ค้นพบจากการสำรวจเมื่อปี 2479 และตั้งข้อสังเกตว่าเป็นบุรุษขนาบข้างด้วยม้า และมีส่วนที่เน้นหนักอยู่บริเวณพระโสณิ์ด้านซ้าย (Wales, 1937, pp. 22-23) ซึ่งอาจตั้งใจสลักให้ประติมากรรมเอียงตนไปทางซ้ายหรือถือสิ่งของติดพระโสณิ์ด้านซ้าย

ต่อมาเวอร์จิเนีย ดอล์ฟเฟลมเยอร์ เป็นผู้หยิบยกเอามาวิเคราะห์อีกครั้ง โดยชี้ให้เห็นว่าสัตว์ที่ยืนอยู่ด้านข้างมีกระพรวนห้อยคอควรเป็นโคมากกว่าม้า และลักษณะสะโพกซ้ายที่เด่นชัดเป็นลักษณะของสะโพกสตรีเพียงด้านเดียว จึงน่าจะเป็นรูปอรรณาริศวรขนาบข้างด้วยโคนนทิ อีกทั้งองค์ประกอบของนนทิที่อยู่ด้านขวาก็ใกล้เคียงกับที่ปรากฏในศิลปะปัลลวะและโจหะ ดังนั้นเทวรูปองค์นี้น่าจะได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียได้ แต่คงร่วมสมัยกับเทวรูปอรรณาริศวรพบที่อุบลราชธานีที่กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 (ในขณะที่เวอร์จิเนีย ดอล์ฟเฟลมเยอร์ศึกษายังไม่พบเทวรูปอรรณาริศวรองค์ด้านบน) พร้อมทั้งสันนิษฐานว่าการนับถืออรรณาริศวรคงไม่ได้รับความนิยมมากนักเนื่องจากมีร่องรอยปรากฏเพียงเมืองศรีเทพและภาคอีสานตอนล่างเท่านั้น (Dofflemeyer, 1982, pp. 109-113)



ภาพที่ 82 ประติมากรรมไศวนิกาย พบที่เมืองศรีเทพ
ที่มาภาพลายเส้น: ดัดแปลงจาก (Wales, 1937, p. 22, Fig.6)

ผู้วิจัยเห็นว่าด้วยสภาพของเทวรูปที่ผุกร่อนไปมากทำให้การศึกษาเทวรูปชิ้นนี้เป็นไปได้ยาก ข้อเท็จจริงที่ปรากฏคือ สัตว์ด้านขวาควรเป็นนนทิจริงจากร่องรอยของกระพรุนห้อยคอ ส่วนบุคคลตรงกลางไม่สามารถระบุได้อย่างชัดเจนว่าเป็นพระศิวะหรืออรรณาริศวร แต่ก็บ่งชี้ว่าเป็นประติมากรรมของไศวนิกายที่น่าสนใจคือประติมากรรมชิ้นนี้เป็นแบบนูนสูงไม่ใช่ประติมากรรมลอยตัว ซึ่งไม่เคยปรากฏในบรรดาประติมากรรมของเมืองศรีเทพเลย และลักษณะเด่นตรงพระโสณิ์ด้านซ้ายกับผ้าห้อยโค้งรูปตัว U ในอักษรโรมัน ด้านหน้าช่วงขาด้านบน ชวนให้พิจารณาถึงประติมากรรมนูนสูงพระวิษณุที่พบในภาคกลางของไทย เช่น เทวรูปพระวิษณุจากเมืองอู่ทอง (เจ้าพ่อพระยาจักร) จังหวัดสุพรรณบุรี (สฤชดีพงษ์ ชุนทรง, 2559, น. 77-79) เทวรูปพระวิษณุจากศาลพระกาฬ จังหวัดลพบุรี (กรมศิลปากร, 2561, น. 133) (ภาพที่ 83) โดยเฉพาะองค์หลังที่ผู้วิจัยเห็นว่า มีขนาด (ประมาณ 80 เซนติเมตร) และเค้าโครงใกล้เคียงกันมาก อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าหากประติมากรรมจากเมืองศรีเทพตัดโคนนทือออกไป ลักษณะโดยรวมจะเป็นเทวรูปพระวิษณุถือสังข์ติดพระโสณิ์ด้านซ้ายแบบเดียวกับเทวรูปพระวิษณุจากศาลพระกาฬ แต่ในการศึกษาครั้งนี้คงสรุปได้ว่าเป็นเทวรูปในไศวนิกายที่มีรูปแบบคล้ายกับเทวรูปพระวิษณุจากศาลพระกาฬ และคงอยู่ร่วมสมัยกันในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13



ภาพที่ 83 เทวรูปพระวิษณุจากศาลพระกาฬ จังหวัดลพบุรี

3.3.1.3.4 มหิษาสุรมรรตินี

จากการขุดค้นใต้ฐานอาคารด้านหน้าปราสาทสองพี่น้องเมื่อปี 2535 ได้พบประติมากรรมรูปหน้าโคชิ้นหนึ่งมีพระบาทสองข้างเหยียบอยู่ด้านบน (ภาพที่ 84) ในขั้นต้นได้ตีความว่าเป็นเทวรูปพระศิวะประทับยืนบนโคนนที (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2535, น. 12) แต่ต่อมาได้ตีความใหม่เป็นชิ้นส่วนประติมากรรมมหิษาสุรมรรตินี เนื่องจากเค้าโครงควรเป็นหัวของควายมากกว่า และในประติมานวิทยามีเพียงนางทศุคราที่เหยียบอยู่บนหัวมหิษาสุร (อสุรควาย) เท่านั้น ไม่เคยปรากฏว่าพระศิวะประทับบนนทีเช่นนี้ (ศุภวรรณ นงนุช, 2546, น. 14)

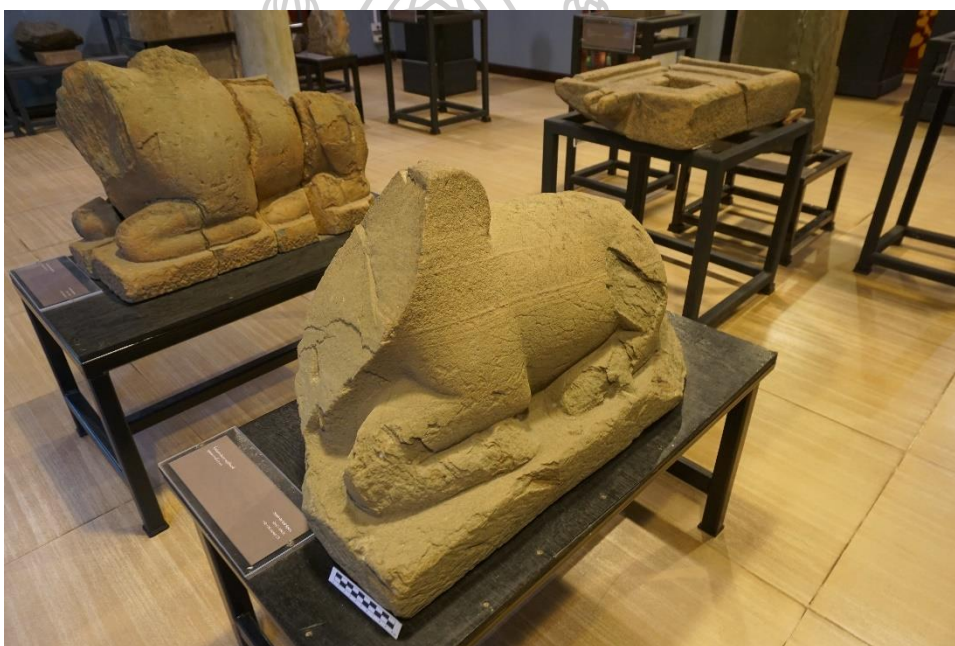
ชิ้นส่วนเทวรูปมหิษาสุรมรรตินีที่คล้ายกันนี้เป็นประติมากรรมลอยตัวที่พบมากในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร เช่น เทวรูปทศุครา - มหิษาสุรมรรตินีศิลปะสมโบร์ไพรกุก จากกำปงธม (Jessup & Zephir, 1997, pp. 168-169) เทวรูปทศุครา - มหิษาสุรมรรตินีศิลปะไพรกเมง จาก กำปงสปีอ (Bunker & Latchford, 2004, pp. 70-71) (ภาพที่ 80) และดูเหมือนว่าในศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนครจะเป็นภาพสลักนูนต่ำเสียมากกว่า (งามพรรณ เทพทา, 2552, น. 199) ดังนั้นชิ้นส่วนเทวรูปมหิษาสุรมรรตินีชิ้นนี้คงอยู่ร่วมสมัยศิลปะเขมรก่อนเมืองพระนครในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 แต่น่าเสียดายที่ประติมากรรมชิ้นนี้ไม่ปรากฏส่วนพระวรกายนอกจากพระบาท จึงไม่สามารถกำหนดอายุอย่างชัดเจนได้



ภาพที่ 84 ชิ้นส่วนมหิษาสุรมรรตินี พบที่เมืองศรีเทพ
ที่มา: (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2538a, น. 48)

3.3.1.3.5 นนทิ

ประติมากรรมนนทิพบจำนวนหลายชิ้นในพื้นที่เมืองศรีเทพ แต่ส่วนใหญ่มีสภาพแตกหักออกเป็นหลายส่วน (ภาพที่ 85) การขุดค้นได้ฐานอาคารด้านหน้าปราสาทสองพี่น้องเมื่อปี 2535 พบชิ้นส่วนนนทิชิ้นหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าตำแหน่งดั้งเดิมคงใช้งานอยู่บริเวณปราสาทสองพี่น้อง ซึ่งเป็นศาสนสถานของศาสนาฮินดูไศวนิกาย (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2535, น. 12) อาจกล่าวได้ว่าประติมากรรมนนทิที่พบมีรูปแบบเดียวกันทั้งหมดคือ อยู่ในท่านอนคว่ำอขาหน้า ปรากฏนอกหลังชัดเจน บางชิ้นพบว่ามิตาที่สามสลักอยู่กลางหน้าผากด้วย ลักษณะเช่นนี้สามารถเทียบได้กับประติมากรรมนนทิที่ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17



ภาพที่ 85 ประติมากรรมนนทิ ในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

3.3.1.4 เทพอื่น ๆ

3.3.1.4.1 พระคเณศ

ควอริทซ์ เวลส์ ได้เผยแพร่ภาพประติมากรรมชิ้นหนึ่งจากการสำรวจเมืองศรีเทพเมื่อปี 2479 โดยเป็นประติมากรรมที่ส่วนพระเศียรหักหายไป เหลือเพียงส่วนพระวรกายในอิริยาบถนั่ง (ภาพที่ 86ก) พบบริเวณโบราณสถานคน. 0955 (วิเคราะห์จากตำแหน่ง Temple III ในรายงานการสำรวจของเวลส์) ซึ่งเวลส์สันนิษฐานในเบื้องต้นว่าเป็นเทวรูปพระคเณศ (Wales, 1937, p. 38, Pl. 8, No. 2) ต่อมาเวอร์จิเนีย ดอล์ฟเฟลมเยอร์ เสนอเพิ่มเติมอีกว่าได้ปรากฏชิ้นส่วนพระ

หัตถ์ถือถ้วยโมทกะของพระคณศีก 2 ชั้น ชั้นหนึ่งเป็นสมบัติส่วนบุคคล และอีกชั้นหนึ่งเก็บรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง (ภาพที่ 86ข) พร้อมทั้งวิเคราะห์ว่าประติมากรรมที่เวลส์พบเป็นเทวรูปพระคณศีกในอิริยาบถนั่ง ทรงผ้านุ่งสั้น มีสองกร น่าจะถือถ้วยโมทกะในพระหัตถ์ซ้ายและวางอยู่ทางด้านขวา ซึ่งมีเค้าโครงเปรียบเทียบได้กับเทวรูปพระคณศีกในเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร เทวรูปพระคณศีกจากเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี และเทวรูปพระคณศีกจากปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ แต่พระหัตถ์ทั้งสองชั้นถือถ้วยโมทกะทรงกลมสูงมีความใกล้เคียงกับถ้วยโมทกะของเทวรูปพระคณศีกจากอินเดียภาคเหนือมากกว่า (Dofflemyer, 1982, pp. 118-122)

ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นการยากที่จะพยายามอธิบายรูปแบบศิลปะและกำหนดอายุเทวรูปพระคณศีกและชิ้นส่วนพระหัตถ์ดังกล่าวนี้ ด้วยเหตุที่สภาพของประติมากรรมที่ผุกร่อนไปมากหรือเหลือเพียงส่วนพระหัตถ์ ซึ่งอาจเป็นรูปแบบเฉพาะของเมืองศรีเทพก็ได้ ซึ่งเวอร์จิเนีย ดอล์ฟเฟลมเยอร์เองก็ยอมรับว่ายากที่จะศึกษาเปรียบเทียบได้โดยตรง ดังนั้นคงบอกได้แต่เพียงว่ามีการนับถือพระคณศีกที่เมืองศรีเทพด้วยเท่านั้น



(ก)



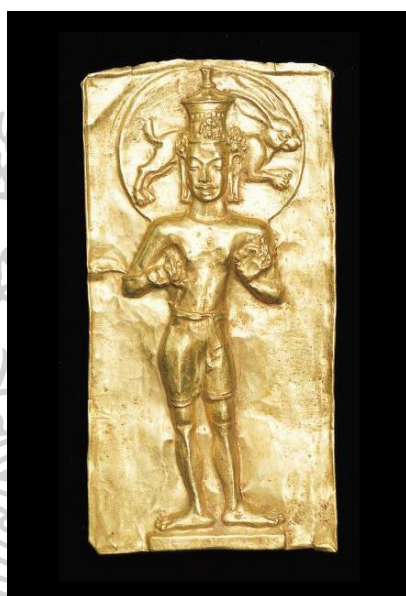
(ข)

ภาพที่ 86 เทวรูปพระคณศีก (ก) ชิ้นส่วนพระหัตถ์พระคณศีก (ข)

ที่มา: ภาพ ก (Wales, 1937, Pl.8, No.2), ภาพ ข (Dofflemyer, 1982, p. 304, Pl. 80)

3.3.1.4.2 พระจันทร์

แผ่นทองคำอ้างว่ามาจากเมืองศรีเทพขึ้นหนึ่ง (ภาพที่ 87) จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑน์อร์ตัน ไชมอน (Norton Simon museum) รัฐแคลิฟอร์เนีย ประเทศสหรัฐอเมริกา ลักษณะประทับยืนตรีภังค์ สวมกิริฎมุกุฎกลมมียอดแหลมประดับตาบลายผักกูดด้านหน้า ด้านหลังพระเศียรมีประภามณฑลทรงกลมขนาดใหญ่ด้านในเป็นรูปกระต่าย พระกรทั้งสองยกขึ้นเสมอพระอุระ พระหัตถ์ซ้ายแสดงวิตรรกมูทรา พระหัตถ์ขวาไม่ชัดเจน ทรงผ้านุ่งสั้นบางแนบเนื้อ



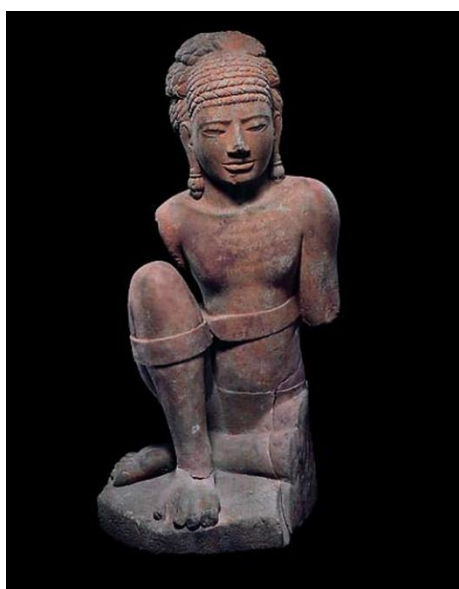
ภาพที่ 87 แผ่นทองคำรูปพระจันทร์
ที่มา: (Pal, 2004, p. 115, Fig. 83)

ลักษณะของประภามณฑลที่มีรูปกระต่ายอยู่ด้านในเป็นสัญลักษณ์เกี่ยวข้องกับพระโสมะหรือพระจันทร์ที่ปรากฏทั้งในอินเดียยุคพระเวทและในจีนสมัยราชวงศ์ฮั่นมาก่อนแล้ว หรือเกี่ยวข้องกับชาดกบางตอนของพุทธศาสนาด้วย (Pal, 2004, p. 114) แต่การปรากฏประภามณฑลและตาบลายผักกูดคล้ายกับพระสุริยะของเมืองศรีเทพ อาจเป็นลักษณะของเทพแห่งแสงที่สัมพันธ์กัน แสดงให้เห็นว่าแผ่นทองคำชิ้นนี้ควรเป็นรูปพระจันทร์ (Dofflemyer, 1982, p. 130)

เนื่องจากแผ่นทองคำรูปพระจันทร์มีรูปแบบศิลปะที่คล้ายกับแผ่นทองคำและเทวรูปพระวิษณุจากเมืองศรีเทพ ทั้งการสวมกิริฎมุกุฎ การยืนตรีภังค์ และการทรงผ้านุ่งสั้น จึงสามารถกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 แต่น่าสังเกตว่าการยกพระหัตถ์ขึ้นทำวิตรรกมูทราข้างหนึ่งนั้น อาจเป็นลักษณะที่รับมาจากพระพุทธรูปที่ร่วมสมัยกัน หรือเป็นสัญลักษณ์เกี่ยวกับแสงก็เป็นได้

3.3.1.4.3 พระอัยนาร์

เทวรูปพระอัยนาร์ชิ้นหนึ่ง ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะเมโทรโพลิทัน (The Metropolitan museum of art) รัฐนิวยอร์ก ประเทศสหรัฐอเมริกา อ้างว่าได้มาจากเมืองศรีเทพ (ภาพที่ 88ก) โดยลักษณะของเทวรูปประทับนั่งในท่ามหาราชาลีลาสนะ (นั่งชันเข่าขึ้นข้างหนึ่ง) พระเศวตฉ่ำเป็นลอนรวบสยายไปด้านหลังพระเศียร สวมกุดชกกลม ทรงผ้านุ่งสั้นบางแนบเนื้อ ปรากฏสายโยคปฏิภรต์ลำพระองค์และบริเวณพระขงฆ์เข้าด้วยกัน



(ก)

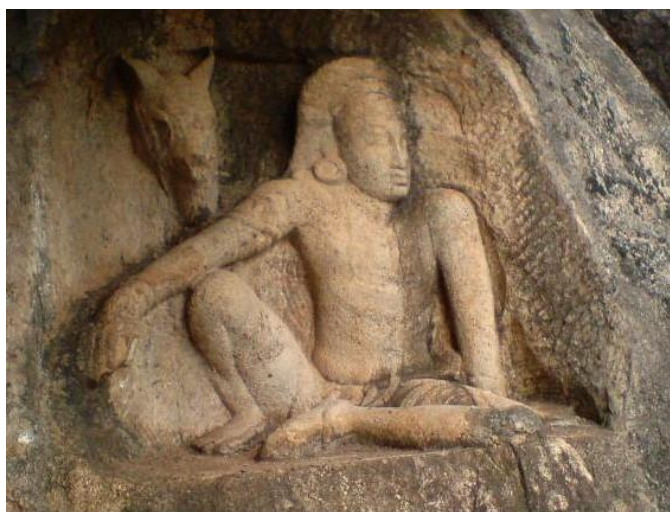


(ข)

ภาพที่ 88 เทวรูปพระอัยนาร์จากพิพิธภัณฑสถานศิลปะเมโทรโพลิทัน (ก) และชิ้นส่วนเทวรูปพระอัยนาร์ ? พบที่เมืองศรีเทพ
ที่มาภาพ ก: (Guy, 2014, p. 184, Cat. 103)

พระอัยนาร์เป็นที่นับถือของชาวทมิฬในอินเดียใต้และศรีลังกา ในฐานะของเทพผู้รักษาหมู่บ้านและสระน้ำ อีกทั้งยังเสมือนเป็นวีรบุรุษท้องถิ่นของชาวทมิฬด้วย และการที่พระอัยนาร์ได้รับการนับถือเป็นอย่างมากในหมู่ชาวทมิฬนั้น จึงทำให้ถูกรวมเป็นส่วนหนึ่งของไศวนิกาย โดยให้พระองค์เป็นบุตรของพระศิวะและนางโมหินี (พระวิษณุร่างสตรี) เพื่อดึงดูดผู้นับถือจากทั้งสองนิกาย อีกนัยหนึ่งพระองค์อาจเปรียบได้กับพระอรธนารีศวรเช่นกัน ซึ่งการพบพระอัยนาร์จากศรีเทพอาจแสดงถึงความสัมพันธ์กับพระอรธนารีศวรจากศรีเทพและอุบลราชธานีด้วย (Guy, 2014, pp. 184-185)

ไฮแรม วูดเวิร์ด กล่าวว่าเทวรูปองค์นี้มาจากสระน้ำแห่งหนึ่งของเมืองศรีเทพ และเป็นหลักฐานที่แสดงถึงความสัมพันธ์โดยตรงระหว่างอินเดียใต้หรือศรีลังกากับเมืองศรีเทพ โดยเฉพาะร่องรอยการเข้ามาของชาวศรีลังกาที่เคยปรากฏชื่อ “อนูราชปุระ” ในจารึกถ้ำนารายณ์ จังหวัดสระบุรี และในศรีลังกาก็ปรากฏภาพสลักพระอัยนาร์ที่สระน้ำของวัดอิสฺรุณฺณิยะ เมืองอนูราชปุระ (ภาพที่ 89) ซึ่งกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เช่นเดียวกัน (Woodward, 2005, p. 55)



ภาพที่ 89 ภาพสลักพระอัยนาร์ที่วัดอิสฺรุณฺณิยะ เมืองอนูราชปุระ ประเทศศรีลังกา ที่มา: (Wikipedia, 2014)

แม้จะสามารถกล่าวได้ว่าประติมากรรมชิ้นนี้เป็นพระอัยนาร์ เนื่องจากสามารถเทียบได้กับภาพสลักพระอัยนาร์ที่วัดอิสฺรุณฺณิยะ เมืองอนูราชปุระ (Guy, 2014, p. 184, Fig. 155) (ภาพที่ 88) และการปรากฏสหายโคปฏีรครอบลำพระองค์และพระซงฆ์ข้างหนึ่งก็เป็นลักษณะที่มักจะพบในเทวรูปพระอัยนาร์ (Dofflemyer, 1982, p. 147) แต่ผู้วิจัยก็ยังมีข้อสงสัยว่าประติมากรรมชิ้นนี้มาจากเมืองศรีเทพจริงหรือไม่ เนื่องจากไม่เคยปรากฏเทวรูปประทับนั่งที่เมืองศรีเทพเลย และลักษณะของพระเกศาถักเป็นลอนก็ดูแตกต่างไปจากพระเกศาของเทวรูปอื่น ๆ แต่อย่างไรก็ดีการสำรวจพบชิ้นส่วนประติมากรรมนั่งชันเข่าชิ้นหนึ่งที่คล้ายกับท่านั่งมหาราชลีลาสนะของพระอัยนาร์ ทำให้ต้องกลับมาพิจารณาใหม่อีกครั้ง

ชิ้นส่วนประติมากรรมนั่งชันเข่าชิ้นนี้เหลือเพียงส่วนด้านในของขาทั้งสองข้างและบางส่วนของลำตัว สวมผ้าถุงสั้น บริเวณเข่าข้างขวาปรากฏมือหรือเครื่องประดับเป็นพู่ห้อย (ภาพที่ 88ข) พบโดยนายจุน แดงโสภา (การสัมภาษณ์, 3 กันยายน 2561) ราษฎรที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ติดคูเมืองด้านทิศ

ตะวันตกของเมืองศรีเทพ ระบุว่าชั้นส่วนประติมากรรมพบรวมอยู่ในดินถมบ้านที่ถูกขุดมาจากสระน้ำนาเกาะ อยู่ห่างจากเมืองศรีเทพไปทางทิศใต้ประมาณ 600 เมตร บริเวณสระน้ำยังพบก้อนศิลาแลงกระจายอยู่ทั่วไปด้วย ปัจจุบันประติมากรรมชิ้นนี้เก็บรักษาไว้ที่อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

ในขั้นต้นผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นชิ้นส่วนประติมากรรมท้าวฤเวระ เพราะมีท่อนั่งแบบมหाराชลีลาสนะคล้ายกัน ดังที่เคยปรากฏในประติมากรรมปูนปั้นท้าวฤเวระที่เจดีย์จุลประโทน จังหวัดนครปฐม (ภาพที่ 76ค) แต่เมื่อกลับมาพิจารณาใหม่พบว่าลักษณะพระอุทรที่ค่อนข้างพลุกพลามของท้าวฤเวระที่ถือเป็นลักษณะเด่นนั้น ไม่ปรากฏในชิ้นส่วนประติมากรรมที่พบใหม่นี้เลย รวมทั้งความสูงจากฐานจนถึงเข่าขวาวัดได้ประมาณ 39 เซนติเมตร ใกล้เคียงกับเทวรูปพระอัยนาร์จากพิพิธภัณฑสถานศิลปะเมโทรโพลิทันที่มีความสูงถึงพระขานูขวาประมาณ 38 เซนติเมตร (Guy, 2014, p. 184) มีความเป็นไปได้ว่าประติมากรรมนั่งชันเข่าชิ้นนี้ไม่ใช่ท้าวฤเวระแต่เป็นพระอัยนาร์ และสามารถตรวจสอบย้อนกลับไปถึงเทวรูปพระอัยนาร์จากพิพิธภัณฑสถานศิลปะเมโทรโพลิทันได้ว่าอาจมาจากเมืองศรีเทพ แต่ก็ต้องพิจารณาด้วยว่าท่อนั่งชันเข่าเป็นท่าทางที่พบได้ในประติมากรรมอื่นด้วยเช่นกัน

ในกรณีที่ข้อสันนิษฐานของผู้วิจัยมีความเป็นไปได้ การพบเทวรูปพระอัยนาร์อย่างน้อย 2 องค์ แสดงให้เห็นว่าเมืองศรีเทพมีการติดต่อกับอินเดียใต้หรือศรีลังกา เนื่องจากไม่พบเทวรูปพระอัยนาร์ในพื้นที่อื่น จึงมีความเป็นไปได้ว่าชาวทมิฬจากอินเดียใต้หรือศรีลังกาได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองศรีเทพและเอาความเชื่อของเทพท้องถิ่นเข้ามาด้วยตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 อาจสอดคล้องกับจารึกเมืองศรีเทพตอนหนึ่งที่กล่าวถึง “ผู้เป็นใหญ่แห่งปาลวะทั้งสอง” ซึ่งนันทนา ชุตินวงศ์ (การสัมภาษณ์, 17 มิถุนายน 2563) ให้ความเห็นกับผู้วิจัยว่าเป็นคำที่หมายถึงราชวงศ์ปัลลวะแห่งอินเดียใต้ที่เจริญอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ และถ้าหากพิจารณาร่วมกับคำว่า “อนุราชปุระ” ที่ปรากฏในจารึกถ้ำนารายณ์ จังหวัดสระบุรีด้วยแล้ว อาจทำให้เห็นร่องรอยการเข้ามาของชาวอินเดียใต้และศรีลังกาในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 สะท้อนถึงการติดต่อโดยตรงระหว่างกลุ่มชนโพ้นทะเลกับดินแดนตอนในแผ่นดินตั้งแต่ช่วงต้นประวัติศาสตร์

3.3.2 โบราณวัตถุเนื่องศาสนาพุทธ

3.3.2.1 พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ศิลา

ในพื้นที่เมืองศรีเทพได้พบพระพุทธรูปเป็นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นประติมากรรมศิลา สลักลอยตัวและประติมากรรมปูนสูง รวมถึงประติมากรรมสำริดขนาดเล็ก ที่ควรจะกล่าวถึงก่อนคือ พระพุทธรูปประทับนั่งในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ रामคำแหง (ภาพที่ 90) แม้ว่าจะเหลือเฉพาะพระวรกายซีกซ้ายที่ทราบได้แต่เพียงว่าประทับนั่งขัดสมาธิราบและครองจีวรห่มคลุม แต่การที่ส่วนฐานปรากฏจารึกเขมรมา อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ทำให้สามารถกำหนดอายุได้แน่ชัดว่าอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 สอดคล้องกับลักษณะของพระพุทธรูปที่ได้รับอิทธิพลของศิลปะทวารวดี (Diskul, 1986, pp. 64-65) หรืออาจเปรียบเทียบกับพระพุทธรูปประทับนั่งศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร รุ่นแรกได้เช่นกัน (Woodward, 2005, p. 90; พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 76, ภาพที่ 1.55)

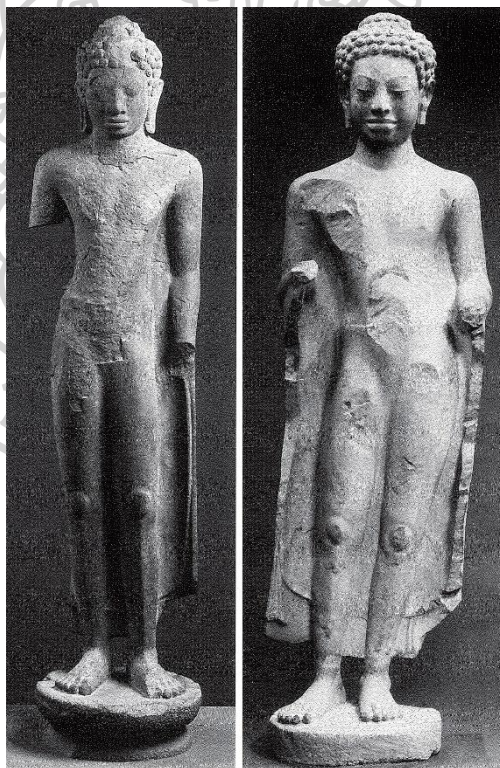


ภาพที่ 90 พระพุทธรูปประทับนั่งในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ रामคำแหง พบที่เมืองศรีเทพ

พระพุทธรูปที่ปรากฏในช่วงต้นประวัติศาสตร์ยังสามารถพิจารณาได้จากพระพุทธรูปประทับยืน 2 องค์ที่โรเบิร์ต บราวน์ เสนอว่ามาจากเมืองศรีเทพ องค์แรกอยู่ในงานครอบครองของฌอง มิเชล เบอว์เดเล (Jean-Michel Beurdeley collection) (ภาพที่ 91ก) และองค์ที่สองจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานศิลปะคลีฟแลนด์ รัฐโอไฮโอ ประเทศสหรัฐอเมริกา (Cleveland museum of art) (ภาพที่ 91ข) ทั้งสององค์มีลักษณะร่วมที่คล้ายกันคือ การสลักลอยตัว ประทับยืนตรีกังค์ ลักษณะกายวิภาคที่

เป็นธรรมชาติ หน้าแข็งและหัวเข่าคม คุณลักษณะที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่ามีความสัมพันธ์ทางศิลปะกับเทวรูปยืนตรีภังค์ของเมืองศรีเทพ แต่ที่แตกต่างคือส่วนพระพักตร์ที่แสดงถึงศิลปะทวารวดี (Brown, 1996, น. 35)

สแตนนิสลอร์ ชูม่า ให้ความเห็นว่าพระพุทธรูปจากพิพิธภัณฑสถานศิลปะคลีฟแลนด์ได้รับอิทธิพลจากศิลปะคุปตะ สกุลช่างสารนาถ และมีความสัมพันธ์กับเทวรูปยืนตรีภังค์จากเมืองศรีเทพด้วย (Czuma, 1980, pp. 228-237) ขณะที่โรเบิร์ต บราวน์ ไม่เห็นด้วยนักที่จะกล่าวว่าพระพุทธรูปทั้งสององค์ได้รับอิทธิพลจากศิลปะคุปตะ สกุลช่างสารนาถ เนื่องจากปรากฏความสัมพันธ์เพียงเล็กน้อยเท่านั้น เช่น ลักษณะจีวรแบบเปียกน้ำและบางแนบเนื้อ แต่การลงรายละเอียดส่วนด้านหลังของประติมากรรมที่ชัดเจนนั้น กลับไม่เป็นที่รู้จักในสกุลช่างสารนาถหรือกระทั่งในอินเดีย (Brown, 1996, p. 35) อย่างไรก็ตามทั้งสองท่านก็กำหนดอายุพระพุทธรูปทั้งสององค์ให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13



(ก)

(ข)

ภาพที่ 91 พระพุทธรูปประทับยืนในกรอบครองของฌอง มิเชล เบอว์เดเล (ก) และพระพุทธรูปประทับยืนพิพิธภัณฑสถานศิลปะคลีฟแลนด์ (ข)

ที่มา: (Brown, 1996, Figs. 49-50)

ผู้วิจัยยังคงคิดว่าศิลปะคุปตะเป็นพื้นฐานของพระพุทธรูปทั้งสององค์ ดังจะเห็นได้จากลักษณะการยืนตรีกังค์และการครองจีวรที่คล้ายกับพระพุทธรูปศิลปะคุปตะ สกุลช่างสารนาถ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 50-51) (ภาพที่ 92ก) แต่รายละเอียดที่แตกต่างออกไป เช่น การเป็นประติมากรรมลอยตัว และพระวรกายที่ดูเพรียวบางและอ่อนช้อย คงเป็นวิวัฒนาการต่อมาของสกุลช่างศรีเทพเอง และลักษณะเช่นนี้เกิดขึ้นในประติมากรรมยืนตรีกังค์ของทั้งศาสนาพุทธและศาสนาฮินดูด้วย ในขณะที่เดียวกันหากพิจารณาจากความสัมพันธ์นี้ก็เป็นไปได้ว่าพระพุทธรูปประทับยืนก็มีความเกี่ยวข้องทางศิลปะกับกลุ่มพระพุทธรูปประทับยืนบริเวณดินแดนปากแม่น้ำโขงของเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครด้วยเช่นกัน เปรียบเทียบได้จากลักษณะการยืนตรีกังค์และการครองจีวรที่คล้ายกับพระพุทธรูปประทับยืนจากวัดโรมโลก เมือง อังกอร์ โบเรย ประเทศกัมพูชา (Jessup & Zephir, 1997, pp. 146-148) (ภาพที่ 92ข) แต่ก็ต้องยอมรับว่าพระพักตร์มีอิทธิพลของศิลปะทวารวดี ดังนั้นพระพุทธรูปในสกุลช่างศรีเทพช่วงแรกคงมีวิวัฒนาการขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งมีความสัมพันธ์กับทั้งศิลปะทวารวดีตอนต้นและศิลปะพนมตาของเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร



(ก)

(ข)

ภาพที่ 92 พระพุทธรูปยืนศิลปะคุปตะ สกุลช่างสารนาถในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ก) และพระพุทธรูปประทับยืนศิลปะพนมตา จากอังกอร์ โบเรย ประเทศกัมพูชา (ข) ที่มาภาพ ก: (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 51, ภาพที่ 1.18)

นอกจากนี้ในพื้นที่เมืองศรีเทพยังพบพระพุทธรูปประทับยืนขนาดใหญ่ที่อยู่ในพื้นที่ดั้งเดิมอีกองค์หนึ่งคือ พระพุทธรูปยืนที่สลักเป็นประติมากรรมนูนสูงในถ้ำเขาอมรรัตน์ ซึ่งในอดีตประกอบไปด้วยพระพุทธรูปประทับยืน 3 องค์ แต่ปัจจุบันเหลือที่ชัดเจนเพียงพระพุทธรูปประธานองค์ใหญ่เท่านั้น (ภาพที่ 93) ลักษณะของพระพุทธรูปประทับยืนสมถังค์ ส่วนพระเศียรถูกลักลอบนำออกไป (แต่สามารถตามกลับมาและจัดแสดงไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร) (นิคม มุสิกคามะ, 2511, น. 55-72) พระหัตถ์ทั้งสองข้างแสดงวิตรรกมูทรา สวมจีวรห่มคลุมชายจีวรตกลงมาเป็นเส้นโค้งพลิ้วไหว ปลายจีวรบานออกด้านข้าง สามารถกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะโดยรวมของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 (Brown, 1996, น. 88; ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2554, น. 54-56)



ภาพที่ 93 ประติมากรรมนูนสูงพระพุทธรูปประทับยืนในถ้ำเขาอมรรัตน์ เมืองศรีเทพ

มีข้อคิดเห็นที่น่าสนใจว่าลักษณะชายจีวรข้างซ้ายที่พลิ้วไหวเป็นเส้นโค้ง ไม่ตกลงมาเป็นเส้นตรงนั้น เป็นลักษณะเฉพาะของพระพุทธรูปสมัยทวารวดีในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรี- ป่าสักโดยเฉพาะ เนื่องจากไม่ปรากฏลักษณะเช่นนี้ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา-แม่กลอง เช่น พระพุทธรูปประทับยืนจากวัดมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี (ภาพที่ 94ข) พระพุทธรูปประทับยืนจากลพบุรี ในระเปียงวิหารวัดเบญจมบพิตร (พงษ์ศักดิ์ นิลวรร, 2553, น. 208-210)

ขณะเดียวกันลักษณะของปลายจีวรที่ผายออกด้านข้างก็เป็นลักษณะที่ปรากฏมากในพระพุทธรูปประทับยืนที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 267) โดยเฉพาะพระพุทธรูปสำริดประทับยืนจากบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ (ภาพที่ 94ก) และพระพุทธรูปสำริดในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลตอนต้น ซึ่งคงมีความสัมพันธ์ทางด้านรูปแบบศิลปะระหว่างกัน เนื่องจากประติมากรรมนูนสูงพระโพธิสัตว์ที่พบร่วมกันในถ้ำเขาอมรรัตน์นั้น มีรูปแบบทางศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับพระโพธิสัตว์สำริดในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลตอนต้นอยู่มาก (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2545, น. 494-495) อย่างไรก็ตามลักษณะจีวรผายออกก็ปรากฏในพระพุทธรูปประทับยืนจากเมืองลพบุรีเช่นกัน (ภาพที่ 94ข) ความสัมพันธ์นี้คงเป็นเรื่องยากที่จะชี้ชัดถึงต้นตอของศิลปะว่าเกิดขึ้นที่ใดก่อน แต่ทำให้เห็นภาพความสัมพันธ์ระหว่างลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสักและลุ่มแม่น้ำมูลตอนต้นได้ชัดเจนขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14



ภาพที่ 94 พระพุทธรูปสำริดประทับยืนจากบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ (ก) และพระพุทธรูปประทับยืนจากเมืองลพบุรี (ข)

ด้านในสุดของถ้ำเขาอมรรัตน์ยังปรากฏภาพสลักพระพุทธรูปประทับนั่งอีกองค์หนึ่ง ลักษณะเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งธยานมูทรา ขนาบข้างด้วยธรรมจักรทางด้านขวาและสถูปทางด้านซ้าย และอาจมีร่องรอยของฉัตรอยู่ด้านบน (ภาพที่ 95) รูปแบบการจัดวางองค์ประกอบเช่นนี้คล้ายกับที่

พบบนพระพิมพ์จากเมืองโบราณในภาคกลาง เช่น พระพิมพ์จากเมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547, น. 234) (ภาพที่ 96) พระพิมพ์ปางยมกปาฏิหาริย์จากวัดพระเมรุ เมืองนครปฐม โบราณ (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 334-335, ภาพที่ 2.340) รวมทั้งพระพิมพ์ดินดิบจากแหล่งโบราณคดีหลายแห่งในภาคใต้ เช่น พระพิมพ์จากจังหวัดนครศรีธรรมราช (Chirapravati, 2012, น. 103, Fig8) ถ้าเขาอกทะลุ จังหวัดพัทลุง (หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, 2528, น. 44) ถ้าคูหาภิมุข จังหวัดยะลา เมืองโบราณยะรัง จังหวัดปัตตานี (ประทุม ชุ่มเพ็งพันธ์, 2544, น. 335, 387) ถ้าเขาน้อย จังหวัดตรัง (ภานุวัฒน์ เอื้อสามาลัย, 2557, น. 164) นอกจากนี้มีข้อคิดเห็นว่าลักษณะธรรมจักรยัง คล้ายกับเมืองโบราณยะรัง จังหวัดปัตตานี และที่คูเมืองอินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรีด้วย (Brown, 1996, น. 87)



ภาพที่ 95 ประติมากรรมนูนสูงพระพุทธรูปประทับนั่งขนาบข้างด้วยธรรมจักรและสถูปในถ้ำเขา ฌมอรัตน์

ดูเหมือนว่าลักษณะของธรรมจักรที่หันทวนออกเต็มวงจะคล้ายกับธรรมจักรในพระพิมพ์จาก เมืองโบราณคูบัวมากกว่า (ภาพที่ 96) เนื่องจากธรรมจักรในพระพิมพ์จากพื้นที่อื่น ๆ ล้วนเป็น ธรรมจักรที่หันด้านข้าง ดังนั้นลักษณะที่คล้ายกันนี้อาจชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองคูบัวและ เมืองศรีเทพได้ชัดเจนขึ้นไปอีกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 จากที่เคยกล่าวถึงโบราณสถานที่มีรูปแบบ คล้ายกันไปแล้วคือ โบราณสถานวัดโขลงสุวรรณคีรีและโบราณสถานเขาค้างใน แต่ก็ไม่ควรปฏิเสธ

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพและพื้นที่ภาคใต้อย่างสิ้นเชิง เพราะต้องยอมรับว่าการจัดวางองค์ประกอบลักษณะนี้เป็นที่นิยมในพระพิมพ์ดินดิบของภาคใต้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 (ภานุวัฒน์ เอื้อสามาลย์, 2557, น. 164) และที่เมืองศรีเทพก็พบพระพิมพ์ดินเผาที่คล้ายกับพระพิมพ์ดินดิบบางพิมพ์ในพื้นที่ภาคใต้ด้วยเช่นกัน



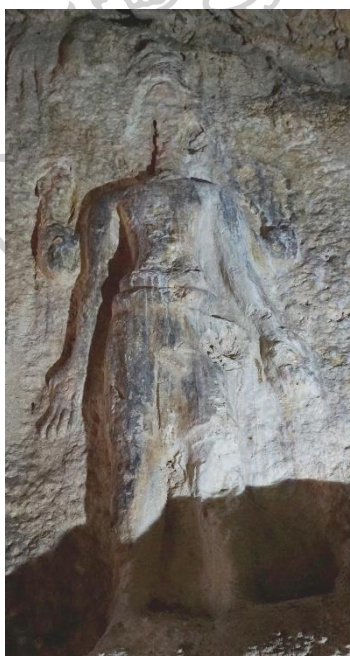
ภาพที่ 96 พระพิมพ์พระพุทธรูปเจ้าขนาบข้างด้วยธรรมจักรและสฎูปจากเมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี ที่มา: (กรมศิลปากร, 2561, น. 85)

อนึ่ง ในพื้นที่เมืองศรีเทพยังปรากฏการจัดวางธรรมจักรและสฎูปในโบราณวัตถุอีก 3 ชิ้น ได้แก่ แผ่นทองคูนรูปพระพุทธรูปขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ (ภาพที่ 110) แผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์ไมเตรยะ (ภาพที่ 111) ทั้งสองชิ้นมาจากถ้ำเขาอมรัตนเช่นเดียวกัน และพระพิมพ์ดินเผาที่พบภายในเขตเมืองศรีเทพ (ภาพที่ 117ก) แสดงให้เห็นว่าที่เมืองศรีเทพค่อนข้างนิยมการจัดวางองค์ประกอบลักษณะนี้

โรเบิร์ต บราวน์ ให้ข้อคิดเห็นว่าทั้งพระพุทธรูป ธรรมจักรและสฎูปเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญของพุทธศาสนาในวัฒนธรรมทวารวดี และจัดองค์ประกอบเช่นนี้อาจหมายถึง “ตรีรัตนะ” ของพุทธศาสนา หรือ “พระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์” (Brown, 1996, pp. 72, 90-93) ในขณะที่หม่อมหลวงภัทรารุณ จิระประวดี ตั้งข้อสังเกตว่าอาจสื่อถึงพระพุทธรูปเจ้าไมเตรยะก็ได้ ยกตัวอย่างจากแผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์ไมเตรยะพบที่ถ้ำเขาอมรัตนก็จัดองค์ประกอบลักษณะนี้ (ภาพที่ 111) โดยสฎูปถือเป็นสัญลักษณ์โดยตรงของโพธิสัตว์ไมเตรยะ และเมื่อพระองค์เสด็จลงมาเป็นพระพุทธรูปเจ้า

ไมตรีระยะก็ทรงทำหน้าที่เดียวกันกับพระพุทธรูปเจ้าศากยมนีคือ การหมุนกงล้อแห่งพระธรรมหรือธรรมจักร แต่กระนั้นรูปแบบพระพุทธรูปเจ้าชานาปข้างด้วยธรรมจักรและสฎูปก็สามารถถูกใช้แทนพระพุทธรูปเจ้าศากยมนีเช่นกัน (Chirapravati, 2012, pp. 104-105) และรุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง เสนอว่าการสร้างภาพพระพุทธรูปเจ้า ธรรมจักร และสฎูปอยู่ในพระพิมพ์เดียวกัน แสดงให้เห็นว่าสัญลักษณ์ทั้งสามในพุทธศาสนามีความสำคัญเท่าเทียมกัน และเป็นปูชนียวัตถุที่พุทธศาสนิกชนนับถือเช่นเดียวกัน (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2549, น. 80-81)

ดังที่ได้กล่าวไปข้างแล้วว่าในถ้ำเขาอมรรัตน์เป็นศาสนสถานของพุทธศาสนานิกายมหายานที่ชัดเจนที่สุดในพื้นที่เมืองศรีเทพ เนื่องจากพบภาพสลักพระโพธิสัตว์หลายองค์รวมอยู่ในองค์ประกอบของโบราณสถานด้วย แต่ที่หลงเหลือชัดเจนที่สุดเป็นพระโพธิสัตว์ประทับยืนมี 4 กร สภาพสึกกร่อนไปค่อนข้างมากจนไม่สามารถทราบได้แน่ชัดว่าทรงถืออะไรในพระหัตถ์ รวมทั้งรายละเอียดในส่วนอื่นก็ลบเลือนไปมาก (ภาพที่ 97ก) ลักษณะของพระโพธิสัตว์มี 4 กรนั้นไม่ค่อยปรากฏมากนักในพื้นที่ภาคกลาง แต่อาจเทียบได้กับกลุ่มพระโพธิสัตว์สำริดในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลที่ปรากฏพระโพธิสัตว์ประทับยืนมี 4 กรหลายองค์ด้วยเช่นกัน (ภาพที่ 97ข)



(ก)



(ข)

ภาพที่ 97 ประติมากรรมนูนสูงพระโพธิสัตว์สี่กรประทับยืนในถ้ำเขาอมรรัตน์ (ก) และพระโพธิสัตว์สำริดจากบ้านฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ (ข)
ที่มาภาพ ข: (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 82, ภาพที่ 1.65)

พระเศียรพระโพธิสัตว์ที่ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนครจำนวน 3 เศียร (ถูกลักลอบนำออกไปในคราวเดียวกับพระพุทธรูป) สามารถใช้เปรียบเทียบรูปแบบศิลปะและประติมานวิทยาได้ชัดเจนที่สุดในขณะนี้ เนื่องจากยังมีสภาพที่ค่อนข้างสมบูรณ์อยู่มาก พระเศียรหนึ่งปรากฏสลักกลางขงามุกุฏอันเป็นสัญลักษณ์ของพระโพธิสัตว์ไมเตรยะ (ภาพที่ 98ก) โดยที่ขงามุกุฏสลักพระเกศารวบขึ้นไปเป็นทรงกระบอกสูงและมีพระเกศขนาดเล็กห้อยตกเป็นวงรูปตัว U ในอักษรโรมัน ซ้อนทับกันหลายชั้นเต็มพื้นที่ ซึ่งคล้ายกับรูปทรงพระเกศของพระโพธิสัตว์สำริดในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลตอนต้น โดยเฉพาะพระโพธิสัตว์สำริดจากบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 98ข) นักวิชาการบางท่านเสนอว่าลักษณะพระเกศที่ห้อยซ้อนทับกันของโพธิสัตว์สำริดจากบ้านโตนดคล้ายกับประติมากรรมในศิลปะกัมพูชาของเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร จึงกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 80-81) ทั้งนี้ ประติมากรรมของพุทธศาสนาภายในถ้ำเขาอมรรัตน์ ถือเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 เมืองศรีเทพมีความสัมพันธ์ทางศิลปะกับทั้งบ้านเมืองในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ



(ก)

(ข)

ภาพที่ 98 พระเศียรพระโพธิสัตว์ไมเตรยะจากถ้ำเขาอมรรัตน์ (ก) และพระเศียรพระโพธิสัตว์สำริดจากบ้านโตนด จังหวัดนครราชสีมา

ที่มา: ภาพ ก (ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ), ภาพ ข (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 81, ภาพที่ 1.64)

ในบรรดาโบราณวัตถุที่อ้างว่ามาจากเมืองศรีเทพในพิพิธภัณฑน์นอร์ตัน ไชม่อน (Norton Simon museum) รัฐแคลิฟอร์เนีย ประเทศสหรัฐอเมริกา ปรากฏพระพุทธรูปประทับยืนองค์หนึ่งที่มีลักษณะโดยรวมคล้ายพระพุทธรูปประทับยืนศิลปะทวารวดี (ภาพที่ 99) นำเสียดายสภาพพระวรกายส่วนล่างและพระกรบางส่วนเสียหายไปมาก จึงไม่สามารถใช้คุณลักษณะเด่นในการเปรียบเทียบทางศิลปะได้ชัดเจนนัก ถึงกระนั้นความโดดเด่นของพระพักตร์ที่มีการเจาะเป็นช่องบริเวณอุณาโลมบนพระนลาฏ พระเนตร และพระขนง ทำให้นักวิชาการบางท่านเชื่อว่าเป็นการเจาะเพื่อใช้ฝังอัญมณีหรือโลหะ สามารถเทียบได้กับประติมากรรมในศิลปะบาปวนของเขมรสมัยเมืองพระนครในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 17 และกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงเวลานี้ อันเป็นศิลปะกรรมช่วงปลายของสมัยทวารวดี (Czuma, 1980, pp. 237-238; หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล, 2522, น. 43-44) นักวิชาการบางท่านก็เสนอว่าลักษณะพระเศียรมีส่วนคล้ายกับพระโพธิสัตว์สำริดจากที่ราบสูงโคราชมากกว่า และคงจะเป็นผลิตผลจากสกุลช่างเดียวกัน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของเมืองศรีเทพและที่ราบสูงโคราชได้อย่างชัดเจน (Dofflemyer, 1982, pp. 183-184; Pal, 2004, p. 140)



ภาพที่ 99 พระพุทธรูปประทับยืนจากพิพิธภัณฑน์นอร์ตัน ไชม่อน
ที่มา: (Pal, 2004, p. 141, Fig. 104)

ผู้วิจัยค่อนข้างเห็นด้วยกับข้อเสนอล่าสุดที่ว่าพระพุทธรูปประทับยืนพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไซมอน มีความสัมพันธ์กับกลุ่มพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์จากที่ราบสูงโคราชหรือในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล มากกว่า นอกเหนือไปจากเหตุผลที่ยกมาว่าพระพักตร์มีความคล้ายกันมากแล้ว ประติมากรรมพระโพธิสัตว์บางองค์จากที่ราบสูงโคราชก็ยิ่งปรากฏการเจาะช่องบริเวณพระเนตรและพระขนงคล้ายกัน อย่างชัดเจน (ภาพที่ 97ข และ 98ข) อีกทั้งการทำอุณาโลมและลักษณะปลายจีวรที่ยังเห็นร่องรอยว่าบานออกด้านข้างก็คล้ายกับพระพุทธรูปประทับยืนจากเมืองฝ้ายเช่นกัน (ภาพที่ 94ก) ดังนั้น พระพุทธรูปประทับยืนองค์นี้น่าจะมีอายุร่วมสมัยกับกลุ่มพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์จากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 และสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ของทั้งสองพื้นที่ในช่วงเวลานี้ได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้นนอกเหนือไปจากกลุ่มพระโพธิสัตว์ในถ้ำเขาถอมรัตนตามที่ได้กล่าวถึงไปแล้ว

การขุดศึกษาโบราณสถานเขาค้างนอกได้พบพระพุทธรูปประทับยืนขนาดย่อมองค์หนึ่ง (ภาพที่ 100ก) ซึ่งถูกนำมาประดิษฐานไว้บนเจดีย์อิฐในระยยะซ่อมแปลง (ดูรายละเอียดในหัวข้อ 3.2.1.2) ลักษณะสำคัญคือ ประทับยืนแบบสมถังค์ พระพักตร์เป็นแบบพื้นเมือง เม็ดพระศกขมวดเป็นก้นหอย ขนาดใหญ่ใกล้เคียงไปกับส่วนอุษณิษะ และมีประภามณฑลกลมด้านหลัง แสดงวิตรรกมูทราทั้งสองพระหัตถ์ สวมจีวรห่มคลุม อันเป็นลักษณะโดยรวมของพระพุทธรูปยืนศิลปะทวารวดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2554, น. 54-56) นอกจากนี้ยังพบพระเศียรที่มีลักษณะและขนาดใกล้เคียงกันอีกอย่างน้อย 2 เศียรจากการขุดศึกษาโบราณสถานเขาค้างใน (กรมศิลปากร, 2550, น. 162) (ภาพที่ 100ข-ค) แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปประทับยืนมีประภามณฑลลักษณะนี้คงเป็นที่นิยมที่เมืองศรีเทพ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 ร่วมสมัยกับโบราณสถานเขาค้างในและเขาค้างนอกอันเป็นสถานที่พบหลักฐาน



ภาพที่ 100 พระพุทธรูปประทับยืนมีประภามณฑลพบที่เขาค้างนอก (ก) พระเศียรพระพุทธรูปมีประภามณฑลพบที่เขาค้างใน (ข - ค)

ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

ผู้วิจัยได้ทำการสำรวจโบราณวัตถุจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติของภาคกลาง พบว่าพระพุทธรูปที่มีประภามณฑลปรากฏที่เมืองโบราณอื่นด้วยเช่นกัน ได้แก่ พระพุทธรูปดินเผาจากเมืองนครปฐมโบราณ เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี และเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ 101) แต่เหลือเพียงส่วนพระเศียรและประภามณฑล จึงไม่สามารถทราบได้ว่าลักษณะโดยรวมเหมือนกับเมืองศรีเทพหรือไม่ นอกจากนี้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังปรากฏภาพสลักพระพุทธรูปที่มีประภามณฑลคล้ายกับเมืองศรีเทพในใบเสมาหลายหลัก รวมทั้งพระพุทธรูปสำริดขนาดเล็กจากเมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2549, น. 359-362)



ภาพที่ 101 พระพุทธรูปดินเผาที่มีประภามณฑลจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุทอง

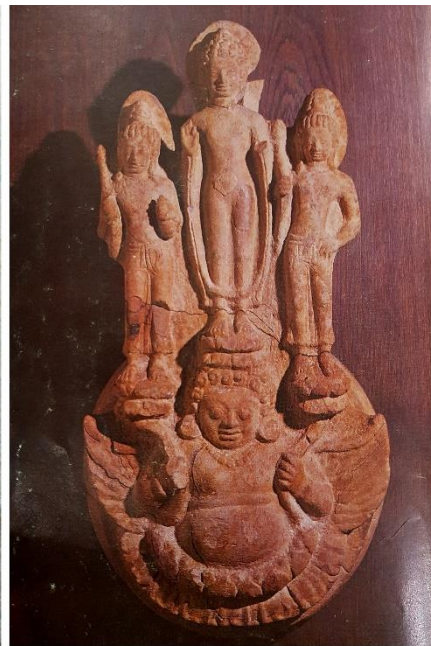
สามารถกล่าวได้ว่าการเพิ่มประภามณฑลลงในรายละเอียดของพระพุทธรูปปรากฏทั้งในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย แต่ด้วยคุณลักษณะบางประการที่แตกต่างกันของพระพุทธรูปมีประภามณฑลในพื้นที่อื่น ได้แก่ การเป็นประติมากรรมดินเผาที่ใช้ประดับศาสนสถาน การสลักเป็นประติมากรรมนูนต่ำบนใบเสมา และการหล่อเป็นวัตถุสำริดขนาดเล็กที่มีรายละเอียดแตกต่างกันมาก ทำให้ไม่สามารถเชื่อมโยงกับพระพุทธรูปมีประภามณฑลจากเมืองศรีเทพได้อย่างชัดเจนนัก รวมถึงเศียรพระพุทธรูปดินเผาจากเมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรีที่ยกมานี้ (ภาพที่ 101) ได้ปรากฏลูกแก้วบนอุษณิษะที่น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะปาละของอินเดียในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 (Woodward, 2005, น. 94-95; พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 264-266) อันเป็นลักษณะที่ไม่ปรากฏที่เมืองศรีเทพ ดังนั้นพระพุทธรูปมีประภามณฑลน่าจะเป็นลักษณะที่ช่างศรีเทพเพิ่มเติมเข้าไปเอง ซึ่งการทำประภามณฑลด้านหลังพระเศียรพระพุทธรูปชวนให้พิจารณาถึงพระสุริยะของเมืองศรีเทพที่ปรากฏประภามณฑลเป็นเอกลักษณ์เช่นกัน (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, น. 360)

แม้พระพุทธรูปศิลาที่เมืองศรีเทพส่วนใหญ่จะเป็นประติมากรรมลอยตัวเพียงองค์เดียว แต่ก็ยังปรากฏพระพุทธรูปศิลาอีกประเภทหนึ่งที่มีองค์ประกอบอื่น ๆ เพิ่มขึ้นในประติมากรรมชิ้นเดียวคือพระพุทธรูปประทับยืนเหนือครุฑ พบจำนวน 3 องค์ เก็บรักษาไว้ในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพองค์หนึ่ง (ศรัณย์ มะกรูดอินทร์, 2553, น. 407-409) (ภาพที่ 102ก) และอยู่ในครอบครองของเอกชนองค์หนึ่ง (สนอง วัฒนวรานุกร, 2518, รูปที่ 22) (ภาพที่ 102ข) นอกจากนี้ยังมีรายงานที่เคยพบจากการขุดศึกษาโบราณสถาน บน.33 อีกองค์หนึ่ง (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2537c, น. 27)

ประติมากรรมทั้ง 3 องค์มีรูปแบบเดียวกัน โดยปรากฏพระพุทธรูปประทับยืนแสดงวิตรรกมูทราเป็นประธาน ขนาบข้างด้วยบุคคลทั้งสองข้างที่ถือสิ่งของในมือ ด้านล่างพระบาทรองรับด้วยดอกบัวหรือแท่นกลมที่ต่อออกมาจากศิระชะและมือทั้งสองข้างของบุคคลมีปีกในลักษณะของพาหนะสันนิษฐานว่าเป็นครุฑในรูปมนุษย์ (ธนิต อยู่โพธิ์, 2509, น. 16) ซึ่งอาจคลี่คลายมาจากเทวรูปพระวิษณุทรงครุฑของอินเดียสมัยคุปตะ (เผ่าทอง ทองเจือ, 2521, น. 90-91) หรือเป็นครุฑที่มีความเกี่ยวข้องกับพระสุริยะ (การถือดอกบัวสองข้าง) และแสดงฐานะอันสูงส่ง (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2545, น. 21-25)



(ก)



(ข)

ภาพที่ 102 พระพุทธรูปประทับยืนเหนือบุคคลมีปีกในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ (ก) และพระพุทธรูปประทับยืนเหนือบุคคลมีปีกที่อ้างว่ามาจากเมืองศรีเทพในครอบครองของเอกชน (ข) ที่มา: ภาพ ก (ศรัณย์ มะกรูดอินทร์, 2553, น. 409, ภาพที่ 283), ภาพ ข (สนอง วัฒนวรางกูร, 2518, รูปที่ 22)

พระพุทธรูปประทับยืนเหนือครุฑที่กล่าวถึงนี้มียอดค์ประกอบคล้ายกันกับพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีหรือสัตว์ผสมที่พบแพร่หลายในพื้นที่ภาคกลางของไทย ซึ่งพบทั้งแบบประทับยืนและนั่ง และมีรายละเอียดแตกต่างกันไปบ้าง ดังนั้นการศึกษาที่ผ่านมาจึงจัดรวมให้เป็นโบราณวัตถุประเภทเดียวกันคือ “พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี” แต่ก็มีการจัดรูปแบบให้พาหนะที่เป็นครุฑอยู่ในช่วง

ต้น ต่อมาจึงวิวัฒนาการกลายเป็นพนัสบดีและมีลวดลายซับซ้อนมากขึ้น (Chutiwongs, 1984, น. 301-302; เผ่าทอง ทองเจือ, 2521, น. 84-89)

สำหรับความหมายของพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีได้ถูกตีความไปอย่างหลากหลาย นักวิชาการบางท่านเสนอว่าสื่อถึงเหตุการณ์ตอนพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์พร้อมกับพระพรหมและพระอินทร์ที่ยืนขนานด้านข้าง (มานิต วัลลิโกดม, 2496, น. 112-113; หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2539, น. 6) หรือบางท่านเสนอว่าเป็นพระพุทธรูปที่แสดงวิตรรกมุทราคือพระพุทธเจ้าอมิตาภะในนิกายสุขาวดีจากจีน และสื่อถึงเหตุการณ์ตอนเสด็จลงมารับดวงวิญญาณพร้อมกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระโพธิสัตว์มหาสถามปราบต์ ส่วนการใช้ครุฑที่เป็นสัญลักษณ์ของดวงอาทิตย์และแสงสว่างเป็นพาหนะนั้น สอดคล้องกันดีกับพระนามของพระพุทธเจ้าอมิตาภะที่แปลว่า “ผู้มีแสงสว่างเป็นนิรันดร” (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2528, น. 31-33; 2555, น. 91)

อย่างไรก็ดีการศึกษาของรุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีไม่ได้สื่อความหมายถึงเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่งโดยเฉพาะ แต่เป็นรูปแบบของพระพุทธรูปที่แสดงถึงการเชิดชูฐานันดรอันสูงส่งของพระพุทธเจ้า ดังจะเห็นได้จากการเพิ่มองค์ประกอบทั้งพาหนะที่เป็นสัญลักษณ์ของแสงสว่าง และบุคคลขนานข้างที่ถือเครื่องสูงแสดงฐานันดร โดยอาจเป็นการผสมผสานคติความเชื่อระหว่างพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทและมหายาน รวมทั้งคติความเชื่อพื้นเมืองเข้าไปด้วย (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2545, น. 74-76) แต่ก็ได้ตั้งข้อสังเกตว่าบุคคลขนานข้างพระพุทธรูปประทับเหนือครุฑจากเมืองศรีเทพมีความเป็นไปได้ว่าบุคคลที่อยู่ทางด้านขวาของพระพุทธูปจะเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เนื่องจากนิยมถือดอกบัวและหม้อน้ำพร้อมกัน และด้านซ้ายก็ควรจะเป็นพระโพธิสัตว์ไมเตรยะที่มักพบว่ายืนขนานข้างคู่กันกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (Chutiwongs, 1984, pp. 225-226; รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2545, น. 62-63) (ภาพที่ 102ข)

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับข้อสังเกตข้างต้น เนื่องจากประติมากรรมบุคคลที่เกล้าผมเป็นชฎามุกุฎและแต่งกายนักรบขที่พบในพระพุทธรูปประทับเหนือครุฑก็ปรากฏในประติมากรรมพระโพธิสัตว์ที่เมืองศรีเทพทั้งในถ้ำเขาอมรรัตน์และกลุ่มพระโพธิสัตว์สำริดด้วย และยังไม่ปรากฏเทวรูปหรือประติมากรรมอื่นใดที่มีลักษณะเช่นนี้ ดังนั้นพระพุทธรูปประทับเหนือครุฑน่าจะมีความเป็นไปว่าสร้างขึ้นภายใต้พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งนักวิชาการบางท่านกำหนดอายุให้พระพุทธรูปประทับเหนือครุฑอยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 13 (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 93) ก็สอดคล้องกันดีกับช่วงเวลาพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเริ่มเจริญขึ้นในพื้นที่เมืองศรีเทพ

ในพื้นที่เมืองศรีเทพเคยพบพนัสบดีสลักอยู่บนหัวเสาที่ปรากฏจารึกชิ้นหนึ่งด้วยเช่นกัน กำหนดอายุได้ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 (จารึกหัวเสาพนัสบดี) แต่กลับไม่ปรากฏพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีเลยเท่าที่พบในขณะนี้ จึงเป็นไปได้หรือไม่ว่าการเลือกใช้ครุฑเป็นพาหนะอาจจะเกี่ยวข้องกับคติการนับถือพระสุริยะที่เจริญขึ้นมาตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของดวงอาทิตย์และแสงสว่างเช่นเดียวกัน ดังนั้นจึงปรากฏแต่พาหนะที่เป็นครุฑเพียงอย่างเดียว

น่าสนใจที่ในบรรดาพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีมีเพียง 6 องค์เท่านั้นที่ปรากฏเป็นพระพุทธรูปประทับยืนเหนือครุฑ โดย 3 องค์พบที่เมืองศรีเทพดังที่กล่าวไปแล้ว ส่วนอีก 2 องค์พบที่เมืองนครปฐมโบราณ แต่ก็มีรายละเอียดแตกต่างกันตรงการสวมกิริฎมุกฏ (เผ่าทอง ทองเจือ, 2521, น. 32-37) (ภาพที่ 103ก) และอีกองค์หนึ่งพบที่เมืองโบราณสิงห์คูยาง อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี แม้ว่าตัวครุฑจะหายไปแล้ว แต่ยังมีเค้าโครงคล้ายกับที่เมืองศรีเทพ (ภูธร ภูมะธน, 2542, น. 76) (ภาพที่ 103ข) ซึ่งอาจจะมีความสัมพันธ์ทางด้านรูปแบบและคติในการสร้าง โดยเฉพาะเมืองสิงห์คูยางที่อยู่ไม่ไกลจากเมืองศรีเทพมากนัก



(ก)



(ข)

ภาพที่ 103 พระพุทธรูปประทับเหนือครุฑจากเมืองนครปฐมโบราณ (ก) และพระพุทธรูปประทับเหนือครุฑจากเมืองสิงห์คูยาง จังหวัดลพบุรี

ที่มา: ภาพ ก (ศุภย์มานุษยวิทยาสรินธร, 2557), ภาพ ข (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 93, ภาพที่ 1.89)

3.3.2.2 พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์โลหะ

นอกจากพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ที่สลักขึ้นจากศิลาแล้ว ในพื้นที่เมืองศรีเทพยังได้พบพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ขนาดเล็กที่หล่อขึ้นจากโลหะกลุ่มหนึ่งจากการขุดศึกษาโบราณสถานเขาค้างใน (กรมศิลปากร, 2550, น. 162-164) ประกอบไปด้วยพระพุทธรูปสำริดประทับยืนแสดงวितรรกมุทราจำนวน 2 องค์ (105) และพระพุทธรูปสำริดประทับนั่งธยานมูทราที่มีรูปแบบคล้ายกันจำนวน 6 องค์ (ภาพที่ 106) พระโพธิสัตว์ไมเตรยะสำริดประทับนั่งธยานมูทราจำนวน 2 องค์ (ภาพที่ 107ก) และพระโพธิสัตว์ไมเตรยะเงินประทับนั่งพระหัตถ์ชวาลือกระดิ่งและพระหัตถ์ซ้ายถือหม้อน้ำจำนวน 1 องค์ (ภาพที่ 107ข)



ภาพที่ 105 พระพุทธรูปสำริดประทับยืนแสดงวิตรรกมุทรา พบที่เขาค้างใน
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ



ภาพที่ 106 พระพุทธรูปสำริดประทับนั่งธยานมูทรา พบที่เขาค้างใน
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ



(ก)

(ข)

ภาพที่ 107 พระโพธิสัตว์ไมเตรยะสำริดประทับนั่งธยานมูทรา (ก) และพระโพธิสัตว์ไมเตรยะเงิน
ประทับนั่ง (ข) พบที่เขาค้างใน
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

กลุ่มพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์โลหะที่พบทั้งหมดมีขนาดประมาณ 10 – 15 เซนติเมตร จัดเป็นโบราณวัตถุขนาดเล็กที่สามารถเทียบได้กับกลุ่มพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร สำริดที่พบจากการขุดศึกษาบริเวณพระนอนวัดธรรมจักรเสมาราม ในพื้นที่เมืองเสมา จังหวัด นครราชสีมา (ทงศักดิ์ หาญวงษ์, 2534, น. 65) (ภาพที่ 108) โดยมีขนาดที่ใกล้เคียงกัน และมี ลักษณะบางประการที่คล้ายกันด้วย เช่น ลักษณะปลายจีวรที่บานออกของพระพุทธรูปประทับยืนอัน เป็นเอกลักษณ์ของพระพุทธรูปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ภาพที่ 105 และภาพที่ 108ก) และ พระพุทธรูปประทับนั่งบางองค์ปรากฏชายสังฆาฏิพาดลงคล้ายกัน ซึ่งนักวิชาการบางท่านกำหนดอายุ

พระพุทธรูปที่มีชายสังฆาฏิลักษณะนี้ให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ตามที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะปาละของอินเดีย (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 262-263) (ภาพที่ 106 องค์กรที่ 3 จากซ้าย และภาพที่ 109ข)



ภาพที่ 108 กลุ่มพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์สำริดขนาดเล็ก พบที่เมืองเสมา



(ก)

(ข)

ภาพที่ 109 พระพุทธรูปสำริดขนาดเล็กของเมืองเสมาที่มีลักษณะบางประการคล้ายกับเมืองศรีเทพ

สำหรับพระโพธิสัตว์ไมเตรยะสำริดและเงินประทับนั่งมีเอกลักษณ์ที่สำคัญคือ ชฎามุกุฏสลักพระเกศารวบขึ้นไปเป็นทรงกระบอกสูงและมีพระเกศขนาดเล็กห้อยตกลงซ้อนทับกันหลายชั้นเต็มพื้นที่ ซึ่งเป็นลักษณะที่เหมือนกับพระเศียรของพระโพธิสัตว์ไมเตรยะบนถ้ำเขาอมรรัตน์ (ภาพที่ 98ก)

และคล้ายกับกลุ่มพระโพธิสัตว์สาริดในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล (ภาพที่ 98ข) ดังที่ได้เคยวิเคราะห์ถึงไปแล้ว ดังนั้นจึงสามารถกล่าวได้ว่าพระโพธิสัตว์สาริดและเงินคงมีอายุร่วมสมัยกับภาพสลักบนถ้ำเขาถมอรัตน์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 และกลุ่มพระพุทธรูปสาริดก็คงมีอายุอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันนี้หรือบางองค์อาจจะมีอายุล่วงเข้าพุทธศตวรรษที่ 15 ด้วย แต่ก็ยังสอดคล้องกับอายุของโบราณสถานเขาค้างในที่ได้กำหนดอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 15

จากรูปแบบที่คล้ายกันของพระพุทธรูปสาริดและพระโพธิสัตว์สาริดประทับนั่ง แสดงว่าคงหล่อขึ้นพร้อมกันคราวละหลายองค์ สะท้อนให้เห็นความชำนาญด้านโลหะกรรมในงานศิลปกรรมของช่างที่เมืองศรีเทพในระดับหนึ่ง แม้ว่าจะมีพุทธลักษณะที่ไม่สวยงามเท่างานสาริดในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลก็ตาม แต่ด้วยรูปแบบศิลปะที่คล้ายกันแสดงให้เห็นว่าคงมีความสัมพันธ์กัน ในกรณีของเมืองศรีเทพและเมืองเสมาที่พบขนาดใกล้เคียงกันและสามารถพกพาได้สะดวก อาจมีการแลกเปลี่ยนและเคลื่อนย้ายโบราณวัตถุประเภทนี้ระหว่างกันก็เป็นได้

3.3.2.3 แผ่นทองคูนรูปพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์

ภายในถ้ำเขาถมอรัตน์ได้พบแผ่นทองคูนรูปพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์จำนวนหนึ่งบรรจุไว้ในภาชนะดินเผาตั้งไว้บนโขดหินเหนือปากทางเข้าถ้ำ (Chutiwongs, 1984, p. 221) โดยแผ่นทองคูนชิ้นแรกเป็นรูปพระพุทธรูปขนาดใหญ่ด้วยพระโพธิสัตว์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติไซมอน (Norton Simon museum) รัฐแคลิฟอร์เนีย ประเทศสหรัฐอเมริกา ลักษณะเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งแสดงวิตรรกมูทรา ขนาดใหญ่ด้วยพระโพธิสัตว์ มีดอกบัวรองรับ บริเวณช่องว่างระหว่างพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์แทรกด้วยรูปสลูปและธรรมจักร (ภาพที่ 110)



ภาพที่ 110 แผ่นทองคูนรูปพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติไซมอน
ที่มา: (Pal, 2004, p. 119, Fig.87)

ประตูปติศย์ ปัล ตั้งข้อสังเกตว่าลักษณะศิราภรณ์ของพระโพธิสัตว์ในแผ่นทองคูนชิ้นนี้ คล้ายกับศิราภรณ์ของพระโพธิสัตว์ในแผ่นศิลาจำหลักตอนมหาปาฏิหาริย์ที่วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร และกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 อีกทั้งยังเสนอต่อไปอีกว่าแผ่นทองคูนชิ้นนี้มีความสัมพันธ์กับศิลปะทวารวดีอย่างชัดเจน ด้วยความเป็นวัตถุขนาดเล็กที่เคลื่อนย้ายง่าย จึงมีความเป็นไปได้ที่จะถูกนำขึ้นมาจากจากเมืองทวารวดีทางใต้ก็ได้ (Pal, 2004, p. 119)

ดังที่กล่าวไปแล้วว่าการจัดองค์ประกอบพระพุทธรูปขนาบข้างด้วยธรรมจักรและสฎูปเป็นที่นิยมที่เมืองศรีเทพมาก ซึ่งสะท้อนให้เห็นจากแผ่นทองคูนชิ้นข้างต้น นอกจากนี้แผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์ไมตรียะอีกแผ่นหนึ่งก็ปรากฏธรรมจักรและสฎูปด้วยเช่นกัน ลักษณะของพระโพธิสัตว์ประทับนั่งขัดสมาธิอย่างหลวม ๆ เหนือดอกบัวที่ชูขึ้นมารองรับ บนพระเศวตปรากฏรอยคูนรูปสามเหลี่ยมที่น่าจะสื่อถึงสฎูปของพระโพธิสัตว์ไมตรียะ พระพักตร์มีลักษณะของศิลปะทวารวดีอย่างเห็นได้ชัด (ภาพที่ 111) แผ่นทองคูนชิ้นนี้ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานส่วนบุคคลของนายจิม ทอมสัน

รูปพระโพธิสัตว์ที่ประทับนั่งตรงกลางขนาบข้างด้วยธรรมจักรและสฎูปยังไม่เคยปรากฏจากหลักฐานอื่นใดมาก่อนในขณะนี้ (Brown, 1996, p. 90) แสดงให้เห็นว่าแม้ธรรมจักรและสฎูปจะเป็นสัญลักษณ์สำคัญของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท แต่ฝ่ายมหายานที่เมืองศรีเทพก็ได้เลือกเอามาใช้ในงานศิลปะกรรมด้วยเช่นกัน ดังจะเห็นได้อีกในภาพสลักบนถ้ำเขาอมรินทร์ (ภาพที่ 94) หรือธรรมจักรที่พบในอาณาบริเวณของโบราณสถานเขาค้างนอก (ภาพที่ 123)



ภาพที่ 111 แผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์ขนาบข้างด้วยธรรมจักรและสฎูป ในพิพิธภัณฑสถานส่วนบุคคลของนายจิม ทอมสัน

ที่มา: (Chirapravati, 2012, p. 105, Fig. 10)

แผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์ไมเตรยะยังปรากฏอีก 2 แผ่น ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑน์ นอร์ตัน ไชม่อน (Norton Simon museum) รัฐแคลิฟอร์เนีย ประเทศสหรัฐอเมริกา โดยมีลักษณะ โดยรวมคล้ายกับแผ่นทองคูนพระโพธิสัตว์ไมเตรยะที่กล่าวถึงไปแล้ว แต่ไม่ปรากฏธรรมจักรและสถูป ในพระหัตถ์ซ้ายเห็นได้ชัดว่าถือหม้อน้ำ ส่วนพระหัตถ์ขวาแผ่นหนึ่งถือดอกบัวตูม ขณะที่อีกแผ่นหนึ่ง ไม่ปรากฏสิ่งของในพระหัตถ์ขวา (ภาพที่ 112)



ภาพที่ 112 แผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์ไมเตรยะ จัดแสดงในพิพิธภัณฑน์นอร์ตัน ไชม่อน
ที่มา: (Pal, 2004, pp. 118-119, Figs. 85-86)

นักวิชาการบางท่านตั้งข้อสังเกตว่าการประทับนั่งขัดสมาธิแบบหลวม ๆ คล้ายกับภาพสลัก พระพุทธเจ้าบนใบเสมาในพื้นที่จังหวัดขอนแก่น แต่ลักษณะท่าทางการกำพระหัตถ์กลับเหมือน พระพุทธรูปในแผ่นศิลาจำหลักตอนมหาปาฏิหาริย์ที่วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร รวมทั้งส่วนพระพักตร์ก็คล้ายกับศิลปกรรมในพื้นที่เมืองนครปฐมโบราณมากกว่า ศิลปกรรมอื่น ๆ ในพื้นที่เมืองศรีเทพ (Pal, 2004, p.118)

นอกเหนือไปจากแผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์ไมเตรยะยังพบแผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวรอีกหนึ่งแผ่น ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑน์ส่วนบุคคลของนายจิม ทอมสัน ลักษณะโดยรวม คล้ายกับแผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์ไมเตรยะที่ถือดอกบัวในพระหัตถ์ขวา แต่ไม่ปรากฏดอกบัว รองรับ (ภาพที่ 113) ถือเป็นหลักฐานที่ชัดเจนที่สุดของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่พบในพื้นที่เมือง

ศรีเทพ เนื่องจากยังไม่เคยปรากฏศิลปกรรมอื่นที่มีพระชยานิพุทธอมิตาภะบนพระเกศา อันเป็น
สัญลักษณ์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในพื้นที่เมืองศรีเทพเลย



ภาพที่ 113 แผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ในพิพิธภัณฑ์ส่วนบุคคลของนายจิม ทอมสัน
ที่มา: (Warren, 1978, Fig. 32)

แผ่นทองคูนลักษณะนี้ไม่ปรากฏหลักฐานมากนัก แต่ก็ควรกล่าวไว้ด้วยว่าเคยมีการพบแผ่น
เงินคูนจำนวน 66 แผ่น จากโบราณสถานอุมัญญาคู เมืองกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งปรากฏ
รูปแบบที่หลากหลาย ทั้งที่คูนเป็นรูปพระพุทธรูป สลูป ธรรมจักร และเทวดา (ภาพที่ 114) แต่ไม่
ปรากฏรูปพระโพธิสัตว์รวมอยู่ด้วยเลย จึงน่าจะจัดเป็นโบราณวัตถุของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท และ
รูปแบบศิลปะของแผ่นคูนเงินคูนข้างคล้ายกับศิลปกรรมทวารวดีในภาคกลาง แต่ก็ปรากฏอิทธิพล
ของศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนครเข้ามาปะปนบ้างแล้ว จึงสามารถกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธ
ศตวรรษที่ 15 – 16 (หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล, 2540e, น. 224-228)



ภาพที่ 114 แผ่นเงินคูนจากโบราณสถานอุมญาคุ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

อย่างไรก็ตามแผ่นทองคำคูนของเมืองศรีเทพมีรูปแบบศิลปะที่แตกต่างจากแผ่นเงินคูนจากเมืองกันทรวิชัยอยู่มาก ซึ่งคงเป็นลักษณะของท้องถิ่นที่สร้างขึ้นโดยเฉพาะ แต่กระนั้นก็ยังคงมีความแตกต่างจากแผ่นทองคำคูนรูปพระวิษณุและพระจันทร์อยู่เช่นกัน โดยเฉพาะสุนทรียภาพโดยรวมที่มีความแข็งแกร่งมากขึ้น จึงเป็นไปได้ว่าแผ่นทองคำคูนในพุทธศาสนารูปสร้างขึ้นในระยะหลังแล้ว นันทนา ชุติวังศ์ เสนอว่าแผ่นทองคำคูนรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมีความใกล้เคียงกับศิลปกรรมทวารวดีมาก จึงกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 ดังนั้นด้วยรูปแบบที่คล้ายกันของแผ่นทองคำคูนและการพบรวมอยู่ในภาชนะใบเดียวกัน จึงน่าจะสามารถกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงเวลาเดียวกันได้ (Chutiwongs, 1984, p. 259)

เท่าที่กล่าวมานี้สามารถสรุปได้ว่าแผ่นทองคำคูนรูปพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ที่พบในถ้ำเขาถมอรัตน์สร้างขึ้นในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เนื่องจากพบรูปพระโพธิสัตว์ในองค์ประกอบของงานศิลปกรรมด้วย ซึ่งสอดคล้องกันดีกับสถานที่พบที่เป็นศาสนสถานของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่ชัดเจนที่สุดในพื้นที่เมืองศรีเทพดังที่เคยกล่าวไปแล้ว ส่วนจุดประสงค์ในการสร้างก็คงเพื่ออุทิศถวายให้แก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในถ้ำเขาถมอรัตน์ (Chutiwongs, 1984, p. 221) และน่าจะเป็นคติเดียวกันกับการฝังแผ่นเงินคูนที่เมืองกันทรวิชัย

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่าการที่ไม่ปรากฏแผ่นทองคำคูนลักษณะนี้ในพื้นที่อื่น มีความเป็นไปได้ว่าแผ่นทองคำคูนเหล่านี้สร้างขึ้นในพื้นที่เมืองศรีเทพเอง ไม่ได้นำมาจากพื้นที่อื่น แม้ว่าจะมีขนาดเล็กสามารถเคลื่อนย้ายได้สะดวกก็ตาม แต่ด้วยความที่ทองเป็นโลหะมีค่า ผู้ที่สร้างและอุทิศถวายคงต้องเป็นกลุ่ม

คนที่มีสถานะทางสังคมและทุนทรัพย์สูง จึงเป็นไปได้หรือไม่ว่าแผ่นทองคำนี้สร้างขึ้นโดย ชนชั้นปกครองหรือกษัตริย์ และการอุทิศถวายไว้ด้านหน้าปากถ้ำก็น่าจะเป็นพิธีกรรมที่จัดขึ้นเนื่องในโอกาสพิเศษบางโอกาส

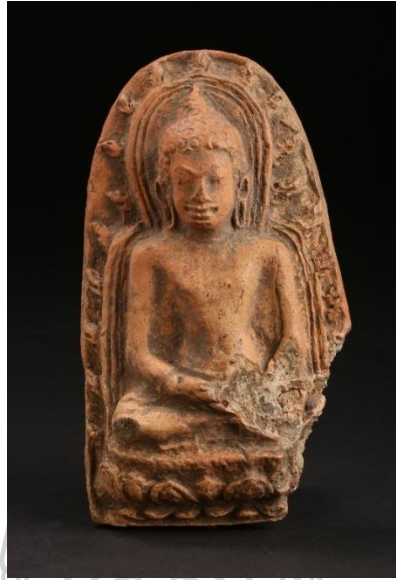
นอกจากนี้การพบแผ่นทองคำในพุทธศาสนาหลายแผ่นที่มีขนาดประมาณ 10 เซนติเมตรขึ้นไป หรือแผ่นทองคำรูปพระวิษณุที่มีขนาดถึง 30 เซนติเมตร ยังสะท้อนให้เห็นว่าเมืองศรีเทพคงมีความสามารถในการจัดหาทองคำได้ในระดับหนึ่ง ซึ่งเคยได้กล่าวไปแล้วว่าในหุบเพชรบูรณ์และพื้นที่ใกล้เคียงปรากฏแหล่งทองคำทั้งในเขตจังหวัดพิจิตรและเพชรบูรณ์ ดังนั้นเมืองศรีเทพอาจเป็นแหล่งที่สามารถจัดหาทองคำตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 ด้วยก็เป็นได้

3.3.2.4 พระพิมพ์ดินเผารูปพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์

การขุดศึกษาโบราณสถานหลายแห่งในพื้นที่เมืองในได้ค้นพบพระพิมพ์ดินเผาจำนวนหนึ่ง โดยพบทั้งรูปพระพุทธรูปหรือพระโพธิสัตว์ ตลอดจนแม่พิมพ์ก็พบด้วยเช่นกัน สามารถจัดรูปแบบพระพิมพ์พบที่เมืองศรีเทพได้ 7 รูปแบบ ดังนี้

รูปแบบที่ 1 พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปประทับนั่งเหนือฐานดอกบัวมีประภาณทลเปลวไฟ
พระพิมพ์รูปแบบนี้พบทั้งที่เกือบสมบูรณ์เต็มองค์และที่เป็นชิ้นส่วนรวมกันจำนวน 5 ชิ้น ลักษณะเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งธยานมูทราเหนือฐานดอกบัวซ้อนชั้น พระพักตร์เรียวยาว อุษณิষะแหลม พระกรรณยาว ปรากฏประภาณทลหรือรัศมีที่มีขอบนอกเป็นเปลวไฟลือไปตามสัดส่วนของพระวรกาย (ภาพที่ 115)

พระพิมพ์รูปแบบนี้พบแพร่หลายในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรืออาจจะระบุให้ละเอียดไปอีกได้ว่าพบในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง - ท่าจีน ได้แก่ เมืองนครปฐมโบราณ แหล่งโบราณคดีพงตึก จังหวัดกาญจนบุรี (ธนภุต ลอสุวรรณ, 2546, น. 38) (ภาพที่ 116ก) และเมืองกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม (นิติพันธ์ ศิริทรัพย์, 2524, รูปที่ 65) พื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสัก เช่น เขานินเกล็งและเมืองชัยจำปา จังหวัดลพบุรี (ภูธร ภูมะธน, 2558, น. 46) (ภาพที่ 116ข) และพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชี ได้แก่ เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ และเมืองกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม (ภาพที่ 116ค) โดยเฉพาะเมืองฟ้าแดดสงยางที่พบเป็นจำนวนมากและอาจแพร่หลายไปยังเมืองกันทรวิชัยที่อยู่ใกล้กัน (วิริยา อุทธิเสน, 2546, น. 61)



ภาพที่ 115 พระพิมพ์ดินเผาแบบที่ 1 (พระพิมพ์ดินเผาบ้านหนองสรวง)
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ



ภาพที่ 116 พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองนครปฐมโบราณ (ก), พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองชัยจำปา (ข)
และพระพิมพ์ดินเผาจากเมืองกันทรวิชัย (ค)

ที่มา: ภาพ ก (ชนกฤต ลอสุวรรณ, 2546, น. 97, ภาพที่ 1), ภาพ ข (ภูธร ภูมะธน, 2558, น. 46)

ลักษณะของประภาณตลที่มีขอบนอกเป็นเปลวไฟและฐานที่เป็นกลีบบัวซ้อนชั้นได้ปรากฏ
ในพระพุทธรูปประทับนั่งศิลปะปาละตอนกลางของอินเดียที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 15
มาก่อนแล้ว (เชษฐ ติงส์ณชลี, 2558, น. 135-141) อย่างไรก็ตามประภาณตลของพระพิมพ์ในพื้นที่ลุ่ม
แม่น้ำชีก็ไม่ได้อยู่ในรูปเปลวเพลิงเสียทั้งหมด แม้ว่าพระพิมพ์รูปแบบนี้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะ

มีความสัมพันธ์กับพระพิมพ์จากภาคกลาง แต่ก็มีพัฒนาการที่แตกต่างไปจากภาคกลางเช่นกัน (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552) จึงอาจสรุปได้ว่าพระพิมพ์รูปแบบนี้ได้รับอิทธิพลจากศิลปะปาละ โดยผ่านเข้ามาทางพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง - ท่าจีน ซึ่งพบศิลปกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะปาละอื่น ๆ ด้วย และส่งผ่านไปยังพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีผ่านทางพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักที่พบพระพิมพ์รูปแบบนี้เช่นกัน และคงเป็นรูปแบบที่นิยมสร้างกันมากในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชี จนมีพัฒนาการทางศิลปะเป็นเอกลักษณ์ของตนเอง

การกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 สามารถพิจารณาได้จากจารึกที่พบบนพระพิมพ์บ้านหนองสรวงที่กำหนดจากตัวอักษรให้อยู่ในช่วงเวลาเดียวกัน แต่ข้อความบนจารึกที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการทำบุญกลับเป็นที่นิยมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากกว่าภาคกลาง (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, น. 496-497) จึงเป็นไปได้ว่าทิศทางของการส่งผ่านพระพิมพ์รูปแบบนี้อาจย้อนกลับจากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีมายังเมืองศรีเทพหรือลุ่มแม่น้ำป่าสักได้เช่นกัน

รูปแบบที่ 2 พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปประทับนั่งเหนือฐานดอกบัว พระพิมพ์รูปแบบนี้พบทั้งที่เกือบสมบูรณ์เต็มองค์ 2 ชิ้น พระพุทธรูปมีลักษณะคล้ายกับพระพิมพ์รูปแบบที่ 1 แต่ประทับนั่งบนฐานดอกบัวไม่ซ้อนชั้น และปรากฏเพียงประภามณฑลเป็นเส้นล้อมรอบพระเศียรเท่านั้น มีจารึกอักษรหลังปลวระขนาบข้างพระพุทธรูป และอักษรจีนด้านหลังพระพิมพ์ ซึ่งเคยได้กล่าวถึงไปแล้วว่าสามารถกำหนดอายุจากตัวอักษรได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 (ดูในหัวข้อ 3.1.2.8 และ 3.1.2.9, ภาพที่ 22 - 23) สอดคล้องกับลักษณะประภามณฑลที่ยังไม่ปรากฏเปลวไฟและฐานดอกบัวไม่ซ้อนชั้นที่เกิดขึ้นในศิลปะหลังคุปตะ-ปาละตอนต้นมาแล้ว (เชษฐ ติงสยกุล, 2558, น. 135-141)

แต่อาจพิจารณาด้วยว่าพระพิมพ์รูปแบบนี้ถูกขนาบข้างด้วยตัวอักษรเกือบเต็มพื้นที่ด้านข้าง อาจเป็นสาเหตุให้ต้องตัดประภามณฑลล้อมรอบพระวรกายออกไป เหลือไว้เพียงบริเวณ พระเศียรก็เป็นที่ได้ ดังนั้นพระพิมพ์รูปแบบที่ 1 และ 2 จึงน่าจะสร้างขึ้นในเวลาที่ไม่ไกลกันนัก ดังที่สะท้อนให้เห็นผ่านทางลักษณะพระพักตร์และสัดส่วนพระวรกายที่เหมือนกันด้วยอีกประการหนึ่ง

รูปแบบที่ 3 พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปล้อมรอบด้วยบุคคล พบเพียงชิ้นเดียวและเหลือเพียงส่วนบนของพระพิมพ์เท่านั้น ลักษณะพระพุทธรูปที่เป็นประธานมีพระพักตร์แบบพื้นเมือง ปรากฏประภามณฑลล้อมรอบพระวรกาย ด้านข้างขนาบด้วยบุคคลนั่งขัดสมาธิประนมมือหันหน้าเข้าหาพระพุทธรูปประธาน รวมถึงด้านบนเป็นบุคคลนั่งขัดสมาธิขนาบข้างด้วยธรรมจักรและสฎูป (ภาพที่ 117ก)

จากการตรวจสอบของผู้วิจัยไม่พบว่ามียพระพิมพ์รูปแบบเดียวกันนี้ปรากฏในพื้นที่อื่นเลย แต่กระนั้นองค์ประกอบโดยรวมก็อาจเทียบได้กับพระพิมพ์ดินดิบรูปอักษุมหาโพธิสัตว์ที่เคยพบจากภาคใต้ เช่น เขาขรุม อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี และถ้ำวิหาร อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง (หม่อมหลวงสุรัสวดี สุขสวัสดิ์, 2528, น. 50-51) (ภาพที่ 117ข) ลักษณะของพระพิมพ์รูปอักษุมหาโพธิสัตว์ประกอบด้วยพระพุทธรูปประธานหรือพระพระธยานิพุทธไวโรจนะประทับนั่งบนพนักบัลลังก์ แสดงวितรรกมุทรา ล้อมรอบด้วยประภาณพลรูปเปลวไฟ ขนาบข้างด้วยสถูปขนาดเล็กทั้งสองข้าง ห้อมล้อมด้วยพระโพธิสัตว์ 8 องค์หรืออักษุมหาโพธิสัตว์อันเป็นสัญลักษณ์ของจักรวาล (Chutiwongs, 1984, น. 227)

น่าเสียดายที่พระพิมพ์ของเมืองศรีเทพชำรุดไปมากจนไม่สามารถทราบจำนวนและลักษณะที่ชัดเจนของพระพุทธรูปประธานและบุคคลที่ขนาบข้างได้ แต่ลักษณะของการประนมมือและพระเกศาที่แตกต่างจากพระพุทธรูปประธานแสดงให้เห็นว่าบุคคลที่ขนาบข้างน่าจะเป็นพระโพธิสัตว์ รวมทั้งตำแหน่งและระยะการวางองค์ประกอบก็มีความใกล้เคียงกับพระพิมพ์จากภาคใต้เช่นกัน ดังนั้นพระพิมพ์รูปแบบนี้ก็มีความเป็นไปได้ว่าจะเป็นพระพิมพ์รูปอักษุมหาโพธิสัตว์ แต่ต้องยอมรับว่ามีรายละเอียดที่แตกต่างออกไปจากพระพิมพ์ภาคใต้อยู่บ้าง โดยเฉพาะการเพิ่มธรรมจักรและสถูปเข้าไปในองค์ประกอบ ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ที่พบในประติมากรรมของพุทธศาสนาของเมืองศรีเทพหลายชิ้น แต่กระนั้นการเพิ่มธรรมจักรและสถูปในพระพิมพ์ก็เป็นองค์ประกอบที่นิยมในพระพิมพ์ภาคใต้เช่นกัน



(ก)



(ข)

ภาพที่ 117 พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปล้อมรอบด้วยบุคคล พบที่เมืองศรีเทพ (ก) และตัวอย่างพระพิมพ์รูปอักษุมหาโพธิสัตว์จากภาคใต้ จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช
ที่มาภาพ ก: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

พระพิมพ์ที่พบจากเขาขرمปรากฏจารึกถาเยธมา อักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤต ซึ่งกำหนดอายุได้ชัดเจนว่าอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 – 15 และสร้างขึ้นในคติของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานอย่างชัดเจน (หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, 2528, น. 118-119) ในกรณีของเมืองศรีเทพ หากเชื่อว่าเป็นพระพิมพ์รูปอักษรมหาโพธิสัตว์จริง คงสามารถบอกได้ว่าสร้างขึ้นในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน และเป็นหลักฐานที่แสดงถึงความสัมพันธ์กับพื้นที่คาบสมุทรภาคใต้

รูปแบบที่ 4 พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทแสดงวितรรกมุทรา พบเพียงชิ้นเดียว และส่วนล่างหักหายไป แต่ยังพอเห็นองค์ประกอบว่ามีลักษณะเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทแสดงวितรรกมุทราอยู่ในซุ้มวงโค้ง ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืน เหนือขึ้นไปด้านบนเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งธยานมูทราเรียงกัน 3 องค์ โดยลักษณะพิมพ์เหมือนการกดประทับลงไปบนดินเหนียว ทำให้ส่วนภาพอยู่ลึกลงไปมากกว่าส่วนขอบที่นูนหนาขึ้นมา (ภาพที่ 118ก)



(ก)

(ข)

ภาพที่ 118 พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทแสดงวितรรกมุทรา พบที่เมืองศรีเทพ (ก) และตัวอย่างพระพิมพ์รูปพระพิมพ์รูปพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทแสดงวितรรกมุทราในภาคใต้ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช (ข)

ที่มาภาพ ก: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

พระพิมพ์รูปแบบนี้พบในภาคกลางที่เมืองนครปฐมโบราณ (ชนกฤต ลอสุวรรณ, 2546, น. 45) แต่ก็พบการจัดองค์ประกอบคล้ายกันในพระพิมพ์จากเมืองคูเมือง จังหวัดสิงห์บุรี แตกต่างที่พระพุทธรูปด้านบนทั้ง 3 องค์ประทับนั่งห้อยพระบาท (สินชัย กระบวนแสง, 2522, น. 3) และพระ

พิมพ์จากเมืองอุทงที่มีองค์ประกอบคล้ายกันมาก แตกต่างกันเพียงพระพุทธรูปประธานประทับนั่งขัดสมาธิ (ธนกฤต ลออสุวรรณ, 2546, น. 45-46) ส่วนในภาคใต้พบแพร่หลายอย่างมาก โดยพบที่เขากอทะเล และวัดร้าง จังหวัดพัทลุง ถ้าเขานาบน้ำ จังหวัดกระบี่ ถ้าคูหาภิมุข ถ้าพระนอน ถ้าศิลาปี่ และถ้ากำป็น จังหวัดยะลา โบราณสถานเขาศรีวิชัย จังหวัดสุราษฎร์ธานี และในเขตจังหวัดนครศรีธรรมราช (หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, 2528, น. 47) สามารถกล่าวได้ว่าพระพิมพ์รูปแบบนี้แพร่หลายมากที่สุดใคาบสมุทรภาคใต้ (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2523, น. 44) (ภาพที่ 118ข)

นักวิชาการบางท่านเสนอว่าพระพิมพ์รูปแบบนี้สื่อถึงตอนพระพุทธรองค์แสดงมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี (Coedes, 1926, น. 8-10) แต่บางท่านก็ตีความเป็นตอนที่พระพุทธรองค์แสดงสัทธรรมปุณฑริกสูตรบนยอดเขาคิชฌกูฏตามคติของฝ่ายมหายาน (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2523, น. 45) ซึ่งดูเหมือนว่าความเห็นหลังจะสอดคล้องกับองค์ประกอบของพระพิมพ์ที่คล้ายกับภาพสลักแสดงเหตุการณ์เดียวกันนี้ที่ปรากฏบนผนังถ้ำหลายแห่งในประเทศอินเดีย (ผาสุข อินทรารุท, 2542, น. 164-165) พระพุทธรูปประทับนั่งธยานมูทรา 3 องค์ด้านบนนั้น มีผู้ตีความเป็นพระธยานิพุทธที่ประทับอยู่บนสวรรค์ อันเป็นรูปแบบประติมานวิทยาที่พบได้เสมอในศิลปะอินเดีย (Chirapravati, 1994, น. 122) จึงเป็นที่ชัดเจนว่าพระพิมพ์รูปแบบนี้สร้างขึ้นในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน และคงได้รับต้นแบบมาจากศิลปะหลังคุปตะ ดังที่ปรากฏว่าองค์ประกอบคล้ายกับภาพสลักในถ้ำการ์ลีและถ้ำกันเริง ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 ดังนั้นพระพิมพ์รูปแบบนี้น่าจะมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 (หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, 2528, น. 109)

ด้วยเหตุที่พบพระพิมพ์รูปแบบนี้ใคาบสมุทรภาคใต้เป็นจำนวนมาก จึงเป็นไปได้ที่บ้านเมืองทวารวดีในภาคกลางคงจะรับผ่านมาทางคาบสมุทรภาคใต้ (ธนกฤต ลออสุวรรณ, 2546, น. 71) ในกรณีของเมืองศรีเทพที่พบเพียงชิ้นเดียวก็ควรรับรูปแบบขึ้นมาจากบ้านเมืองในภาคกลางอีกทอดหนึ่งหรือรับจากภาคใต้โดยตรง แต่ก็ไม่ควรตัดความน่าจะเป็นที่อาจมีผู้คนจากทางใต้นำติดตัวขึ้นมาก็ได้ เนื่องจากเป็นวัตถุขนาดเล็กที่สามารถพกติดตัวได้สะดวก ซึ่งน่าสนใจที่จะตั้งคำถามว่าการพบทั้งพระพิมพ์รูปแบบที่ 3 และ 4 ที่แสดงความสัมพันธ์กับคาบสมุทรภาคใต้นั้นเพียงพอที่จะใช้เป็นหลักฐานว่าพุทธศาสนาฝ่ายมหายานจากคาบสมุทรภาคใต้เข้ามามีบทบาทที่เมืองศรีเทพได้หรือไม่

รูปแบบที่ 5 แม่พิมพ์รูปพระพุทธรูปขนาบข้างด้วยสถูป พบเพียงชิ้นส่วนแม่พิมพ์เพียงชิ้นเดียวที่ส่วนล่างชำรุด แต่ไม่พบองค์พระพิมพ์ ลักษณะเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งขนาบข้างด้วยสถูปทั้งสองข้าง ด้านบนมีเส้นโค้งที่อาจเป็นซุ้มหรือประภาณทล เหนือขึ้นไปมีฉัตรกางกั้น และอาจมีร่องรอยของเครื่องสูงบางอย่างที่ลบเลือนไปมากแล้ว (ภาพที่ 119)

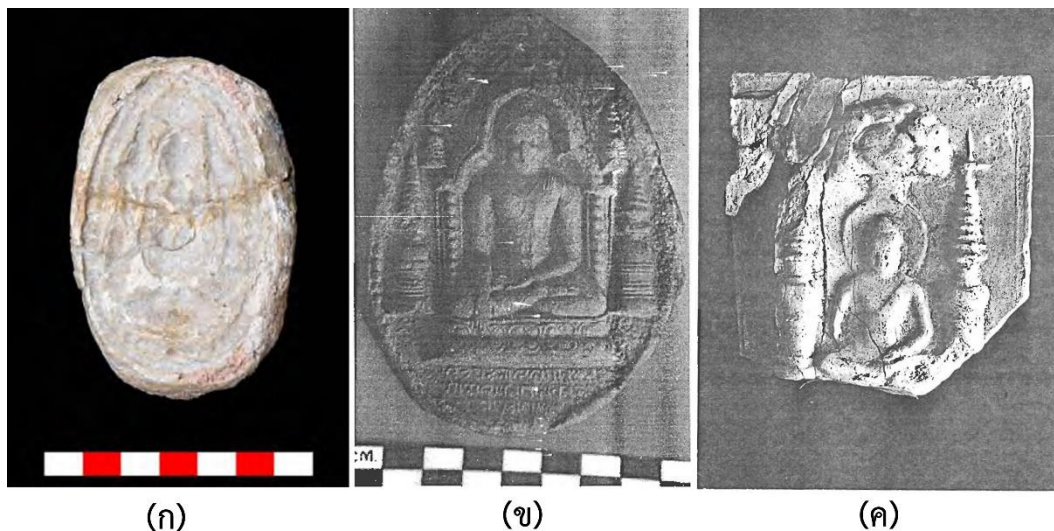


ภาพที่ 119 แม่พิมพ์รูปพระพุทธรูปขนาดข้างด้วยสลูบ พบที่เมืองศรีเทพ
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

แม่พิมพ์ที่มีองค์ประกอบคล้ายกันนี้เคยพบที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าแค จังหวัดลพบุรี โดยมีลักษณะเป็นรูปพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทแสดงวิตรรกมูทราขนาดข้างด้วยสลูบ ด้านบนมีฉัตรกางกั้นเช่นเดียวกัน (เมธี สุขสำราญ, 2544, น. 118) (ภาพที่ 120ก) แต่ถ้าเปรียบเทียบกับพระพิมพ์ที่อาจเทียบได้กับพระพิมพ์ที่มีองค์ประกอบคล้ายกันคือ พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปประทับนั่งในซุ้มวงโค้งขนาดข้างด้วยสลูบและมีฉัตรกางกั้น ซึ่งเคยพบที่วัดพระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี (ภาพที่ 119ข) หรือพระพิมพ์รูปพระพุทธรูปประทับนั่งขนาดข้างด้วยสลูบและด้านบนเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ พบทั้งในภาคกลางที่เมืองนครปฐมโบราณ (ชนกฤต ลออสุวรรณ, 2546, น. 42-43) ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เมืองนครจำปาศรี จังหวัดมหาสารคาม (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552, น. 107) และภาคใต้ที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดมัสยิมาวาส จังหวัดสงขลา (หม่อมหลวงสุรัสวดี สุขสวัสดิ์, 2528, น. 45-46) (ภาพที่ 120ค)

น่าเสียดายที่ส่วนล่างของแม่พิมพ์ชิ้นนี้ชำรุดหายไป จึงไม่ทราบว่าเป็นพระพุทธรูปประธานมีท่าทางการประทับนั่งหรือการแสดงมูทราอย่างไร ส่งผลให้ไม่สามารถแปลความคติในการสร้างได้อย่างชัดเจนนัก แต่ก็คงบอกได้ว่าพระพิมพ์รูปแบบนี้ทำขึ้นในพื้นที่เมืองศรีเทพเอง โดยมีรูปแบบที่สัมพันธ์กับพระพิมพ์ที่มีสลูบขนาดข้างที่พบแพร่หลายในภาคกลาง โดยเฉพาะพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง - ท่าจีน ตลอดจนยังพบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้อีกด้วย นักวิชาการบางท่านเชื่อว่าพระพิมพ์รูปพระพุทธรูปประทับนั่งในซุ้มวงโค้งขนาดข้างด้วยสลูบและมีฉัตรกางกั้นนั้นมีรูปแบบที่คล้ายกับพระพิมพ์ในซุ้มพุทธคยาที่ปรากฏสลูบขนาดข้างเช่นกัน โดยได้รับอิทธิพลจากศิลปะปาละ

ผ่านทางประเทศพม่า สามารถกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 – 16 (ชนกฤต ลอสุวรรณ, 2546, น. 61-62, 83)



ภาพที่ 120 แม่พิมพ์จากแหล่งโบราณคดีบ้านท่าแค (ก) พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปในซุ้มวงโค้งประกอบฉัตรจากวัดพระแท่นดงรัง (ข) และพระพิมพ์รูปพระพุทธรูปขนาบข้างด้วยสถูปจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดมณีมาวาส (ค) ที่มา: ภาพ ก (พงษ์ศักดิ์ นิลวรร, 2553, น. 146, ภาพที่ 116), ภาพ ข (ชนกฤต ลอสุวรรณ, 2546, น. 111, ภาพที่ 15), ภาพ ค (หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, 2528, น. 224, ภาพที่ 37)

รูปแบบที่ 6 พระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ 4 กร พบเพียงชิ้นเดียว ลักษณะเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร เก้าพระเกศาเป็นขมุกขมูญ มีประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร ถีอดอกบัวในพระหัตถ์ขวา ถือหม้อน้ำในพระหัตถ์ซ้าย พระหัตถ์บนทั้งสองข้างยกขึ้นแต่ไม่ทราบลักษณะมูทราหรือของที่ถือในพระหัตถ์ (ภาพที่ 121) แต่ก็มีผู้ตีความว่าพระหัตถ์ขวาหลังถือคัมภีร์ พระหัตถ์ซ้ายหลังถือแส้ อันเป็นลักษณะของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (พงษ์ศักดิ์ นิลวรร, 2553, น. 283)

ผู้วิจัยเห็นว่าสิ่งของที่ถือในพระหัตถ์บนทั้งสองข้างยังไม่ชัดเจน ดังนั้นการตีความอย่างแน่ชัดว่าเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรด้วยลักษณะสิ่งของที่ถือดูจะไม่ค่อยมีน้ำหนักมากนัก อีกทั้งไม่ปรากฏรูปพระธยานิพุทธรอมิตาภะที่เป็นสัญลักษณ์สำคัญของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรด้วย แต่หากเปรียบเทียบลักษณะโดยรวมกับแผ่นทองคูนรูปพระโพธิสัตว์ จะเห็นได้ว่ามีรูปแบบที่คล้ายกัน (ภาพที่ 111 – 113) ดังนั้นพระพิมพ์รูปแบบนี้อาจเป็นได้ทั้งพระโพธิสัตว์ไมเตรยะและพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และสามารถสรุปได้ว่าสร้างขึ้นในพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเช่นเดียวกับแผ่นทองคูน



ภาพที่ 121 พระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ 4 กร พบที่เมืองศรีเทพ
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

จากลักษณะของพระพิมพ์ข้างต้นเมื่อนำไปเปรียบเทียบกับพระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ที่พบในพื้นที่ภาคใต้และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่าไม่มีรูปแบบที่คล้ายกันเลย ถึงแม้ว่าในคาบสมุทรภาคใต้จะพบพระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์จำนวนมากหลายชิ้น แต่ส่วนใหญ่เป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งชันพระชานูหรือห้อยพระบาทลงข้างหนึ่ง ถ้าหากประทับนั่งขัดสมาธิก็มีข้อแตกต่างตรงที่พระหัตถ์ล่างมักจะวางอยู่บนพระชานูหรือทอดลงข้างพระวรกาย รวมถึงลักษณะเค้าโครงของพระพิมพ์ก็มีขอบหนาและยอดแหลมแตกต่างจากเมืองศรีเทพอย่างเห็นได้ชัด (หม่อมหลวงสุรัสวดี สุขสวัสดิ์, 2528, น. 52-56) ส่วนพระพิมพ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ และเมืองนครจำปาศรี จังหวัดมหาราษฏรานั้น ล้วนเป็นพระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ประทับยืนที่มีรูปแบบแตกต่างออกไป (วิริยา อุทธิเสน, 2546, น. 55)

ดังนั้นพระพิมพ์รูปแบบนี้น่าจะสะท้อนงานศิลปกรรมพระโพธิสัตว์ของเมืองศรีเทพได้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่านิยมทำเป็นประติมากรรมประทับนั่งขัดสมาธิที่มีรายละเอียดเฉพาะตัวที่คล้ายกัน ดังที่ปรากฏลักษณะร่วมทั้งในแผ่นทองคำและประติมากรรมสำริดขนาดเล็ก และคงมีอายุอยู่ร่วมสมัยกันในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 14

รูปแบบที่ 7 พระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ไมตรียะ พบเพียงชิ้นเดียวแต่แตกออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ ส่วนพระเศียรเกล้าพระเกศาเป็นชฎามุกุฎและปรากฏสถูปอันเป็นสัญลักษณ์ของพระโพธิสัตว์ไมตรียะอยู่ด้วย อีกทั้งยังปรากฏประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร และส่วนพระวรกายช่วงล่างที่หลงเหลือให้เห็นว่าประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนฐานดอกบัวซ้อนชั้น พระหัตถ์ทั้งสองข้างน่าจะยกขึ้น

ด้านล่างฐานดอกบัวมีจารึก ซึ่งกรรณิการ์ วัฒนเกษมให้ความเห็นว่าคล้ายอักษรหลังปัลลวะ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 14 (พงษ์ศักดิ์ นิลวร, 2553, น. 150) (ภาพที่ 122)



ภาพที่ 122 พระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ไมเตรยะ พบที่เมืองศรีเทพ
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

ดังที่กล่าวไปแล้วว่าลักษณะการประทับนั่งขัดสมาธิคงเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปกรรมพระโพธิสัตว์ที่เมืองศรีเทพ ซึ่งรายละเอียดพระโพธิสัตว์ของพระพิมพ์รูปแบบนี้ก็คงคล้ายกับพระพิมพ์รูปแบบที่ 6 แต่ไม่สามารถทราบได้ว่ามี 4 กรเหมือนกันหรือไม่ อย่างไรก็ตามข้อแตกต่างที่ชัดเจนคือการประทับนั่งอยู่บนฐานบัวซ้อนชั้นที่คล้ายกับพระพิมพ์รูปแบบที่ 1 ที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะปาละของอินเดีย (ภาพที่ 115) จึงเป็นไปได้ว่าพระพิมพ์รูปแบบนี้กับพระพิมพ์รูปแบบที่ 1 สร้างขึ้นร่วมสมัยกันในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 – 15 ซึ่งสอดคล้องกับอายุจารึกด้านล่างฐานดอกบัว

เท่าที่ทำการศึกษาเปรียบเทียบกับพระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ที่พบในพื้นที่อื่น ๆ ยังไม่ปรากฏพระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ไมเตรยะที่ชัดเจนเช่นนี้ในพื้นที่ใดเลย ดังนั้นการพบพระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ไมเตรยะจำนวนหลายองค์ อีกทั้งการปรากฏรูปพระโพธิสัตว์ไมเตรยะในงานศิลปกรรมประเภทอื่นด้วย เช่น ภาพสลักในถ้ำเขาอมรินทร์ แผ่นทองดุน ประติมากรรมสำริด จึงอาจเป็นหลักฐานประการหนึ่งว่าพระโพธิสัตว์ไมเตรยะคงได้รับความนิยมและเคารพนับถือในพื้นที่เมืองศรีเทพ

อนึ่ง อาจจะต้องกล่าวไว้ด้วยว่าการขุดศึกษาโบราณสถานหมายเลข 11 เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เคยพบพระพิมพ์ที่มีจารึก “เมตเตยโยโก” ที่มีผู้ศึกษาไว้แล้วว่าน่าจะหมายถึงพระศรีอาริยมตไตรย พระอนาคตพุทธเจ้าที่จะมาตรัสรู้ในภายภาคหน้า (จิรัสสา คชาชีวะ, 2546, น. 34) แต่ด้วยรูปแบบของพระพิมพ์ที่ทำเป็นพระภิกษุ ไม่ใช่พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ รวมถึงการพบพระพิมพ์

อื่น ๆ ในภายหลังที่เป็นชื่อพระสาวกสำคัญหลายองค์ จึงมีการแปลความใหม่ควรจะหมายถึง “พระติสฺสเมตเตโย” หนึ่งในพระอสีติมหาสาวกมากกว่า (ชนกฤต ลอสุวรรณ, 2546, น. 78) อย่างไรก็ตามด้วยรูปแบบและการแปลความพระพิมพ์จากเมืองอุทองขึ้นนี้ คงจะไม่เกี่ยวข้องกับพระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ไมเตรยะที่เมืองศรีเทพแต่อย่างใด

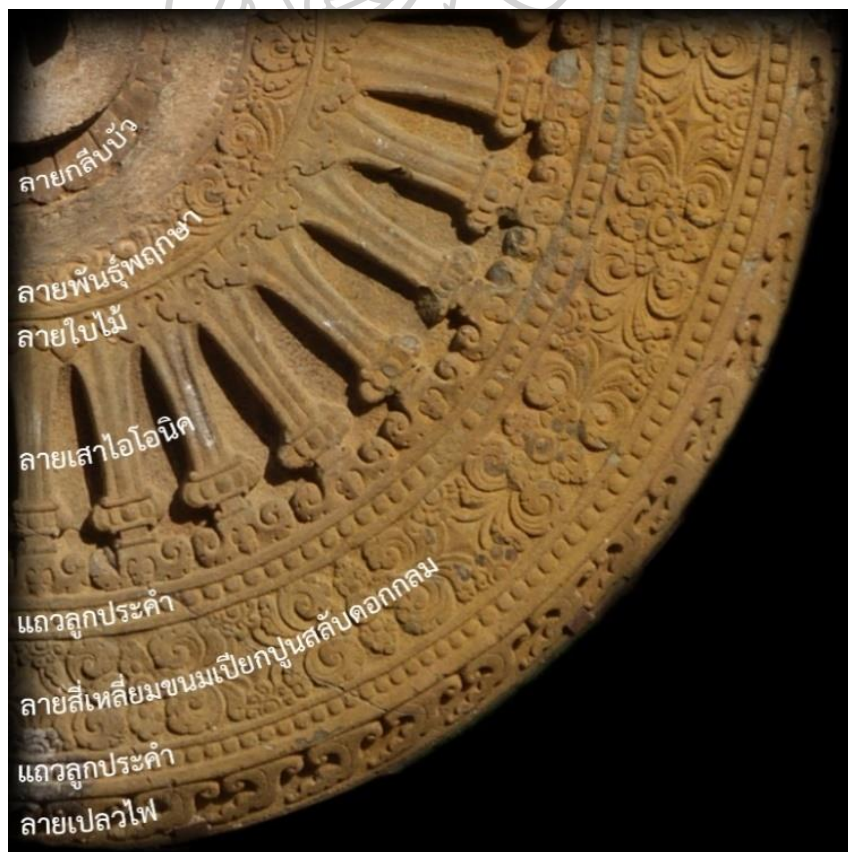
3.3.2.5 ธรรมจักร เสาและแท่นฐานรองรับธรรมจักร

ธรรมจักรศิลาเป็นโบราณวัตถุที่พบในพื้นที่เมืองศรีเทพจำนวนหลายชิ้น นำเสียดายที่เกือบทั้งหมดแตกหักออกเป็นชิ้นส่วนขนาดเล็ก ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพอย่างน้อย 4 ชิ้น แต่บางชิ้นก็ได้รับการบูรณะด้วยวัสดุสมัยใหม่ให้สมบูรณ์เต็มวงตามรูปแบบเดิม เช่น ธรรมจักรจากโบราณสถานเขาค้างนอกที่ปัจจุบันตั้งอยู่หน้าโบราณสถานเขาค้างใน (ภาพที่ 123) และธรรมจักรที่จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ रामคำแหง จังหวัดสุโขทัย นอกจากนี้ยังพบธรรมจักรในสภาพสมบูรณ์ที่อ้างว่ามาจากเมืองศรีเทพอีก 2 วง วงหนึ่งจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานศิลปะนิวอาร์ก (Newark museum of art) รัฐนิวเจอร์ซีย์ ประเทศสหรัฐอเมริกา ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่าปรากฏจารึกอักษรปัลลวะบนธรรมจักรชิ้นนี้ด้วย (Guy, 2014, p. 212) (ภาพที่ 19) และอีกวงหนึ่งเป็นธรรมจักรในครอบครองของพลตำรวจเอกสนอง วัฒนวรางกูร (Brown, 1996, p. 33, Fig. 8)

สามารถกล่าวได้ว่าธรรมจักรพบที่เมืองศรีเทพทั้งที่สมบูรณ์เต็มวงและที่แตกหักเป็นชิ้นส่วนขนาดเล็กมีรูปแบบเดียวกันทั้งหมด กล่าวคือ เป็นธรรมจักรที่ลอยตัวอย่างสมบูรณ์ ดุมล้อมมีลายกลีบบัวล้อมรอบ ถัดออกมาเป็นลายพันธุ์พฤกษาและลายใบไม้ ซึ่งกลีบสลักเป็นรูปเสาไอโอนิก วงล้อสลักเป็นหรือลายประจายามกำมปู ขนาบข้างด้วยลายลูกประคำ ขอบล้อด้านนอกสลักลายเปลวไฟตลอดแนว (ภาพที่ 124)



ภาพที่ 123 ธรรมจักรจากโบราณสถานเขาคีลิงนอก ปัจจุบันตั้งอยู่ด้านหน้าโบราณสถานเขาคีลิงใน ส่วนล่างที่มีสี่ออกสั้มคือชิ้นดั้งเดิม ส่วนที่เหนือรอยปูนขึ้นไปคืองานบูรณะใหม่



ภาพที่ 124 ตัวอย่างลวดลายบนธรรมจักรจากเมืองศรีเทพที่มีรูปแบบเหมือนกันทั้งหมด

ควอริทซ์ เวลส์ ได้ใช้ลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนสลับอกกลมเป็นเกณฑ์สำคัญในการแบ่งกลุ่ม และจัดลำดับอายุสมัยของธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดี โดยเสนอว่าเป็นลายที่เก่าแก่และสืบทอดมาจากศิลปะคูปตะของอินเดีย ดังนั้นธรรมจักรจากเมืองศรีเทพและธรรมจักรอื่น ๆ ที่ปรากฏลายนี้ จัดเป็นธรรมจักรรุ่นแรกในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 (Wales, 1969, pp. 134-142) อย่างไรก็ตามก็ตีแม้ว่าโรเบิร์ต บราวน์ จะยอมรับว่าลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนสลับอกกลมเป็นลายที่ปรากฏในธรรมจักรรุ่นแรกจริง แต่ก็พยายามชี้ให้เห็นว่ามีข้อที่แตกต่างไปจากศิลปะอินเดียอยู่บ้าง และน่าจะจะมีที่มาจากศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร โดยเฉพาะลายดอกกลมของเมืองศรีเทพที่คล้ายกับศิลปะเขมรมากกว่าศิลปะอินเดีย (Brown, 1996, pp. 135-136, 143-147)

ทั้งนี้ลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนสลับอกกลมได้ปรากฏในศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุกและไพรกเมง และศิลปะจามแบบมิเชิน E1 ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 (Benisti, 2003, pp. 91-98; Zephir, 2009, p. 79) รวมทั้งปรากฏในธรรมจักรหลายชิ้นจากเมืองโบราณสมัยทวารวดี เช่น ธรรมจักรจากเมืองนครปฐมโบราณ เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองลพบุรี เมืองชัยจำปา จังหวัดลพบุรี เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา วัดไทยใหม่ จังหวัดนครสวรรค์ และบางพื้นที่ในจังหวัดเพชรบุรี (Indolf, 2014, pp. 290-299) ดังนั้นหากจะกำหนดอายุธรรมจักรศิลาของเมืองศรีเทพทั้งหมดให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ตามการวิเคราะห์ลวดลายที่กล่าวไปข้างต้นก็ดูจะสมเหตุสมผลอยู่ และยังสอดคล้องกับจารึกหลักธรรมอักษรปัลลวะบนธรรมจักรจากพิพิธภัณฑสถานศิลปะนิวยอร์ก ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ด้วย

นอกจากธรรมจักรแล้วยังพบหัวเสารองรับธรรมจักรที่น่าสนใจอีกหลายรูปแบบ หัวเสาแบบแรกเป็นทรงกลมหรือทรงระฆัง (ภาพที่ 125ก) ลักษณะโดยรวมคล้ายกับหัวเสาแบบผ้าโพกหัวแขกที่พบในถ้ำศาสนสถานสมัยหลังคูปตะของอินเดียหลายแห่ง โดยหัวเสาที่สลักลวดลายชิ้นหนึ่ง (ภาพที่ 125ข) มีรูปร่างคล้ายกับหัวเสาของถ้ำนาสิก รัฐมหาราษฏระ (ภาพที่ 125ค) ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 (Wauchop, 1933, pp. 65-71) ทั้งนี้ ยังไม่เคยปรากฏหัวเสารองรับธรรมจักรทรงกลมลักษณะนี้ที่เมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีอื่น ๆ อาจแสดงให้เห็นว่าเป็นการรับรูปแบบจากศิลปะคูปตะ-หลังคูปตะของอินเดีย แต่ก็คงมาปรับเปลี่ยนโดยการเพิ่มลวดลายบางประการให้เป็นลักษณะของตนเองมากขึ้น



ภาพที่ 125 หัวเสาทรงกลมหรือทรงระฆัง (ก) หัวเสาทรงระฆังที่คล้ายกับหัวเสาของถ้ำนาสิก (ข) หัวเสาถ้ำหมายเลข 10 ในกลุ่มถ้ำนาสิก รัฐมหาราษฏระ (ค) ที่มาภาพ ค: ดัดแปลงจาก (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.ป.ป.)



ภาพที่ 126 หัวเสาแปดเหลี่ยมสลักลายพวงมาลัย-พวงอุบะ

หัวเสารูปแบบต่อมาเป็นหัวเสาแปดเหลี่ยมสลักลายพวงมาลัย - พวงอุบะ (ภาพที่ 126) ซึ่งมีผู้ศึกษาแล้วว่าน่าจะมีวิวัฒนาการมาจากหัวเสาลายพวงมาลัย - พวงอุบะในถ้ำอชันดา ศิลปะคุปตะ-วากฏกะของอินเดีย (เชษฐ ติงสัญชลี, 2553, น. 147) อีกทั้งยังคล้ายกับหัวเสาที่พบในเมืองโบราณอื่น เช่น เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (พนมบุตร จันทรโชติ, 2550, น. 54-55) เมืองชัยจำปา จังหวัดลพบุรี (ภูธร ภูมะธน, 2558, น. 58)

หัวเสา รูปแบบสุดท้ายเป็นหัวเสา รูปนักษัตร (ภาพที่ 20) ซึ่งได้กล่าวไปแล้วว่าปรากฏารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต คำว่า “ปรติ” แปลว่า “ถูกประดิษฐานไว้แล้วหรือถูกตั้งไว้แล้ว” ซึ่งน่าจะหมายถึงการประดิษฐานธรรมจักรไว้ ณ ตำแหน่งนี้แล้ว โดยสามารถกำหนดอายุจากตัวอักษรให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 14 (ดูรายละเอียดในหัวข้อ 3.1.2.6)

นอกจากนี้ยังพบแท่นฐานประติมากรรมชิ้นหนึ่ง (ภาพที่ 127) ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ลักษณะเป็นฐานศิลาทรงสี่เหลี่ยมยกเก็จอย่างน้อยด้านละ 3 เก็จ แต่ละเก็จสลักรูปอาคารจำลองขนาดเล็ก ตั้งอยู่ในกรอบอาคารที่เหนือขึ้นไปเป็นลายวงโค้งประดับด้วยดอกไม้กลม 3 ดอก องค์ประกอบพื้นหลังปรากฏการเจาะช่องท้องไม้และแนวลวดบัว อาจกล่าวได้ว่าลักษณะโดยรวมคล้ายกับองค์ประกอบของโบราณสถานสถานเขาคดิ่งในและเขาคดิ่งนอก

แท่นฐานประติมากรรมชิ้นนี้ โรเบิร์ต บราวน์ได้กล่าวมาจากเมืองศรีเทพ โดยสันนิษฐานว่าเป็นแท่นฐานรองรับธรรมจักร เนื่องจากได้พบแท่นฐานลักษณะคล้ายกันนี้ร่วมกับเสารองรับธรรมจักรที่อ้างว่ามาจากเมืองศรีเทพ ซึ่งอยู่ในครอบครองของพลตำรวจเอกสนอง วัฒนวรางกูร (Brown, 1996, pp. 73-74) (ภาพที่ 129ก) พร้อมทั้งตั้งข้อสังเกตว่ารูปแบบอาคารจำลองของแท่นฐานรองรับธรรมจักรทั้งสองชิ้นน่าจะมีความสัมพันธ์กับอาคารจำลองประดับปราสาทหินเจดีย์ (Han Chei) ที่สร้างขึ้นในศิลปะไพรกเมง รวมถึงลายวงโค้งและลายดอกไม้กลม 3 ดอกก็สามารถเทียบได้กับลายวงโค้งและเหรียญกลมที่ปรากฏในทับหลังในศิลปะสมโบร์ไพรกุกและไพรกเมง ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ด้วยเช่นกัน (Brown, 1981, pp. 212-215) (ภาพที่ 128)



ภาพที่ 127 แท่นฐานรองรับธรรมจักรจากเมืองศรีเทพ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร



ภาพที่ 128 ตัวอย่างวงโค้งประดับด้วยเหรียญกลมในทับหลังศิลปะสมัยไพรกุกจากปราสาทเขาน้อย จังหวัดสระแก้ว จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี



(ก)



(ข)

ภาพที่ 129 เสาและแท่นฐานรองรับธรรมจักรในครอบครองของพลตำรวจเอกสนอง วัฒนวรางกูร (ก)
แท่นฐานรองรับธรรมจักรพบที่โบราณสถานเขาค้างนอก (ข)

ที่ภาพ ก: (Brown, 1996, Fig.60)

เมื่อปี 2558 - 2559 อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพได้ดำเนินการขุดศึกษาเนินโบราณสถานบริวารรอบโบราณสถานเขาค้างนอกเพิ่มเติม และสำรวจพบชิ้นส่วนแท่นฐานรูปอาคารจำลองชิ้นหนึ่งที่คล้ายกับอาคารจำลองของแท่นฐานรองรับธรรมจักรทั้งสองชิ้น (ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในอาคารศูนย์ข้อมูลอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ) (ภาพที่ 129ข) จึงอาจเป็นหลักฐานที่ตรวจสอบกลับไปได้ว่าแท่นฐานทั้งสองชิ้นข้างต้นน่าจะมาจากเมืองศรีเทพ และยิ่งแสดงให้เห็นอีกว่าแท่นฐานลักษณะนี้คงทำขึ้นหลายชิ้น ซึ่งไม่เคยปรากฏในเมืองโบราณที่พบธรรมจักรอื่น ๆ มาก่อน แม้ว่าจะเคยได้พบแท่นฐานรูปวิมานชั้นซ้อนหรือจันทราลาที่เมืองนครปฐมโบราณ (Brown, 1984, pp. 115-116) แต่ก็มีข้อแตกต่างทางด้านรูปแบบอยู่มาก โดยเฉพาะการสลักรูปบุคคลอยู่ในซุ้มกุกุที่ไม่ปรากฏในแท่นฐานที่พบจากเมืองศรีเทพ

ดังนั้นสามารถกล่าวได้ว่าแท่นฐานรองรับธรรมจักรที่ระดับอาคารจำลองคงเป็นลักษณะเฉพาะของเมืองศรีเทพ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าช่างที่เมืองศรีเทพคงมีความชำนาญและคุ้นเคยกับอาคารจำลองเป็นอย่างดี เห็นได้จากจำนวนแท่นฐานและพัฒนาการของรูปแบบอาคารจำลองที่แตกต่างกันออกไปบ้าง ผู้วิจัยเห็นว่าด้วยความชำนาญและคุ้นเคยกับอาคารจำลองในประติมากรรมนี้ น่าจะทำให้ช่างสามารถปรับใช้กับสถาปัตยกรรมได้ด้วย ดังจะเห็นได้จากรูปแบบอาคารจำลองและองค์ประกอบอื่น ๆ ของโบราณสถานเขาค้างนอกที่มีลักษณะโดยรวมคล้ายกัน

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่ารูปแบบธรรมจักร เสาและแท่นฐานรองรับธรรมจักร สอดคล้องไปในทิศทางเดียวกันว่าเป็นหลักฐานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ซึ่งดูเหมือนว่าจะได้รับอิทธิพลทางด้านรูปแบบและลวดลายประดับมาจากศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะของอินเดีย ศิลปะสมโบร์ไพรกุก และไพรกเมงของเขมรโบราณ อย่างไรก็ตามผู้วิจัยยังคงมีคำถามว่าธรรมจักร เสาและแท่นฐานรองรับธรรมจักรที่พบนั้น สร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 เท่านั้นหรือไม่ เนื่องจากพบหลักฐานบางชิ้นร่วมกับเขาค้างนอกที่เป็นโบราณสถานช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 จึงเป็นไปได้ที่จะสร้างขึ้นในสมัยหลังด้วยเช่นกัน โดยใช้รูปแบบและลวดลายเดิมเป็นต้นแบบในการสร้าง แต่กระนั้นรูปแบบและลวดลายที่ไม่เปลี่ยนแปลงเลยของธรรมจักรก็ย้อนกลับมาเป็นข้อขัดแย้งกับความเห็นนี้ และยังไม่มียุทธศาสตร์ที่ชัดเจนว่ามีการนำรูปแบบในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 มาใช้จริงหรือไม่

ข้อสังเกตที่เป็นไปได้มากที่สุดคงบอกได้เพียงว่าน่าจะมีการนำธรรมจักร ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 มาที่โบราณสถานเขาค้างนอก ข้อสังเกตนี้น่าจะสอดคล้องกับการพบโคลนธรรมจักร เสาและแท่นฐานรองรับธรรมจักรที่ทำจากศิลาแลงกลุ่มหนึ่งจากการขุดศึกษาโบราณสถานคน.1/6 - 1 ในอาณาบริเวณของเขาค้างนอก อาจถือได้ว่าเป็นชุดของธรรมจักร เสาและแท่นฐานรองรับธรรมจักร

หรืออาจเรียกว่า “ธรรมจักรสตั้มปะ” ที่พบจากการขุดค้นร่วมกันที่ชัดเจนอีกแห่งหนึ่ง (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2558, น. 135-141) (ภาพที่ 130) จึงเป็นไปได้ว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ร่วมสมัยกับเขาค้างนอกยังคงมีการสร้างธรรมจักรอยู่ แต่เปลี่ยนวัสดุเป็นศิลาแลงและตกแต่งทับด้วยปูนปั้น ดังที่พบลายปูนปั้นหลายชิ้นที่มีคล้ายกับลวดลายบนธรรมจักร นอกจากนี้ยังคงนำธรรมจักรศิลาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 มาใช้สักการะในพื้นที่ด้วย



ภาพที่ 130 โกลนธรรมจักรสตั้มปะขุดค้นพบที่โบราณสถานคน.1/6-1 และแบบจำลอง

การพบธรรมจักรบางวงที่ปรากฏจารึกหลักธรรมภาษาบาลีแสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้เข้ามาที่เมืองศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ซึ่งสอดคล้องกันดีกับจารึกหลักธรรมภาษาบาลีที่เคยกล่าวไปแล้ว แต่ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมาที่ปรากฏร่องรอยของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานในพื้นที่เมืองศรีเทพแล้ว ธรรมจักรก็ยังคงถูกใช้ประโยชน์อยู่ ดังจะเห็นได้จากการปรากฏในงานศิลปกรรมอื่น ๆ เช่น ภาพสลักบนถ้ำเขาอมรรัตน์ พระพิมพ์ ดินเผา แผ่นทองคูน รวมถึงโกลนธรรมจักรสตั้มปะที่เขาค้างนอก ดังนั้นในกรณีของเมืองศรีเทพจึงไม่ได้ถือว่าธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์ของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทแต่เพียงฝ่ายเดียว แต่อาจเป็นปูชนียวัตถุของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานด้วย

3.3.2.6 ใบเสมา

ดังที่กล่าวไปแล้วว่าโบราณสถานในเขตเมืองในของเมืองศรีเทพได้พบหลักฐานบะซอลต์ปักล้อมรอบในลักษณะของเสมา แต่หลักฐานที่มีรูปทรงเป็นใบเสมากลับพบเพียง 2 ใบเท่านั้น ใบแรกยังคงปักอยู่ในตำแหน่งดั้งเดิมที่โบราณสถานบน. 15 (ภาพที่ 131) และใบที่สองจัดแสดงอยู่ในศูนย์ข้อมูลอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ (ภาพที่ 132) ใบเสมาทั้งสองใบทำจากหินทรายและมีรูปทรงเหมือนกัน โดยทำเป็นทรงแผ่นแบนคล้ายกลีบบัวเรียวยาว ด้านบนมียอดแหลม กึ่งกลางใบทั้งสองด้านสลักเป็นเส้นนูนตลอดความยาว แต่เสมาใบที่สองปรากฏภาพสลักพุทธประวัติตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณบริเวณส่วนล่างด้วย (สำรวจป้ายคำบรรยายของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 30 กรกฎาคม 2562)



ภาพที่ 131 ใบเสมาบริเวณโบราณสถานบน. 15

ที่มา: ธนัชญา เทียนดี



ภาพที่ 132 ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์

ใบเสมาถือว่าเป็นเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เนื่องจากพบแพร่หลายเป็นจำนวนมากครอบคลุมทั้งพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล ลุ่มแม่น้ำชี และลุ่มแม่น้ำโขง (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2558, น. 54; ศรีศักร วัลลิโภดม, 2518, น. 90) รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง ได้จัดแบ่งรูปทรงของใบเสมาออกเป็น 3 รูปทรง ได้แก่ ทรงแผ่นแบน ทรงแท่นสี่เหลี่ยมหรือหลายเหลี่ยม และทรงธรรมชาติ โดยที่ทรงแผ่นแบนคล้ายกลีบบัวสลักเส้นนูนเป็นแบบแผ่นที่พบแพร่หลายจำนวนมาก และอาจจะพบร่วมกับภาพเล่าเรื่องด้วย (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2561, น. 79-86) ซึ่งเป็นรูปแบบที่ปรากฏในใบเสมาที่เมืองศรีเทพ

ด้วยความที่เป็นรูปแบบที่ปรากฏแพร่หลายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ใบเสมาของเมืองศรีเทพจึงควรจะได้รับอิทธิพลในการสร้างมาจากบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยอาจจะรับลงมาทางแม่น้ำชีผ่านแหล่งโบราณคดีบ้านกุดโง้ง จังหวัดชัยภูมิที่มีรูปทรงคล้ายกัน (ภาพที่ 133ก) หรือรับมาจากลุ่มแม่น้ำมูลโดยผ่านเมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมาที่ปรากฏการปักใบเสมาเช่นกัน ซึ่งทั้งสองพื้นที่ที่กล่าวมานั้นเป็นแหล่งใบเสมาที่ใกล้กับเมืองศรีเทพมากที่สุด



(ก)

(ข)

ภาพที่ 133 ใบเสมาจากแหล่งโบราณคดีบ้านกุดโง้ง จังหวัดชัยภูมิ (ก) และใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติจากเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ (ข)

หากพิจารณาจากการจัดกลุ่มภาพสลักที่ปรากฏบนใบเสมาของสติเฟน เมอร์ฟี พบว่าใบเสมาที่ปรากฏภาพสลักที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ (แยกออกจากชาติก) กระจุกตัวกันอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีเท่านั้น โดยเฉพาะเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ที่พบถึง 11 จาก 16 ใบ และน่าจะมียุคอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 – 15 (ภาพที่ 133ข) (Murphy, 2010, pp. 264-281) จึงอาจจะจำกัดพื้นที่ลงไปได้ว่าใบเสมาของเมืองศรีเทพมีรูปแบบและคติการสลักภาพพุทธประวัติมาจากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชี แม้ว่าจะไม่ใช่พุทธประวัติตอนเดียวกันก็ตาม ซึ่งสติเฟน เมอร์ฟี ตั้งข้อสังเกตว่าพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางบริเวณเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์น่าจะเป็นศูนย์กลางของประเพณีการสร้างใบเสมาและส่งต่อไปยังพื้นที่อื่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (Murphy, 2010, pp. 207-209)

สำหรับการใช้ประโยชน์ของใบเสมาที่เมืองศรีเทพ สันนิษฐานว่าคงใช้ปักเพื่อกำหนดเขตศาสนสถานของพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากการปักหลักหินบะชอลต์และใบเสมาใกล้กับโบราณสถานขนาดเล็กหลายหลัง แต่ในกรณีของใบเสมาที่เป็นภาพเล่าเรื่องก็อาจจะปักเพื่อใช้สักการะหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในตัวเองได้เช่นกัน (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2558, น. 54)

3.3.2.7 สถูปสำริด

สถูปสำริดขนาดเล็กองค์หนึ่งที่พบในพื้นที่เมืองศรีเทพเป็นสถูปทรงระฆังที่มีปลียอด และปล้องโฉนสูงขลุ่ย องค์สถูปสามารถถอดประกอบได้เป็น 2 ชั้นบริเวณส่วนองค์ระฆังและส่วนที่เหนือขึ้นไป (ภาพที่ 134ก) ทั้งนี้ สถูปสำริดองค์นี้คล้ายกับสถูปสำริดพบที่เมืองนครจำปาศรี จังหวัดมหาสารคาม โดยมีรูปแบบขององค์ระฆัง ปลียอด และปล้องโฉนเหมือนกันเกือบทั้งหมด แต่สัดส่วนลดหลั่นแตกต่างกันออกไปบ้าง รวมถึงยังสามารถถอดได้เป็น 2 ชั้น และมีความสูงประมาณ 25 เซนติเมตรใกล้เคียงกันด้วย (สถาพร ขวัญยืน, 2523, น. 81-82) (ภาพที่ 134ข)



(ก)

(ข)

ภาพที่ 134 สถูปสำริดจากเมืองศรีเทพ (ก) และสถูปสำริดจากเมืองนครจำปาศรี (ข)

ที่มา: ภาพ ก ฝ้ายวิชากร อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, ภาพ ข (สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม, 2562)

สถูปสำริดของเมืองนครจำปาศรีสามารถระบุได้ชัดเจนว่าพบจากการขุดศึกษาโบราณสถานนอกเมือง โดยถูกฝังลึกลงไปประมาณ 50 เซนติเมตรใต้โบราณสถาน ภายในสถูปสำริดพบพระธาตุแผ่นเงิน-แผ่นทอง บรรจุไว้ในผอบสำริด ผอบเงิน และผอบทองซ้อนกัน 3 ชั้น ซึ่งแสดงถึงคติการฝังและบรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้ใต้ศาสนสถาน นอกจากนี้ยังพบพระพิมพ์ดินเผาและแผ่นดินเผาจำนวนมากที่สามารถกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 – 16 (สถาพร ขวัญยืน, 2523, น. 81-86) ดังนั้นสถูปสำริดของเมืองศรีเทพที่มีความคล้ายกันทั้งขนาดและรูปแบบ อาจสันนิษฐานได้ว่าเป็นสถูปที่บรรจุพระธาตุเช่นเดียวกัน และมีอายุอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ด้วย

ส่วนปลายยอดสถูปสำริดลักษณะคล้ายกันนี้ยังพบจากการขุดศึกษาบริเวณพระนอนวัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา (ทงศ์ศักดิ์ หาญวงษ์, 2534, น. 65) (ภาพที่ 108) และจากการขุดศึกษาโบราณสถานหลังเดียวกับที่พบสถูปสำริดที่เมืองนครจำปาศรีก็ยังคงพบแผ่นดินเผา รูปสถูปทรงหม้อน้ำที่คล้ายกับสถูปสำริดอีกด้วย (มยุรี วีระประเสริฐ, 2531, น. 95, 123, รูปที่ 22)

สถูปสำริดถือเป็นตัวอย่างอันดีที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพกับเมืองนครจำปาศรี รวมถึงเมืองเสมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 – 16 ซึ่งการปรากฏโบราณวัตถุที่มีรูปแบบคล้ายกันมากนั้น สะท้อนให้เห็นถึงการแลกเปลี่ยนทางด้านศิลปะและเชิงช่าง หรืออาจสะท้อนถึงการเคลื่อนย้ายของคนที่นำโบราณวัตถุชิ้นนี้ติดตัวมาด้วย ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าการที่สถูปสำริดใช้เป็นภาชนะบรรจุปูนยิววัตถุสำคัญอย่างพระธาตุ อาจเป็นกิจกรรมด้านศาสนาของชนชั้นสูงหรือกษัตริย์ที่ติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างเมือง ซึ่งเคยได้กล่าวไปแล้วว่าเมืองศรีเทพและเมืองนครจำปาศรีมีลักษณะของคูน้ำคันดินที่ขาดเป็นช่วงคล้ายกันด้วย

3.3.3 ประติมากรรมอื่น ๆ

3.3.3.1 เทวรูปขัมภละหรือกุเวร

เทวรูปขัมภละหรือกุเวร ถือเป็นประติมากรรมทางศาสนาชิ้นหนึ่ง แต่ที่จัดให้อยู่ในหมวดนี้ เนื่องจากยังมีข้อสงสัยว่าเป็นประติมากรรมของศาสนาใดระหว่างศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา ฝ่ายมหายาน ประติมากรรมชิ้นนี้ขุดพบบริเวณโคปุระของปราสาทศรีเทพ ลักษณะเป็นเทวรูปศิลาประทับนั่งขัดสมาธิ สวมกระบังหน้าแบบมงกุฎทรงกรวยแหลม สวมกุดทล พระหัตถ์ทั้งสองข้างวางบนพระชานุ พระหัตถ์ขวาถือผลมะนาว พระหัตถ์ซ้ายถือหัวสัตว์คล้ายพังพอน ทรงผ้าถุงสั้น (กรมศิลปากร, 2550, น. 165) (ภาพที่ 135ก)

จากการศึกษาเปรียบเทียบไม่พบว่ามีเทพขัมภละในลักษณะนี้เลย แต่ก็อาจนำไปเทียบได้กับประติมากรรมพระวัชรธรที่พบในอารคยศาลาสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ภาพที่ 135ข) เนื่องจากมีลักษณะการประทับนั่งและขนาดที่ใกล้เคียงกัน (สูงประมาณ 50 เซนติเมตร) รวมถึงรูปแบบศิลปะที่ปรากฏการสวมกระบังหน้าแบบมงกุฎทรงกรวยแหลม การสวมกุดทลและถุงผ้าสั้นก็คล้ายกันด้วย จึงสันนิษฐานได้ว่าน่าจะสร้างขึ้นในศิลปะบายอนของเขมรสมัยเมืองพระนครช่วงพุทธศตวรรษที่ 18



(ก)

(ข)

ภาพที่ 135 เทวรูปซุ้มภละพที่ปราสาทศรีเทพ (ก) และพระวัชรธรจากภูคันทนาม จังหวัดร้อยเอ็ด (ข)

การที่จะบอกว่าเทวรูปซุ้มภละพเป็นประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาตามช่วงเวลาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งพุทธศาสนานิกายวัชรยานเฟื่องฟูนั้น คงเป็นการด่วนสรุปเกินไป เนื่องจากต้องคำนึงว่าไม่เคยปรากฏพระพุทธรูปหรือพระโพธิสัตว์สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในพื้นที่เมืองศรีเทพเลย และเทวรูปซุ้มภละพก็ยังไม่ปรากฏทั้งศาสนาพุทธและฮินดูในนิยามของเทพแห่งความมั่งคั่งและอุดมสมบูรณ์อีกด้วย ดังนั้นเทวรูปซุ้มภละพองค์นี้อาจเป็นการสร้างขึ้นเพื่อสักการะในนิยามนั้นก็ไม่ได้ และไม่จำเป็นต้องเป็นเทพของศาสนาใดศาสนาหนึ่ง แต่การปรากฏที่ปราสาทศรีเทพแสดงให้เห็นว่าคงมีการใช้พื้นที่ต่อเนื่องมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ด้วย

3.3.3.2 ทวารบาล

ประติมากรรมทวารบาลศิลาพบในพื้นที่เมืองศรีเทพจำนวน 2 องค์ องค์แรกสำรวจพบในเขตเมืองใน สภาพเกือบสมบูรณ์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 136ก) อีกองค์หนึ่งขุดพบด้านหน้าโคปุระของปราสาทศรีเทพบริเวณปราสาทศรีเทพ แต่ไม่ปรากฏศิลา (กรมศิลปากร, 2550, น. 158) ลักษณะของทวารบาลทั้งสององค์ค่อนข้างคล้ายกัน โดยเป็นทวารบาลประทับยืน สวมกระบังหน้าเป็นรัตเกล้า สวมเครื่องประดับทั้งกุนทล กรองคอ และพาหุรัด แต่นุ่งผ้า

สั้น จุดสำคัญคือช่วงขาที่ค่อนข้างสั้น ข้อเท้าใหญ่ และเท้ากว้าง อันเป็นลักษณะที่พบในประติมากรรมสมัยบายน (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 293) (ภาพที่ 136ข)



ภาพที่ 136 ทวารบาลพบที่ปราสาทศรีเทพ (ก) ทวารบาลที่ปราสาทบายน ประเทศกัมพูชา (ข)
ที่มาภาพ ก: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

ทวารบาลศิลปะบายนที่พบนี้คงเป็นอีกหนึ่งหลักฐานนอกเหนือไปจากเทวรูปขัมภละที่แสดงให้เห็นว่าคงมีการใช้พื้นที่ปราสาทศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 หรือสมัยพระชัยวรมันที่ 7 ด้วย แต่ทั้งทวารบาลและเทวรูปขัมภละก็ไม่ได้เป็นหลักฐานสำคัญที่บ่งบอกถึงการเปลี่ยนจากศาสนาฮินดูมาเป็นพุทธศาสนาวัชรยานที่รุ่งเรืองในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ดังนั้นการอาศัยร่องรอยการปรับปรุงปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องมาสนับสนุนในข้อสันนิษฐานนี้เพียงอย่างเดียวก็คงจะไม่รอบคอบนัก เนื่องจากไม่เคยพบหลักฐานเนื่องในพุทธศาสนาิกายวัชรยานอื่น ๆ เลย ดังนั้นข้อสันนิษฐานที่ว่านี้ควรจะต้องได้รับการทบทวนใหม่ ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

3.3.3.3 ประติมากรรมดินเผารูปคช - ลักษณะมี และกุเวร

ในพื้นที่เมืองศรีเทพยังได้พบวัตถุดินเผาประเภทหนึ่งที่คล้ายพระพิมพ์ แต่ทำเป็นรูปสัญลักษณ์มงคลคือ รูปคช - ลักษณะมี (ภาพที่ 137ก) และรูปกุเวร (137ข) อันเป็นสัญลักษณ์ความมั่งคั่งร่ำรวย โชคลาภ และความอุดมสมบูรณ์ ส่วนบนมีรูเจาะสำหรับห้อยติดตัวในลักษณะของเครื่องราง สันนิษฐานว่าพ่อค้าชาวอินเดียเป็นผู้นำเข้ามาในดินแดนไทย เพื่อใช้เป็นเครื่องรางในการแสวงหาความร่ำรวยจากการค้า หรืออาจเป็นการทำเลียนแบบขึ้นในท้องถิ่น ซึ่งยังพบที่เมืองโบราณในภาคใต้และภาคกลางของไทยด้วย เช่น เมืองนครปฐมโบราณ เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี เมืองจันทเสน และเมืองบน จังหวัดนครสวรรค์ (ผาสุข อินทราวุธ, 2528, น. 51-52) อาจกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 115-116)



ภาพที่ 137 ประติมากรรมดินเผารูปคช-ลักษณะมี (ก) และกุเวร (ข) พบที่เมืองศรีเทพ

3.3.3.4 ชิ้นส่วนคานหามสำริด

ชิ้นส่วนคานหามสำริดจำนวน 2 ชิ้น ถูกพบในพื้นที่เมืองศรีเทพ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในคลังของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ทั้งสองชิ้นหล่อขึ้นรูปเป็นรูปนาค บริเวณปลายด้านหนึ่งสามารถเสียบไม้คานหามเข้าไปได้ ชิ้นส่วนคานหามสำริดที่พบทั้งหมดนี้จึงเป็นส่วนหัวหรือส่วนปลายของคานหามแต่ละข้าง (กรมศิลปากร, 2550, น. 176) (ภาพที่ 138) นอกจากนี้ในช่วงปี 2559 เจ้าหน้าที่อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพได้พบชิ้นส่วนคานหามสำริดโดยบังเอิญอีก 3 ชิ้นบริเวณใกล้กับประตูด้านทิศตะวันออกของเมืองใน ทั้งสามชิ้นหล่อขึ้นรูปเป็นรูปนาคเช่นเดียวกัน แต่ชิ้นหนึ่งทำเป็น

รูปนาคด้านหนึ่ง ส่วนอีกด้านหนึ่งทำเป็นครุฑ (ภาพที่ 139ก) ซึ่งสามารถเทียบกับรูปแบบของ สะพานนาคศิลปะขอมที่ด้านหน้าสลักเป็นรูปนาค ส่วนด้านหลังเป็นรูปครุฑ (ภาพที่ 139ข) จึง เป็นไปได้ว่าชิ้นส่วนคานหามชิ้นนี้สร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18



ภาพที่ 138 ชิ้นส่วนคานหามสำริดรูปนาคพบที่เมืองศรีเทพ
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ



(ก)

(ข)

ภาพที่ 139 ชิ้นส่วนคานสำริดรูปนาค - ครุฑ พบที่เมืองศรีเทพ (ก) สะพานนาค (ด้านหลังเป็นครุฑ)
ปราสาทตาพรหม ประเทศกัมพูชา (ข)

ชิ้นส่วนคานหามสำริดรูปนาคนี้เคยได้พบในแหล่งโบราณคดีที่ได้รับวัฒนธรรมเขมร เช่น เมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา (สำรวจป้ายคำบรรยายของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย, 8 ธันวาคม 2560) เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี (สำรวจป้ายคำบรรยายของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี, 4 มกราคม 2559) สันนิษฐานว่าคงเป็นชิ้นส่วนประกอบคานหามที่ใช้สำหรับรองรับปูชนียวัตถุ หรืออาจเป็นคานหามของบุคคลสำคัญประจำพื้นที่นั้น แต่ที่น่าสังเกตคือ ความประณีตของการหล่อสำริดที่ค่อนข้างสวยงาม แสดงถึงความชำนาญและเชิงช่างชั้นสูง หรือด้วยรูปแบบที่คล้ายกัน อาจเป็นวัตถุที่หล่อขึ้นในพื้นที่เดียวกัน และส่งต่อออกไปยังชุมชนหรือเมืองที่รับวัฒนธรรมเขมรโบราณก็เป็นได้ ซึ่งสามารถกำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 18

3.3.4 ข้อสังเกตจากหลักฐานประเภทโบราณวัตถุ

จะเห็นได้ว่าโบราณวัตถุที่พบจากการสำรวจ รวบรวม และขุดศึกษาโบราณสถานในพื้นที่เมืองศรีเทพเกือบทั้งหมดเป็นประติมากรรมเนื่องในศาสนา ซึ่งสามารถตั้งข้อสังเกตจากหลักฐานโบราณวัตถุได้ดังนี้

1. ศาสนาฮินดูไวยชนพนิกายน่าจะเป็นศาสนาแรกที่ปรากฏในพื้นที่เมืองศรีเทพ จากการพบเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะหลายองค์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 ซึ่งสอดคล้องกับจารึกไวยชนพที่อยู่ในช่วงเดียวกัน แต่ในช่วงเวลานี้พระสุริยะก็คงเป็นที่เคารพนับถือเช่นกัน ในขณะที่ไศวนิกายมีหลักฐานเพียงเล็กน้อยเท่านั้น โดยรูปแบบศิลปะชี้ให้เห็นว่ามีความสัมพันธ์กับศิลปะคุปตะของอินเดียและศิลปะพนมดงของพุนั้น และอาจเป็นลักษณะเฉพาะของเมืองศรีเทพเองที่ส่งกลับไปยังดินแดนปากแม่น้ำโขงด้วย น่าสนใจว่าเทวรูปพระอัยนาร์ที่พบในช่วงเวลานี้เป็นหลักฐานประการหนึ่งที่บอกได้ว่าน่าจะมีชาวอินเดียใต้หรือศรีลังกาเข้ามาตั้งรกรากในเมืองศรีเทพด้วย

2. พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเริ่มปรากฏขึ้นอย่างรวดเร็วที่สุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 จากการพบพระพุทธรูปและธรรมจักรที่ปรากฏจารึกหลักธรรมภาษาบาลี ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับศิลปะอินเดียสมัยคุปตะ - หลังคุปตะของอินเดีย และศิลปะทวารวดีจากภาคกลาง แต่พระพุทธรูปและธรรมจักรบางชิ้นก็มีความสัมพันธ์กับศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครด้วยเช่นกัน ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 15 ได้ปรากฏประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาฝ่ายมหายานจำนวนมาก ทั้งพระโพธิสัตว์โลหะ ภาพสลักนูนต่ำ พระพิมพ์ และแผ่นทองคูน โดยมีข้อสังเกตว่าพระพุทธรูปและธรรมจักรก็คงถูกใช้ประโยชน์สืบต่อมาในสมัยนี้ นอกจากนี้ยังพบเจดีย์สำริดและใบเสมาาร่วมด้วย

ประติมากรรมในสมัยนี้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี แต่ก็ยังปรากฏร่องรอยของศิลปะทวารวดีจากภาคกลาง รวมถึงพระพิมพ์บางชิ้นก็มีลักษณะของพระพิมพ์ภาคใต้ด้วย

3. นำสังเกตว่าตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมานั้น ไม่ปรากฏประติมากรรมของศาสนาฮินดูอีกเลย จนกระทั่งการเข้ามาของวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 ศาสนาฮินดูไศวนิกายจึงมีบทบาทขึ้นมาก เห็นได้จากการพบศิวลึงค์ ฐานโยนิ นนทิ และเทวรูปขนาดเล็กหลายชิ้น และทำให้บทบาทของพุทธศาสนาถูกลดน้อยลงไปจนแทบไม่ปรากฏร่องรอยอีกเลย แม้ว่าจะได้พบประติมากรรมศิลปะขอมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ก็ไม่ได้มีนัยสำคัญที่แสดงถึงร่องรอยของพุทธศาสนานิกายวัชรยานของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่ชัดเจน

3.4 ข้อสังเกตเกี่ยวกับลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพจากหลักฐานทางโบราณคดี

เท่าที่กล่าวมาในบทที่ 3 จะเห็นได้ว่าหลักฐานทางโบราณคดีทั้งหมดมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 – 18 ส่วนหลักฐานที่มีอายุก่อนหน้านี้ส่วนใหญ่พบจากการขุดค้นทางโบราณคดี ซึ่งจะกล่าวถึงอย่างละเอียดต่อไป แต่ในหัวข้อนี้จะขอจัดเรียงหลักฐานและตั้งข้อสังเกตลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพแบ่งตามช่วงเวลาออกเป็น 3 ช่วง ดังนี้ (ตารางที่ 6)

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 – 13

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 เริ่มปรากฏจารึกเนื่องในศาสนาฮินดูไศวนิกายและจารึกเกี่ยวกับกษัตริย์ขึ้นเป็นครั้งแรก รวมถึงเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะส่วนใหญ่ก็น่าจะมีอายุเก่าแก่มากถึงช่วงเวลานี้ด้วย แสดงให้เห็นว่ายุคประวัติศาสตร์ของเมืองศรีเทพควรจะเริ่มต้นขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 จากการปรากฏระบบกษัตริย์และศาสนาฮินดูไศวนิกายที่น่าจะมีความสัมพันธ์เชิงคติระหว่างกันด้วย ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 เทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะยังคงมีอายุสืบต่อลงมาในช่วงเวลานี้ และไศวนิกายคงจะได้รับความนิยม แต่ก็ได้ปรากฏเทวรูปพระสุริยะหลายองค์ที่แสดงถึงการนับถือพระสุริยะด้วย ส่วน ไศวนิกายก็ปรากฏร่องรอยเช่นกัน แต่คงมีบทบาทน้อยมาก ทั้งนี้ รูปแบบศิลปะของพระวิษณุ พระกฤษณะ และพระสุริยะแสดงถึงความสัมพันธ์กับศิลปะคุปตะของอินเดีย และยังคล้ายคลึงกับเทวรูปศิลปะพนมตาบริเวณดินแดนปากแม่น้ำโขงที่เป็นเขตอิทธิพลของอาณาจักรพูนันมาตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 6 – 11 และต้องกล่าวด้วยว่าในช่วงเวลานี้ยังพบเทวรูปพระอัยนาร์ที่เป็นที่นิยมในอินเดียใต้และศรีลังกา รวมทั้งเครื่องรางของพ้อคำที่เป็นหลักฐานว่า

น่าจะมียุคคนจากอินเดียใต้หรือศรีลังกาเข้ามาตั้งรกรากในพื้นที่เมืองศรีเทพแล้ว ซึ่งจารึกเมืองศรีเทพก็ได้กล่าวถึงคำว่า “ปาลวะ” ที่ตรงกับคำว่า “ปัลลวะ” ราชวงศ์สำคัญของอินเดียใต้เช่นกัน

นอกจากนี้การพบจารึกบ้านวังไผ่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 12 อาจแสดงถึงความสัมพันธ์ทางการเมืองทางใต้วงหนึ่งกับอาณาจักรเจนละ อีกทั้งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ยังพบพระพุทธรูปและธรรมจักรที่มีจารึกหลักธรรมภาษาบาลีแสดงว่าพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทคงเข้ามามีบทบาทควบคู่ไปกับศาสนาฮินดูไวษณพิกายด้วย ซึ่งลักษณะของพระพุทธรูปและธรรมจักรสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ทางศิลปะกับทวารวดีและเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร เป็นที่น่าสังเกตว่าในช่วงเวลานี้แม้จะทราบว่าโบราณสถานขนาดเล็กบริเวณเมืองนอกบางหลังถูกสร้างขึ้นแล้ว แต่โบราณสถานขนาดเล็กส่วนใหญ่ก็ยังไม่ทราบอายุที่แน่นอน ในระยะนี้จึงไม่ปรากฏร่องรอยของโบราณสถานที่ชัดเจน

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 15

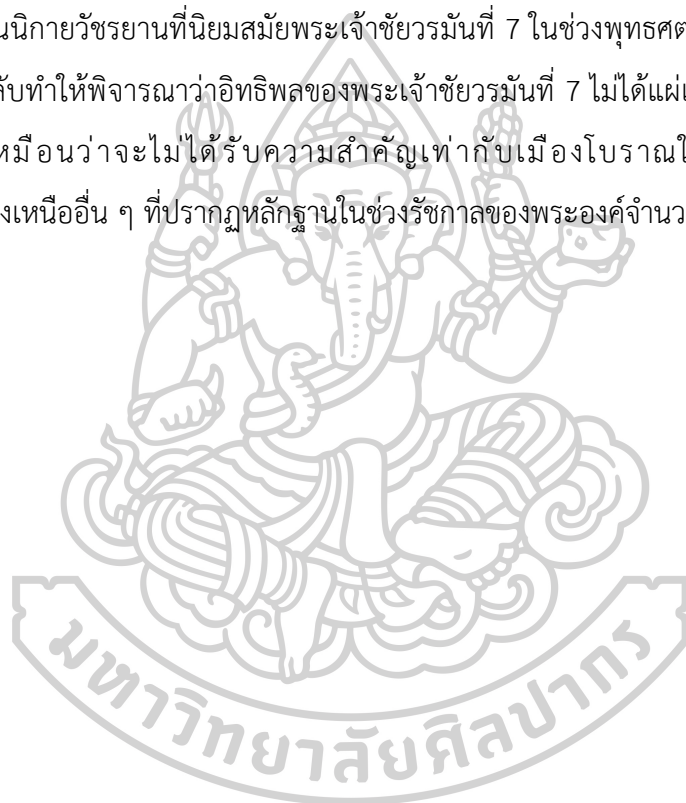
โบราณสถานสำคัญของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานไม่ว่าจะเป็นถ้ำเขากลมอรัตน์ เขาค้างใน และเขาค้างนอกสร้างขึ้นในช่วงเวลานี้ โดยน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะปาละของอินเดียในส่วนของผังยกเก็จและระบบการประดับอาคารจำลอง แต่ลวดลายปูนปั้นและสัดส่วนของอาคารก็คล้ายกับปราสาทเขมรสมัยเมืองพระนครเช่นกัน รวมทั้งยังพบโบราณวัตถุของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เช่น พระโพธิสัตว์วิไลหะ ภาพสลักนูนต่ำ พระพิมพ์ และแผ่นทองคูน ซึ่งแสดงความสัมพันธ์กับพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีอย่างชัดเจน แต่ก็ยังปรากฏร่องรอยของศิลปะทวารวดีจากภาคกลาง รวมถึงพระพิมพ์บางชิ้นก็มีลักษณะของพระพิมพ์ภาคใต้อยู่ด้วย สามารถกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาฝ่ายมหายานได้เข้ามามีบทบาทมากกว่าพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทและศาสนาฮินดูแล้วในช่วงเวลานี้ และเป็นที่น่าสังเกตว่าหลักฐานของศาสนาฮินดูได้หายไปตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 นอกจากนี้การพบพระพิมพ์อักษรจีนและชิ้นส่วนเครื่องถ้วยจากตะวันออกกลาง ยังแสดงถึงการติดต่อทางศาสนาและการค้ากับดินแดนที่อยู่ไกลออกไปอีกด้วย

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18

จารึกที่กล่าวถึงระบบข้าราชการในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร และหลักฐานของศาสนาฮินดูปรากฏขึ้นในช่วงเวลานี้ ปรากฏศิลาเป็นโบราณสถานของไศวนิกายที่สร้างขึ้นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 – ครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งนอกเหนือจากการเป็นเทวสถานแล้ว อาจทำหน้าที่เป็นหน่วยควบคุมระบบจัดการน้ำที่อยู่ใกล้เคียงด้วย หลังจากนั้นในช่วงครึ่งหลังพุทธ

ศตวรรษที่ 17 โบราณสถานของไศวนิกายอีก 2 หลังคือ ปรางค์ศรีเทพและปรางค์สองพี่น้องจึงสร้างขึ้นบริเวณกลางเมืองใน โดยลักษณะสถาปัตยกรรมน่าจะได้รับรูปแบบมาจากปราสาทหินพิมายและพนมรุ้งในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลมากกว่าจะรับมาโดยตรงจากศูนย์กลางของเมืองพระนคร รวมทั้งยังพบประติมากรรมในไศวนิกาย เช่น ศิวลึงค์ ฐานโยนิ นนทิ อีกจำนวนมาก แสดงให้เห็นว่าศาสนาฮินดูไศวนิกายภายใต้อิทธิพลวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครมีบทบาทมากในช่วงเวลานี้

แม้ว่าจะมีร่องรอยการซ่อมแซมปรางค์ศรีเทพและปรางค์สองพี่น้อง แต่การพบเพียงเทวรูปซุ้มกละและทวารบาลก็ไม่อาจใช้เป็นหลักฐานยืนยันว่าเป็นการแปลงโบราณสถานทั้งสองหลังเป็นพุทธสถานนิกายวัชรยานที่นิยมสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 แต่หลักฐานเพียงเท่านี้ กลับทำให้พิจารณาว่าอิทธิพลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ไม่ได้แผ่เข้ามาที่เมืองศรีเทพมากนัก และดูเหมือนว่าจะไม่ได้รับความสำคัญเท่ากับเมืองโบราณในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนืออื่น ๆ ที่ปรากฏหลักฐานในช่วงรัชกาลของพระองค์จำนวนมาก



ช่วงเวลา พุทธศตวรรษ	หลักฐานสำคัญ			นัยสำคัญ
	จารึก	โบราณสถาน	โบราณวัตถุ	
11 - 13	จารึกเกี่ยวกับ กษัตริย์ จารึกไวยณพ นิกาย จารึกหลักธรรม พุทธเถรวาท	ไม่ปรากฏร่องรอย ชัดเจน	เทวรูปพระวิษณุ พระกฤษณะ พระสุริยะ เทวรูปในไสวณิกาย พระอัยนาร์ พระพุทธรูป ธรรมจักร	ระบบกษัตริย์ ไวยณพนิกาย พุทธเถรวาท การติดต่อและ ความสัมพันธ์ทางศิลปะ กับอินเดีย พุทธิน เจนละ และทวารวดี
13 - 15	จารึกอักษรจีน จารึกการทำบุญ	เขามอร์ดัน เขาลังใน เขาลังนอก	พระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ ธรรมจักร เครื่องถ้วย ตะวันออกกลาง	พุทธมหายาน ความสัมพันธ์ทางศิลปะ กับทวารวดี เขมรสมัยเมืองพระนคร บ้านเมืองในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ การติดต่อกับจีนและ ตะวันออกกลาง
16 - 18	จารึกระบบ ข้าราชการเขมรฯ	ปราสาทฤๅษี ปราสาทศรีเทพ ปราสาทสองพี่น้อง ระบบจัดการน้ำ นอกเมือง	ศิวลึงค์ ขี้มกละ ทวารบาล	อิทธิพลเขมร สมัยเมืองพระนคร อินดูไสวณิกาย

ตารางที่ 6 สรุปลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรมจากหลักฐานทางโบราณคดี

บทที่ 4

ผลการขุดค้นทางโบราณคดีในพื้นที่เมืองศรีเทพที่ผ่านมา และข้อมูลใหม่จากการขุดค้น พื้นที่เมืองนอกปี 2561

นอกจากแนวคิดและหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในพื้นที่เมืองศรีเทพที่ได้กล่าวไปแล้ว การศึกษาในครั้งนี้ยังต้องกล่าวถึงการขุดค้นทางโบราณคดีในพื้นที่เมืองศรีเทพที่ผ่านมาด้วย เนื่องจากเป็นข้อมูลที่แสดงให้เห็นถึงลำดับเวลาของการใช้พื้นที่และลักษณะของชั้นวัฒนธรรมที่สามารถแปลความถึงพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพได้ชัดเจน และถือเป็นข้อมูลสำคัญที่ผ่านการดำเนินการตามระเบียบวิธีการทางโบราณคดี ซึ่งสามารถใช้สนับสนุนหรือตรวจสอบหลักฐานทางโบราณคดีอื่น ๆ ที่พบในพื้นที่เมืองศรีเทพได้

ในบทนี้จึงเป็นการทบทวนและวิเคราะห์ข้อมูลการขุดค้นในพื้นที่เมืองศรีเทพที่ผ่านมา โดยนำเสนอเฉพาะการขุดค้นที่มีการบันทึกและวิเคราะห์ข้อมูลที่ชัดเจน อันประกอบไปด้วยการขุดค้นพื้นที่เมืองศรีเทพทั้งพื้นที่เมืองใน เมืองนอก และนอกเมืองตั้งแต่ปี 2521 – 2559 นอกจากนี้ยังนำเสนอข้อมูลใหม่จากการขุดค้นของผู้วิจัยเองในเขตพื้นที่เมืองนอกปี 2561 ซึ่งนำมาใช้เป็นส่วนหนึ่งในการศึกษาพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพในครั้งนี้ด้วย

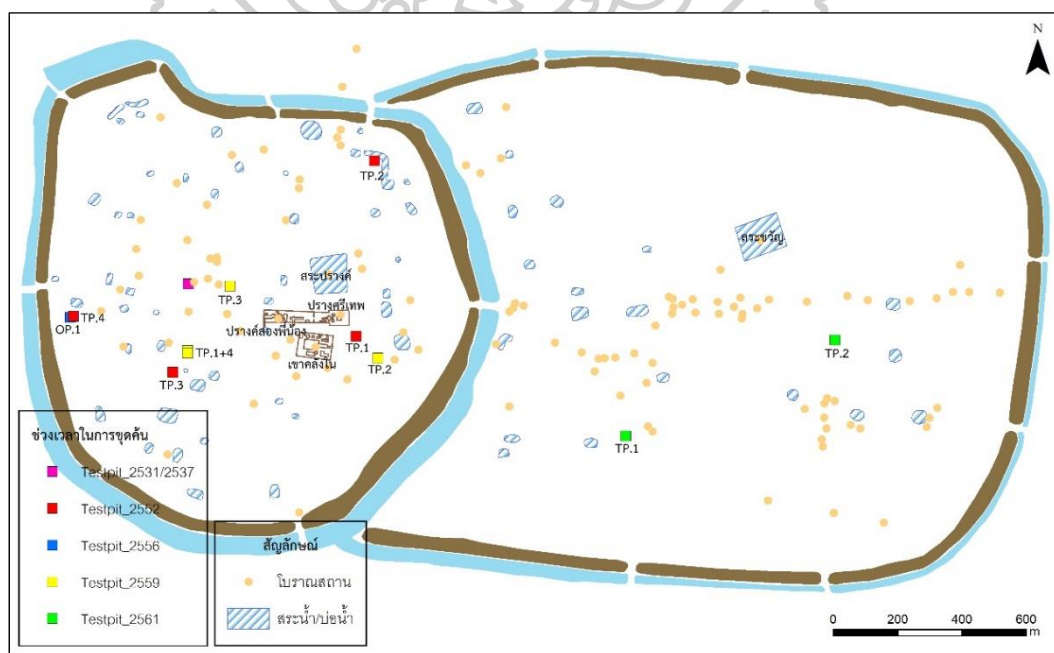
4.1 การขุดค้นทางโบราณคดีช่วงที่ 1 ปี 2521-2526: ยุคแห่งการบุกเบิกเมืองศรีเทพ

ในช่วงปี 2505 – 2509 หน่วยศิลปากรที่ 3 สุโขทัยในขณะนั้นได้ดำเนินการสำรวจและจัดทำแผนผังเมืองโบราณศรีเทพและเขาคมอรัตน์ พร้อมทั้งขุดตรวจชั้นทับถมของโบราณสถานบางแห่งภายในพื้นที่เมืองศรีเทพ ตลอดจนเก็บรวบรวมโบราณวัตถุบางชิ้นไปเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง แต่กว่าที่การขุดค้นทางโบราณคดีอย่างเป็นทางการจะได้รับความเห็นชอบจากกรมศิลปากรก็ล่วงเข้าถึงปี 2521 หน่วยศิลปากรที่ 3 สุโขทัยจึงได้ดำเนินการขุดค้นเป็นครั้งแรกในพื้นที่เมืองในจำนวน 3 หลุม บริเวณเนินนายคำ เนินสระปรางค์ และเนินหนองไผ่ ผลจากการขุดค้นในครั้งนี้พบโบราณวัตถุไม่มากนัก ส่วนใหญ่เป็นชิ้นส่วนภาชนะดินเผา พวยกาดินเผา และโบราณวัตถุประเภท อื่น ๆ ได้แก่ เบี้ยดินเผา ชิ้นส่วนกำไลสำริด เศษแผ่นทองคำ ลูกปัดแก้ว แทนหินบด ตะคันดินเผา ตะกรัน เศษแผ่นทองคำ และชิ้นส่วนกระดูกสัตว์ ทำให้ตีความว่าชั้นวัฒนธรรมที่พบอยู่ในยุคประวัติศาสตร์ แต่ก็พบโบราณวัตถุจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ปะปนอยู่บ้างเช่นกัน (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2534a, น. 38)

ล่วงเข้าสู่ปี 2526 กรมศิลปากรได้จัดตั้งโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพขึ้น เพื่อศึกษาแนวทางในการจัดตั้งอุทยานประวัติศาสตร์ จึงเสนอให้มีการขุดค้นทางโบราณคดีเพิ่มเติม โดยเลือกขุดบริเวณโบราณสถานสำคัญในเขตเมืองใน ได้แก่ บริเวณเขาค้างในจำนวน 1 หลุม และบริเวณปราสาทฤๅษีจำนวน 1 หลุม ผลจากการขุดค้นสามารถสรุปเป็นสมมติฐานว่า เมืองศรีเทพมีการพัฒนาเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 – 11 และมีการอยู่อาศัยต่อเนื่องมาจนถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 โดยที่เขาค้างในเป็นศาสนสถานระยะแรกสุด ส่วนปราสาท ศรีเทพเป็นโบราณสถานรุ่นหลังในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 - 18 (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2534a, น. 38)

4.2 การขุดค้นทางโบราณคดีช่วงที่ 2 ปี 2531-2537: องค์กรความรู้เริ่มแรกของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

ต้องยอมรับว่าการขุดค้นทางโบราณคดีในช่วงที่ 1 ยังไม่ได้ข้อมูลที่ชัดเจนมากเท่าใดนัก โดยเฉพาะเรื่องลำดับเวลาและลักษณะของชั้นวัฒนธรรม อันเป็นผลมาจากการพบหลักฐานทางโบราณคดีในชั้นที่ถมน้อยเกินไป และการขุดค้นที่ยังไม่เป็นระบบระเบียบเท่าที่ควร ในระยะต่อมาเมื่อตั้งอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพอย่างเป็นทางการเมื่อประมาณปี 2527 เป็นต้นมา จึงได้มีการขุดค้นเพิ่มเติมทั้งพื้นที่เมืองใน เมืองนอก และนอกเมืองศรีเทพ จุดประสงค์หลักเพื่อจัดทำแผนแม่บทในเวลาต่อมาเมื่อปี 2534 และเพิ่มเติมข้อมูลทางโบราณคดีให้มากขึ้น (ภาพที่ 140)



ภาพที่ 140 ตำแหน่งหลุมขุดค้นในพื้นที่เมืองศรีเทพตามแต่ละช่วงเวลา

4.2.1 การขุดค้นพื้นที่เมืองใน ช่วงปี 2531 และ 2537

การขุดค้นในปี 2531 สืบเนื่องมาจากการขุดศึกษาโบราณสถาน 0971 ที่ตั้งอยู่บนเนินดิน บริเวณทิศตะวันตกเฉียงเหนือของปราสาทศรีเทพ กำหนดให้มีการขุดค้นทางโบราณคดีเพื่อตรวจสอบ ชั้นทับถมทางโบราณคดีด้วยจำนวน 1 หลุม ขนาด 5x5 เมตร ท่างลงมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของ โบราณสถาน ผลของการขุดค้นลึกลงมาจากผิวดินประมาณ 1 เมตร พบโครงกระดูกข้างสภาพเกือบ สมบูรณ์ ขนาดประมาณ 3.75 เมตร นอนตะแคงซ้ายหันศีรษะไปทางทิศเหนือ บริเวณใกล้เคียงยังพบ กลุ่มภาชนะดินเผาเกือบสมบูรณ์ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของกะโหลกศีรษะ และยังพบแนวกำแพงก่อ ด้วยศิลาแลงล้อมโครงกระดูกข้างนี้ไว้ด้วย ซึ่งโครงกระดูกข้างกับหลักฐานอื่น ๆ ที่พบนี้ อยู่ในระดับชั้น เดียวกันกับโบราณสถาน 0971 จึงสันนิษฐานว่าคงมีอายุร่วมสมัยกันและอาจจะมีเกี่ยวข้องกัน ในทางใดทางหนึ่ง (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2531, น. 18-19) (ภาพที่ 141)



ภาพที่ 141 โครงกระดูกข้างสภาพเกือบสมบูรณ์
ที่พบจากการขุดค้นในปี 2531
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

ต่อมาได้ขยายหลุมไปทางด้านทิศเหนือต่อจากหลุมที่พบโครงกระดูกข้าง ซึ่งหยุดขุดค้นและ กำหนดให้รักษาสภาพและระดับไว้เพื่อจัดแสดง หลุมที่ขยายออกมานี้เมื่อขุดลึกลงไปประมาณ 2.5 เมตร จากระดับของโครงกระดูกข้าง พบโครงกระดูกมนุษย์จำนวน 5 โครง มีรายละเอียดดังนี้

1. โครงกระดูกเพศหญิง ลักษณะนอนหงายเหยียดยาวหันศีรษะไปทางทิศเหนือ แขนซ้ายบริเวณข้อศอกมีกำไลสำริดคล้องอยู่ มือซ้ายถือเหล็กปลายแหลมยาวประมาณ 50 เซนติเมตร คอมีเครื่องประดับทำจากหินคาร์เนเลียนสีส้ม และยังพบลูกปัดดินเผากระจายอยู่ทั่วไป

2. โครงกระดูกไม่สามารถระบุเพศ อยู่ทางด้านขวามือของโครงแรก หันศีรษะไปทางทิศเหนือ แต่ไม่พบกะโหลกศีรษะ มือซ้ายพบเหล็กแหลมเช่นกัน บริเวณปลายเท้ามีภาชนะดินเผาวางอยู่ และยังพบลูกปัดดินเผากระจายอยู่บริเวณโครงกระดูกด้วย

3. โครงกระดูกเด็กไม่สามารถระบุเพศ อยู่ทางด้านซ้ายมือของโครงแรก หันศีรษะไปทางทิศเหนือ แต่พบเฉพาะครึ่งบนเหนือเอวขึ้นมา เหนือศีรษะพบภาชนะดินเผาวางอยู่ และยังพบลูกปัดดินเผากระจายอยู่บริเวณโครงกระดูกด้วย

ส่วนอีก 2 โครงมีสภาพไม่สมบูรณ์ แต่โครงหนึ่งเป็นการฝังศพครั้งที่สอง โดยการนำกระดูกที่ฝังไปแล้วครั้งหนึ่ง รวบรวมใส่ในภาชนะแล้วนำกลับมาฝังใหม่อีกครั้งหนึ่ง สันนิษฐานว่าโครงกระดูกที่พบอยู่ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ ร่วมสมัยกับแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ที่พบกระจายตัวอยู่ใกล้กับเมืองศรีเทพ (ภาพที่ 142)



ภาพที่ 142 โครงกระดูกเพศหญิง (ซ้าย) และโครงกระดูกเด็ก (ขวา) ที่พบจากการขุดค้นในปี 2531
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

ต่อมาในปี 2533 ได้มีการขุดค้นอีกครั้งบริเวณด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของสระปรางค์ (ไม่สามารถระบุตำแหน่งที่ชัดเจนได้) โดยเลือกขุดค้นจำนวน 1 หลุม ขนาด 5x5 เมตร พบชิ้นกิจกรรมการอยู่อาศัยของมนุษย์และหลักฐานทางโบราณคดีที่ส่วนใหญ่เป็นชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน จำนวนถึง 6,884 ชิ้น น้ำหนักรวมประมาณ 112.5 กิโลกรัม นอกจากนี้ยังพบหลักฐานอื่น ๆ ได้แก่ ชิ้นส่วนเหล็กและสำริด ขวานหินขัด แท่นหินบด กระสุนดิน ตุ๊กตารูปสัตว์ดินเผา ตะคันดินเผา แวดินเผา ชิ้นส่วนกระดูกสัตว์ เปลือกหอย เศษหิน และถ่าน ในเบื้องต้นแปลความการขุดค้นครั้งนี้ว่าเป็นชิ้นกิจกรรมการอยู่อาศัยในสมัยทวารวดี โดยมีการใช้พื้นที่เริ่มแรกตั้งแต่ชั้นดินธรรมชาติที่เป็นชั้นดินแลง (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2533a, น. 7-22)

ช่วงสุดท้ายในปี 2537 ได้มีการขุดค้นบริเวณโบราณสถาน 0971 อีกครั้ง โดยวางหลุมขนาด 5x5 เมตร จำนวน 1 หลุม ใต้ทางทิศเหนือของหลุมเดิมเมื่อปี 2531 ผลการขุดค้นพบชิ้นกิจกรรมของมนุษย์ต่อเนื่องตั้งแต่ชั้นดินธรรมชาติจนถึงพื้นผิวดิน โดยพบหลักฐานทางโบราณคดีที่ส่วนใหญ่เป็นชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินจำนวนถึง 15,641 ชิ้น น้ำหนักรวมประมาณ 340 กิโลกรัม และยังพบหลักฐานอื่น ๆ ได้แก่ หินบดและแท่นหินบด หินชนวน ชิ้นส่วนกำไลหิน ชิ้นส่วนแหวนและกำไลสำริด แผ่นทอง ตะกั่ว เครื่องมือเหล็ก ลูกกระสุนดินเผา แวดินเผา ตะคันดินเผา เบี้ยดินเผา เศษกระเบื้องดินเผา ลูกปัดแก้ว 77 เม็ด ลูกปัดดินเผา 70 เม็ด นอกจากนี้ยังพบโครงกระดูกมนุษย์เพศหญิงจำนวน 1 โครง ในระดับเดียวกับโครงกระดูกมนุษย์ 5 โครงที่ขุดพบในปีพ.ศ. 2531 ลักษณะนอนหงายเหยียดยาวอยู่ติดกับชั้นศิลาแลงธรรมชาติ หันศีรษะไปทางทิศเหนือ บริเวณคอกพบลูกปัดดินเผาทรงกระบอกสีส้มจำนวน 38 เม็ด ใกล้กับแขนซ้ายพบเครื่องมือเหล็กจำนวน 3 ชิ้น (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2537a, น. 4-19)

ข้อมูลจากการขุดค้นทำให้สันนิษฐานได้ว่า พื้นที่บริเวณนี้มีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องมาตลอด โดยในระยะแรกปรากฏพิธีกรรมการฝังศพที่น่าจะเป็นรูปแบบความเชื่อของคนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ร่วมสมัยกับหลุมขุดค้นเมื่อปี 2531 และพบว่าในชั้นดินระดับถัดขึ้นมาจากโครงกระดูกมนุษย์ ปรากฏหลักฐานในกิจกรรมการอยู่อาศัยและการผลิตที่มีปริมาณและความหลากหลายมากขึ้น แสดงให้เห็นว่ามีการขยายตัวของประชากรและเทคโนโลยี รวมถึงการติดต่อกับภายนอก ซึ่งเป็นขั้นวัฒนธรรมสมัยทวารวดีที่ร่วมสมัยกับโบราณสถาน 0971 และขั้นวัฒนธรรมบนสุดเป็นวัฒนธรรมเขมรโบราณที่เข้ามาปรับเปลี่ยนพื้นที่ให้เป็นศาสนสถานโดยสมบูรณ์ในที่สุด (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2537a, น. 20-22)

4.2.2 การขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2531

การดำเนินงานทางโบราณคดีบริเวณพื้นที่เมืองนอกเริ่มขึ้นตั้งแต่ปี 2531 เป็นต้นมา แต่เป็นไปในลักษณะของการสำรวจและการขุดศึกษาเนินโบราณสถานเท่านั้น การขุดค้นมีเพียงครั้งเดียวที่หลุม 1868/68 โดยวางผังหลุมขนาด 5x5 เมตร บริเวณทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของสระขวัญ (ไม่สามารถระบุตำแหน่งที่ชัดเจนได้) ผลจากการขุดค้นพบโบราณวัตถุจำนวนน้อยมาก ได้แก่ เศษหิน เศษถ่าน และชิ้นส่วนภาชนะดินเผา

โดยสรุปแล้วการขุดค้นในครั้งนี้นำพบชั้นวัฒนธรรมเพียงชั้นเดียว ซึ่งมีความหนาของชั้นดินน้อยกว่า 100 เซนติเมตร โบราณวัตถุที่พบมีปริมาณน้อยมากที่จะสามารถตีความหรืออธิบายการใช้พื้นที่ได้ชัดเจนได้ ในขั้นต้นได้มีการตีความว่าลักษณะโบราณวัตถุคล้ายคลึงกับโบราณวัตถุที่พบจากการขุดค้นในพื้นที่เมืองใน ในช่วงชั้นดินระดับบนที่อยู่ในช่วงวัฒนธรรมเขมรโบราณ ดังนั้นชั้นวัฒนธรรมของหลุมขุดค้น 1868/68 ก็ควรจะอยู่ในช่วงระยะเวลาเดียวกันนี้คือ วัฒนธรรมเขมร แต่เป็นช่วงการอยู่อาศัยในระยะเวลาอันสั้น (กองโบราณคดี, 2532, น. 10-15)

4.2.3 การขุดค้นที่บ้านหนองแดง นอกเมืองศรีเทพปี 2533 - 2534

การขุดพบชั้นวัฒนธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเมื่อปี 2531 ในเขตคูน้ำคันดินของเมืองศรีเทพ เป็นมูลเหตุให้เกิดการสำรวจแหล่งโบราณคดีรอบเมืองศรีเทพเพิ่มเติมมากขึ้น และในปี 2533 -2534 จึงได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง (ปัจจุบันบริเวณที่ขุดค้นเปลี่ยนชื่อเป็นบ้านคลองโป่ง คูตำแหน่งในแผนที่ที่ 6) ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองศรีเทพไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 12 กิโลเมตร ลักษณะพื้นที่เป็นเนินดินขนาดปานกลางอยู่ห่างจากแม่น้ำ ป่าสัก 5 กิโลเมตร แต่มีลำห้วยไหลผ่านเชื่อมต่อกับแม่น้ำป่าสัก บนพื้นผิวดินปรากฏหลักฐานทางโบราณคดี เช่น ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา ชิ้นส่วนกระดูกมนุษย์ ชิ้นส่วนกระดูกสัตว์ ขวานหินขัด แกนหินสะเก็ดหิน กระจายตัวอยู่จำนวนมาก อันเกิดจากการไถปรับหน้าดินเพื่อทำเกษตรกรรม

การขุดค้นในปี 2533 ใช้หลุมทดสอบขนาด 2x2 เมตร พบหลักฐานสำคัญคือโครงกระดูกมนุษย์สภาพสมบูรณ์ ลักษณะนอนหงายเหยียดยาว หันศีรษะไปทางทิศใต้ มีภาชนะดินเผาทำน้ำดินสีแดงอยู่ทางด้านขวาของโครงกระดูก และมีหินขนาดใหญ่วางไว้เหนือศีรษะ นอกจากนี้ยังพบตราประทับดินเผาหลายชิ้น รวมถึงหลักฐานที่เป็นเครื่องใช้และอาหารการกิน ได้แก่ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา เศษหิน ชิ้นส่วนกระดูกสัตว์ เปลือกหอย (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2533b, น. 3-17)

ผลการขุดค้นแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง ในปี 2534 จึงดำเนินการขุดค้นอีกครั้ง โดยใช้หลุมขุดค้นขนาด 2x5 เมตร (TP.1) และ 3x7 เมตร (TP.2) ผลการขุดค้นพบหลักฐานสำคัญคือ โครงกระดูกมนุษย์จำนวน 6 โครง ในระดับชั้นดินที่ไม่ลึกมากนักเหมือนการขุดค้นครั้งแรก โดยโครงกระดูกมนุษย์ที่พบมีระเบียบแบบแผนในการฝังคล้ายกับชุมชน ยุคก่อนประวัติศาสตร์ทั่วไป เช่น การวางนอนหายใจเหยียดยาว มีการวางกลุ่มภาชนะไว้บริเวณเหนือศีรษะ ปลายเท้า และข้างลำตัว บางโครงมีเครื่องมือเหล็กและขวานหินขัดวางอยู่ด้านข้าง ส่วนในชั้นทับถมก็พบหลักฐานจำนวนมาก ได้แก่ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา ชิ้นส่วนเหล็กและสำริด เครื่องมือหิน ชิ้นส่วนกระดูกสัตว์ เปลือกหอย (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2534b, น. 3-17) (ภาพที่ 143)



ภาพที่ 143 การขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดงปี 2533 - 2534 และโบราณวัตถุชิ้นสำคัญที่พบ
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

ข้อมูลและหลักฐานทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง แสดงให้เห็นว่าชุมชนโบราณแห่งนี้เป็นชุมชนดั้งเดิมที่มีการรวมกลุ่มกันเป็นชุมชนขนาดใหญ่ นอกเมืองศรีเทพ โดยตั้งอยู่ในสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมแก่การดำรงชีวิต มีเทคโนโลยีการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ และมีความเชื่อในชีวิตหลังความตายที่สะท้อนให้เห็นจากพิธีกรรมการฝังศพ ซึ่งเป็นลักษณะของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ หรือก่อนการสร้างเมืองศรีเทพที่กระจายตัวอยู่โดยรอบในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสัก (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2534a, น. 121-139)

อนึ่ง การขุดค้นที่บ้านหนองแดงถือเป็นการขุดค้นแหล่งโบราณคดีที่อยู่ใกล้กับเมืองศรีเทพ ครั้งเดียวในปัจจุบันนี้ที่มีการเผยแพร่ข้อมูล แต่ในช่วงปี 2557 สำนักศิลปากรที่ 4 ลพบุรีเคยขุดค้น แหล่งโบราณคดีบ้านหนองหมูที่อยู่ใกล้กับเขาถอมรัตน์ ในเบื้องต้นพบโครงกระดูกมนุษย์และหลักฐานอื่น ๆ ซึ่งสันนิษฐานในเบื้องต้นว่าแหล่งโบราณคดีบ้านหนองหมูนอกจากจะเป็นแหล่งผลิตกำไลหิน แล้ว ยังเป็นชุมชนในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่มีร่องรอยการอยู่อาศัยและการฝังศพในพื้นที่ด้วย (เจตน์กมล วงษ์ท้าว, การสัมภาษณ์, 30 เมษายน 2563) นอกจากนี้ เมื่อต้นปี 2563 สำนักศิลปากรที่ 4 ลพบุรี ได้สำรวจพบแหล่งโบราณคดีลำสระหัวใกล้กับเมืองศรีเทพ ผลการขุดค้นพบโครงกระดูกมนุษย์และหลักฐานอื่น ๆ ในเบื้องต้นสันนิษฐานว่าร่วมสมัยกับชุมชนระยะแรกที่เมืองศรีเทพ (สรรัช โรจนารัตน์, การสัมภาษณ์, 30 เมษายน 2563) ปัจจุบันข้อมูลของแหล่งโบราณคดีทั้งสองแหล่งยังอยู่ในช่วงวิเคราะห์และจัดทำรายงานการขุดค้นเพื่อเผยแพร่ต่อไป

4.3 การขุดค้นทางโบราณคดีช่วงที่ 3 ปี 2552 – 2559: ข้อมูลใหม่ในห้วงทศวรรษที่ผ่านมา

จะเห็นได้ว่าการขุดค้นในช่วงที่ 2 ที่เป็นช่วงเวลาของการเข้ามาบริหารจัดการอย่างเต็มที่ของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพภายใต้กรมศิลปากร ทำให้มีการขุดค้นทางโบราณคดีเพิ่มขึ้นจากช่วงที่ 1 อย่างเห็นได้ชัดและยังครอบคลุมพื้นที่ครบทั้งพื้นที่เมืองใน เมืองนอก และนอกเมือง ตลอดจนมีข้อมูลรายงานการขุดค้นที่สมบูรณ์และชัดเจนกว่ามาก ซึ่งเพิ่มเติมองค์ความรู้พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพได้ค่อนข้างมาก

แต่กระนั้นองค์ความรู้ที่ได้จากการขุดค้นมักมุ่งเน้นไปในยุคก่อนประวัติศาสตร์เสียมาก เห็นได้จากข้อมูลในรายงานการขุดค้นจะให้ความสำคัญกับหลักฐานประเภทโครงกระดูกมนุษย์มากกว่าการให้รายละเอียดหลักฐานประเภทอื่น ทั้งนี้ คุณสมบัติที่เห็นได้อย่างชัดเจนคือ สามารถเพิ่มเติมองค์ความรู้ยุคก่อนประวัติศาสตร์ได้ เนื่องจากในช่วงก่อนการขุดค้นเมื่อปี 2531 ยุคก่อนประวัติศาสตร์ในพื้นที่เมืองศรีเทพยังเป็นเพียงแค่ข้อสันนิษฐานจากแหล่งโบราณคดีโดยรอบเท่านั้น การขุดค้นในครั้งนั้นจึงเป็นข้อพิสูจน์อย่างชัดแจ้งว่าพัฒนาการของเมืองศรีเทพเก่าแก่ไปถึงยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย อย่างไรก็ตามรายงานส่วนใหญ่กลับให้รายละเอียดของชั้นวัฒนธรรมระยะหลังน้อยมาก ทั้งวัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมเขมร จึงเป็นผลให้องค์ความรู้เกี่ยวกับทั้งสองวัฒนธรรม ยังคงต้องพึ่งพาหลักฐานทางโบราณคดีประเภทจารึก สถาปัตยกรรม และงานศิลปกรรมที่พบจากการรวบรวมในพื้นที่เมืองศรีเทพเป็นหลัก เพื่อการอธิบายภาพรวมของยุคประวัติศาสตร์ทั้งสองสมัยนี้

การขุดค้นในช่วงที่ 2 ได้กลายเป็นข้อมูลหลักในการสร้างองค์ความรู้เรื่องพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพมาโดยตลอด เนื่องจากไม่ปรากฏการขุดค้นครั้งสำคัญอีกเลยในช่วงเวลาต่อมาจากนี้ กระทั่งถึงปี 2552 จึงได้กลับมาขุดค้นครั้งใหญ่อีกครั้ง ซึ่งเหตุผลสำคัญของการเว้นว่างคงเป็นเพราะภารกิจงานของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพเน้นไปที่การขุดศึกษาและบูรณะโบราณสถานรองรับการขยายตัวเชิงพื้นที่ของอุทยานประวัติศาสตร์ เพื่อพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมที่ได้มาตรฐานทางวิชาการของกรมศิลปากรเสียมากกว่า

ดังนั้นการขุดค้นในช่วงที่ 3 ปี 2552 – 2559 จึงเป็นการขุดค้นสมัยใหม่ที่มีการเก็บข้อมูลและแปลความหลักฐานทางโบราณคดีได้ครบถ้วนมากยิ่งขึ้น ยิ่งไปกว่านั้นยังมีการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีด้วยวิธีทางวิทยาศาสตร์ขึ้นเป็นครั้งแรก ทำให้ได้ค่าอายุของหลักฐานและชั้นวัฒนธรรมที่ชัดเจนขึ้นมาก ซึ่งอาจส่งผลให้ลำดับเวลาวัฒนธรรมบางช่วงในองค์ความรู้ของเมืองศรีเทพเปลี่ยนไปจากเดิม

4.3.1 การขุดค้นพื้นที่เมืองใน ปี 2552

หลังจากว่างเว้นจากการขุดค้นทางโบราณคดีไปประมาณ 20 ปี อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพกลับมาขุดค้นอย่างเป็นทางการอีกครั้งในปี 2552 โดยในครั้งนี้วางหลุมขุดค้นขนาด 4x4 เมตร จำนวน 4 หลุม (TP.1 – TP.4) ครอบคลุมพื้นที่เมืองในเกือบทั้งหมด (ภาพที่ 140) โดยมีรายละเอียด ดังนี้ (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2552b)

หลุมขุดค้นที่ 1 (TP.1) อยู่ด้านทิศตะวันออกของพื้นที่กึ่งกลางระหว่างเขาค้างในและปราสาทศรีเทพ อันเป็นตำแหน่งที่อยู่บริเวณเกือบกลางเมืองที่น่าจะมีร่องรอยกิจกรรมและหลักฐานหนาแน่น เนื่องจากอยู่ใกล้กับโบราณสถานสำคัญกลางเมือง ผลการขุดค้นพบชั้นวัฒนธรรมสมัยทวารวดีและเขมรโบราณ โดยชั้นวัฒนธรรมสมัยทวารวดีปรากฏร่องรอยหลุมเสาขนาดใหญ่วางตัวในแนวสมมาตรจำนวน 3 หลุม สันนิษฐานว่าแต่เดิมบริเวณนี้น่าจะเป็นส่วนหนึ่งของอาคารหรือศาสนสถาน และในชั้นทับถมยังพบโบราณวัตถุและนิเวศวัตถุอีกเป็นจำนวนมาก กระดูกสัตว์หลายประเภท ส่วนในชั้นวัฒนธรรมเขมรโบราณที่อยู่ต่อเนื่องขึ้นมานั้น ปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่นจากสมัยทวารวดี โดยพบหลุมขะขนาดใหญ่มากและพบโบราณวัตถุสำคัญคือ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบเขมรปะปนอยู่ในชั้นทับถมด้วย (ภาพที่ 144)



ภาพที่ 144 หลุมเสาในหลุมชุดคันที่ 1 ปี 2552
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

หลุมชุดคันที่ 2 (TP.2) อยู่บริเวณด้านทิศเหนือของอาคารศูนย์ข้อมูลหรือพื้นที่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองใน พื้นที่นี้ไม่เคยถูกรบกวนมาก่อนและใกล้กับประตูของบ่อนทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ผลการขุดค้นพบชั้นวัฒนธรรมสมัยทวารวดีและเขมรโบราณ โดยที่ชั้นวัฒนธรรมสมัยทวารวดีปรากฏหลักฐานจำนวนมากที่แสดงให้เห็นว่ามีการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่น รวมถึงหลุมขยะขนาดใหญ่ที่พบหลักฐานจำนวนมากปะปนอยู่ในชั้นที่บถมด้วย ส่วนชั้นวัฒนธรรมสมัยเขมรโบราณก็ปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยหนาแน่นต่อเนื่องมาจากสมัยทวารวดีเช่นกัน

หลุมชุดคันที่ 3 (TP.3) อยู่ทางด้านทิศเหนือของสำนักงานอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพในปัจจุบัน บริเวณนี้มีลักษณะเป็นเนินดินขนาดใหญ่ บนที่ราบลอนลูกคลื่นเกือบกึ่งกลางเมืองก่อนมาทางทิศตะวันตก เนินดินเหล่านี้ต่อเนื่องจนไปถึงเนินโบราณสถาน 0971 ที่เคยมีการขุดค้นเมื่อปี 2531 และพบร่องรอยการอยู่อาศัยในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ผลการขุดค้นพบชั้นวัฒนธรรม 3 ชั้นด้วยกัน ได้แก่ ชั้นวัฒนธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ชั้นวัฒนธรรมสมัยทวารวดีและเขมรโบราณ โดยที่ในชั้นวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายปรากฏหลักฐานการฝังศพ ซึ่งพบโครงกระดูกเพศหญิงจำนวน 1 โครง ลักษณะนอนหงายเหยียดยาวหันศีรษะไปทางทิศเหนือ บริเวณใกล้เคียงหลักฐานอื่น ๆ ฝังร่วมอยู่ด้วย ได้แก่ ภาชนะดินเผา ปลายแขนเหล็ก แหวนสำริด แหวนเหล็ก

แวดินเผาออกจากรูนี้ในชั้นวัฒนธรรมยังพบหลักฐานจำนวนมาก เช่น ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา แวดินเผา ลูกปัด ขวานหินขัด (ภาพที่ 145)

ในชั้นวัฒนธรรมสมัยทวารวดีพบหลุมขบะขนาดใหญ่ รวมถึงหลักฐานจำนวนมาก เช่น ภาชนะมีสัน เบี้ยดินเผา ลูกปัด เครื่องมือหิน กระสุนดินเผา ตะกรัน อิฐหรือดินเผาไฟ กระดุกสัตว์หลายประเภท ส่วนในชั้นวัฒนธรรมสมัยเขมรโบราณปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยหนาแน่นต่อเนื่องมาจากสมัยทวารวดีเช่นกัน และพบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบเขมรปะปนในชั้นทับถมด้วย



ภาพที่ 145 การขุดค้นโครงกระดูกมนุษย์ในหลุมขุดค้นที่ 3 ปี 2552
ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

หลุมขุดค้นที่ 4 (TP.4) อยู่ทางด้านทิศตะวันตกของเมืองในใกล้กับประตูแสงอน ลักษณะพื้นที่เป็นเนินดินขนาดเล็ก บริเวณนี้ยังไม่เคยมีการดำเนินการทางโบราณคดีแต่อย่างใด ผลการขุดค้นพบชิ้นวัฒนธรรมสมัยทวารวดีและเขมรโบราณ โดยที่ชั้นวัฒนธรรมสมัยทวารวดีพบร่องรอยของเตาไฟ และกลุ่มของดินเผาจำนวนมาก รวมถึงโบราณวัตถุอื่น ๆ จำนวนมาก เช่น ภาชนะมีสัน ลูกปัด กระสุนดินเผา ตะกรัน กระดุกสัตว์หลายประเภท ส่วนในชั้นวัฒนธรรมสมัยเขมรโบราณปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยหนาแน่นต่อเนื่องมาจากสมัยทวารวดี และพบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบเขมรปะปนในชั้นทับถมด้วย

โดยสรุปแล้วผลจากการขุดค้นในครั้งนี้ สามารถจัดเรียงลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพได้เป็น 3 สมัยใหญ่ ดังนี้

1. ชั้นวัฒนธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย เริ่มต้นตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 5 - 7 หลักฐานที่ปรากฏเด่นชัดที่สุดคือ ร่องรอยการฝังศพที่ระดับความลึกจากผิวดินเกือบ 3 เมตร พบร่วมกับสิ่งของอุทิศ แสดงให้เห็นถึงความเชื่อของคนในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่คล้ายคลึงกับการขุดค้นเมื่อปี 2531 และแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง นอกเมืองศรีเทพ

2. ชั้นวัฒนธรรมสมัยทวารวดีช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 15 จากหลักฐานทั้ง 4 หลุมปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยและประกอบกิจกรรมในระดับชั้นดินเหนียวชั้นศิลาแลงธรรมชาติขึ้นไป หลุมขุดค้นที่ 3 มีการร่องรอยกิจกรรมต่อเนื่องจากชั้นวัฒนธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ส่วนในหลุมขุดค้นที่ 1 ปรากฏหลุมเสาที่แสดงถึงการสร้างที่อยู่อาศัยหรืออาคารประกอบพิธีกรรมอื่น ๆ โบราณวัตถุที่พบในชั้นวัฒนธรรมนี้ ได้แก่ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบมีสันที่ถือเป็นตัวแทนของชั้นวัฒนธรรมทวารวดี (ภาพที่ 146) นอกจากนี้ยังพบโบราณวัตถุจำนวนมาก ได้แก่ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาตกแต่งด้วยลวดลายต่าง ๆ เช่น ลายเชือกทาบ ลายขูดขีด และลายขูดเป็นร่อง ซึ่งรูปแบบของภาชนะน่าจะเป็นประเภท หม้อ ไห ชาม อ่าง และภาชนะมีพวย ที่ใช้ในชีวิตประจำวันและในพิธีกรรม ลูกปัดหิน ลูกปัดดินเผา ลูกปัดแก้ว เบี้ยดินเผา กระสุน ดินเผา แวดินเผา เครื่องประดับทำจากเหล็กและสำริด ชิ้นส่วนกระดูกสัตว์หลายประเภท และเปลือกหอย

3. ชั้นวัฒนธรรมสมัยเขมรโบราณ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 ปรากฏการอยู่อาศัยต่อเนื่องกันมาจากสมัยทวารวดี โบราณวัตถุชิ้นสำคัญที่เป็นตัวแทนของชั้นวัฒนธรรมสมัยเขมรโบราณ คือ เครื่องเคลือบสีน้ำตาลที่มีแหล่งผลิตในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ (ภาพที่ 147) และเครื่องถ้วยสีขาวแบบชิงไป ที่มีแหล่งผลิตในมณฑลฝูเจี้ยน ประเทศจีน (ภาพที่ 148) นอกจากนี้ยังพบโบราณวัตถุจำนวนมาก ได้แก่ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งและเนื้อธรรมดา ซึ่งรูปแบบของภาชนะน่าจะเป็นประเภท หม้อ ไห ชาม อ่าง และกระปุก ที่ใช้ในชีวิตประจำวันและในพิธีกรรม ลูกปัด เบี้ยดินเผา กระสุนดินเผา ตะคันดินเผา เครื่องมือเครื่องใช้เหล็ก เครื่องประดับสำริด ชิ้นส่วนกระดูกสัตว์ และเปลือกหอย

นอกจากนี้ปริมาณและความหลากหลายของหลักฐานทางโบราณคดี เช่น ปริมาณเศษภาชนะดินเผาที่พบแต่ละหลุมเฉลี่ยแล้วอยู่ในช่วง 7,000 - 16,000 ชิ้น (ปริมาณรวม 47,134 ชิ้น) น้ำหนัก 164 - 302 กิโลกรัม (น้ำหนักรวม 860 กิโลกรัม) ชิ้นส่วนกระดูกสัตว์มากกว่า 11 ประเภทมีปริมาณรวม 2,628 ชิ้น น้ำหนักรวม 30.5 กิโลกรัม และหลักฐานประเภทอื่นอีกจำนวนมาก แสดงให้เห็นถึงการอยู่อาศัยที่หนาแน่นและต่อเนื่องตั้งแต่ชั้นดินธรรมชาติจนถึงผิวดิน (ภาพที่ 149)



ภาพที่ 146 ภาชนะมีสันและภาชนะมีพวย พบในหลุมขุดค้นที่ 2 ปี 2552
 ที่มา: ฝ่ายวิชาการ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ



ภาพที่ 147 ตัวอย่างภาชนะดินเผาแบบเขมร จากการขุดค้นในปี 2552
 ที่มา: (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2552b, น. 77-78, ภาพที่ 109, 110, 112)



ภาพที่ 148 ชิ้นส่วนภาชนะทรงตลับแบบจีน เขียนลายใต้เคลือบ จากการขุดค้นปี 2552
ที่มา: (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2552b, น. 80, ภาพที่ 116)



ภาพที่ 149 ตัวอย่างโบราณวัตถุชิ้นพิเศษของหลุมขุดค้นที่ 3 ได้แก่ ลูกเต๋างาช้าง ลูกปัดหินอาเกต
และลูกปัดแก้ว (เรียงจากซ้ายไปขวา)

ที่มา: (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2552b, น. 82, 86, 98, ภาพที่ 119, 127, 154)

อนึ่ง หลังการขุดค้นได้มีการนำลูกปัดแก้วจำนวน 10 ตัวอย่างในชั้นวัฒนธรรมทวารวดีไปวิเคราะห์ธาตุองค์ประกอบทางเคมีด้วยเครื่องมือ Electron Probe Micro-Analyzer (EPMA) ผลปรากฏว่าพบลูกปัดแก้วอลูมิน่า (m-Na-Al) ที่มีแหล่งผลิตที่อินเดียและศรีลังกาจำนวน 7 ตัวอย่าง โดยที่กลุ่มลูกปัดแก้วอลูมิน่าจัดเป็นกลุ่มลูกปัดแก้วที่พบมากที่สุดในเมืองโบราณสมัยทวารวดีด้วย นอกจากนี้ยังพบลูกปัดแก้วโพแทสเซียม (K) ที่เริ่มผลิตในอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคก่อนประวัติศาสตร์จำนวน 1 ตัวอย่าง ลูกปัดแก้วแคลเซียม (m-Na-Ca) ผลิตขึ้นที่ประเทศอินเดียและศรีลังกาจำนวน 1 ตัวอย่าง และลูกปัดแก้วตะกั่ว (Pb) ที่เริ่มผลิตในจีนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 8 จำนวน 1 ตัวอย่าง (มุสตี รอดเจริญ, 2556, น. 189-195) ทั้งนี้ ยังไม่มีรายงานการพบวัตถุดิบหรือร่องรอยการ

ผลิตลูกปัดแก้วที่เมืองศรีเทพอย่างชัดเจนเลย ดังนั้นลูกปัดแก้วจึงน่าจะเป็นโบราณวัตถุที่นำเข้ามาจากภายนอก และอาจแสดงให้เห็นถึงการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างเมืองศรีเทพกับดินแดนที่เป็นแหล่งผลิต ซึ่งดูเหมือนว่าจะสอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏอิทธิพลของอินเดียมาตั้งแต่สมัยต้นประวัติศาสตร์ และร่องรอยการติดต่อทางพุทธศาสนากับจีนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 14

อาจกล่าวได้ว่าการขุดค้นในปี 2552 นี้ นำมาซึ่งข้อมูลอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการอธิบายพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพ โดยเฉพาะจัดลำดับและอธิบายลักษณะชั้นวัฒนธรรมหลัก โดยไม่ต้องอิงกับหลักฐานประเภทสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมอื่น ๆ มาสนับสนุนมากนัก ยิ่งไปกว่านั้นยังแสดงการวิเคราะห์หลักฐานแต่ละประเภทอย่างละเอียด ทำให้สามารถใช้เป็นฐานข้อมูลและแปลความทางโบราณคดีได้อย่างแม่นยำมากขึ้น แต่น่าเสียดายที่ยังไม่มีการกำหนดอายุหลักฐานด้วยวิธีวิทยาศาสตร์ ทำให้ช่วงเวลาของแต่ละชั้นวัฒนธรรมยังคงอ้างอิงด้วยช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์อย่างกว้าง ๆ เท่านั้น

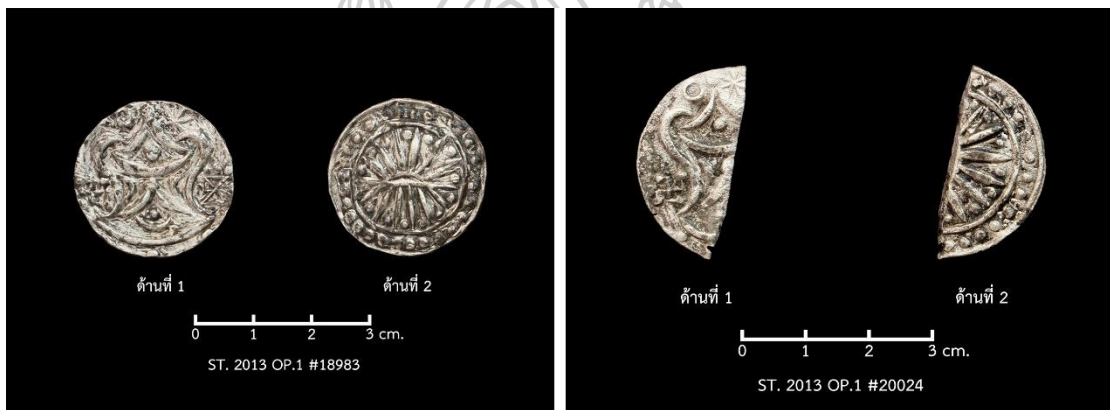
4.3.2 การขุดค้นพื้นที่เมืองในปี 2556

การขุดค้นครั้งนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “การกระจายตัวของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ในกลุ่มแม่น้ำป่าสัก บริเวณภาคกลางตอนล่างของประเทศไทย” โดยมี สุรพล นาถะพินธุ เป็นหัวหน้าโครงการ ซึ่งเลือกขุดค้นด้วยหลุมขนาด 3x3 เมตร (OP.1) บริเวณพื้นที่ด้านทิศตะวันตกของเมืองในใกล้กับประตูแสนงอน หรือใกล้กับหลุมขุดค้น TP.4 เมื่อปี 2552 (สุรพล นาถะพินธุ, 2556) (ภาพที่ 140)

ผลการขุดค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมาก ประกอบด้วยโบราณวัตถุ ได้แก่ เศษภาชนะดินเผา (รูปทรงเป็นแบบภาชนะมีสัน หม้อก้นกลม ชาม คนโท) ชิ้นส่วนพวยกา ชิ้นส่วนตะคัน กระสุนดินเผา ชิ้นส่วนตุ๊กตา ตุ้มถ่วง แวดินเผา ก้อนและแผ่นตะกั่ว สำริด เหรียญเงินรูปพระอาทิตย์-ศรีวัตสะ 2 ชิ้น ลูกปัดแก้ว-หิน-ดินเผา เครื่องมือหิน แทนหินบด หินดู และนิเวศวัตถุ ได้แก่ กระดุก สัตว์ (วัว-ควาย กวาง หมูป่า สุนัข เต่า-ตะพาบ ปลา) เปลือกหอย (ภาพที่ 150 - 151)



ภาพที่ 150 ร่องรอยกิจกรรมและหลักฐานทางโบราณคดีในหลุมขุดค้นที่ 1 ปี 2556
ที่มา: (สุรพล นาถะพินธุ, 2556)



ภาพที่ 151 เหรียญเงินรูปพระอาทิตย์-ศรีวิไลสะ จากหลุมขุดค้นที่ 1 ปี 2556
ที่มา: สุรพล นาถะพินธุ

นอกจากนี้ยังได้มีการนำตัวอย่างถ่าน 2 ตัวอย่างที่พบในชั้นทับถมชั้นล่าง ๆ ไปหาค่าอายุด้วยวิธีเรดิโอคาร์บอนที่ห้องปฏิบัติการมหาวิทยาลัยไวคาโต (Waikato) ประเทศนิวซีแลนด์ ได้ผลว่ามีอายุ $1,581 \pm 22$ ปี และ $1,678 \pm 21$ ปี (พ.ศ. 953 - 997 และ 857 - 899) หรืออาจกล่าวอย่างกว้าง ๆ ว่าอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 - 10

เมื่อพิจารณาจากโบราณวัตถุ โดยเฉพาะภาชนะดินเผาที่พบในหลุมขุดค้น สามารถสรุปได้ว่าเป็นแบบที่นิยมในวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งต่างจากรูปแบบภาชนะดินเผายุคก่อนประวัติศาสตร์สมัยเหล็กที่เคยพบในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งของกลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนล่าง พื้นที่ขุดค้นจึงไม่ปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และค่าอายุสัมบูรณ์ที่ได้จากตัวอย่างถ่านชี้ให้เห็นว่าคนสมัยโบราณคงเริ่มเข้ามาใช้พื้นที่นี้เป็นที่อยู่อาศัยและทำกิจกรรมด้านการดำรงชีวิต

ประจำวันเมื่อประมาณ 1,600 – 1,500 ปีมาแล้วหรือตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 อย่างไรก็ตาม การขุดค้นครั้งนี้ยังอยู่ในขั้นตอนของการจัดทำรายงานฉบับสมบูรณ์ต่อไป

การขุดค้นในปี 2556 ถือเป็นครั้งแรกที่มีการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีด้วยวิธีวิทยาศาสตร์ ซึ่งจะเห็นได้ว่าค่าอายุสัมบูรณ์ที่ได้เฉพาะเจาะจงมากยิ่งขึ้น ดังนั้นการใช้งานพื้นที่เมืองศรีเทพระยะแรก ๆ อาจไม่เก่าไปถึงพุทธศตวรรษที่ 5 หรือ 2,000 ปีมาแล้ว ตามช่วงอายุสมัยของคุณก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่เคยกำหนดไว้ก่อนหน้านี้

4.3.3 การขุดค้นพื้นที่เมืองในครั้งล่าสุด ปี 2559

การขุดค้นในปี 2559 ถือเป็น การขุดค้นพื้นที่เมืองในครั้งล่าสุดของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพที่ดำเนินการเสร็จสิ้น โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อศึกษาลักษณะการตั้งถิ่นฐานและความสัมพันธ์ของการใช้พื้นที่บริเวณเนินดินลูกคลื่นลอนลาดของพื้นที่เมืองใน ตลอดจนลำดับอายุสมัยของชั้นวัฒนธรรมและกิจกรรมที่พบ ซึ่งดำเนินการโดยการเลือกพื้นที่ตัวอย่างจำนวน 3 พื้นที่ แต่วางผังหลุมขุดค้นขนาด 5x5 เมตร จำนวน 4 หลุม (TP.1-TP.4) ดังมีรายละเอียดผลการขุดค้น ดังนี้ (สุริยาสุดสวาท, 2561) (ภาพที่ 140)

หลุมขุดค้นที่ 1 และ 4 ตั้งอยู่บริเวณกลางเมืองค่อนข้างไปทางทิศตะวันตกหรือตั้งอยู่ทางทิศเหนือของหลุมขุดค้น TP. 3 ในปี 2552 ซึ่งเป็นบริเวณเนินดินที่ความต่อเนื่องกัน ลักษณะหลุมวางติดกันในแนวทิศเหนือ-ใต้ โดยเว้นช่องว่างระหว่างหลุม 1 เมตร ทั้งนี้ ผลการขุดค้นในหลุมขุดค้นที่ 1 พบหลักฐานที่สำคัญคือ โครงกระดูกมนุษย์เพศชาย อายุระหว่าง 25 – 35 ปี ลักษณะนอนหงายเหยียดยาวหันศีรษะไปทางทิศตะวันตก มีเครื่องมือเหล็กฝังร่วมอยู่บริเวณเหนือกระดูกต้นแขนซ้าย บริเวณลำคอและก้นหูลงพบแผ่นเงินแบนยาว มีเวดดินเผาวางอยู่ใกล้กับต้นขาด้านซ้าย และภาชนะดินเผาทรงสามลูกหุบให้แตกวางไว้บริเวณเท้าซ้าย ได้มีการนำฟันเขี้ยวของโครงกระดูกไปหาอายุทางวิทยาศาสตร์ด้วยวิธี Accelerator Mass Spectrometry ที่ห้องปฏิบัติการ BETA analytic Inc. ประเทศสหรัฐอเมริกาได้ค่าอายุ $1,730 \pm 30$ ปี (พ.ศ. 799 - 859) หรืออยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9

ห่างจากกระดูกหน้าแข้งออกมาเล็กน้อยพบกลุ่มภาชนะดินเผาจำนวน 9 ใบ มีรูปร่างต่าง ๆ เช่น ภาชนะมีสันปากผาย ภาชนะก้นกลม ภาชนะมีพวย ชามก้นตัดครอบหม้อทรงกลม และภาชนะปากกว้างคล้ายบาตรพระ ภาชนะบางใบพบชิ้นส่วนกระดูกสัตว์ เครื่องมือเหล็ก และชิ้นส่วนกระดูกมนุษย์ สันนิษฐานว่าเป็นเครื่องอุทิศหรือเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมการฝังศพครั้งที่ 2 ซึ่งพบลักษณะเช่นนี้ในกลุ่มภาชนะ 3 ใบที่อยู่ในระดับถัดขึ้นไปเล็กน้อยด้วยเช่นกัน (ภาพที่ 152)

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าการที่กลุ่มภาชนะ 9 ใบข้างต้นปรากฏภาชนะมีพวยปากผายฝังร่วมกับศพด้วยนั้นเป็นลักษณะที่ไม่ค่อยพบมากนัก โดยในประเทศไทยพบการบรรจุกระดูกลงในภาชนะมีพวยปากผายที่แหล่งโบราณคดีบ้านชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนล่างไม่ไกลจากเมืองศรีเทพ กำหนดอายุประมาณ 1,500 ปีมาแล้ว (สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 3 พระนครศรีอยุธยา, 2540, น. 63) และพบการฝังภาชนะมีพวยปากผายเป็นเครื่องอุทิศร่วมกับโครงกระดูกที่เมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ ในชั้นวัฒนธรรมร่วมสมัยทวารวดี ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 (ผาสุข อินทรารุช, 2544, น. 32-36) เท่านั้น และน่าสังเกตว่าที่แหล่งโบราณคดีภูมิสมนาย ประเทศกัมพูชา ซึ่งเป็นชุมชนโบราณและแหล่งฝังศพขนาดใหญ่ พบการฝังภาชนะมีพวยเป็นเครื่องอุทิศร่วมกับศพจำนวนหลายใบด้วยเช่นกัน โดยแหล่งโบราณคดีแห่งนี้กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 6 - 11 (Miyasuka, 2008, pp. 33-37) ซึ่งเป็นค่าอายุที่คาบเกี่ยวกับเมืองศรีเทพจากการกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์ในครั้งนี้

สันนิษฐานว่าภาชนะมีพวยมีต้นแบบมาจากหม้อน้ำของอินเดีย ซึ่งถูกใช้ทั้งในชีวิตประจำวันและในกิจพิธีต่าง ๆ และแพร่หลายจากอินเดียเข้ามายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังที่ขุดค้นพบตามเมืองโบราณหลายแห่ง ส่วนในประเทศไทยขุดค้นพบภาชนะมีพวยจำนวนมากในชุมชนสมัยทวารวดี จึงถือเป็นภาชนะประเภทเด่นแบบหนึ่งในวัฒนธรรมทวารวดี (ผาสุข อินทรารุช, 2542, น. 21-24)

ดังนั้นการพบภาชนะมีพวยในชั้นวัฒนธรรมระยะแรกสุดของเมืองศรีเทพ อาจแสดงให้เห็นถึงการติดต่อสัมพันธ์กับอินเดียแล้วในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 และจากลักษณะการฝังภาชนะมีพวยร่วมกับศพที่พบไม่มากนัก อาจแสดงถึงความสัมพันธ์บางประการของแหล่งโบราณคดีในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักและลุ่มแม่น้ำชี รวมถึงแหล่งโบราณคดีภูมิสมนายที่ตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของกัมพูชาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 - 11 ด้วยก็เป็นได้

ในระดับถัดขึ้นไปประมาณ 80 เซนติเมตร ได้พบแนวพื้นเรียงอิฐ 5 ก้อน จึงจัดเก็บตัวอย่างเพื่อหาค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ด้วยวิธีเทอร์โมลูมิเนสเซนซ์ (Thermo luminescence) ที่ภาควิชาวิทยาศาสตร์พื้นพิภพ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ได้ค่าอายุ $1,236 \pm 86$ ปีมาแล้ว (พ.ศ. 1,237 - 1409 หรือช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 15) (ภาพที่ 152)

หลุมขุดค้นที่ 4 ที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงกันนั้น พบโครงกระดูกมนุษย์เพิ่มเติมจำนวน 4 โครง โครงแรกเป็นเพศหญิง อายุประมาณ 35 - 45 ปี ลักษณะนอนหงายเหยียดยาวหันศีรษะไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มีภาชนะดินเผาหลากหลายรูปทรงวางเป็นเครื่องอุทิศ ใกล้กับกระดูกขาขวาพบโครงกระดูกสุนัข 1 โครง พร้อมภาชนะดินเผาเป็นเครื่องอุทิศ โครงต่อมาเป็นผู้ใหญ่อายุประมาณ

35 - 45 ปี สภาไม่สมบูรณ์ พบภาชนะดินเผาหลายรูปแบบเป็นเครื่องอุทิศ ส่วนอีก 2 โครงที่เหลือ สภาไม่สมบูรณ์ หลงเหลือขึ้นส่วนกระดุกเพียงบางส่วนเท่านั้น (ภาพที่ 153)



ภาพที่ 152 ลักษณะชั้นทับถมและหลักฐานทางโบราณคดีในหลุมขุดค้นที่ 1 ปี 2559



ภาพที่ 153 ลักษณะชั้นทับถมและหลักฐานทางโบราณคดีในหลุมขุดค้นที่ 4 ปี 2559

อนึ่ง บริเวณหลุมขุดค้นที่ 1 และ 4 อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพได้ดำเนินการขุดค้นขยายพื้นที่ออกไปอีกมากตั้งแต่ปี 2562 - 2564 โดยขุดพื้นที่ไปทางทิศตะวันตกและทิศเหนือ ซึ่งพบหลักฐานทั้งโครงกระดูกมนุษย์ เศษภาชนะดินเผา และหลักฐานอื่น ๆ อีกจำนวนมาก ปัจจุบันยังคงอยู่ระหว่างดำเนินการขุดค้นและวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดี (ภาพที่ 154)



ภาพที่ 154 หลุมขุดค้นที่ 1 และ 4 ปี 2559 หลังการขุดค้นขยายพื้นที่ในปี 2562 - 2564

โบราณวัตถุที่พบจากหลุมขุดค้นที่ 1 และ 4 ส่วนใหญ่เป็นชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบเนื้อดินรูปทรงต่าง ๆ เช่น หม้อก้นกลมปากผาย ขามก้นตัด อ่าง หม้อมีสัน ภาชนะมีพวย คนโท มีกรรมวิธีการตกแต่งหลายรูปแบบ ซึ่งพบแพร่หลายในแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสมัยเหล็ก และสมัยทวารวดี และพบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบเขมรและเครื่องถ้วยจีนที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 18 ด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ยังพบหลักฐานประเภทอื่น ๆ ได้แก่ ขวานหินขัด แท่นหินบด หินดู่ แม่พิมพ์ ทรายประทับดินเผา (รูปสิงห์ รูปวัวมีหนอก) ชิ้นส่วนตุ้กดาดินเผา ชิ้นส่วนกระเบื้องดินเผา เครื่องมือเหล็ก (ชะแลงมีบ้องและมีก้น) ตะกั่วแบบแผ่นและก้อน ห่วงตะกั่ว ตุ่มหู (ตะกั่ว หินคาร์เนเลียน) กำไล-แหวน-กระป๋วนสำริด กำไลหิน ลูกปัด (หิน แก้ว ดินเผา) และหวีงาช้าง (ภาพที่ 155)



ภาพที่ 155 โบราณวัตถุที่พบจากหลุมขุดค้นที่ 1 และ 4 ปี 2559

ที่มา: (สุริยา สุตสวาท, 2561, น. 58)

ผู้วิจัยขอกล่าวถึงโบราณวัตถุสำคัญ 2 ชิ้นจากหลุม TP.4 ชิ้นแรกคือ หริ่งช้างเป็นโบราณวัตถุที่เคยพบจากการขุดค้นที่เมืองโบราณจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ในชั้นวัฒนธรรมที่ 2 ซึ่งเบนเนต บรอนสันกำหนดให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 6 - 8 อันเป็นช่วงเวลาที่มีการติดต่อกับอินเดีย (Bronson, 1976, pp. 14-15) หริ่งช้างเป็นโบราณวัตถุที่มีแหล่งผลิตในประเทศอินเดีย และเป็นสินค้าสำคัญของชาวอินเดียตั้งแต่สมัยเหล็กตอนปลายจนถึงสมัยอินโด - โรมัน (ผาสุข อินทรารูธ, 2542, น. 112) ส่วนชิ้นที่สองคือ ตราประทับดินเผารูปสิงห์ก็เป็นโบราณวัตถุที่เชื่อมโยงกับอินเดียด้วยเช่นกัน โดยชาวอินเดียน่าจะนำมาใช้ในช่วงสมัยคุปตะราวพุทธศตวรรษที่ 9 - 11 และต่อมาอาจทำขึ้นในพื้นที่เอง มักพบในเมืองท่าหรือศูนย์กลางการค้า ในภาคกลางพบที่เมืองนครปฐมโบราณ เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ เมืองชัยจำปา และเมืองพรหมทิน จังหวัดลพบุรี ซึ่งส่วนใหญ่จะพบเป็นตราประทับรูปสัตว์และสัญลักษณ์มงคล (ผาสุข อินทรารูธ, 2542, น. 135-137)

ทั้งนี้สามารถกล่าวได้ว่าโบราณวัตถุที่กล่าวถึงข้างต้นเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงถึงการติดต่อกับอินเดียในช่วงเวลานี้ด้วย และน่าสนใจตรงที่การกำหนดอายุหริ่งข้าง (พุทธศตวรรษที่ 6 – 8) และตราประทับดินเผา (พุทธศตวรรษที่ 9 – 11) ก็อยู่ในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกับค่าอายุทางวิทยาศาสตร์จากการขุดค้นครั้งนี้

สำหรับหลุมขุดค้นที่ 2 ที่อยู่บริเวณทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทศรีเทพใกล้กับหลุมขุดค้นที่ 1 ในปี 2552 และหลุมขุดค้น TP.3 ที่อยู่บริเวณทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองศรีเทพหรืออยู่กึ่งกลางพื้นที่เมืองในนั้น ข้อมูลโดยสรุปกล่าวแต่เพียงว่ามีร่องรอยกิจกรรมการใช้พื้นที่เป็นแหล่งที่อยู่อาศัย โดยปรากฏหลักฐานหนาแน่นในช่วงวัฒนธรรมทวารวดีและเขมรโบราณ

ดังนั้นข้อสรุปเบื้องต้น (อยู่ในระหว่างจัดทำรายงานฉบับสมบูรณ์) จึงพิจารณาจากหลักฐานของหลุมขุดค้นที่ 1 และ 4 เป็นหลัก หลักฐานที่พบชี้ให้เห็นว่าพื้นที่เมืองในบริเวณที่เป็นลูกคลื่นลอนลาดและอยู่ใกล้กับแหล่งน้ำ มีการเข้ามาใช้พื้นที่ของกลุ่มคนในสังคมหมู่บ้านเกษตรกรรม ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสมัยเหล็กเมื่อราว 1,700 ปีมาแล้ว โดยรู้จักการดำรงชีวิตด้วยการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ล่าสัตว์ ทอผ้า ผลิตเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับ มีพิธีกรรมการฝังศพที่ฝังเครื่องอุทิศและการฝังศพครั้งที่ 2 ตลอดจนมีการแลกเปลี่ยนกับภายนอกภูมิภาค ดังเห็นได้จากเครื่องประดับจำพวกหินอาเกต หินคาร์เนเลียน หินตระกูลหยก และหริ่งข้าง จนเมื่อเข้าสู่ช่วงเวลาประมาณ 1,300 – 1,200 ปีมาแล้ว มีการใช้พื้นที่เป็นแหล่งอยู่อาศัยต่อเนื่องมา ดังที่ได้พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาจำนวนมากและค่าอายุที่ได้จากฟอสฟอรัส ซึ่งร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดีและเขมรโบราณ

4.4 ข้อมูลใหม่จากการขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2561

จะเห็นได้ว่าการขุดค้นพื้นที่เมืองในช่วงปี 2552 – 2559 นำมาซึ่งข้อมูลสำคัญจำนวนมาก โดยเฉพาะการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีด้วยวิธีวิทยาศาสตร์ ทำให้สามารถระบุอายุสมัยของหลักฐานได้แคลงมาก รวมถึงการวิเคราะห์หลักฐานต่าง ๆ สามารถแสดงข้อมูลได้ละเอียดขึ้นอย่างมาก สอดคล้องกับเทคโนโลยีที่ก้าวหน้ากว่าสมัยแรก ๆ เป็นผลให้ข้อมูลการขุดค้นสามารถตรวจสอบและใช้อ้างอิงได้สะดวกขึ้น

แม้กระนั้นการดำเนินการทางโบราณคดีที่ผ่านมาทั้ง 3 ช่วงเวลา ยังไม่สามารถแสดงข้อมูลทางโบราณคดีของพื้นที่เมืองนอกได้อย่างชัดเจนนัก ถึงแม้ว่าจะมีการขุดค้นไปแล้วครั้งหนึ่งเมื่อปี 2531 รวมถึงการขุดศึกษาโบราณสถานบางหลัง แต่หลักฐานที่พบมีปริมาณน้อยมากจนไม่สามารถ

แปลความได้ ดังนั้นองค์ความรู้เรื่องพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพ จึงประมวลขึ้นจากการศึกษาศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ และข้อมูลจากการขุดศึกษาทางโบราณคดีจากพื้นที่เมืองใน หรือบริเวณรอบนอกเมืองศรีเทพเท่านั้น ในขณะที่เมืองนอกยังขาดข้อมูลเชิงวิชาการเป็นอย่างมาก

ทั้งนี้ ด้วยลักษณะของแผนผังอันโดดเด่นของเมืองศรีเทพ ทำให้เกิดข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับการเกิดขึ้นของพื้นที่ “เมืองใน” และ “เมืองนอก” ต่างกันออกไป

1. ข้อสันนิษฐานแรกเสนอว่า พื้นที่เมืองนอกต่อขยายออกจากพื้นที่เมืองใน หลังจากที่มีการขุดค้นน้ำคันดินเป็นขอบเขตเมืองในแล้วในสมัยทวารวดี จากนั้นจึงสร้างเมืองนอกโดยการขุดค้นน้ำคันดินต่อขยายจากเมืองในไปทางทิศตะวันออกจนเป็นลักษณะของเมืองแฝด ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงวัฒนธรรมเขมรโบราณประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 ตามลักษณะแผนผังรูปสี่เหลี่ยมมุมมนที่คล้ายกับเมืองในวัฒนธรรมเขมรโบราณที่นิยมสร้างเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยม (กรมศิลปากร, 2550, น. 43-47)

ดูเหมือนว่าข้อสันนิษฐานแรกจะมีอิทธิพลอย่างมากต่อการตีความของกรมศิลปากร เห็นได้จากการขุดค้นบริเวณเมืองนอกเมื่อปี 2531 ที่หลุมขุดค้น 1868/68 ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว ในขั้นต้นแปลความลักษณะของโบราณวัตถุที่พบว่าคล้ายกับที่พบจากการขุดค้นบริเวณเมืองในช่วงชั้นดินระดับบน ซึ่งเป็นชั้นวัฒนธรรมเขมรโบราณช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 – 18 ดังนั้นชั้นวัฒนธรรมของหลุมขุดค้น 1868/68 ก็ควรจะอยู่ในช่วงระยะเวลาเดียวกันนี้ด้วย แต่เป็นการอยู่อาศัยในช่วงเวลาสั้น ๆ (กองโบราณคดี, 2532, น. 10-15) ในขณะที่การขุดศึกษาเนินโบราณสถานบริเวณเมืองนอกหลายแห่งก็ถูกตีความไปตามข้อสันนิษฐานแรกเช่นเดียวกัน โดยการขุดศึกษาในปี 2541 และปี 2549 ก็ตีความว่าโบราณสถานที่เป็นศาสนสถานของศาสนาพุทธหรือฮินดู และกำหนดอายุให้อยู่ในสมัยเขมรโบราณช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 และระบุอย่างชัดเจนว่าโบราณสถานบางหลังเป็นปราสาทแบบเขมร โดยยึดตามสาระสำคัญของข้อสันนิษฐานแรก (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2541, 2549)

2. ข้อสันนิษฐานที่สองเสนอแตกต่างออกไปว่า การเกิดขึ้นของพื้นที่เมืองนอกไม่เกี่ยวข้องกับการขยายเมือง หากแต่เป็นการวางแผนแบ่งพื้นที่ใช้งานเป็นสัดส่วนมาตั้งแต่แรกและควรสร้างขึ้นตั้งแต่วัฒนธรรมทวารวดีแผ่เข้ามาแล้ว (ธิดา สาระยา, 2537c, น. 145) โดยอาจแบ่งเป็นพื้นที่ทางธรรมหรือพื้นที่ตั้งศาสนสถานอยู่บริเวณเมืองในและพื้นที่ทางโลกหรือพื้นที่ที่อยู่อาศัย ตลาด ย่านต่าง ๆ รวมถึงพระราชวังอยู่บริเวณเมืองนอก (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2559, น. 30; 2560, น. 239) แม้ข้อสันนิษฐานนี้ดูเหมือนว่าจะไม่ถูกกล่าวถึงในวงกว้าง แต่กลับสอดคล้องกับผลการกำหนดอายุโบราณสถานเมืองนอกหมายเลข 1907 เมื่อปี 2560 ที่ได้ค่าอายุอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ในช่วงเวลาเดียวกับที่วัฒนธรรมทวารวดีเจริญขึ้น (กฤษณ์ วันอินทร์, 2560, น. 17)

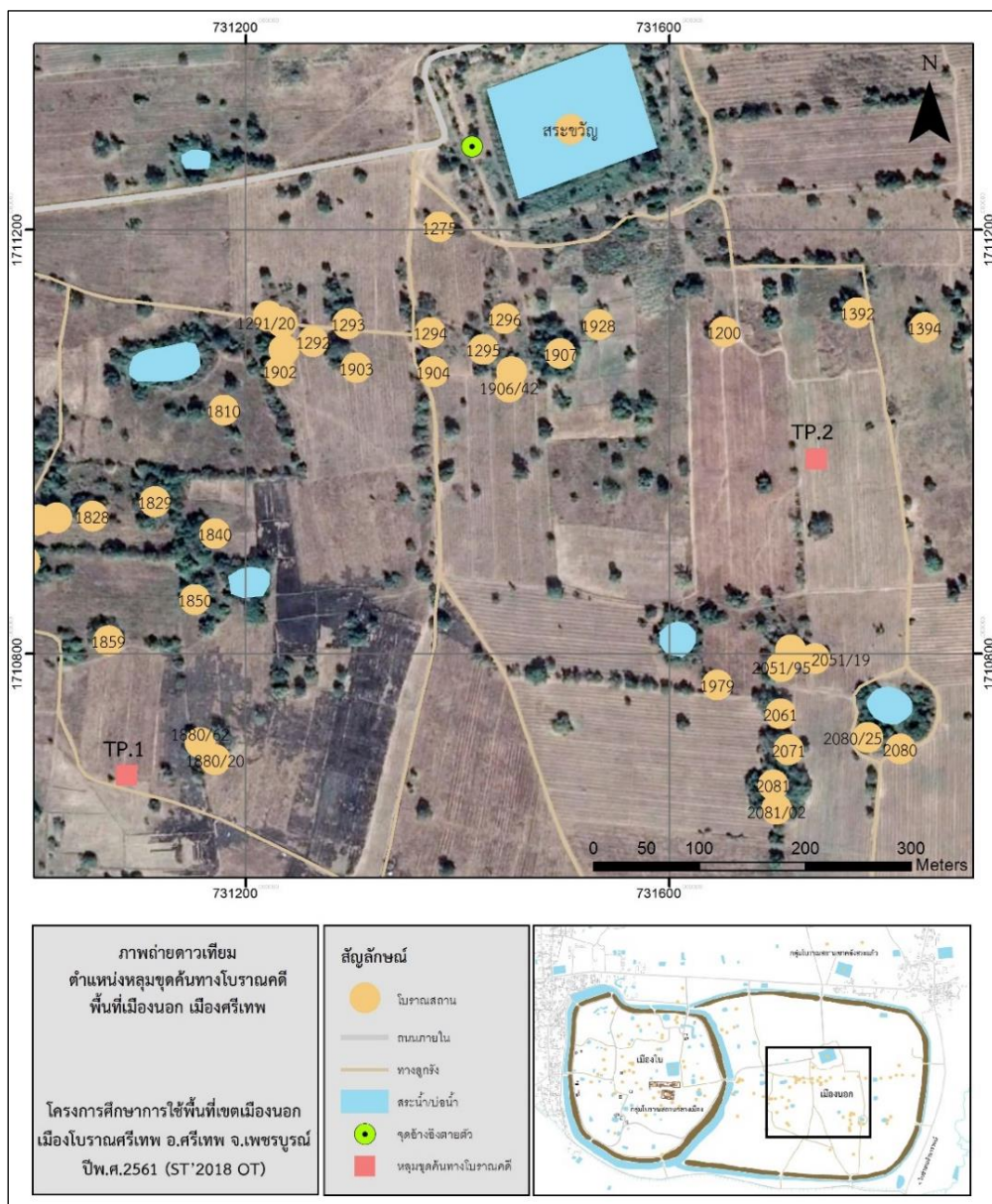
อย่างไรก็ตามข้อสันนิษฐานที่กล่าวมานี้ยังคงเป็นข้อถกเถียงที่ไม่สามารถหาข้อสรุปที่ชัดเจนได้ในปัจจุบัน จะสังเกตได้ว่าสาระสำคัญของทั้งสองข้อสันนิษฐานพิจารณาจากลักษณะทางกายภาพของเมืองเท่านั้น ไม่ได้กล่าวถึงหลักฐานทางโบราณคดีหรือลักษณะชั้นวัฒนธรรม แม้จะมีผลการดำเนินการทางโบราณคดีบริเวณเมืองนอกบ้างแล้วก็ตาม ทั้งนี้ ปัญหาสำคัญของการดำเนินการทางโบราณคดีบริเวณเมืองนอกที่ผ่านมาก็คือ ปริมาณและคุณภาพของหลักฐานที่พบมีน้อยเกินกว่าจะอธิบายลักษณะชั้นวัฒนธรรมและกำหนดอายุได้อย่างชัดเจน เห็นได้จากในกรณีของการขุดค้นเมื่อปี 2531 นั้น การใช้ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบเนื้อดินเป็นโบราณวัตถุที่พบเป็นปกติในทุกชั้นวัฒนธรรมมาเทียบกับชั้นวัฒนธรรมสมัยเขมรโบราณเพียงชั้นเดียวดูจะไม่รอบคอบนัก และข้อสรุปจากการขุดศึกษาในปี 2541 และ 2549 ก็ไม่ได้นำหลักฐานทางโบราณคดีมากำหนดอายุโดยตรง แต่ใช้สาระสำคัญของข้อสันนิษฐานแรกมาเป็นกรอบแนวคิดในการกำหนดอายุแทน ซึ่งทำให้ความถูกต้องและความน่าเชื่อถือลดลงไปมาก

ดังนั้น ผู้วิจัยเล็งเห็นว่าการขุดค้นพื้นที่เมืองนอก เพื่อจัดลำดับชั้นวัฒนธรรมและอธิบายการใช้งานพื้นที่เมืองนอกในอดีต จะเป็นข้อมูลที่มีประโยชน์ต่อการศึกษาครั้งนี้ รวมถึงเป็นการเติมเต็มองค์ความรู้ด้านพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นได้ จึงดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีพื้นที่เมืองนอกในปี 2561 ภายใต้ “โครงการศึกษาการใช้พื้นที่เขตเมืองนอก เมืองโบราณศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์” โดยถือเป็นข้อมูลล่าสุดของการศึกษาด้านโบราณคดีที่เมืองศรีเทพด้วย (ดูเพิ่มเติมใน อนุรักษ์ ดิพิมาย, 2562)

4.4.1 ผลการขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2561

ในขณะที่สภาพภูมิประเทศของเมืองในเป็นที่ราบสลับกับเนินดินจำนวนมาก ซึ่งเป็นชั้นทับถมที่เกิดจากการอยู่อาศัยของมนุษย์ในอดีตและการดัดแปลงเพื่อสร้างศาสนสถาน พื้นที่เมืองนอกกลับมีลักษณะที่แตกต่างออกไปคือ เป็นที่ราบลาดเอียงจากทิศตะวันออกไปทิศตะวันตก มีสระน้ำขนาดเล็กจำนวน 18 สระ สระขวัญเป็นสระน้ำขนาดใหญ่ที่สุด ซึ่งยกคันดินขนาดประมาณ 5-8 เมตร สูงประมาณ 2-3 เมตรโดยรอบ ตั้งอยู่บริเวณกลางเมืองค่อนข้างเหนือ ในปัจจุบันพื้นที่เมืองนอกทั้งหมดเป็นพื้นที่เกษตรกรรมปลูกพืชตามฤดูกาล และยังเป็นที่ตั้งของเนินโบราณสถานมากกว่า 50 แห่ง ซึ่งกรมศิลปากรขุดศึกษาไปแล้วประมาณ 12 แห่ง เนินโบราณสถานเหล่านี้กระจายตัวหนาแน่นบริเวณครึ่งล่างของเมือง บางส่วนเรียงตัวเป็นแนวยาวตั้งแต่ประตูศรีเทพด้านทิศตะวันตกจนถึงประตูเกวียนด้านทิศตะวันออก

จากการสำรวจพื้นที่เมืองนอกโดยละเอียดพบโบราณวัตถุ เช่น เศษอิฐ เศษศิลาแลง ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา บนผิวดินน้อยมาก แต่ก็ได้พบพื้นที่ที่มีความหนาแน่นของโบราณวัตถุมากกว่าบริเวณอื่นจำนวน 2 พื้นที่ จึงได้เลือกเป็นพื้นที่ขุดค้นจำนวน 2 หลุม โดยหลุม TP.1 มีขนาด 2x4 เมตร และหลุม TP.2 มีขนาด 3x3 เมตร (TP. ย่อมาจาก Test Pit) (ภาพที่ 156 - 157)



ภาพที่ 156 ตำแหน่งหลุมขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณพื้นที่เมืองนอกปี 2561



ภาพที่ 157 สภาพพื้นที่ของหลุมขุดค้น TP.1 (บน) และ TP.2 (ล่าง)

4.4.1.1 ผลการขุดค้นหลุมขุดค้นที่ 1 (TP.1)

ผลจากการขุดค้นพบชั้นวัฒนธรรมหนาประมาณ 60 เซนติเมตร และเป็นชั้นวัฒนธรรมเดียวที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่การเริ่มใช้พื้นที่จนกระทั่งทิ้งร้างพื้นที่ไป แต่สามารถแบ่งชั้นกิจกรรมได้เป็น 2 ช่วง ได้แก่ ช่วงที่ 1 ประมาณ 10 เซนติเมตรจากผิวดิน เป็นชั้นวัฒนธรรมสมัยโบราณที่ถูกรบกวนโดยกิจกรรมสมัยปัจจุบันเข้าเปลี่ยนแปลง คือ การไถพรวนดินและวางวัสดุเพื่อเพาะปลูก ทำให้ปรากฏวัตถุสมัยปัจจุบันแทรกตัวอยู่ในชั้นดินด้วย ช่วงที่ 2 ตั้งแต่ 10 – 60 เซนติเมตรจากผิวดิน ชั้นกิจกรรมนี้พบหลักฐานทางโบราณคดี ได้แก่ เศษภาชนะดินเผา ดินเผาไฟ เบ้าดินเผา และเศษถ่านไม้ที่น่าสนใจคือ ในช่วงระดับ 20 – 30 เซนติเมตรจากผิวดิน พบเศษภาชนะดินเผาและดินเผาไฟกระจายตัวปะปนกันหนาแน่นกว่าระดับอื่นในแนวระนาบเดียวกัน (ภาพที่ 158)



ภาพที่ 158 กลุ่มเศษภาชนะดินเผาและดินเผาไฟในหลุมขุดค้นที่ 1 ปี 2561

4.4.1.2 ผลการขุดค้นหลุมขุดค้นที่ 2 (TP.2)

ผลจากการขุดค้นพบชั้นวัฒนธรรมหนาประมาณ 100 เซนติเมตร และเป็นชั้นวัฒนธรรมเดียวที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่การเริ่มใช้พื้นที่จนกระทั่งทิ้งร้างพื้นที่ แต่สามารถแบ่งชั้นกิจกรรมได้เป็น 2 ช่วง ได้แก่ ช่วงที่ 1 ประมาณ 20 เซนติเมตรจากผิวดิน เป็นชั้นวัฒนธรรมสมัยโบราณที่ถูกเปลี่ยนแปลงโดยกิจกรรมสมัยปัจจุบันและพบวัตถุสมัยปัจจุบันแทรกในชั้นดินเช่นเดียวกับหลุมขุดค้น TP.1 ช่วงที่ 2 ตั้งแต่ 20 – 100 เซนติเมตรจากผิวดิน พบหลักฐานทางโบราณคดี ได้แก่ เศษภาชนะดินเผา ดินเผาไฟ ตะกรันโลหะ ตะปูเหล็ก เศษหินทราย เศษหินบะซอลต์ กระดุกสัตว์ และเศษถ่านไม้ และพบร่องรอยที่อาจจะเป็นพื้นที่ประกอบอาหารหรือกิจกรรมเกี่ยวกับไฟ รวมทั้งพบเศษภาชนะดินเผาชิ้นใหญ่และเกือบเต็มใบหลายชิ้นกระจุกตัวอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของหลุมขุดค้น (ภาพที่ 159 - 160)



ภาพที่ 159 กลุ่มหลักฐานทางโบราณคดีในหลุมขุดค้นที่ 2 ปี 2561



ภาพที่ 160 ชั้นดินธรรมชาติที่ไม่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีมีลักษณะเป็นศิลาแลงธรรมชาติ พบทั้งหลุมขุดค้นที่ 1 และ 2 ปี 2561

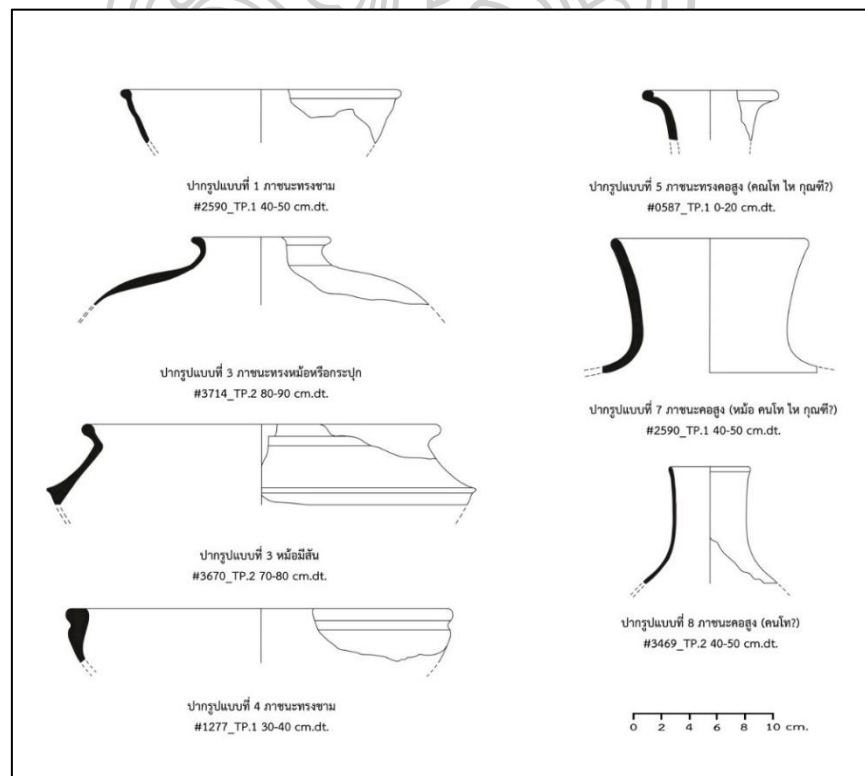
4.4.2 ผลวิเคราะห์โบราณวัตถุจากการขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2561

การขุดค้นทางโบราณคดีพื้นที่เมืองนอก เมืองศรีเทพปี 2561 ครั้งนี้ พบหลักฐานทางโบราณคดีทั้งโบราณวัตถุ (artifact) และนิเวศวัตถุ (ecofact) จำนวนมากพอสมควร เมื่อเปรียบเทียบการขุดค้นทางโบราณคดีและขุดศึกษาโบราณสถานในพื้นที่เมืองนอกก่อนหน้านี้ หลักฐานทางโบราณคดีที่พบสามารถแบ่งออกตามลักษณะของวัสดุได้เป็น 5 ประเภท ประกอบไปด้วยเศษภาชนะดินเผา โบราณวัตถุประเภทดินเผา โบราณวัตถุประเภทโลหะ โบราณวัตถุประเภทหิน และกระดูกสัตว์

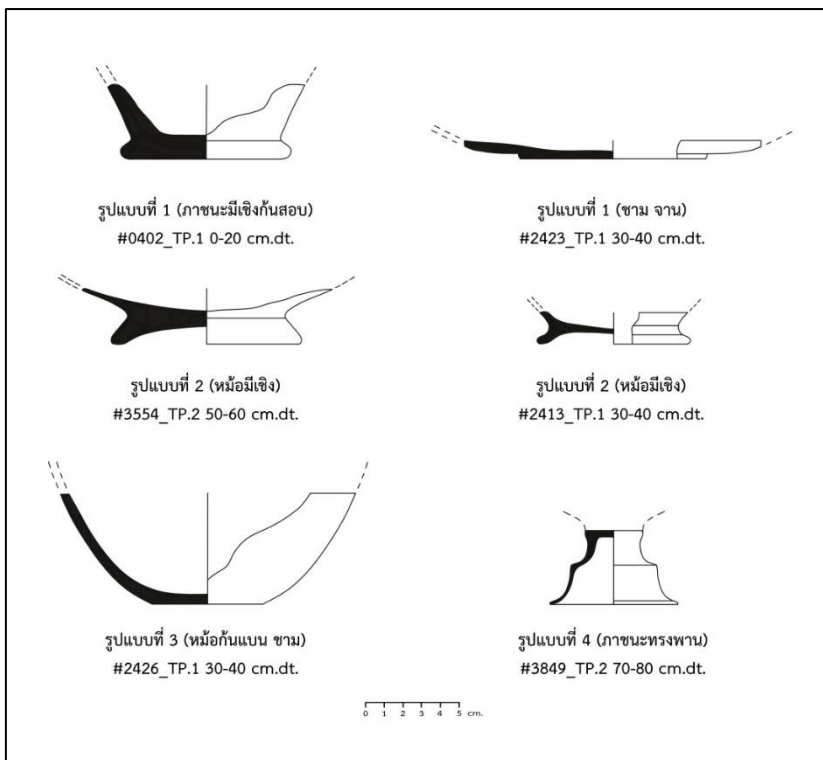
4.4.2.1 โบราณวัตถุประเภทเศษภาชนะดินเผา

เศษภาชนะดินเผาที่พบมีจำนวนทั้งสิ้น 4,198 ชิ้น น้ำหนักรวม 27.85 กิโลกรัม เป็นเศษภาชนะดินเผาแบบเนื้อดิน (earthenware) ทั้งหมด สามารถจัดจำแนกตามคุณลักษณะ ดังนี้

1. การจัดจำแนกตามส่วนประกอบของภาชนะ ได้แก่ ชิ้นส่วนปาก คอ ไหล่ สัน พวยกา และก้นหรือฐานภาชนะ สามารถสรุปได้ว่ารูปทรงของภาชนะมีหลายรูปทรงด้วยกัน ได้แก่ ภาชนะประเภทหม้อทั้งแบบก้นกลมและก้นเรียบ ภาชนะมีสัน ภาชนะมีพวย กระปุก ชาม คนโท ไห พานหรือภาชนะแบบฐานสูง (ภาพที่ 161 - 162)

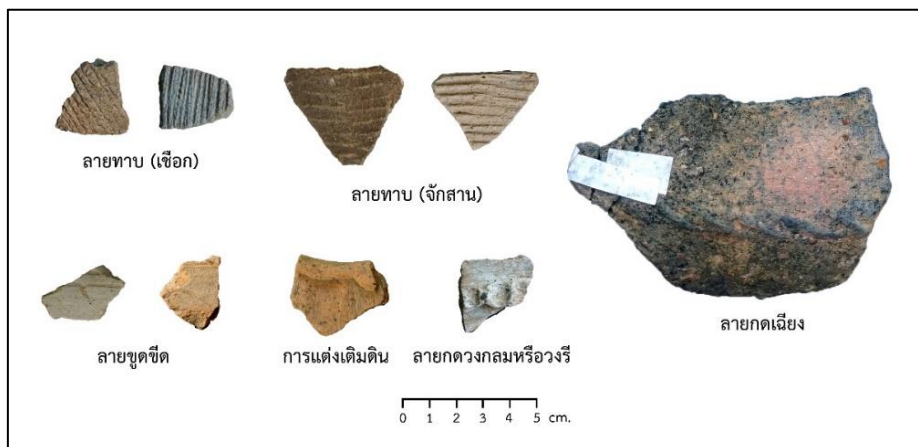


ภาพที่ 161 รูปทรงสันนิษฐานของภาชนะที่วิเคราะห์จากส่วนปากจากการขุดค้นปี 2561



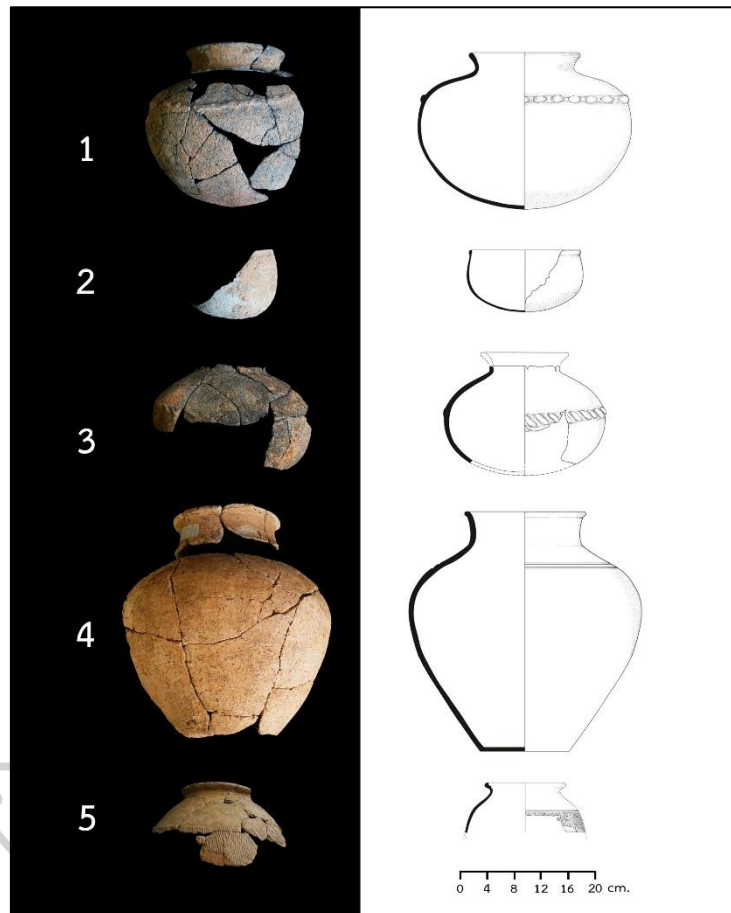
ภาพที่ 162 รูปทรงสันนิษฐานของภาชนะที่วิเคราะห์จากส่วนก้นและฐาน จากการขุดค้นปี 2561

2. การจัดจำแนกตามรูปแบบการตกแต่งภาชนะ ตามคุณลักษณะที่ปรากฏบนพื้นผิวภาชนะ สามารถสรุปได้ว่ามีลวดลายการตกแต่ง 5 แบบ ได้แก่ ผิวเรียบ ลายทาบ ลายขีดขีด การแต่งเติมดิน และลายกด และสามารถจัดกลุ่มสีผิวนอกและเนื้อในได้ 6 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มสีแดง กลุ่มสีเทา กลุ่มสีน้ำตาล กลุ่มสีดำ และกลุ่มสีขาวนวล รวมทั้งจัดจำแนกการขึ้นรูปได้ 2 ลักษณะ คือ ขึ้นรูปด้วยมือและขึ้นรูปด้วยแป้นหมุน โดยการขึ้นรูปด้วยแป้นหมุนพบในปริมาณที่มากกว่าชัดเจน (ภาพที่ 163)



ภาพที่ 163 ลวดลายการตกแต่งภาชนะ จากการขุดค้นปี 2561

น่าเสียดายที่การขุดค้นในครั้งนี้อาจไม่พบภาชนะดินเผาที่สมบูรณ์เต็มใบเลย แต่ในหลุมขุดค้นที่ 2 พบเศษภาชนะดินเผาเกือบเต็มใบที่สามารถต่อคืนรูปทรงเดิมได้บางส่วน ซึ่งพอจะสามารถสันนิษฐานรูปทรงและรูปแบบการตกแต่งได้ทั้งหมด 5 ใบ ดังนี้ (ภาพที่ 164)



ภาพที่ 164 ภาชนะเต็มใบพบจากหลุมขุดค้นที่ 2 ปี 2561

1. ภาชนะแบบหม้อก้นกลม บริเวณไหล่ตกแต่งด้วยการแต่งเติมดินเป็นแนวยาวตามขวาง และกตวงรีลงบนแนวดินที่แต่งเติม ผิวนอกทาน้ำดินสีแดง เนื้อภาชนะค่อนข้างหยาบและเป็นสีเทา
2. ภาชนะทรงสาม ขอบปากนูน เนื้อภาชนะค่อนข้างหยาบและเป็นสีส้ม
3. ภาชนะแบบหม้อก้นกลม บริเวณไหล่ตกแต่งด้วยการแต่งเติมดินเป็นแนวยาวตามขวาง โดยรอบและกตวงเป็นเส้นเฉียงผิวนอกทาน้ำดินสีแดง เนื้อภาชนะค่อนข้างหยาบและเป็นสีดำ
4. ภาชนะก้นสอบทรงไห ยกคอค่อนข้างสูง บริเวณไหล่ด้วยการขูดเป็นเส้นยาวขนานกัน 2 เส้น ผิวนอกมีการขัดมันสีขาวนวล เนื้อภาชนะค่อนข้างหยาบและเป็นสีขาวนวล

5. ภาชนะแบบหม้อ ขอบปากด้านในตกแต่งเป็นแนวเส้นนูน 3 เส้น บริเวณไหล่ตกแต่งด้วยการขูดเป็นเส้นยาว ถัดลงมาจากแนวเส้นเป็นลายเชือกทาบ ผิวนอกมีการทาน้ำดินสีน้ำตาล เนื้อภาชนะค่อนข้างหยาบและเป็นสีน้ำตาล

4.4.2.2 โบราณวัตถุประเภทดินเผา

โบราณวัตถุประเภทดินเผาสามารถแบ่งได้เป็น 2 ประเภท ได้แก่ เบี้ยดินเผา พบจำนวน 2 ชิ้น หลุมขุดค้นละ 1 ชิ้น ในระดับประมาณ 20 – 30 เซนติเมตรจากผิวดินใกล้เคียงกัน และก้อนดินเผาไฟ พบทั้งสองหลุมขุดค้น แต่ในหลุมขุดค้นที่ 1 พบปริมาณมากปะปนกับเศษภาชนะดินเผาในชั้นกิจกรรมระดับ 20 – 40 เซนติเมตรจากผิวดิน ก้อนดินเผาไฟที่พบนี้ทำให้สามารถสันนิษฐานได้ว่าพื้นที่ทั้งสองหลุมขุดค้น เคยมีกิจกรรมเกี่ยวกับไฟหรือใช้ความร้อนสูง

4.4.2.3 โบราณวัตถุประเภทโลหะ

โบราณวัตถุประเภทโลหะพบเฉพาะในหลุมขุดค้นที่ 2 เท่านั้น สามารถแบ่งได้เป็น 2 ประเภท ได้แก่ ตะปูเหล็ก พบเพียงชิ้นเดียวในชั้นกิจกรรมระยะแรก ๆ คงใช้เป็นวัสดุในการสร้างที่ปักอาคารต่าง ๆ หรืออุปกรณ์เครื่องมือเครื่องใช้ในบริเวณนี้ และตะกรันโลหะจำนวน 11 ชิ้น แสดงให้เห็นว่าบริเวณหลุมขุดค้นที่ 2 อาจมีร่องรอยของกิจกรรมการถลุงโลหะ ซึ่งสัมพันธ์กับดินเผาไฟและตะปูเหล็กที่พบในบริเวณนี้เช่นเดียวกัน (ภาพที่ 165)



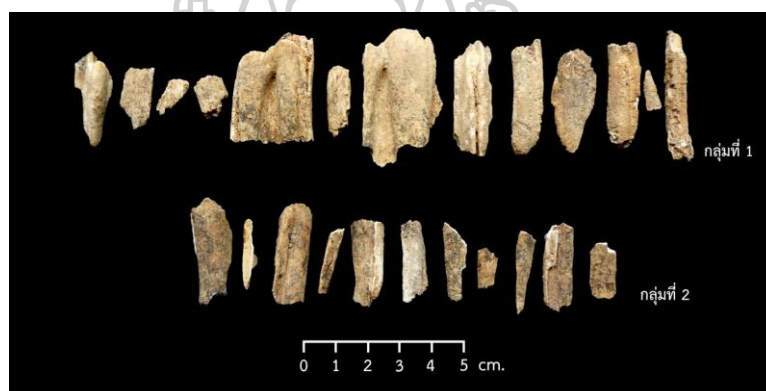
ภาพที่ 165 ตะปูเหล็กจากหลุมขุดค้นที่ 2 ปี 2561

4.4.2.4 โบราณวัตถุประเภทหิน

โบราณวัตถุประเภทหินพบเฉพาะในหลุมขุดค้นที่ 2 เท่านั้น ได้แก่ แท่นหินบดแบบที่พบในชุมชนโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีจำนวน 1 ชิ้น และเป็นเศษหินทรายจำนวน 19 ชิ้น

4.4.2.5 นิเวศวัตถุประเภทกระดูกสัตว์

หลักฐานประเภทนิเวศวัตถุพบเพียงประเภทเดียว คือ กระดูกสัตว์จำนวน 24 ชิ้น น้ำหนักรวม 25 กรัม ในหลุมขุดค้น TP.2 บริเวณที่กำหนดเป็นร่องรอยผิวดินที่ 1 โดยพบชิ้นส่วนกระดูกสัตว์ 2 กลุ่มในพื้นที่ใกล้เคียงกัน การวิเคราะห์ในเบื้องต้นสรุปว่าทั้ง 2 กลุ่มเป็นชิ้นส่วนฟันของสัตว์ประเภทวัว-ควาย (Bovidae) และอาจเป็นชิ้นส่วนฟันของสัตว์ตัวเดียวกัน (ภาพที่ 166)



ภาพที่ 166 ชิ้นส่วนฟันของสัตว์ประเภทวัวควายที่พบจากหลุมขุดค้นที่ 2 ปี 2561

กระดูกสัตว์ประเภทวัว-ควายได้พบเป็นจำนวนมากจากการขุดค้นในพื้นที่เมืองในเมื่อปี 2552 โดยพบแทบทุกระดับชั้นดินสมมติร่วมกับกระดูกวางและหมู นอกจากนี้ยังพบกระดูกสัตว์ที่มีปริมาณน้อยกว่า ได้แก่ เต่า ตะพาบ สุนัข หนู สัตว์ปีก ปลา หอย ม้า แรด (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2552b, น. 101-102) ซึ่งได้อธิบายว่าสภาพแวดล้อมในอดีตมีความอุดมสมบูรณ์และเป็นแหล่งอาหารที่ดี สัตว์บางชนิด ได้แก่ ม้า สุนัข หมู และไก่ อาจถูกนำมาเลี้ยงเพื่อใช้แรงงานและใช้เป็นอาหาร (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2552b, น. 148-149) เป็นที่น่าสังเกตว่าขนาดของฟันสัตว์ทั้ง 2 กลุ่มที่พบมีการแตกหัก แต่ส่วนที่หลงเหลือมีขนาดความยาวที่ใกล้เคียงกัน บางชิ้นมีร่องรอยการแตกหักเป็นเส้นตรงคล้ายถูกตัดด้วยของมีคม (แต่ไม่พบรอยตัดบนผิวฟัน)

กลุ่มชิ้นส่วนฟันสัตว์ทั้ง 2 กลุ่มเรียงตัวอยู่ใกล้กัน พบร่วมกับก้อนดินเผาไฟ เศษถ่านไม้ และเศษภาชนะดินเผาชิ้นใหญ่วางตัวอยู่โดยรอบ อาจเป็นร่องรอยของกิจกรรมที่มีการใช้ความร้อนและ เป็นไปได้ว่ากลุ่มชิ้นส่วนฟันสัตว์ถูกนำมาใช้ประกอบอาหารในบริเวณนี้หรือบริเวณใกล้เคียง แต่อาจเป็นชิ้นส่วนที่ถูกเลือกออกหรือไม่ถูกบริโภคในกระบวนการประกอบอาหาร

โดยสรุปแล้วหลักฐานทางโบราณคดีที่พบจากการขุดค้นในปี 2561 สามารถบ่งบอกประเภทของกิจกรรมได้เป็น 2 ประเภท คือ กิจกรรมที่เกี่ยวกับวิถีชีวิตสามัญ เช่น สิ่งของเครื่องใช้ วัสดุก่อสร้างที่พักอาศัยหรืออาคาร อาหารการกิน และกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับโลหกรรม แต่ทั้งนี้ ข้อเท็จจริงประการหนึ่งที่ต้องกล่าวถึงคือ ข้อมูลของหลักฐานนั้นน้อยกว่าการขุดค้นพื้นที่เมืองในทั้งเมื่อปี 2552 และ 2559 ไม่ว่าจะเป็นในด้านปริมาณหรือความหลากหลายของหลักฐาน แม้จะมากกว่าการขุดค้นพื้นที่เมืองนอกเมื่อปี 2531 ก็ตาม

4.4.3 กิจกรรมในอดีตที่พบจากการขุดค้นทางโบราณคดี

หลักฐานทางโบราณคดีที่พบทั้งหมดคงเป็นสิ่งของที่หลงเหลือจากการใช้งานหรือการบริโภค รวมทั้งกระบวนการผลิต ซึ่งถูกทิ้งให้กลายเป็น “ขยะ” มาแล้วในอดีต เนื่องจากหลักฐานที่พบเกือบทั้งหมดล้วนแล้วแต่เป็นเศษซากที่แตกหักจากการละทิ้ง ดังจะเห็นได้จากการพบเศษภาชนะดินเผาที่แตกหักเป็นชิ้นขนาดเล็ก แม้ว่าบางชิ้นจะมีขนาดใหญ่ต่อกันได้ แต่ก็ไม่พบภาชนะดินเผาเต็มใบเลย ส่วนหลักฐานประเภทอื่น ๆ ก็มีสภาพไม่สมบูรณ์เช่นกัน

อย่างไรก็ตามแม้ว่าหลักฐานทางโบราณคดีส่วนใหญ่จะเป็นขยะที่ถูกทิ้งในอดีต แต่หลักฐานบางประเภทก็สามารถใช้เป็นตัวแทนสืบย้อนกลับไปให้เห็นถึงกิจกรรมที่เคยเกิดขึ้นในพื้นที่บริเวณนี้ได้ถึงแม้จะไม่พบพื้นที่ใช้งานเดิมก็ตาม โดยสามารถสันนิษฐานลักษณะของกิจกรรมได้ 2 ลักษณะ ดังนี้

4.4.3.1 กิจกรรมในครัวเรือน (household activity)

กิจกรรมในครัวเรือนหรืออาจหมายถึงกิจกรรมที่ดำเนินไปในชีวิตประจำวันปรากฏร่องรอยให้เห็นผ่านหลักฐานทางโบราณคดีส่วนใหญ่ที่พบจากการขุดค้นครั้งนี้ โบราณวัตถุที่แสดงถึงกิจกรรมในครัวเรือนได้ชัดเจนที่สุดคงหนีไม่พ้นเศษภาชนะดินเผาที่พบจำนวนมากว่าหลักฐานประเภทอื่น ๆ จากการวิเคราะห์เศษภาชนะดินเผาสามารถสันนิษฐานรูปร่างภาชนะได้หลากหลายประเภทและแต่ละประเภทก็คงมีหน้าที่การใช้งานที่แตกต่างกัน ยกตัวอย่างเช่น ภาชนะประเภทหม้อก้นกลมหรือหม้อมีสันที่นิยมใช้ในการหุงหาอาหาร ภาชนะประเภทจานหรือชามก็ใช้ในการใส่อาหาร

หรือวัตถุอื่น ๆ ภาชนะประเภทหม้อมีพวยหรือคนโทคงใช้บรรจุหรือกักเก็บน้ำหรือของเหลวเป็นหลัก เพราะปากบรรจุแคบและสามารถเทออกได้สะดวก การพบภาชนะดินเผาหลายรูปทรงในชั้นกิจกรรมเดียวกันเป็นเครื่องบ่งชี้ว่ามีการเลือกใช้ภาชนะหลายรูปทรงตามลักษณะหน้าที่การใช้งานในครัวเรือน

ภาชนะแบบฐานสูงที่อาจจะเป็นฐานของพานหรือคนโทเป็นภาชนะที่พบเพียงชิ้นเดียว ในหลุมขุดค้น TP.2 และพบน้อยมากจากการขุดค้นที่ผ่านมา สันนิษฐานว่าเป็นภาชนะที่ใช้ในโอกาสพิเศษเท่านั้น ในกรณีนี้เมื่อพิจารณาถึงตำแหน่งที่ตั้งของพื้นที่ขุดค้น ซึ่งอยู่ใกล้เคียงโบราณสถานขนาดเล็กหลายแห่งและบางแห่งที่ขุดศึกษาแล้วพบว่าเป็นศาสนสถาน ดังนั้นภาชนะประเภทนี้อาจถูกใช้งานในลักษณะการประกอบพิธีกรรมในครัวเรือนหรือร่วมกับศาสนสถานก็เป็นได้ แต่อย่างไรก็ตามคงต้องรอผลการขุดค้นและการค้นพบภาชนะประเภทนี้เพิ่มเติมในบริบททางโบราณคดีที่ชัดเจน จึงจะสามารถระบุหน้าที่การใช้งานให้แน่ชัดกว่านี้ได้

สำหรับเรื่องอาหารการกินแม้ว่าจะพบหลักฐานน้อยมาก แต่การได้พบฟันสัตว์ในร่องรอยฝังวิสัยที่ 1 หลุมขุดค้น TP. 1 ร่วมกับก้อนดินเผาไฟ เศษถ่านไม้ ก็อาจเป็นร่องรอยของกิจกรรมที่มีการใช้ความร้อน (การประกอบอาหาร) และกลุ่มชิ้นส่วนฟันสัตว์น่าจะถูกนำมาใช้ประกอบอาหารในบริเวณใกล้เคียง แต่คงเป็นชิ้นส่วนที่ถูกเลือกออกหรือไม่ถูกบริโภคในกระบวนการประกอบอาหาร ทั้งนี้ เมื่อก้าวถึงกิจกรรมที่มีการใช้ความร้อนก็ได้พบก้อนดินเผาไฟจำนวนมากจากทั้ง 2 หลุมขุดค้นด้วย ซึ่งอาจเป็นเศษชิ้นส่วนของเตาไฟหรือพื้นที่ที่ได้รับความร้อนจากการประกอบอาหารก็เป็นได้

แม้ว่าจะไม่พบร่องรอยที่แสดงถึงพื้นที่อยู่อาศัยของคนในอดีตเลยก็ตาม แต่การพบตะปูเหล็กในหลุมขุดค้น TP.2 ซึ่งเป็นวัสดุในการก่อสร้างอาคาร อาจมีความเป็นไปได้ว่ามีการก่อสร้างอาคารในบริเวณนี้ แต่ก็ต้องพิจารณาดูด้วยว่าพบเพียงชิ้นเดียวเท่านั้น

นอกจากนี้ยังได้พบเบียดินเผาจากทั้ง 2 หลุมขุดค้น เบียดินเผาในปัจจุบันยังไม่ได้ข้อสรุปที่ชัดเจนถึงหน้าที่การใช้งาน แต่พบมากในพื้นที่อยู่อาศัยหรือครัวเรือน จึงเชื่อกันว่าเป็นอุปกรณ์ในการเล่นเกมหรือกีฬาประเภทต้องเต (hop scotch) ซึ่งแสดงถึงวิถีชีวิตแบบอื่น (สันทนาการ) นอกเหนือไปจากการดำรงชีวิตด้วยปัจจัยสี่ได้เป็นอย่างดี

4.4.3.2 กิจกรรมเกี่ยวกับโลหกรรม (metallurgical activity)

ในบริเวณพื้นที่หลุมขุดค้น TP.2 ได้พบตะกรันโลหะปะปนอยู่ในชั้นดิน ตะกรันโลหะที่พบนี้เป็นส่วนที่หลงเหลือหรือจางจืดจางจากกระบวนการถลุงโลหะ แสดงให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้มีกิจกรรมการถลุงโลหะในอดีต เพียงแต่ไม่พบร่องรอยของเตาถลุงจากการขุดค้นอย่างชัดเจน พบ

เพียงก้อนดินเผาไฟจำนวนหนึ่งและเศษถ่านที่บ่งชี้ว่าเคยมีกิจกรรมที่ใช้ความร้อน ซึ่งอาจเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการถลุงโลหะนี้ด้วย

การดำเนินการทางโบราณคดีในบริเวณเมืองศรีเทพที่ผ่านมาได้พบผลิตผลจากโลหะกรรม ได้แก่ เครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องประดับและวัตถุทางศาสนาจำนวนมากที่สร้างขึ้นจากโลหะหลายประเภท เช่น เหล็ก สำริด ตะกั่ว รวมถึงการพบตะปูเหล็กในหลุมขุดค้น TP.2 ในครั้งนี้ด้วย แต่น่าเสียดายที่พบหลักฐานจากกระบวนการผลิตน้อยมาก ทั้งนี้ร่องรอยโลหะกรรมที่ชัดเจนที่เมืองศรีเทพเคยพบจากการขุดศึกษาโบราณสถาน บน.33 ที่ตั้งอยู่ในพื้นที่เมืองใน โดยได้พบตะกรันโลหะน้ำหนักถึง 15.5 กิโลกรัม และพบร่องรอยของการขุดตัดชิ้นศิลาแลงธรรมชาติเป็นหลุมหรือแอ่งตื้น ๆ และก่อเตาขึ้นรอบหลุม จากคุณลักษณะของตะกรันที่พบคงมีการถลุงทั้งทองแดงและเหล็ก นอกจากนี้ยังพบเข้าดินเผาจำนวนมากที่มีร่องรอยถูกความร้อนสูงที่กิน แสดงให้เห็นว่ามีกระบวนการหลอมโลหะหรือหล่อก้อนโลหะขนาดเล็กด้วยนอกเหนือไปจากการถลุงโลหะ และสันนิษฐานว่าชิ้นกิจกรรมนี้อยู่ในสมัยทวารวดีช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2537c, น. 34-52)

การพบตะกรันโลหะในเขตพื้นที่เมืองนอกครั้งนี้แสดงให้เห็นว่าเมืองศรีเทพปรากฏกิจกรรมด้านโลหะกรรมทั้งพื้นที่เมืองในและเมืองนอก ตั้งแต่สมัยทวารวดีเป็นอย่างน้อย ดังนั้นโลหะวัตถุต่าง ๆ ที่พบภายในพื้นที่เมืองศรีเทพส่วนหนึ่งคงทำขึ้นและใช้เองเป็นการภายในส่วนหนึ่ง แต่อีกส่วนหนึ่งก็นำเข้าจากภายนอกทั้งในรูปแบบของวัตถุสำเร็จรูปหรือวัตถุดิบที่ใช้ในงานโลหะกรรม

4.4.4 ลำดับอายุสมัยและลักษณะกิจกรรมที่พบจากการขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2561

เมื่อวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีอย่างละเอียด โดยเฉพาะเศษภาชนะดินเผาที่พบมากและต่อเนื่องทุกระดับชั้นดิน พบว่าคุณลักษณะด้านต่าง ๆ ได้แก่ ประเภทภาชนะ รูปทรง รูปแบบการตกแต่ง สีภาชนะ การขึ้นรูป ทั้งหมดไม่ปรากฏการเปลี่ยนแปลงทางด้านปริมาณและคุณลักษณะที่ชัดเจน ส่วนหลักฐานประเภทอื่นก็พบในปริมาณที่น้อยเกินกว่าที่จะสามารถใช้จัดแบ่งลำดับชั้นวัฒนธรรมได้ รวมทั้งลักษณะชั้นดินก็เป็นชั้นเดียวกันโดยตลอด ดังนั้นจึงสรุปว่าการขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2561 พบชั้นวัฒนธรรมที่มีความต่อเนื่องกันของหลักฐานตั้งแต่ชั้นดินระดับล่างจนถึงระดับบน กล่าวคือ เป็นวัฒนธรรมเดียวกันตั้งแต่เข้ามาใช้พื้นที่ระยะแรกจนกระทั่งทิ้งร้างไป ซึ่งสัมพันธ์กับชั้นดินที่หนาเฉลี่ยเพียง 70 - 100 เซนติเมตร แตกต่างจากการขุดค้นเมืองในปี 2552 และปี 2559 ที่พบชั้นดินหนาเฉลี่ย 150 - 300 เซนติเมตร และยังสามารถจัดลำดับชั้นวัฒนธรรมได้ถึง 3 ชั้น ได้แก่ วัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย วัฒนธรรมทวารวดี และวัฒนธรรมเขมรโบราณ

การกำหนดอายุชั้นวัฒนธรรมโดยหลักฐานเชิงเทียบนั้น อาจกล่าวได้ว่าโบราณวัตถุจากการขุดค้นได้พบแพร่หลายในชุมชนโบราณสมัยทวารวดีช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 16 หรือประมาณ 1,000 – 1,400 ปีมาแล้ว เช่น ภาชนะมีสัน ภาชนะมีพวย เบียดินเผา และแท่นหินบด แต่ก็ยังถือเป็นช่วงอายุที่ค่อนข้างกว้าง ดังนั้นจึงเปรียบเทียบกับกำหนดอายุที่แน่นอนทางวิทยาศาสตร์ (วิธี Thermo Luminescence Dating; TL โดยภาควิชาวิทยาศาสตร์ภาคพื้นพิภพ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และวิธี Accelerator Mass Spectrometry; AMS ณ ห้องปฏิบัติการ DirectAMS ประเทศสหรัฐอเมริกา) ควบคู่กันไปด้วย เพื่อตรวจสอบและเชื่อมโยงการกำหนดอายุทั้ง 2 วิธี ซึ่งได้ค่าอายุที่สำคัญ 3 ช่วง ดังนี้ (ตารางที่ 7 - 8) (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในภาคผนวก)

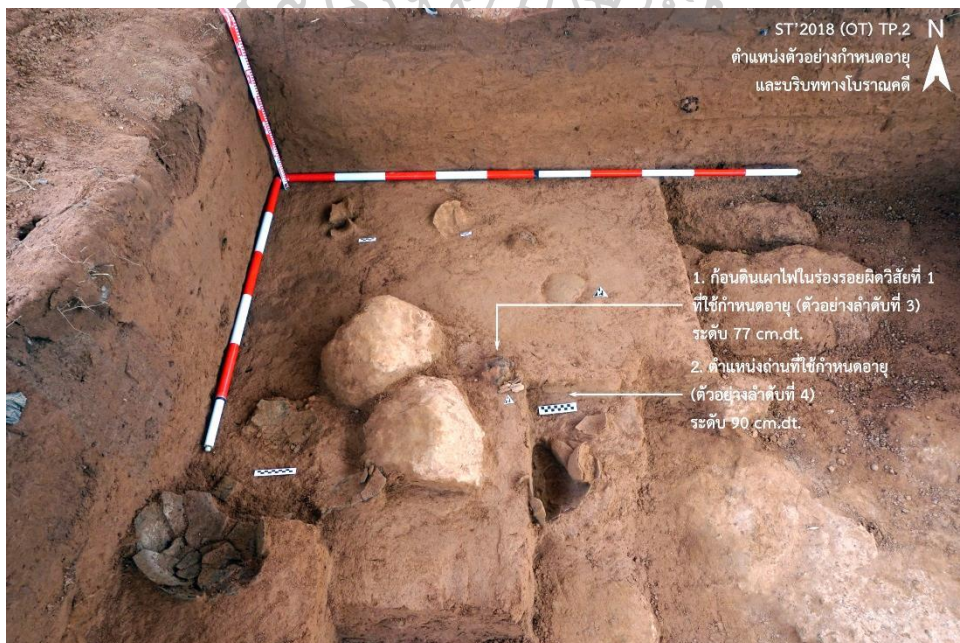
ลำดับ	ประเภทหลักฐาน	หลุมขุดค้น	บริบททางโบราณคดี
1	ก้อนดินเผาไฟ (fired chunk)	TP.1	ชั้นหลักฐานกลุ่มก้อนดินเผาไฟและเศษภาชนะดินเผาในระดับ 30 - 40 เซนติเมตรจากผิวดิน
2	ตะกอนดิน (sediment)	TP.1	ชั้นทับถมทางโบราณคดีของกลุ่มก้อนดินเผาไฟและเศษภาชนะดินเผาจำนวนมากในระดับ 30-40 เซนติเมตรจากผิวดิน
3	ก้อนดินเผาไฟ (fired chunk)	TP.2	ก้อนดินเผาไฟในชั้นกิจกรรมระดับ 60 – 70 เซนติเมตรจากผิวดิน
4	ถ่านไม้ (charcoal)	TP.2	ชั้นหลักฐานระยะแรกสุดของหลุมขุดค้น TP.2

ตารางที่ 7 ตัวอย่างกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์และบริบททางโบราณคดี จากการขุดค้นปี 2561

ลำดับ	ประเภทหลักฐาน	หลุมขุดค้น	ระดับ cm.s. (ระดับจริง)	ค่าอายุปีมาแล้ว	ค่าอายุปีพ.ศ. (ค่ากลาง)	วิธีหา ค่าอายุ
1	ก้อนดินเผาไฟ	TP.1	30-40 (35)	917±39	1605-1683 (1645)	TL
2	ตะกอนดิน	TP.1	30-40 (40)	1,291±49	1221-1319 (1271)	TL
3	ก้อนดินเผาไฟ	TP.2	60-70 (67)	1,453±85	1023-1193 (1109)	TL
4	ถ่านไม้	TP.2	70-80 (80)	1,441±28	1092-1148 (1120)	AMS

ตารางที่ 8 ค่าอายุทางวิทยาศาสตร์จากการขุดค้นปี 2561

1. ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 เป็นช่วงอายุเก่าที่สุด จากตัวอย่างที่ 3 และ 4 ของหลุม TP.2 โดยตัวอย่างที่ 4 เป็นตัวแทนของชั้นหลักฐานที่ความลึก 80 เซนติเมตรจากผิวดิน เนื้อชั้นศิลาแลงธรรมชาติเพียงเล็กน้อย ประกอบไปด้วยเศษภาชนะดินเผาเกือบเต็มใบหลายรูปทรง เช่น ภาชนะก้นกลม ภาชนะมีพวย ไหหรือคนโท รวมถึงตะปูเหล็กและถ่านไม้ จึงสันนิษฐานว่าเป็นชั้นหลักฐานของการเข้ามาใช้พื้นที่ในระยะแรกสุดในหลุม TP.2 (ภาพที่ 167) จากค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ของถ่านไม้ (AMS dating) ชั้นหลักฐานนี้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 สอดคล้องกับค่าอายุของตัวอย่างที่ 3 ที่อยู่ในระดับที่สูงขึ้นมาประมาณ 13 เซนติเมตร ซึ่งมีค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ของก้อนดินเผาไฟ (TL dating) อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 เช่นเดียวกัน ชั้นหลักฐานนี้ประกอบไปด้วยชิ้นส่วนภาชนะดินเผาขนาดใหญ่และกลุ่มกระดูกสัตว์ จึงเป็นชั้นหลักฐานที่แสดงถึงการอยู่อาศัยต่อเนื่องมาจากระยะแรกสุดในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน



ภาพที่ 167 ชั้นกิจกรรมบริเวณที่เก็บตัวอย่างกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์ในหลุมชุดคันที่ 2 ปี 2561 (ตัวอย่างที่ 3 และ 4)

2. ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 14 เป็นช่วงอายุที่เก่ารองลงมา จากตัวอย่างที่ 2 ของหลุม TP.1 เป็นตะกอนดินที่ความลึก 40 เซนติเมตรจากผิวดิน โดยเป็นชั้นหลักฐานที่พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาและเศษดินเผาไฟเรียงตัวกันอย่างหนาแน่นในแนวระนาบในช่วงความลึก 20 - 40 เซนติเมตรจากผิวดิน (ภาพที่ 168) จากค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ของตะกอนดิน (TL dating) ชั้นหลักฐานนี้อยู่ในช่วง

พุทธศตวรรษที่ 13 – 14 นอกจากนี้ยังได้พบเบ้าดินเผารวมอยู่ในชั้นหลักฐานนี้ด้วย การขุดค้นหลุม TP.2 ก็พบเบ้าดินเผาที่ความลึก 30 เซนติเมตรจากผิวดิน ซึ่งอยู่ในช่วงความลึกที่ใกล้เคียงกัน เบ้าดินเผาจึงอาจเป็นหลักฐานที่แสดงถึงความสัมพันธ์ของทั้ง 2 หลุมขุดค้นว่ามีการใช้งานในช่วงเวลาเดียวกัน



ภาพที่ 168 ชั้นกิจกรรมระดับ 30 – 40 เซนติเมตรจากผิวดินในหลุมขุดค้นที่ 1 ที่เก็บตัวอย่างไปกำหนดอายุ (ตัวอย่างที่ 1 และ 2)

อนึ่ง ค่าอายุในช่วงที่ 1 หรือการใช้พื้นที่ระยะแรกราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 และช่วงที่ 2 หรือการอยู่อาศัยต่อเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 นี้ สอดคล้องกับผลการขุดศึกษาโบราณสถานหมายเลข 1907 ที่ตั้งอยู่ในพื้นที่เมืองนอกด้วย ซึ่งหลังจากขุดศึกษาพบซากแนวอิฐและศิลาแลงนั้น ได้นำตัวอย่างตะกอนดินไปหาค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ด้วยวิธีเรืองแสงความร้อน (Thermo Luminescence Dating; TL) โดยภาควิชาวิทยาศาสตร์ภาคพื้นพิภพ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ สามารถสรุปได้ว่าโบราณสถานหลังนี้สร้างขึ้นเมื่อราว 1,357 ± 88 ปีมาแล้ว (พ.ศ.1115 - 1291) หรืออยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13

3. พุทธศตวรรษที่ 17 เป็นค่าอายุที่ใหม่ที่สุด จากตัวอย่างที่ 1 ของหลุม TP.1 เป็นก้อนดินเผาไฟในชั้นหลักฐานเดียวกับตัวอย่างที่ 2 มีค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ (TL dating) อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 แต่น่าสังเกตว่าค่าอายุที่ได้ของตัวอย่างที่ 1 ขัดแย้งกับตัวอย่างที่ 2 แม้ว่าจะอยู่ใน

ระดับใกล้เคียงกัน แต่มีค่าอายุห่างกันเมื่อนับจากค่ากลางถึง 374 ปี อย่างไรก็ตามจากการขุดค้นไม่ปรากฏโบราณวัตถุในสมัยหลังกว่าสมัยทวารวดีหรือช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 เลย ดังนั้นค่าอายุช่วงนี้จึงไม่สอดคล้องกับการกำหนดอายุเชิงเทียบจากโบราณวัตถุ แต่กระนั้นก็ยังไม่ควรปฏิเสธค่าอายุช่วงนี้ อย่างสิ้นเชิง เนื่องจากเคยได้พบกระดูกเคลือบสีน้ำตาลดำแบบเขมร จากการขุดศึกษาโบราณสถาน หมายเลข 1294 เช่นกัน (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2549, น. 29)

จะเห็นว่า การกำหนดอายุด้วยวิธีทางวิทยาศาสตร์ค่อนข้างสอดคล้องกับการกำหนดอายุเชิงเทียบ จึงสรุปได้ว่าชั้นวัฒนธรรมสมัยโบราณชั้นเดียวที่พบในการขุดค้นครั้งนี้ เริ่มเข้ามาใช้พื้นที่เมืองนอกระยะแรกสุดเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 และต่อเนื่องจนถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 เป็นอย่างน้อย (พุทธศตวรรษที่ 12 - 15) โดยมีลักษณะเป็นกิจกรรมการอยู่อาศัยทั่วไปที่สะท้อนผ่านโบราณวัตถุประเภทเครื่องมือเครื่องใช้และอาหารการกิน เช่น ภาชนะดินเผา ตะปูเหล็ก เบียดินเผา ชิ้นส่วนกระดูกสัตว์ และกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับโลหกรรม ดังที่ได้พบตะกรันโลหะและตะปูเหล็ก ซึ่งเป็นผลิตผลจากกระบวนการถลุงและแปรรูปโลหะ อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏหลักฐานในสมัยหลังกว่านี้เลยจากการขุดค้น แม้จะเคยพบหลักฐานร่วมสมัยเขมรโบราณ (พุทธศตวรรษที่ 16 - 18) จากโบราณสถานใกล้เคียง แต่ก็แสดงถึงการเข้ามาใช้พื้นที่โบราณสถานอย่างเบาบางเท่านั้น

4.4.5 ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับพื้นที่เมืองนอก

แม้ว่าการขุดค้นในครั้งนี้จะพบร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่สามารถอธิบายได้ถึงลักษณะและอายุสมัยของชั้นวัฒนธรรมทางโบราณคดี รวมทั้งกิจกรรมของคนในอดีตที่ค่อนข้างชัดเจนแล้ว แต่ก็ยังมีคำถามบางประการที่เกิดขึ้นหลังกระบวนการวิเคราะห์และแปลความหลักฐานทางโบราณคดี ทำให้เกิดข้อสังเกตเกี่ยวกับพื้นที่เมืองนอก ดังนี้

4.4.5.1 ข้อสังเกตเกี่ยวกับหน้าที่การใช้งานและสถานะของพื้นที่เมืองนอก

แม้ว่าหลักฐานทางโบราณคดีที่พบจากการขุดค้นครั้งนี้จะมีปริมาณมากกว่าการดำเนินการทางโบราณคดีในพื้นที่เมืองนอกที่ผ่านมา แต่ไม่อาจปฏิเสธได้ว่ามีปริมาณน้อยกว่าที่พบจากเมืองในอยู่มาก ยกตัวอย่างจากการขุดค้นเมืองในเมื่อปี 2552 ปริมาณเศษภาชนะดินเผาแต่ละหลุมอยู่ในช่วง 7,000 - 16,000 ชิ้น น้ำหนักรวมตั้งแต่ 164 - 302 กิโลกรัม (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2552b, น. 64-66) ตรงข้ามกับการขุดค้นครั้งนี้แม้ว่าจะมีขนาดพื้นที่ขุดค้นใกล้เคียงกัน แต่พบเศษ

ภาชนะดินเผารวมกันเพียง 4,198 ชิ้น น้ำหนักรวม 27.85 กิโลกรัม ส่วนหลักฐานประเภทอื่นที่ก็มีปริมาณต่างกันอย่างเทียบไม่ได้ แม้จะเทียบกันเฉพาะชั้นวัฒนธรรมสมัยทวารวดีก็ตาม

นอกจากนี้การขุดค้นเมืองในเมื่อปี 2552 ยังปรากฏความหลากหลายของประเภทหลักฐานทางโบราณคดีมากกว่า เช่น ประเภทและรูปทรงภาชนะดินเผาเนื้อดินที่หลากหลาย เครื่องมือเครื่องใช้โลหะหลายประเภท กระจุกสัตว์บก สัตว์ปีก และสัตว์น้ำอีกหลายประเภท โดยเฉพาะได้พบโบราณวัตถุประเภทเครื่องประดับ เช่น กำไลหิน กำไลสำริด กำไลแก้ว แหวนสำริด ลูกปัดหิน ลูกปัดแก้ว หรือโบราณวัตถุประเภทพิเศษ เช่น เขี้ยวหมูป่าเจาะรู ลูกเต๋ากระจุกสัตว์ (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2552b, น. 47-102) ซึ่งเป็นโบราณวัตถุที่ไม่พบจากการขุดค้นเมืองนอกครั้งนี้และที่ผ่านมา แม้ว่าจะเคยพบโบราณวัตถุที่เป็นเครื่องประดับจากการขุดศึกษาบ้าง เช่น แหวนทอง ลูกปัดแก้ว แต่พบเพียงประเภทละชิ้นเท่านั้น (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2549)

ความแตกต่างด้านปริมาณและความหลากหลายของหลักฐานทางโบราณคดี รวมถึงการพบและไม่พบหลักฐานบางประเภทของทั้ง 2 พื้นที่ อาจเป็นสิ่งบ่งชี้ถึงความแตกต่างที่ชัดเจนในเชิงพื้นที่ ดูเหมือนว่าความแตกต่างนี้จะไม่สามารถสังเกตเห็นได้ชัดเจนหากไม่มีคูน้ำคันดินเข้ามาเป็นตัวแบ่งขอบเขตพื้นที่ และคงสามารถกล่าวสรุปได้โดยง่ายว่าพบพื้นที่อยู่อาศัยอย่างหนาแน่นทางด้านทิศตะวันตกและเบาบางทางด้านทิศตะวันออกเท่านั้น แต่เมื่อพื้นที่ถูกแบ่งแยกออกจากกันเป็นสัดส่วนที่ชัดเจนเช่นนี้แล้ว ทำให้เข้าใจได้ว่าพื้นที่เมืองในและเมืองนอกถูกกำหนดให้มีจุดประสงค์ในการใช้งานพื้นที่แตกต่างกันหรืออาจกล่าวได้ว่ามีสถานะของพื้นที่ต่างกัน ซึ่งข้อสังเกตนี้ควรจะต้องพิจารณาคุณลักษณะเชิงพื้นที่ของทั้ง 2 พื้นที่ ดังที่สรุปในตารางที่ 9 ร่วมด้วย

คุณลักษณะ	พื้นที่เมืองใน	พื้นที่เมืองนอก
การอยู่อาศัย	- ร่องรอยการอยู่อาศัยหนาแน่นและต่อเนื่อง กระจายทั่วทั้งเมือง	- ร่องรอยการอยู่อาศัยเบาบาง
โบราณสถาน	- โบราณสถานขนาดใหญ่ 3 แห่ง - โบราณสถานขนาดเล็ก 45 แห่ง - โบราณสถานขนาดใหญ่ตั้งอยู่กึ่งกลางเมือง โบราณสถานขนาดเล็กกระจายตัวอยู่ทั่วเมือง	- ไม่ปรากฏโบราณสถานขนาดใหญ่ - เนินโบราณสถานขนาดเล็ก 54 แห่ง - เนินโบราณสถานขนาดเล็กกระจุกตัวเป็น 3 กลุ่มใหญ่
ระบบชลประทาน	- คูน้ำคันดิน สระขนาดใหญ่ 1 สระ และสระขนาดเล็กประมาณ 50 สระ	- คูน้ำคันดิน สระขนาดใหญ่ 1 สระ และสระขนาดเล็กประมาณ 20 สระ
ชั้นวัฒนธรรม	- 3 ระยะเวลา ได้แก่ ก่อนประวัติศาสตร์ ตอนปลาย ทวารวดี และเขมรโบราณ	- ชั้นวัฒนธรรมเดียวสมัยทวารวดี

ตารางที่ 9 สรุปคุณลักษณะเชิงพื้นที่ของเมืองในและเมืองนอก จากการสำรวจและขุดค้นพื้นที่เมืองนอกปี 2561

หากพิจารณาจากตารางที่ 9 ข้างต้น จะเห็นความแตกต่างทางคุณลักษณะเชิงพื้นที่บางประการที่แสดงให้เห็นว่าเมืองในน่าจะเป็นพื้นที่อยู่อาศัยถาวรที่มีความหนาแน่นและต่อเนื่องตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนกระทั่งทิ้งร้างพื้นที่ไปช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 และเมื่อพิจารณาจากตำแหน่งของสระน้ำขนาดเล็กและโบราณสถานขนาดเล็กที่ตั้งอยู่อย่างอิสระครอบคลุมพื้นที่ทั่วทั้งเมืองแล้ว สันนิษฐานว่าในอดีตคงมีการขุดสระน้ำเพื่อกักเก็บน้ำและสร้างศาสนสถานไว้ประจำกลุ่มบ้านเรือนหรือชุมชน ส่วนการสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ไว้เฉพาะเมืองใน แสดงให้เห็นว่าสถานะพื้นที่น่าจะมีความสำคัญกว่าเมืองนอก ซึ่งเมืองในคงจะเป็นพื้นที่ศูนย์กลางศาสนาและพื้นที่อยู่อาศัยของชนชั้นปกครองด้วย สอดคล้องกับปริมาณและความหลากหลายของหลักฐานทางโบราณคดีที่มีมากกว่าเมืองนอกดังที่กล่าวไปแล้ว

ในการทำงานตรงข้าม เมืองนอกกลับปรากฏหลักฐานการอยู่อาศัยเพียง 2 จุดเท่านั้น และปรากฏเพียงชั้นวัฒนธรรมเดียวที่ไม่หนาแน่นเท่าเมืองใน ส่วนพื้นที่บริเวณอื่นพบหลักฐานเบาบางมากหรือไม่พบเลย อาจสอดคล้องกับการกระจายตัวของสระน้ำขนาดเล็กที่อยู่ใกล้กับโบราณสถานแต่ไม่ครอบคลุมพื้นที่ทั้งเมือง และยังมีปริมาณน้อยกว่าเมืองใน อีกทั้งโบราณสถานขนาดเล็กมีการกระจาย

ตัวเป็น 3 กลุ่มใหญ่ (ภาพที่ 45 - 46) ไม่สัมพันธ์กับพื้นที่อยู่อาศัยดังเช่นเมืองใน จึงเป็นไปได้ว่าเมืองนอกถูกจัดให้เป็นพื้นที่สร้างศาสนสถานโดยเฉพาะ ทั้งนี้ร่องรอยการอยู่อาศัยที่พบจากการขุดค้นครั้งนี้ ตั้งอยู่ใกล้กับกลุ่มโบราณสถาน จึงอาจมีความสัมพันธ์กันในลักษณะใดลักษณะหนึ่งก็เป็นได้

ยังจะเห็นได้อีกว่าโบราณสถานส่วนใหญ่และพื้นที่อยู่อาศัยที่พบในครั้งนี้กระจุกตัวอยู่บริเวณตอนกลางของเมืองนอกเท่านั้นทำให้เหลือ “พื้นที่ว่าง” ค่อนข้างมากบริเวณตอนบนและตอนล่าง ซึ่งจากสภาพพื้นที่ว่างอันเป็นที่ราบกว้างขวางและยังมีระบบชลประทานรองรับทั่วถึง ทั้งการขุดสระขนาดใหญ่กลางเมืองและการผันน้ำใช้จากคูน้ำรอบเมืองได้สะดวก รวมถึงคันดินยังสามารถป้องกันน้ำหลากในฤดูฝนได้ ทำให้พื้นที่เมืองนอกมีศักยภาพพอที่จะเพาะปลูกพืช ดังที่ปรากฏการใช้งานเป็นพื้นที่เกษตรกรรมในปัจจุบัน จึงเป็นไปได้ว่าในพื้นที่เมืองนอกน่าจะถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมควบคู่ไปกับการเป็นพื้นที่ทางศาสนาด้วย

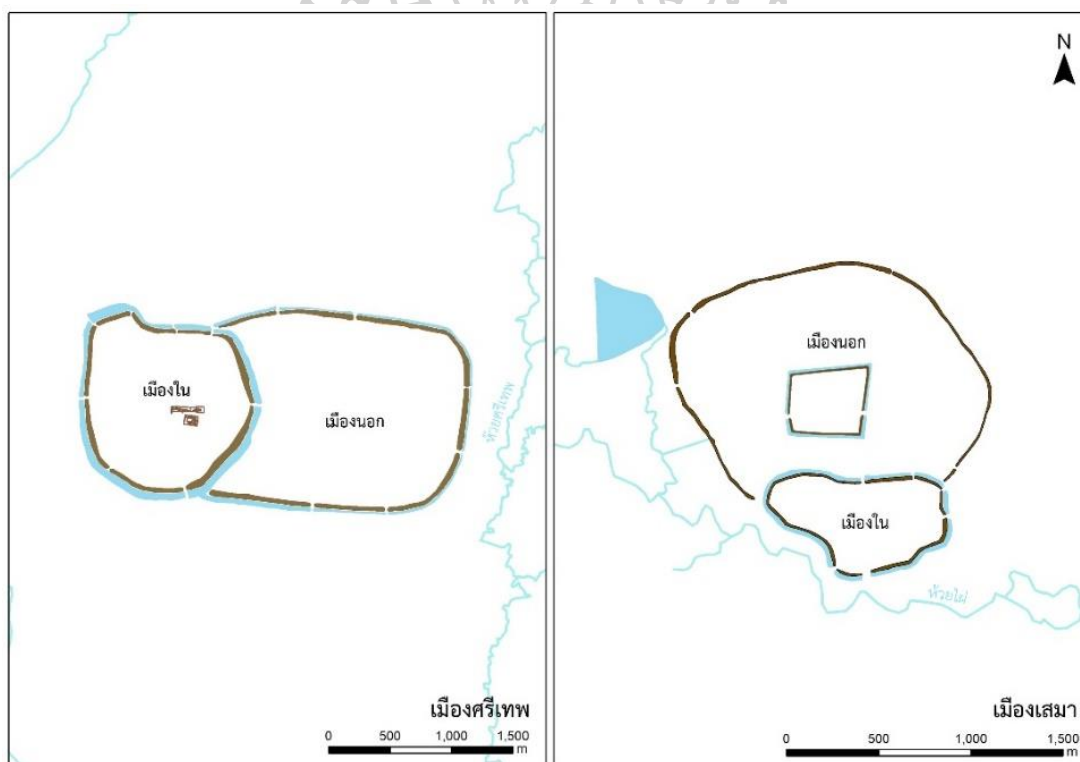
4.4.5.2 การศึกษาเปรียบเทียบกับเมืองคูน้ำคันดินที่มีลักษณะเดียวกัน

ดังที่กล่าวไปแล้วว่าคูน้ำคันดินของเมืองศรีเทพมีการแบ่งพื้นที่เป็น 2 ส่วนคล้ายกับการมีเมืองหลัก (เมืองใน) และต่อขยายออกไป (เมืองนอก) ในลักษณะของเมืองแฝด ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบค่อนข้างน้อย ดังนั้นหากศึกษาเปรียบเทียบกับเมืองโบราณที่มีลักษณะทางกายภาพแบบเดียวกัน อาจทำให้เห็นคุณลักษณะที่สามารถอธิบายการเกิดขึ้นของเมืองนอกได้ โดยเมืองโบราณที่ยกขึ้นมาศึกษาเปรียบเทียบคือ “เมืองเสมา” ที่นอกจากจะมีลักษณะทางกายภาพคล้ายกันแล้ว ยังมีข้อมูลทางโบราณคดีที่ชัดเจนเช่นกันด้วย

เมืองเสมาตั้งอยู่ในเขตอำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ห่างจากเมืองศรีเทพไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 90 กิโลเมตร ถือเป็นเมืองสำคัญแห่งหนึ่งในลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน จากการศึกษาที่ผ่านมาพบว่าเมืองเสมามีพัฒนาการทางวัฒนธรรม 3 ช่วงคล้ายกับเมืองศรีเทพ ได้แก่ ช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อประวัติศาสตร์ประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 - 11 ช่วงวัฒนธรรมทวารวดีประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 15 และช่วงวัฒนธรรมเขมรโบราณประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 - 18 (เขมิกา หวังสุข, 2543, น. 157-182; ทนงค์ศักดิ์ หาญวงษ์, 2534, น. 69-71) ด้วยเหตุนี้ทั้งสองเมืองจึงถูกเชื่อมโยงแสดงความสัมพันธ์ระหว่างกันหลายกรณี เช่น กรณีของการค้นหาศูนย์กลางของศรีจนาศะตามจารึกโบราณที่มีข้อถกเถียงกันว่าอาจเป็นเมืองศรีเทพหรือเมืองเสมา (ธิดา สาระยา, 2537c, น. 134-153; มยุรี วีระประเสริฐ, 2545b, น. 103-106) หรือกรณีการรวมเอาเมืองศรีเทพและเมืองเสมาเป็น “มณฑลละ” เดียวกันของศรีจนาศะ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2559, น. 29-43) และในการขุดค้นครั้งนี้ก็ได้

พบพวยกาแบบทรงกระบอกปลายเขียดขึ้นที่มีความคล้ายคลึงกัน ซึ่งมีผู้วิเคราะห์ว่าเป็นหลักฐานหนึ่งที่แสดงความสัมพันธ์เฉพาะระหว่างเมืองศรีเทพและเมืองเสมาด้วย (เกณูพิริษฐ์ พัฒธิธนโชติภาคิน, 2554, น. 206-261)

จากลักษณะทางกายภาพที่คล้ายกับเมืองศรีเทพ (ภาพที่ 169) จึงมีข้อสันนิษฐานถึงการเกิดขึ้นของทั้งสองพื้นที่เช่นเดียวกัน โดยเขมิกาหวังสุข เสนอว่าเมืองนอกของเมืองเสมาอาจสร้างต่อขยายขึ้นไปทางทิศเหนือในช่วงวัฒนธรรมเขมรโบราณ เพื่อใช้กักเก็บน้ำ การเกษตรกรรม ตลอดจนป้องกันน้ำท่วม ส่วนเมืองในยังคงเป็นพื้นที่อยู่อาศัยเดิมที่ต่อเนื่องมาจากสมัยทวารวดี (เขมิกาหวังสุข, 2543, น. 181-182) แต่จากการสำรวจและขุดค้นบริเวณเมืองนอกของเมืองเสมา กลับพบหลักฐานเบาบางมากและไม่ปรากฏชั้นวัฒนธรรมเขมรโบราณที่ชัดเจน (ห้างหุ้นส่วนจำกัด ปุราณรักษ์, 2542, น. 140-141)



ภาพที่ 169 เปรียบเทียบแผนผังเมืองศรีเทพ (ซ้าย) และเมืองเสมา (ขวา)

การศึกษาข้างต้นแสดงให้เห็นว่าคุณลักษณะเชิงพื้นที่ที่เมืองนอกของเมืองเสมาคล้ายกับเมืองศรีเทพ ประเด็นสำคัญคือการไม่พบหลักฐานการใช้พื้นที่ในสมัยเขมรโบราณเช่นเดียวกัน ดุจะขัดแย้งกับการสันนิษฐานว่าพื้นที่เมืองนอกสร้างต่อขยายออกมาในสมัยเขมรโบราณ หรือแม้แต่ประเด็น

รูปทรงสี่เหลี่ยมที่ได้รับความนิยมในแผนผังสิ่งก่อสร้างในวัฒนธรรมเขมรโบราณก็อาจจะใช้เป็นเกณฑ์ในการพิจารณาไม่ได้ว่าคูน้ำคันดินส่วนต่อขยายที่มีรูปทรงเช่นนี้สร้างขึ้นในสมัยเดียวกัน ดังเช่นที่เห็นจากเมืองเสมาหรือเมืองศรีเทพเองก็ไม่ได้มีรูปทรงสี่เหลี่ยมสมมาตร แบบที่พบในสิ่งก่อสร้างหรือเมืองโบราณที่รับวัฒนธรรมเขมรอื่น ๆ เช่น เมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี รูปทรงของคูน้ำคันดินอาจจะขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมหรือจุดประสงค์ในการใช้พื้นที่ ซึ่งในกรณีของเมืองศรีเทพเป็นไปได้ว่าอาจต้องการขยายพื้นที่ครอบคลุมที่ราบด้านตะวันออก อันเป็นจุดรวมของลำน้ำสาขาจำนวนมาก จึงขุดคูน้ำคันดินล้อมไปประชิดกับแนวลำน้ำด้านทิศตะวันออกในลักษณะนี้ หรือเป็นการชะลอน้ำหลากจากทางทิศตะวันออกให้ช้าลงก่อนที่จะผันเข้ามาเก็บที่คูน้ำของเมืองใน

ในทางตรงกันข้ามหลักฐานทางโบราณคดีในวัฒนธรรมเขมรของทั้งสองเมืองกลับปรากฏอย่างชัดเจนเฉพาะพื้นที่เมืองในและนอกเมือง โดยเฉพาะร่องรอยการอยู่อาศัยที่หนาแน่นและการสร้างศาสนสถานแบบเขมรไว้ในพื้นที่เมืองใน และยังมีการบุกเบิกพื้นที่ใหม่เพื่อสร้างศาสนสถานแบบเขมรนอกเมืองเช่นเดียวกัน เช่น ปราสาทศิลาเมืองศรีเทพด้านทิศเหนือ ปราสาทเมืองแขก ปราสาทโนนกู่และปราสาทเมืองเก่านอกเมืองเสมาด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งในกรณีของเมืองศรีเทพได้ปรากฏชั้นการอยู่อาศัยบริเวณปราสาทศิลาและร่องรอยคันดินที่น่าจะเป็นส่วนหนึ่งของอ่างเก็บน้ำในวัฒนธรรมเขมรด้วย ทำให้สังเกตต่อไปได้ว่าวัฒนธรรมเขมรที่เมืองศรีเทพและเมืองเสมาอาจมีแบบแผนการใช้งานพื้นที่แบบเดียวกันคือ เข้าอยู่อาศัยต่อเนื่องในพื้นที่เมืองในอันเป็นพื้นที่อยู่อาศัยดั้งเดิมพร้อมกับบุกเบิกพื้นที่นอกเมืองใหม่ โดยการตั้งชุมชนและสร้างศาสนสถานขึ้นประจำพื้นที่นั้น และเมื่อพิจารณาร่วมกับการที่ไม่พบชั้นวัฒนธรรมเขมรโบราณบริเวณเมืองนอกเช่นเดียวกันนั้น จึงดูเหมือนว่าวัฒนธรรมเขมรโบราณจะไม่ได้ให้ความสำคัญกับเมืองนอกมากเท่าใดนัก ซึ่งหากเป็นไปตามข้อสังเกตนี้แล้ว ดูจะขัดแย้งกับข้อสันนิษฐานที่ว่าเมืองนอกของทั้งสองเมืองสร้างต่อขยายออกมาในสมัยเขมรโบราณ

ในขณะนี้ยังไม่มีข้อสรุปที่ชัดเจนว่าคูน้ำคันดินของเมืองศรีเทพถูกขุดขึ้นเมื่อใด การศึกษาในครั้งนี้สามารถบอกได้แต่เพียงว่าเป็นไปได้ยากที่จะขุดขึ้นในสมัยเขมรโบราณช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 เนื่องจากไม่พบชั้นวัฒนธรรมและหลักฐานทางโบราณคดีที่ชัดเจนเลย ผลการขุดตรวจคันดินเมืองในเมื่อปี 2558 ก็ระบุเพียงว่ามีอยู่อาศัยในระยะเวลาดังนั้น ๆ ก่อนที่จะเริ่มขุดคูน้ำและนำดินมาถมเป็นคันดินในสมัยทวารวดี (สุริยา สุตสวาท, 2561, น. 52) ในการศึกษาครั้งนี้จึงต้องเปรียบเทียบกับเมืองอุทองและเมืองดงละครที่มีการขุดตรวจคูน้ำคันดินและกำหนดอายุได้อย่างน่าเชื่อถือ โดยที่เมืองอุทองก่อนหน้าที่จะขุดคูน้ำคันดินมีการอยู่อาศัยมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 10 เป็นอย่างน้อย ต่อมา

จึงขุดคูน้ำคันดินขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 15 และมีการขุดลอกอีกครั้งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 - 17 (สันดี ไทยานนทร์, 2554, น. 108-110) ในขณะที่คูน้ำคันดินของเมืองดงละครขุดขึ้นเป็นครั้งแรกโดยชุมชนโบราณสมัยทวารวดีประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 - 16 และมีการใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่องในสมัยเขมรโบราณช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 (กรมศิลปากร, 2558, น. 174)

จะเห็นได้ว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 16 เป็นช่วงเวลาที่เมืองอุทองและเมืองดงละครเริ่มขุดคูน้ำคันดินขึ้นเป็นครั้งแรก จึงอาจใช้ช่วงเวลานี้กลับมาพิจารณาในกรณีของเมืองศรีเทพอีกครั้ง หนึ่งว่าเป็นไปได้หรือไม่ที่จะเริ่มขุดคูน้ำคันดินขึ้นในช่วงเวลานี้เช่นกัน และพบว่าช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 15 เป็นช่วงที่เมืองศรีเทพน่าจะมีความเป็นไปได้มากที่สุด เนื่องจากปรากฏการสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่หลายหลัง และน่าจะเป็นช่วงที่มีความเฟื่องฟูทางเศรษฐกิจ (จะกล่าวถึงต่อไป) แสดงถึงความพร้อมทางทางด้านแรงงาน และทรัพยากร จึงน่าจะมีศักยภาพมากพอที่จะดำเนินโครงการก่อสร้างขนาดใหญ่อย่างการขุดคูน้ำคันดิน รวมถึงระบบการจัดการน้ำที่ครอบคลุมได้ อย่างไรก็ตาม การขุดคูน้ำคันดินของทั้งเมืองในและเมืองนอกอาจเกิดขึ้นพร้อมกันหรือต่างวาระกันก็เป็นได้ แต่เมื่อการขุดคูน้ำคันดินสำเร็จแล้ว แผนผังของเมืองศรีเทพได้ถูกแบ่งเป็นสัดส่วนอย่างสมบูรณ์ ซึ่งสะท้อนความเป็นสังคมระดับรัฐให้ชัดเจนขึ้น โดยที่เมืองในเป็นพื้นที่อยู่อาศัยหลัก และควรเป็นพื้นที่ศูนย์กลางทางศาสนาและการปกครองด้วย ส่วนเมืองนอกเป็นพื้นที่ทางศาสนาและเกษตรกรรมที่มีการอยู่อาศัยเบาบาง

4.5 สรุปผลการขุดค้นพื้นที่เมืองศรีเทพที่ผ่านมา

นับตั้งแต่ปี 2521 - 2561 เป็นระยะกว่า 40 ปีที่ผ่านมา พื้นที่เมืองศรีเทพมีการขุดค้นทางโบราณคดีอย่างเป็นทางการทั้งสิ้น 12 ครั้ง (ไม่นับรวมการขุดค้นที่แหล่งโบราณคดีบ้านหนองหมูปี 2557 แหล่งโบราณคดีลำสระห้วยปี 2563 และพื้นที่เมืองในปี 2562 เนื่องจากยังอยู่ในระหว่างการจัดทำรายงาน) ครอบคลุมพื้นที่สำคัญทั้ง 3 ส่วน ได้แก่ พื้นที่เมืองใน พื้นที่เมืองนอก และแหล่งโบราณคดีนอกเมือง สามารถสรุปได้ว่าพื้นที่เมืองศรีเทพมีการอยู่อาศัยต่อเนื่องยาวนาน อาจกล่าวโดยสรุปถึงลำดับอายุสมัยและลักษณะพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพโดยประมวลสาระสำคัญของการขุดค้นทั้งหมดในพื้นที่เมืองศรีเทพได้ดังนี้

1. พื้นที่รอบเมืองศรีเทพปรากฏชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสมัยเหล็ก อายุประมาณ 2,000 - 1,500 ปีมาแล้ว ตั้งถิ่นฐานอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำป่าสักจำนวนหลายแหล่ง ซึ่งพบร่องรอยการอยู่อาศัยที่หนาแน่นและการฝังศพในแหล่งโบราณคดีบางแหล่ง เช่น แหล่งโบราณคดีบ้าน

หนองแดง แหล่งโบราณคดีบ้านเขาล้างเกาะแก้ว รวมถึงแหล่งโบราณคดีบ้านหนองหมุยยังเป็นแหล่งผลิตกำไลหินที่สำคัญด้วย

2. พื้นที่ในเขตคูน้ำคันดินของเมืองศรีเทพ ปรากฏการตั้งถิ่นฐานระยะแรกสุดบริเวณพื้นที่เมืองใน โดยพบร่องรอยของการอยู่อาศัยและการฝังศพคล้ายกับชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายนอกเมืองศรีเทพ แต่สามารถกำหนดอายุให้ชัดเจนได้ว่าอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 และหลักฐานการติดต่อกับอินเดียและชุมชนภายนอกอื่น ๆ แล้วในช่วงเวลานี้

3. ชั้นวัฒนธรรมของพื้นที่เมืองในระยะต่อมาเมื่ออายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 15 โดยปรากฏชั้นหลักฐานที่ต่อเนื่องและหนาแน่นมากกว่าชั้นวัฒนธรรมในระยะก่อนหน้า และพบกิจกรรมการอยู่อาศัยและสร้างอาคารในบางพื้นที่ แสดงให้เห็นว่าประชากรคงเพิ่มมากขึ้นจากสมัยก่อนหน้า นอกจากนี้ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาที่พบคล้ายกับที่พบจากเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีอื่น ๆ แต่น่าสังเกตว่าไม่พบลวดลายตกแต่งแบบกดประทับสัญลักษณ์มงคลในกรอบสี่เหลี่ยมที่เป็นลักษณะเด่นของภาชนะดินเผาในวัฒนธรรมทวารวดี (ผาสุข อินทรารุช, 2542, น. 143-144)

4. พื้นที่เมืองนอกปรากฏการตั้งถิ่นฐานระยะแรกสุดประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 และมีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 14 โดยพบร่องรอยการอยู่อาศัยและโลกรกรรม สันนิษฐานว่าพื้นที่เมืองนอกขยายออกมาจากพื้นที่เมืองใน เพื่อใช้เป็นพื้นที่สร้างศาสนสถานและเกษตรกรรม ทั้งนี้ไม่ปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมเขมรโบราณจากการขุดค้นเลย

5. พื้นที่เมืองในยังคงปรากฏชั้นวัฒนธรรมระยะต่อมาที่กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 พบชั้นกิจกรรมการอยู่อาศัยที่หนาแน่นและต่อเนื่องจากระยะก่อนหน้า และปรากฏชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบจีนและเขมรโบราณที่ไม่เคยปรากฏในระยะก่อนหน้าด้วย แสดงให้เห็นว่าคงมีความสัมพันธ์ลักษณะใดลักษณะหนึ่งกับจีนและเขมรสมัยเมืองพระนคร นอกจากนี้ยังพบชั้นวัฒนธรรมสมัยเดียวกันนี้บริเวณปราสาทศิลาด้วย ชั้นวัฒนธรรมนี้ถือเป็นชั้นวัฒนธรรมสมัยโบราณระยะสุดท้ายที่เมืองศรีเทพ

จะเห็นได้ว่าข้อมูลจากการขุดค้นช่วยเติมเต็มช่วงเวลาที่ขาดหายไปในช่วงก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 11 จากการวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีในบทที่ 3 (ตารางที่ 10) ซึ่งผู้วิจัยได้จัดเรียงช่วงเวลาออกเป็น 4 ช่วงและจะสังเคราะห์ให้เห็นพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนในต่อไปในบทที่ 5

ช่วงเวลา พุทธศตวรรษ	หลักฐานสำคัญ			นัยสำคัญ
	จารึก	โบราณสถาน	โบราณวัตถุ	
9 - 10	-	(การฝังศพ) สระน้ำขนาดเล็ก	ภาชนะมีพวย หิ้งงาช้าง ตราประทับดินเผา	ไม่ปรากฏศาสนา การติดต่อกับอินเดีย
11 - 13	จารึกเกี่ยวกับ กษัตริย์ จารึกไวยณพ นิกาย จารึกหลักธรรม พุทธเถรวาท	ไม่ปรากฏร่องรอย ชัดเจน สระน้ำขนาดใหญ่	เทวรูปพระวิษณุ พระกฤษณะ พระสุริยะ เทวรูปในไสวณิกาย พระอัยนาร์ พระพุทธรูป ธรรมจักร	ระบบกษัตริย์ ไวยณพนิกาย พุทธเถรวาท การติดต่อและ ความสัมพันธ์ทางศิลปะ กับอินเดีย พูนิน เจนละ และทวารวดี
13 - 15	จารึกอักษรจีน จารึกการทำบุญ	เขามอรัตน์ เขาลังใน เขาลังนอก คูน้ำคันดินและ ระบบจัดการน้ำ	พระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ ธรรมจักร เครื่องถ้วย ตะวันออกกลาง	พุทธมหายาน ความสัมพันธ์ทางศิลปะ กับทวารวดี เขมรสมัยเมืองพระนคร บ้านเมืองในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ การติดต่อกับจีนและ ตะวันออกกลาง
16 - 18	จารึกระบบ ข้าราชการเขมรฯ	ปราสาทฤๅษี ปราสาทศรีเทพ ปราสาทสองพี่น้อง ระบบจัดการน้ำ นอกเมือง	ศิวลึงค์ ขี้มกละ ทวารบาล เครื่องถ้วยจีน	อิทธิพลเขมร สมัยเมืองพระนคร ฮินดูไสวณิกาย การติดต่อกับจีน

ตารางที่ 10 สรุปลำดับพัฒนาการทางวัฒนธรรมจากหลักฐานทางโบราณคดีและการขุดค้น

บทที่ 5

พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนใน

ในบทนี้จะสังเคราะห์ข้อมูลที่กล่าวมาทั้งหมดเพื่ออธิบายพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนใน โดยจะไม่ยึดติดกับชื่อยุคสมัยทางโบราณคดีมากนัก เนื่องจากการระบุชื่อยุคสมัยอาจทำให้เกิดความคลาดเคลื่อนและมองว่าทั้งช่วงเวลาที่กำลังกล่าวถึงเป็นของวัฒนธรรมนั้นโดยลำพัง และไม่ปรากฏวัฒนธรรมอื่นอยู่ด้วยเลย ดังจะเห็นได้จากองค์ความรู้เดิมที่แบ่งยุคสมัยออกเป็น 3 สมัยใหญ่ ได้แก่ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย สมัยทวารวดี และสมัยเขมรโบราณ ซึ่งบางยุคสมัยก็ปรากฏวัฒนธรรมอื่นด้วยแต่ไม่ถูกกล่าวถึงมากนัก ผู้วิจัยจึงใช้วิธีแบ่งพัฒนาการทางวัฒนธรรมออกเป็นระยะตามช่วงเวลา และอธิบายพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพตามแต่ละระยะนั้น พร้อมทั้งตั้งข้อสังเกตถึงบทบาทและความสำคัญของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนในแต่ละช่วงเวลาด้วย ซึ่งจากข้อมูลและหลักฐานทางโบราณคดีที่กล่าวถึงไปแล้วทั้งหมด สามารถแบ่งช่วงพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพได้เป็น 4 ระยะ ดังนี้

5.1 เมืองศรีเทพระยะที่ 1 ประมาณพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 (ราว 1,700 – 1,600 ปีมาแล้ว)

ค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ที่ชัดเจนในชั้นวัฒนธรรมสมัยแรกสุด แสดงให้เห็นว่าชุมชนระยะแรกที่ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่เมืองศรีเทพปรากฏขึ้นในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 โดยมีลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมที่พัฒนามาจากชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายโดยรอบ และยังปรากฏหลักฐานการติดต่อกับชุมชนใกล้เคียงในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้งการติดต่อกับอินเดียด้วย

5.1.1 ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน

จากการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณพื้นที่กลางเมืองใน ชั้นวัฒนธรรมระยะแรกสุดได้พบโครงกระดูกมนุษย์และเครื่องอุทิศจำนวนมากที่แสดงถึงพิธีกรรมการฝังศพ รวมถึงร่องรอยการอยู่อาศัยในช่วงเวลานี้ ผลจากการกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์จากโครงกระดูกมนุษย์เป็นที่แน่ชัดว่าการฝังศพในระยะแรกสุดบริเวณกลางเมืองเกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 หรือประมาณ 1700 ปีมาแล้ว นอกจากนี้การกำหนดอายุจากตัวอย่างถ่านในชั้นอยู่อาศัยระยะแรกสุดบริเวณเนินดินด้านทิศตะวันตกของเมืองในก็ออกมาสอดคล้องกันในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 – 10

สามารถกล่าวได้ว่าในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 ชุมชนระยะแรกได้ตั้งถิ่นฐานบริเวณกลางเมืองและด้านทิศตะวันตก แต่น่าสังเกตที่ตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนระยะแรกในพื้นที่เมืองในของเมืองศรีเทพนั้น ไม่ปรากฏเส้นทางน้ำธรรมชาติใกล้กับเมืองเลย ถ้าน้ำธรรมชาติใกล้ที่สุดคือลำน้ำเพียงอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกประมาณ 2 กิโลเมตร ส่วนห้วยศรีเทพอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันออกประมาณ 3 กิโลเมตร ดังนั้นเพื่อแก้ปัญหาจากระยะทางที่ไกลจากแหล่งน้ำธรรมชาติสันนิษฐานว่าชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพต้องสร้างระบบกักเก็บน้ำใช้ในการดำรงชีวิตพร้อมกันตั้งแต่ตั้งชุมชนด้วย

ลักษณะการตั้งชุมชนที่ห่างไกลจากแหล่งน้ำธรรมชาตินี้ได้ปรากฏที่เมืองนครจำปาศรี จังหวัดมหาสารคามด้วย โดยไม่ปรากฏเส้นทางน้ำอยู่ใกล้หรือเชื่อมต่อกับคูน้ำคันดินเลย ดังนั้นชุมชนระยะแรกของเมืองนครจำปาศรี จึงต้องสร้างระบบการจัดการน้ำขึ้นพร้อมกับการตั้งชุมชนเช่นเดียวกัน สะท้อนให้เห็นว่ากลุ่มชนในระยะแรกน่าจะมีความรู้ความสามารถในการสร้างระบบจัดการน้ำในพื้นที่ด้วย³ (มยุรี วีระประเสริฐ, 2538, น. 79-80)

ผู้วิจัยเห็นว่าระบบการจัดการน้ำในระยะเริ่มแรกของเมืองศรีเทพน่าจะเป็นการขุดสระขนาดเล็กเพื่อเก็บกักน้ำ ดังที่ได้พบสระน้ำขนาดเล็กหลายสระใกล้กับตำแหน่งหลุมขุดค้นที่พบชุมชนระยะแรก ส่วนระบบการกักเก็บน้ำในระดับที่สูงขึ้นคือ การขุดสระขนาดใหญ่และการสร้างคูน้ำคันดินน่าจะเกิดขึ้นในระยะหลังที่มีการเพิ่มขึ้นของประชากร จนมีความพร้อมด้านแรงงานคนที่มากพอ และมีระบบการควบคุมแรงงานที่มีประสิทธิภาพ อย่างไรก็ตามการเลือกตั้งชุมชนอยู่ห่างจากแหล่งน้ำธรรมชาติและการตัดแปลงพื้นที่เพื่อกักเก็บน้ำก็เป็นแบบแผนที่ไม่เคยปรากฏในชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายรอบ ๆ เมืองศรีเทพ

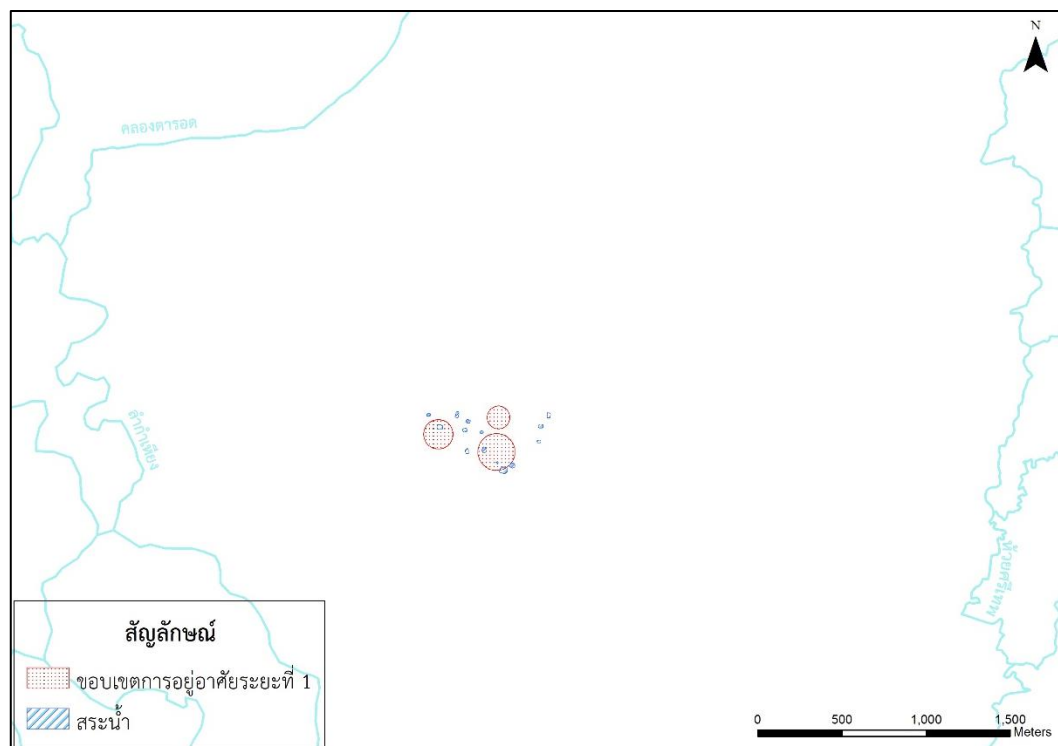
การสำรวจทางโบราณคดีในจังหวัดเพชรบูรณ์ พบชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์จำนวนมาก โดยชุมชนโบราณตอนบนของจังหวัดเพชรบูรณ์ในเขตอำเภอวังโป่ง อำเภอหนองไผ่ อำเภอชนแดน ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่เนินเขาและที่ราบเชิงเขาใกล้แนวลำน้ำสายรอง ส่วนใหญ่เป็นชุมชนโบราณสมัยหินใหม่อายุราว 4,000 – 3,000 ปีมาแล้ว พบทั้งที่เป็นที่อยู่อาศัย แหล่งฝังศพ และแหล่งผลิตเครื่องมือและเครื่องประดับจากหิน ส่วนตอนล่างลงมาในเขตอำเภอวิเชียรบุรีและอำเภอศรีเทพ ส่วน

³ แม้ว่าชุมชนระยะแรกของเมืองนครจำปาศรีจะมีลักษณะสังคมและวัฒนธรรมคล้ายกับเมืองศรีเทพ โดยมีประเพณีการฝังศพ ปรากฏร่องรอยการติดต่อกับอินเดีย และรู้จักการผลิตเครื่องมือเครื่องใช้เหล็ก แต่ค่าอายุที่ได้จากการกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์จากตัวอย่างถ่านในชั้นวัฒนธรรมระยะแรกได้ค่าอายุเฉลี่ยอยู่ที่พ.ศ.1107 หรือช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งอยู่ในช่วงหลังจากชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพ (มยุรี วีระประเสริฐ, 2538, น. 82-83)

ใหญ่ตั้งถิ่นฐานใกล้แม่น้ำป่าสักและลำน้ำสายรอง ในกลุ่มนี้เป็นชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย สมัยเหล็กช่วงประมาณ 2,500 – 1,500 ปีมาแล้ว ลักษณะเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่รู้จักการผลิต เครื่องมือเครื่องใช้จากสำริดและเหล็ก ซึ่งแลกเปลี่ยนวัตถุดิบจากชุมชนโบราณในเขตจังหวัดลพบุรี แต่ก็ยังคงมีการใช้เครื่องมือหินสืบทอดต่อมาด้วย (ธวัชชัย ชื่นไพศาลศิลป์, 2555, น. 155-157)

หากจำกัดพื้นที่ลงมาโดยยึดเอาเมืองศรีเทพเป็นตำแหน่งศูนย์กลาง พบว่ามีชุมชนโบราณ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในพื้นที่ประมาณ 160 ตารางกิโลเมตรจำนวน 21 แห่ง (ภาพที่ 9) แบบแผนการตั้งถิ่นฐานที่สำคัญคือ การตั้งอยู่ติดกับแหล่งน้ำธรรมชาติเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำป่าสักหรือลำน้ำสายรองใกล้เคียง ดังนั้นการตั้งถิ่นฐานของชุมชนระยะแรกในตำแหน่งเมืองศรีเทพ จึงผิดไปจากแบบแผนของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่อยู่ใกล้เคียง

แบบแผนการตั้งถิ่นฐานที่แตกต่างออกไปนี้ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพน่าจะอยู่ในช่วงเวลาระยะหลังกว่าชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสมัยเหล็กที่อยู่โดยรอบ เห็นได้จากการเลือกพื้นที่ตั้งให้ห่างจากแนวลำน้ำธรรมชาติ อาจเพื่อหลีกเลี่ยงจากน้ำท่วมที่เอ่อล้นจากแม่น้ำป่าสักและลำน้ำสายรอง ซึ่งน่าจะเป็นปัญหาหลักของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสมัยเหล็ก ดังที่เคยกล่าวไปแล้วว่าตำแหน่งของเมืองศรีเทพสูงชันระดับน้ำท่วมขังในช่วง 30 – 40 ปีก่อนหน้านี้ อีกทั้งการตั้งชุมชนในพื้นที่โล่งกว้างก็รองรับการขยายตัวของชุมชนได้ดี (ภาพที่ 170) นอกจากนี้แนวคิดในการตัดแปลงพื้นที่เพื่อกักเก็บน้ำก็เห็นได้ชัดว่าไม่เคยปรากฏในชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์หรือลพบุรีที่อยู่ใกล้เคียงมาก่อนเลย อย่างไรก็ตามข้อสันนิษฐานนี้ควรจะต้องศึกษาเพิ่มเติม โดยการขุดค้นทางโบราณคดีและกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์ในชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่อยู่ใกล้เคียงเมืองศรีเทพต่อไปในอนาคต



ภาพที่ 170 แบบสันนิษฐานการตั้งถิ่นฐานบริเวณเมืองศรีเทพในระยะที่ 1 (กำหนดขอบเขตจากข้อมูลการขุดค้นทางโบราณคดี)

5.1.2 ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม

ดูเหมือนว่าการฝังศพพร้อมเครื่องอุทิศจะเป็นลักษณะเด่นทางสังคมและวัฒนธรรมในช่วงเวลานี้ โดยพบทั้งการฝังศพในท่านอนหงายเหยียดยาว หันศีรษะไปในทิศทางที่แตกต่างกัน และการบรรจุกระดูกลงในภาชนะดินเผาอันเป็นลักษณะของการฝังศพครั้งที่ 2 สำหรับเครื่องอุทิศก็พบทั้งภาชนะดินเผา เครื่องมือเหล็ก เครื่องประดับสำริด-เหล็ก ลูกปัดหินอาเกตและคาร์เนเลียน ลูกปัดแก้ว แวดินเผา และน่าสนใจว่าพบการฝังสัตว์ทั้งตัว (โครงกระดูกสุนัข) เพื่อเป็นเครื่องอุทิศหรือเป็นการฝังศพลักษณะเดียวกับการฝังศพมนุษย์ ซึ่งปรากฏเครื่องอุทิศฝังไปพร้อมกันด้วย

การขุดค้นในปี 2559 ได้พบภาชนะมีพวยเป็นเครื่องอุทิศในการฝังศพด้วย ภาชนะมีพวยถือได้เป็นภาชนะแบบอินเดียที่ปรากฏแพร่หลายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จึงเป็นหลักฐานอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพน่าจะมีการติดต่อกับอินเดียแล้ว เช่นเดียวกับการพบลูกปัดหินอาเกตและคาร์เนเลียน รวมถึงลูกปัดแก้วที่น่าจะมีแหล่งผลิตอยู่ในประเทศอินเดียเช่นกัน ทั้งนี้ การนำหม้อมีพวยมาเป็นเครื่องอุทิศร่วมกับการฝังศพเป็นลักษณะที่ปรากฏไม่มากนัก ในประเทศไทยพบที่แหล่งโบราณคดีบ้านชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนล่างไม่ไกลจาก

เมืองศรีเทพ และเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์เท่านั้น แต่ที่แหล่งโบราณคดีภูมิสนาย ประเทศกัมพูชา ซึ่งเป็นชุมชนโบราณและแหล่งฝังศพขนาดใหญ่ได้พบภาชนะมีพวยเป็นเครื่องอุทิศหลายใบ ดังนั้นอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า การใช้ภาชนะมีพวยเป็นเครื่องอุทิศในพิธีกรรมการฝังศพ อาจแสดงถึงความสัมพันธ์ของชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพกับแหล่งโบราณคดีในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักและลุ่มแม่น้ำชี รวมถึงแหล่งโบราณคดีภูมิสนายที่ตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของกัมพูชาด้วยก็เป็นได้

ประเพณีการฝังศพคงสืบทอดหรือร่วมสมัยกันกับการฝังศพในชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่อยู่ใกล้เคียง เช่น บ้านหนองแดง บ้านเขาค้างเกาะแก้ว ซึ่งคงเป็นรูปแบบความเชื่อเรื่องชีวิตหลังความตายก่อนที่ศาสนาจะเข้ามาในภายหลัง แต่น่าสังเกตว่าการฝังศพที่บ้านหนองแดงไม่ปรากฏการฝังศพครั้งที่ 2 โดยการบรรจุกระดูกในภาชนะดินเผา และยังไม่มีรายงานการพบภาชนะมีพวยจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่ผ่านมา

นอกจากภาชนะมีพวย ลูกปัดแก้วและลูกปัดหินกึ่งมีค่าที่มีแหล่งผลิตอยู่ในอินเดียแล้ว การขุดค้นเมื่อปี 2559 ยังได้พบหริ่งาช้างและตราประทับดินเผารูปสิงห์ในชั้นการอยู่อาศัยที่วิเคราะห์ถึงแล้วว่าเป็นโบราณวัตถุในวัฒนธรรมอินเดีย ซึ่งสนับสนุนข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับการติดต่อกับอินเดียหรือการติดต่อกับเมืองที่พบโบราณวัตถุประเภทเดียวกันคือ เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ และเมืองโบราณในภาคกลางตอนล่างอื่น ๆ นอกจากนี้ยังมีรายงานการสำรวจพบภาชนะดินเผาแบบพิมายดำในพื้นที่เมืองศรีเทพ⁴ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2548, น. 80) ซึ่งเคยพบที่เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ (Bronson, 1979, pp. 317-319) และเมืองชัยจำปา จังหวัดลพบุรี (สว่าง เลิศฤทธิ, 2547, น. 107-108) แสดงให้เห็นว่าชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพคงมีการติดต่อกับชุมชนโบราณในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลอีกด้วย

สังเกตได้ว่าทั้งหริ่งาช้าง ตราประทับดินเผา และภาชนะมีพวย อันเป็นโบราณวัตถุแบบอินเดีย ยังไม่มีรายงานว่าพบในชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่โดยรอบเมืองศรีเทพเลย จึงเป็นไปได้ว่าชุมชนโบราณเหล่านี้มีอายุเก่าแก่กว่าหรือลดบทบาทลงเมื่อชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพตั้งขึ้น ทั้งนี้แนวคิดหนึ่งที่น่าสนใจของธนิช เลิศชาญฤทธิ (ชื่อเดิมคือ สว่าง เลิศฤทธิ)

⁴ การพบภาชนะดินเผาแบบพิมายดำถูกอ้างถึงจากการสำรวจของศรีศักร วัลลิโภดมเท่านั้น ยังไม่เคยพบจากการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีในระยะต่อมา แต่ก็มีความเป็นไปได้ที่จะพบที่เมืองศรีเทพ เนื่องจากเคยพบที่เมืองโบราณในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสักตั้งที่กล่าวไปข้างต้น นอกจากนี้ยังได้พบภาชนะดินเผาแบบพิมายดำสมบูรณ์เต็มใบที่แหล่งโบราณคดีบ้านโป่งมะนาว จังหวัดลพบุรี ซึ่งเป็นแหล่งยุคก่อนประวัติศาสตร์ จึงเป็นไปได้ว่าคงมีการติดต่อกันระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์แล้ว (สว่าง เลิศฤทธิ, 2547, น. 107-108)

ผู้ศึกษาเมืองโบราณซำจำปา จังหวัดลพบุรี ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนล่าง เสนอว่าชุมชนระยะแรกในเมืองซำจำปาอาจเกิดขึ้นจากการรวมตัวกันของกลุ่มชนหลายกลุ่มที่อยู่ต่อเนื่องในพื้นที่มาหลายชั่วอายุคน ผนึกรวมกันเป็นกลุ่มเดียวโดยเลือกพื้นที่ตั้งชุมชนในเชิงยุทธศาสตร์มากกว่าที่จะกำหนดให้เป็นไปตามสภาพภูมิศาสตร์ เช่นในกรณีของเมืองซำจำปาที่เลือกตั้งชุมชนระยะแรกอยู่ในพื้นที่ทางผ่านระหว่างภูมิภาค และยังใกล้กับแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติที่สามารถใช้ในการผลิตและแลกเปลี่ยนได้สะดวก (สว่าง เลิศฤทธิ์, 2547, น. 104-105)

แนวคิดข้างต้นน่าจะสามารถนำมาอธิบายการเกิดขึ้นของชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพที่มีแบบแผนในการตั้งถิ่นฐานแตกต่างออกไปจากเดิม และพบหลักฐานที่แสดงถึงการติดต่อกับอินเดีย และพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล ซึ่งไม่ปรากฏลักษณะที่ชัดเจนเช่นนี้ในชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายโดยรอบ ดังนั้นจึงสันนิษฐานได้ว่าชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพน่าจะเกิดจากการรวมตัวกันของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่อยู่ใกล้เคียง เพื่อประโยชน์ในเชิงยุทธศาสตร์คือ การรองรับการขยายตัวของชุมชนใหม่ และควบคุมเส้นทางการติดต่อระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือตลอดจนแนวแม่น้ำป่าสักตอนกลาง ดังเห็นได้ชัดเจนจากตำแหน่งของเมืองศรีเทพที่ตั้งอยู่ระหว่างทั้งสองภูมิภาค

อย่างไรก็ตามชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายรอบเมืองศรีเทพน่าจะไม่ได้หายไปในพื้นที่ แต่ยังคงมีพัฒนาการต่อเนื่องร่วมสมัยกับชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพด้วย เห็นได้จากรูปแบบภาชนะดินเผาและพิธีกรรมการฝังศพพร้อมเครื่องอุทิศที่ปรากฏคล้ายกันอยู่ แต่กระนั้นผลจากการรวมตัวกันที่เมืองศรีเทพ คงทำให้บทบาทและความสำคัญคงลดน้อยลงไปมากจนกระทั่งทิ้งร้างหายไปในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา

นอกจากนี้ข้อมูลจากการขุดค้นอาจสามารถสร้างภาพสังคมของชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพได้ในระดับหนึ่งว่าคงเป็นสังคมเกษตรกรรมที่ยังดำรงชีพด้วยการเก็บของป่าล่าสัตว์อยู่ ดังที่ได้พบกระดูกสัตว์หลากหลายประเภทปริมาณมากในชั้นการอยู่อาศัย ซึ่งลักษณะการดำรงชีวิตเช่นนี้ก็สืบเนื่องต่อไปในระยะหลังเมื่อชุมชนระยะแรกพัฒนากลายเป็นเมืองด้วย อีกทั้งยังเชี่ยวชาญในเทคโนโลยีการผลิตภาชนะดินเผาหลายรูปแบบ เครื่องมือเครื่องใช้หิน และโลหะกรรม ดังที่ได้พบเป็นเครื่องอุทิศและเครื่องใช้ในชั้นการอยู่อาศัย แต่บางส่วนก็น่าจะมาจากการแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นที่อยู่ใกล้เคียง เช่น กำไลหินที่มีแหล่งผลิตอยู่ที่บ้านหนองหมูใกล้เขามอรัตน์ เครื่องมือเครื่องใช้โลหะที่มีแหล่งวัตถุดิบและแหล่งผลิตไหลออกไปในเขตจังหวัดลพบุรี ลูกปัดหินกึ่งมีค่าและลูกปัดแก้วที่มาจากอินเดีย ซึ่งน่าจะเป็นรูปแบบหนึ่งของระบบเศรษฐกิจในระยะแรก

ส่วนเรื่องของระบบชนชั้นทางสังคมอาจจะยังไม่ชัดเจนในระยะเวลาสั้น เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานโดยตรงที่จะอธิบายอย่างละเอียดได้ แต่การพบเครื่องอุทิศที่ความแตกต่างกันทั้งปริมาณและคุณค่า อาจทำให้สามารถตั้งข้อสังเกตได้ว่ากลุ่มชนที่ตั้งถิ่นฐานในระยะแรกคงมีฐานะและความมั่งคั่งต่างกัน เช่น การพบจำนวนหม้ออุทิศไม่เท่ากัน การพบหรือไม่พบเครื่องประดับ หรืออาจมีหน้าที่แตกต่างกัน ดังจะเห็นได้จากการพบเครื่องมือเครื่องใช้ฝังร่วมกับผู้ตายด้วย

5.1.3 ชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพกับชุมชนหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์

การเกิดขึ้นของชุมชนระยะเริ่มแรกของเมืองศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 อาจเทียบได้กับการเกิดขึ้นของชุมชนระยะแรกของเมืองโบราณอื่น ๆ ที่กำหนดอายุได้น่าเชื่อถือ โดยจะขอยกตัวอย่างจากเมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ เมืองนครปฐมโบราณ เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรีที่มีผู้ศึกษาไว้แล้ว

เบนเน็ท บรอนสัน ผู้ขุดค้นเมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ ได้จัดรูปแบบและวิเคราะห์ภาชนะดินเผาอย่างละเอียดร่วมกับการกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์ จนสามารถจัดเรียงลำดับอายุสมัยของเมืองจันเสนได้เป็น 6 สมัยย่อย ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสมัยเหล็ก สมัยที่ติดต่อกับอินเดีย สมัยพูนันตอนต้น สมัยพูนันตอนปลาย สมัยทวารวดี และสมัยหลังทวารวดี ซึ่งหากจะเทียบกับช่วงเวลาของชุมชนระยะเริ่มแรกของเมืองศรีเทพ สามารถเทียบได้กับสมัยพูนันตอนต้นของเมืองจันเสน ซึ่งบรอนสันกำหนดให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 8 – 11 และอธิบายว่าเป็นช่วงที่ชุมชนขยายเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่และมีการติดต่อกับเมืองออกแก้วแล้ว (Bronson, 1976, pp. 14-15)

การขุดค้นที่เมืองนครปฐมโบราณของสฤชดีพงษ์ ขุนทรงที่แหล่งโบราณคดีหอยเอ็ก จังหวัดนครปฐม พบชั้นกิจกรรมที่สามารถกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์ให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 8 – 11 แต่ก็ได้พบภาชนะทรงสามแบบพิมายดำที่พบในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสมัยเหล็กและยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ รวมทั้งเศษภาชนะดินเผาเขียนสีคล้ายรูปดวงอาทิตย์ สามารถเทียบได้กับลายเขียนสีบนกุ่มที่เมืองอังกอร์ โบเรย และแหล่งโบราณคดีภูมิมสนาย ประเทศกัมพูชา แสดงให้เห็นว่าเมืองนครปฐมมีความสัมพันธ์กับแหล่งโบราณคดีทั้งสองแหล่ง ซึ่งทั้งหมดคงมีการติดต่อกับอินเดียแล้วในช่วงเวลานี้ (สฤชดีพงษ์ ขุนทรง, 2557, น. 128-129)

ในขณะที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรีก็มีข้อมูลใหม่ของชุมชนระยะแรกเช่นเดียวกัน โดยเมื่อปี 2558 ที่แหล่งโบราณคดีเนินพลับพลาภายในเขตคูน้ำคันดินของเมืองอู่ทอง ขุดค้นพบชิ้นการอยู่อาศัยและการฝังศพทารกพร้อมเครื่องอุทิศ ซึ่งการกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์ของหลักฐานในชั้น

วัฒนธรรม แสดงให้เห็นว่าแหล่งโบราณคดีเนินพลับพลาเป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณมาตั้งแต่ช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 7 ถึงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 11 (สฤชดีพงษ์ ชุนทรง, 2559, น. 129-131) อีกทั้งในช่วงเวลานี้ที่เมืองอุทงยังได้พบหลักฐานอื่น ๆ ที่แสดงถึงการติดต่อทางศาสนาและศิลปะกับอินเดีย ได้แก่ ตราประทับดินเผามีจารึกอักษรพราหมีสมัยราชวงศ์คุปตะ ชุมบัญชรดินเผา ศิลปะคุปตะ และเทวรูปพระวิษณุ ซึ่งสามารถกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 - 11 (สฤชดีพงษ์ ชุนทรง, 2561, น. 22-23)

สฤชดีพงษ์ ชุนทรงได้เชื่อมโยงหลักฐานจากเมืองโบราณทั้ง 3 เมืองและเสนอว่าช่วงพุทธศตวรรษที่ 7 - 11 เป็นช่วงที่วัฒนธรรมทางศาสนาและศิลปะจากประเทศอินเดีย ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ได้แพร่หลายเข้ามาในดินแดนประเทศไทยและเป็นที่ยอมรับนับถือกันในกลุ่มชนโบราณภาคกลางที่กล่าวถึงข้างต้น ซึ่งอาจเรียกว่า “ช่วงก่อนสมัยทวารวดี” (สฤชดีพงษ์ ชุนทรง, 2561, น. 26)

อันที่จริงคำว่า “ช่วงก่อนสมัยทวารวดี” เคยถูกใช้ในการศึกษาของสตีเฟน เมอร์ฟีมาก่อนแล้ว โดยได้ทำการสังเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีและศิลปกรรมจากเมืองโบราณที่ได้รับวัฒนธรรมทวารวดี ได้แก่ เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ เมืองนครปฐมโบราณ เมืองกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม เมืองอุทง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองพรหมทินใต้ จังหวัดลพบุรี เมืองชิดชิน จังหวัดสระบุรี เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา และเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ โดยสรุปว่าช่วงก่อนสมัยทวารวดีอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 - 10 โดยมีลักษณะเป็นชุมชนก่อนรัฐที่เริ่มมีการปกครองในระบบเครือญาติ แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์มากนัก รวมทั้งมีการติดต่อกับอินเดีย และรับวัฒนธรรมและศิลปกรรมของอินเดียเข้ามา ถือเป็นช่วงเวลาแห่งการบ่มเพาะวัฒนธรรม กระทั่งถึงช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 จึงพัฒนาขึ้นเป็นเมืองระดับรัฐที่มีแบบแผนจากศูนย์กลางในเรื่องเศรษฐกิจ สังคม และศาสนา รวมถึงการสร้างงานศิลปกรรมและคูน้ำคันดิน ซึ่งเป็นการเข้าสู่ “สมัยทวารวดี” อย่างสมบูรณ์และน่าสนใจตรงที่พัฒนาการจนกระทั่งเป็นรัฐของทวารวดีนั้น ปรากฏรูปแบบและช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกับบ้านเมืองข้างเคียงอย่างอาณาจักรปยู ในพม่า และอาณาจักรเจนละ ในกัมพูชาด้วย (Murphy, 2016, pp. 380, 390-392)

หากเชื่อมโยงการศึกษาข้างต้นเข้ากับเมืองศรีเทพจะเห็นได้ว่า วัฒนธรรมอินเดียได้แพร่หลายเข้ามาในชุมชนยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ในภาคกลางของไทยแล้วตั้งแต่ช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 7 – 11 ซึ่งคงส่งผ่านขึ้นมาถึงเมืองศรีเทพด้วย แต่หลักฐานที่พบส่วนใหญ่คงมาในรูปแบบสินค้าและวัตถุที่เกี่ยวข้องกับระบบการแลกเปลี่ยนเท่านั้น หลักฐานทางศาสนาและศิลปกรรมยังไม่ปรากฏชัดเจนที่เมืองศรีเทพในช่วงเวลานี้ นอกจากนี้จะสังเกตเห็นว่าช่วงเวลาในการเกิดขึ้นของชุมชนระยะแรกของแต่ละเมือง ยังใกล้เคียงกับช่วงที่ชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพเกิดขึ้นด้วยเช่นกัน ดังนั้นอาจจะกล่าวได้ว่าการเกิดขึ้นของชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพนอกจากจะสัมพันธ์กับชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายโดยรอบแล้ว ยังสัมพันธ์กับการเข้ามาของวัฒนธรรมอินเดียและชุมชนโบราณยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์หรือชุมชนช่วงก่อนสมัยทวารวดีในพื้นที่ภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วยเช่นกัน (ตารางที่ 11)

5.1.4 บทบาทในฐานะชุมชนตอนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 – 10

ในช่วงเวลานี้หากจะมองบทบาทและความสำคัญในฐานะชุมชนตอนในของเมืองศรีเทพ อาจจะยังไม่เห็นภาพที่ชัดเจนมากนัก เนื่องจากเป็นระยะแรกของการก่อตั้งชุมชนในพื้นที่เมืองศรีเทพ และหลักฐานทางโบราณคดีที่พบส่วนใหญ่ก็แสดงถึงการอยู่อาศัยและวัฒนธรรมการฝังศพเสียเป็นส่วนใหญ่ แต่แนวคิดในการเลือกพื้นที่ตั้งของเมืองที่อยู่ในพื้นที่ราบกว้างขวางที่สามารถสร้างระบบการจัดการน้ำได้ทั่วถึง แสดงให้เห็นจุดประสงค์ของการใช้เป็นพื้นที่เพื่อรองรับการขยายตัวของชุมชนใหม่ ดังที่กล่าวไปแล้วว่าน่าจะเป็นการรวมกลุ่มกันของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายโดยรอบตลอดจนใช้เป็นพื้นที่ทางยุทธศาสตร์ในการควบคุมเส้นทางการติดต่อระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือผ่านแนวเทือกเขาพังเหย และตลอดลำน้ำป่าสักตอนกลางด้วย

หากเปรียบเทียบกับชุมชนระยะแรกของเมืองอุทองที่เป็นเมืองท่าค้าขายชายทะเลใน ระยะแรกจะเห็นได้ว่าหลักฐานทางศาสนาและศิลปะจากอินเดียอาจปรากฏขึ้นแล้วในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 – 11 แตกต่างจากชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพที่ยังไม่ปรากฏหลักฐานประเภทนี้ สันนิษฐานว่ารูปแบบของศาสนาและศิลปกรรมจากอินเดียอาจจะมีทิศทางแพร่จากเมืองท่าชายฝั่งทะเลเข้าสู่เมืองตอนใน แต่คงเป็นช่วงเวลาที่ไม่แตกต่างกันมากนัก ดังที่ได้ปรากฏศาสนาและศิลปกรรมจากอินเดียที่เมืองศรีเทพในระยะต่อมา (ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11) ในขณะที่การพบภาชนะดินเผาแบบพินายดำที่เมืองนครปฐมโบราณ ซึ่งเป็นภาชนะที่พบมากในแหล่งโบราณคดีบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล ถือเป็นหลักฐานที่บ่งบอกว่ากลุ่มชนจากบ้านเมืองตอนในแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือมี

การติดต่อกับบ้านเมืองชายฝั่งทะเลเช่นกัน และเส้นทางที่ใช้สัญจรติดต่อในขณะนั้นคงผ่านพื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสักดังที่พบภาชนะประเภทนี้ที่เมืองศรีเทพ เมืองจันเสน และเมืองชัยจำปาดัว

บทบาทในการเป็นชุมชนระยะแรกที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการติดต่อระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองศรีเทพ และควบคุมกระแสความเคลื่อนไหวของประชากร 2 ทิศทางจากทั้งสองภูมิภาคนี้เอง คงนำมาซึ่งการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมที่น่าจะเป็นสาเหตุสำคัญในการพัฒนาชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพเป็นชุมชนระดับเมืองในระยะต่อไป

5.2 เมืองศรีเทพระยะที่ 2 พุทธศตวรรษที่ 11 - 13 (ราว 1,500 - 1,300 ปีมาแล้ว)

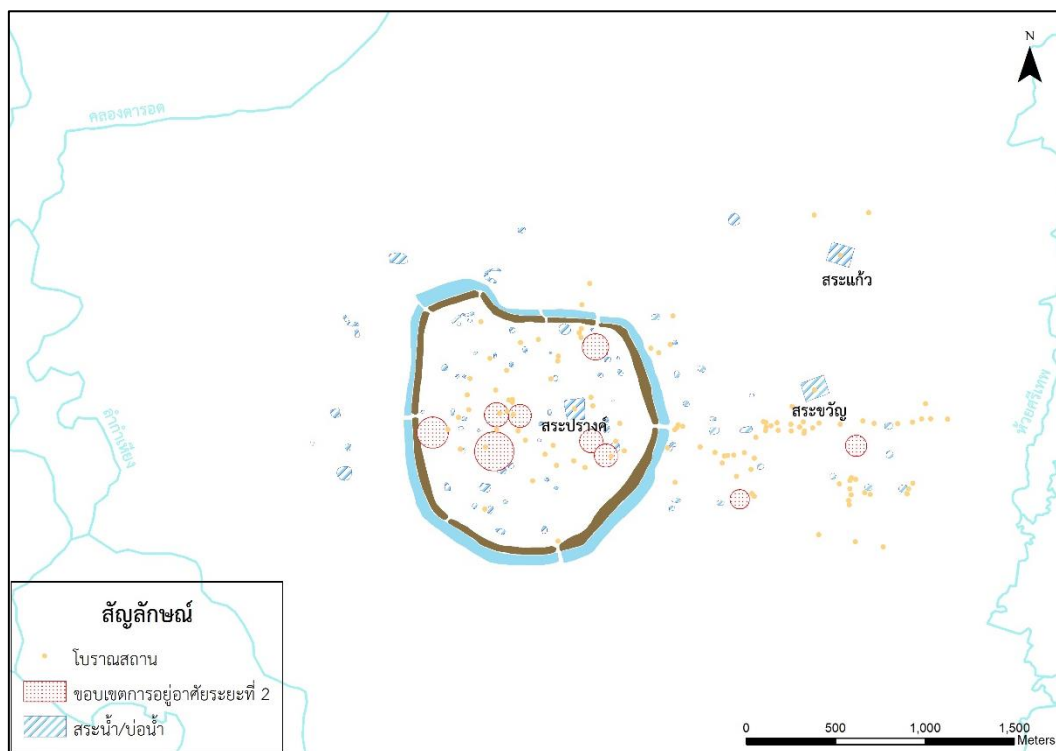
ในระยะที่ 2 นี้เมืองศรีเทพเกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างมาก การพบจารึกหลายหลักทำให้ทราบว่าระยะเวลานี้ กลุ่มชนในเมืองศรีเทพสามารถใช้ตัวอักษรและภาษาที่รับมาจากอินเดียในการบันทึกประวัติศาสตร์และหลักฐานทางศาสนา รวมทั้งการพบประติมากรรมทางศาสนาจำนวนมากทำให้เห็นพัฒนาการที่แตกต่างจากระยะก่อนหน้า หลักฐานเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคมและวัฒนธรรมที่ซับซ้อนขึ้น โดยเฉพาะการเกิดขึ้นของระบบกษัตริย์และศาสนา และยังแสดงถึงการติดต่อกับบ้านเมืองภายนอกที่ชัดเจนขึ้นอีกด้วย จนสามารถกล่าวได้ว่าในระยะนี้เมืองศรีเทพน่าจะพัฒนาเป็นสิ่งมระดับเมืองในระยะแรกแล้ว

5.2.1 ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน

ข้อมูลจากการขุดค้นพื้นที่กลางเมืองและเนินบริเวณด้านทิศตะวันตกของเมืองใน ยังคงพบความต่อเนื่องของหลักฐานจากระยะที่ 1 อย่างไม่ขาดตอนและมีปริมาณเพิ่มขึ้นมากอีกด้วย แสดงให้เห็นว่ากลุ่มชนที่ตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพมีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่อง แต่ในทางตรงกันข้ามดูเหมือนว่าชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่ตั้งอยู่รอบเมืองศรีเทพจะเริ่มทิ้งร้างลงตั้งแต่ประมาณช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งน่าจะเป็นผลจากการเคลื่อนย้ายลงมาพร้อมกับกลุ่มชนที่เมืองศรีเทพในระยะเวลานี้

นอกจากนี้บริเวณพื้นที่เมืองนอกยังปรากฏการตั้งถิ่นฐานเป็นครั้งแรกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 แต่หลักฐานที่แสดงถึงการอยู่อาศัยได้กระจุกตัวกันอยู่บริเวณกลางเมืองและด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองเท่านั้น และยังเป็นหลักฐานที่มีปริมาณและความหลากหลายน้อยกว่าเมื่อเทียบกับพื้นที่เมืองใน ถึงกระนั้นยังถือเป็นนัยสำคัญที่น่าจะบอกได้ว่าการเพิ่มขึ้นของประชากรในช่วงเวลานี้ จนต้องบุกเบิกพื้นที่ใหม่ออกไปทางด้านทิศตะวันออกของชุมชนระยะแรก รวมทั้งค่าอายุทาง

วิทยาศาสตร์จากโบราณสถานบางหลังในพื้นที่เมืองนอกก็ยืนยันได้ว่าการสร้างศาสนสถานขนาดเล็กขึ้นแล้วในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ซึ่งอาจอนุมานได้ว่าในพื้นที่เมืองในน่าจะมีการสร้างศาสนสถานขนาดเล็กขึ้นแล้วเช่นกัน (ภาพที่ 171)



ภาพที่ 171 แบบสันนิษฐานการตั้งถิ่นฐานบริเวณเมืองศรีเทพในระยะที่ 2 (กำหนดขอบเขตจากข้อมูลการขุดค้นทางโบราณคดี)

ในช่วงเวลานี้น่าจะมีการสร้างระบบการจัดการน้ำมากขึ้น ทั้งการขุดสระน้ำขนาดเล็กประจำชุมชนหรือศาสนสถานเพิ่มเติมในพื้นที่เมืองใน แสดงให้เห็นว่าคงมีการตั้งชุมชนเพิ่มมากขึ้นครอบคลุมพื้นที่เมืองในเกือบทั้งหมด และยังปรากฏการขุดสระน้ำขนาดใหญ่ขึ้นแล้ว ดังจะเห็นได้จากการพบจารึกที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 บริเวณสระแก้วที่ตั้งอยู่นอกเมืองด้านทิศเหนือ ซึ่งสันนิษฐานว่าคงสร้างสระน้ำไว้เพื่อรองรับการทำเกษตรกรรมและใช้ในอาณาบริเวณของศาสนสถานนอกเมือง (เขาค้างสระแก้ว) เนื่องจากไม่ปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยในบริเวณใกล้เคียงเลย

อนึ่ง สระน้ำทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ที่พบในระยะนี้ นอกจากจะใช้ประโยชน์เพื่อกักเก็บน้ำแล้ว อาจขุดขึ้นเพื่อนำศิลาแลงที่อยู่ใต้พื้นดินมาใช้ประโยชน์ในการสร้างสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ด้วย ในระยะนี้จึงเริ่มปรากฏศาสนสถานขนาดเล็กที่สร้างจากศิลาแลงในพื้นที่เมืองศรีเทพ แต่น่าจะใช้ประโยชน์มากขึ้นในระยะต่อมา (ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 15) เนื่องจากมีการสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ขึ้นหลายหลัง

สำหรับคูน้ำคันดินที่เป็นระบบจัดการน้ำขนาดใหญ่และเป็นขอบเขตของเมืองที่ชัดเจนนั้น ผู้วิจัยได้เสนอไปแล้วว่าน่าจะสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 15 เนื่องจากปรากฏโบราณสถานขนาดใหญ่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความพร้อมด้านต่าง ๆ ของเมืองศรีเทพ ช่วงปลายของระยะที่ 2 คือช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 คูน้ำคันดินน่าจะเป็นโครงการใหญ่ที่เริ่มสร้างขึ้นแล้ว อย่างไรก็ตามความเป็นสังคมเมืองของเมืองศรีเทพคงจะเริ่มต้นขึ้นในระยะที่ 2 นี้แล้ว จากการปรากฏขึ้นของระบบกษัตริย์และศาสนาที่แสดงถึงความซับซ้อนทางสังคมและวัฒนธรรม และการสร้างโบราณสถานประเภทต่าง ๆ ที่สะท้อนถึงการจัดการแรงงานและทรัพยากรที่มีประสิทธิภาพ ดังนั้นการเกิดขึ้นของคูน้ำคันดินจึงไม่ได้เป็นปัจจัยชี้วัดความเป็นสังคมเมืองเสมอไป และน่าจะสร้างขึ้นเพื่อแก้ปัญหาเรื่องการจัดการน้ำมากกว่า แต่ก็อาจกล่าวได้ว่าการเกิดขึ้นของคูน้ำคันดินน่าจะแสดงเป็นสังคมเมืองที่มีความสมบูรณ์มากขึ้นกว่าเดิม

5.2.2 ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 ได้ปรากฏจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตขึ้นเป็นครั้งแรก ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่ากลุ่มชนที่เมืองศรีเทพในช่วงเวลานี้รับเอาวัฒนธรรมตัวอักษรและภาษาจากอินเดียเข้ามาปรับใช้ในการบันทึกประวัติศาสตร์และศาสนาของตนเองแล้ว ถือเป็นจุดเริ่มต้นยุคประวัติศาสตร์อย่างเป็นทางการที่เมืองศรีเทพ น่าสนใจที่ข้อมูลในจารึกบางหลักกล่าวถึงคำว่า “ปัลลวะ” ที่หมายถึงราชวงศ์ปัลลวะที่เจริญขึ้นในอินเดียใต้ หรือคำว่า “ฤๅษี” ที่หมายถึงนักบวชจากอินเดีย สอดคล้องกับการพบเทวรูปพระอัยนาร์ที่ได้รับการนับถือในอินเดียใต้และศรีลังกา แสดงให้เห็นว่านอกจากวัฒนธรรมตัวอักษรและภาษาจากอินเดียที่เข้ามาพร้อมจารึกแล้ว กลุ่มคนหรือนักบวชจากอินเดียหรือศรีลังกาก็เข้ามาที่เมืองศรีเทพแล้วเช่นกัน และกลุ่มคนเหล่านี้จะมีส่วนร่วมในการพัฒนาระบบสังคมและวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพในระยะนี้

ข้อมูลจากการขุดค้นทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าการดำรงชีวิตของกลุ่มคนที่เมืองศรีเทพ ระยะเวลา นี้ ยังคงจับหรือล่าสัตว์บกหรือสัตว์น้ำที่มีอยู่ตามธรรมชาติจำนวนมาก โดยเห็นได้จากกระดูก สัตว์หลายประเภทที่พบมากขึ้นกว่าระยะก่อนหน้านี้นี้ แต่กระนั้นจากการขุดศึกษาปราสาทศรีเทพได้พบ เมล็ดข้าวเผาไฟที่น่าจะใช้ในพิธีกรรมในชั้นวัฒนธรรมสมัยก่อนหน้าการสร้างปราสาทศรีเทพ รวมทั้งได้ ขุดค้นพบอิฐที่ผสมแกลบข้าวจำนวนมาก แสดงว่าในระยะนี้เกษตรกรรมน่าจะเป็นแบบแผนหลักใน การดำรงชีพ สอดคล้องกับการขุดสระน้ำขนาดใหญ่หรือการเริ่มขุดคูน้ำคันดินในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 คงมีจุดประสงค์เพื่อรองรับพื้นที่เกษตรกรรมให้เพียงพอมากขึ้น

เทคโนโลยีการผลิตภาชนะดินเผายังคงสืบเนื่องมาจากระยะก่อนหน้านี้นี้ สังเกตได้ว่ารูปแบบ ของภาชนะไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปมากนัก แต่พบภาชนะที่มีรูปแบบจากต่างถิ่น เช่น ภาชนะมีพวย ภาชนะมีสัน เพิ่มขึ้น โดยน่าจะเป็นการรับรูปแบบมาผลิตขึ้นใช้เองอย่างแพร่หลายแล้ว ส่วน เทคโนโลยีทางด้านโลหะกรรมยังคงปรากฏอยู่ และพบพื้นที่ถลุงโลหะที่ชัดเจนในบริเวณโบราณสถาน ขนาดเล็กในพื้นที่เมืองใน แสดงให้เห็นว่าโลหะกรรมที่เมืองศรีเทพเริ่มต้นจากขั้นตอนการถลุง ซึ่งคงเป็น การแลกเปลี่ยนแร่ดิบจากพื้นที่อื่น หรือสามารถจัดหาแร่ดิบในพื้นที่ใกล้เคียงมาถลุงเองได้ การผลิต โลหะขึ้นใช้เองคงสามารถตอบสนองต่อความต้องการของประชากรในเมืองศรีเทพได้เพียงพอและอาจ ส่งออกไปยังชุมชนขนาดเล็กที่อยู่ใกล้เคียงกันด้วย ดังที่ไม่ปรากฏร่องรอยการถลุงโลหะที่ชัดเจนเลยใน ชุมชนใกล้เคียงเมืองศรีเทพ พบเพียงแต่เครื่องมือเครื่องใช้ที่เป็นโลหะเท่านั้น น่าสังเกตว่าในระยะนี้ ยังคงพบเครื่องมือหินร่วมกับโบราณสถานอยู่ เป็นไปได้ว่าเครื่องมือหินที่สามารถผลิตได้ง่ายที่สุดยังคง ได้รับความนิยมนิยมอยู่ในระยะนี้

สิ่งที่โดดเด่นมากที่สุดน่าจะเป็นความเชี่ยวชาญในงานศิลปกรรม โดยเฉพาะการสลักหินเป็น ประติมากรรมต่าง ๆ รวมทั้งแผ่นทองดุน ดังจะเห็นได้จากการพบประติมากรรมในศาสนาฮินดูหลาย ชิ้นที่มีลักษณะสวยงามแตกต่างจากพื้นที่อื่น และอาจกล่าวได้ว่าเชิงช่างของเมืองศรีเทพในระยะนี้เป็น เชิงช่างชั้นสูงที่มีความโดดเด่น จึงสามารถกำหนดได้เฉพาะว่าเป็น “สกุลช่างศรีเทพ” ที่เจริญขึ้น ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 – 13 อาจพิจารณาได้ถึงการแบ่งหน้าที่และฐานะของช่างฝีมือไว้โดยเฉพาะ ทำให้ช่างศิลปกรรมมีความเชี่ยวชาญมาก ซึ่งน่าจะเป็นองค์ประกอบสำคัญของสังคมเมืองประการ หนึ่งที่ช่วยส่งเสริมลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพพัฒนาขึ้นกว่าระยะก่อนหน้า

5.2.2.1 ระบบกษัตริย์

จารึกจำนวน 3 หลัก ได้แก่ จารึกเมืองศรีเทพ จารึกบ้านวังไผ่ และอาจนับรวมจารึกจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 ได้กล่าวถึงคำว่า “พระเจ้าแผ่นดิน” แต่ไม่ได้กล่าวถึงพระนามที่ชัดเจนนัก แต่ในจารึกบ้านวังไผ่ได้อ้างถึงพระเจ้าศรีภวรมันที่อาจตรงกับพระเจ้าภวรมันที่ 1 ของอาณาจักรเจนละไว้ด้วย ข้อมูลที่สำคัญนี้แสดงถึงการเกิดขึ้นของระบบกษัตริย์หรือระบบชนชั้นที่ชัดเจน จากที่ชุมชนระยะแรกเคยพบหลักฐานจากเครื่องอุทิศในพิธีกรรมการฝังศพที่ปรากฏเค้าโครงของฐานะและความมั่งคั่งที่แตกต่างกัน แต่ก็ไม่ได้ชัดเจนเช่นระบบกษัตริย์ในระยะที่ 2 นี้

สามารถกล่าวได้ว่าตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 เมืองศรีเทพได้มีกษัตริย์ขึ้นปกครองแล้ว สอดคล้องกับข้อมูลจากจารึกที่กล่าวถึงวีรบุรุษในไฉวนพนิกาย และการพบประติมากรรมในศาสนาฮินดูไฉวนพนิกายคือ พระวิษณุและพระกฤษณะในช่วงเวลานี้ ซึ่งปีแอร์ มงแกต์ เสนอว่าการพบจารึกที่กล่าวถึงการนับถือบูชาพระวิษณุในศาสนาฮินดูไฉวนพนิกายของกษัตริย์ในหลายพื้นที่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 - 11 น่าจะแสดงให้เห็นว่าแนวคิดการนับถือพระวิษณุของไฉวนพนิกายเป็นรากฐานสำคัญในการเสริมสร้างระบบการปกครองให้มั่นคงขึ้น (Manguin, 2010, pp. 174-175)

แม้ว่าข้อมูลจากจารึกทั้งสามหลักจะเป็นการสรรเสริญความยิ่งใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดิน (ในกรณีที่เชื่อว่าพระเจ้าแผ่นดินที่กล่าวถึงในจารึกบ้านวังไผ่เป็นกษัตริย์ของเมืองศรีเทพ ซึ่งจะขยายความในประเด็นนี้ต่อไป) แต่ก็กล่าวถึงเรื่องการทำบุญ และการเก็บภาษีเอาไว้ด้วย ในเรื่องการทำบุญคงจะผูกโยงได้ถึงความเชื่อและศาสนาที่เกิดขึ้นพร้อมกันด้วยในระยะนี้ ส่วนการเก็บภาษีก็ถือเป็นการจัดการที่แสดงถึงระบบการควบคุมประชากรที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น สะท้อนให้เห็นจากการควบคุมแรงงานและทรัพยากรในการขุดสระน้ำขนาดใหญ่และการสร้างศาสนสถานขนาดเล็ก ซึ่งน่าจะเป็นนโยบายจากส่วนกลางหรือกษัตริย์โดยตรง

การเก็บภาษีที่ปรากฏในจารึกจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ ยังอาจสะท้อนให้เห็นหน้าที่ของพลเมืองในการเสียภาษีแก่ส่วนกลาง และอำนาจในการควบคุมพื้นที่หรือดินแดน ตามที่สันนิษฐานว่าในช่วงที่เมืองศรีเทพพัฒนาขึ้นมาเป็นสังคมเมือง ชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่อยู่โดยรอบน่าจะยังคงดำรงอยู่และค่อย ๆ เสื่อมลงในช่วงระยะที่ 2 นี้ แต่ในช่วงที่ยังดำรงอยู่นั้น อาจจะถูกจัดเป็นชุมชนในดินแดนของเมืองศรีเทพที่ต้องส่งภาษีในรูปแบบของทรัพยากรหรือผลผลิตให้เมืองศรีเทพด้วย ข้อสันนิษฐานนี้อิงจากแนวคิดของโมนิกา สมิต ผู้ศึกษาเมือง

โบราณในประเทศไทยที่ว่า เมืองในสมัยโบราณไม่ได้ตั้งอยู่อย่างโดดเดี่ยว หากแต่มีชุมชนขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ไม่ไกล (hinterlands) เป็นแหล่งในการจัดหาทรัพยากรและแลกเปลี่ยนสินค้า ซึ่งเป็นพื้นเพที่สำคัญในพัฒนาการของเมืองโบราณด้วย (Smith, 2010, pp. 270-271) หรืออาจจะพิจารณาได้จากข้อสังเกตของ แคนเรน มุดาร์ ที่จำลองจำนวนประชากรและพื้นที่เกษตรกรรมของเมืองคุนน้ำคั่นดินในภาคกลาง ซึ่งเสนอว่าจำนวนประชากรของเมืองคุนน้ำคั่นดินส่วนใหญ่ ไม่สัมพันธ์กับพื้นที่เกษตรกรรมที่เมืองเหล่านั้นสามารถผลิตอย่างเพียงพอได้ ดังนั้นจึงน่าจะมีเก็บผลิตผลทางการเกษตรจากชุมชนขนาดเล็กที่อยู่ใกล้เคียงเพื่อทดแทนส่วนที่ขาดไป (Mudar, 1999, pp. 11-15) แต่ในกรณีของเมืองคุนน้ำคั่นดินอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้กับเมืองศรีเทพ ยังไม่สามารถบอกได้ว่ามีความสัมพันธ์ในลักษณะนี้หรือไม่

5.2.2.2 ศาสนา

จารึกไวษณพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าศาสนาฮินดูไวษณพิกายเป็นระบบศาสนาแรกที่ปรากฏขึ้นในพื้นที่เมืองศรีเทพ ก่อนที่จะปรากฏจารึกหลักฐานของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเข้ามาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 โดยพบร่วมกับประติมากรรมของทั้งศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธจำนวนมากที่มีลักษณะเฉพาะเป็นของตนเอง ดังนั้นศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธ จึงน่าจะเป็นปัจจัยสำคัญในการเสริมสร้างพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพในระยะนี้

อายุของจารึกไวษณพสอดคล้องกันดีกับรูปแบบศิลปะของเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะที่ถือเป็นลักษณะเฉพาะของสกุลช่างศรีเทพ ซึ่งมีพื้นฐานมาจากศิลปะอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะ และมีความสัมพันธ์กับศิลปะพนมตาของอาณาจักรพูนัน น่าสนใจว่ารูปแบบศิลปะเช่นนี้ไม่เคยปรากฏในเมืองโบราณในประเทศไทย แม้ว่าจะได้พบเทวรูปพระวิษณุจำนวนมากในคาบสมุทรมหาภาคใต้และที่เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

การนับถือไวษณพิกายของอาณาจักรพูนัน เห็นได้จากจารึกของเจ้าชายคุณวรมันในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 11 ที่กล่าวถึงนักบวชในนิกายภาควัต แสดงให้เห็นว่าไวษณพิกายคงแพร่หลายอยู่ในราชสำนักพูนัน และเป็นหลักฐานที่เก่าแก่ที่สุดของนิกายภาควัตและปาญจราตรีในอาณาจักรพูนัน (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547b, น. 2, 45) ซึ่งสอดคล้องกับการพบเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะบริเวณเขาพนมตาและเมืองอังกอร์ โบเรยที่เป็นศูนย์กลางอำนาจของพูนัน โดยเทวรูปพระกฤษณะก็ถือเป็นหลักฐานสำคัญในนิกายภาควัตด้วย (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, น. 56) แต่กระนั้น

นิกายปาญจราตระก็เจริญต่อเนื่องในอาณาจักรเจนละในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 เช่นกัน (Dofflemyer, 1982, pp. 90-95)

ด้วยความคล้ายคลึงทางศิลปะของเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะกับศิลปะพนมดา และช่วงเวลาในจารึกไวยณพที่ใกล้เคียงกับจารึกของพระเจ้าकुณวรมัน จึงสันนิษฐานว่าเมืองศรีเทพคงรับศาสนาฮินดูไวยณพนิกายจากอาณาจักรพุนันตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 ทั้งนี้กษัตริย์และปาญจราตระ แต่การนับถือไวยณพนิกายก็ยังคงสืบเนื่องต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 เนื่องจากพบพระวิษณุบางองค์มีวิวัฒนาการคล้ายกับศิลปะไพรกเมงของอาณาจักรเจนละ ซึ่งก็ยังคงเป็นช่วงที่ไวยณพนิกายยังปรากฏการนับถือในอาณาจักรเจนละอยู่ แม้ไวยณพนิกายจะเป็นศาสนาหลักของอาณาจักรก็ตาม ดังจะเห็นได้จากจารึกกระยะหลังพบที่โรบัง โรเมียงส์ได้กล่าวถึง การสร้างเทวรูปพระกปิลวาสุเทพของนรสิงหคุปต์ เจ้าประเทศราชในรัชกาลของพระเจ้ากาวรมันที่ 1 เมื่อพ.ศ. 1141 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547b, น. 9) และจารึกเขาน้อยในเขตจังหวัดสระแก้ว ก็ได้กล่าวถึงการบูชาพระวิษณุในพ.ศ. 1180 รัชกาลของพระเจ้ากาวรมันที่ 2 (กรมศิลปากร, 2559b, น. 74-76) อาจสัมพันธ์กับการพบพระวิษณุในบริเวณเมืองศรีโหดที่อยู่ไม่ไกลก็เป็นได้

หลักฐานสำคัญของศาสนาฮินดูที่ปรากฏในพื้นที่เมืองศรีเทพอีกประการหนึ่งคือ เทวรูปพระสุริยะที่พบถึง 5 องค์เป็นหลักฐานว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ได้มีการนับถือพระสุริยะที่เมืองศรีเทพแล้ว ทั้งนี้การนับถือพระสุริยะไม่ปรากฏแพร่หลายมากนักในพื้นที่ประเทศไทย แม้จะได้พบประติมากรรมพระสุริยะที่เป็นองค์เดียว ปรากฏร่วมกับธรรมจักร และปรากฏร่วมบนทับหลังในคติเทพ 9 องค์ (Skilling, 2009b; ศรีณย์ มะกรูดอินทร์, 2553) แต่ก็ไม่เคยพบในพื้นที่เดียวมากเท่าที่เมืองศรีเทพ

รูปแบบศิลปะของพระสุริยะของเมืองศรีเทพมีพื้นฐานมาจากศิลปะคุปตะของอินเดียภาคเหนือ แต่ก็มีลักษณะบางประการที่เป็นลักษณะเฉพาะเช่น หมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยมประดับตาบสามเหลี่ยม การทรงฉลองพระองค์ยาวแบบนักบวชหมัก ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของสกุลช่างศรีเทพ เช่นเดียวกับกับเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะ ลักษณะเฉพาะบางประการเช่นนี้กลับปรากฏในเทวรูปพระสุริยะบริเวณดินแดนปากแม่น้ำโขงในเขตประเทศกัมพูชาและเวียดนามในปัจจุบัน ซึ่งเป็นเขตอิทธิพลของอาณาจักรเจนละในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ด้วย

จารึกสมัยอาณาจักรเจนละหลายหลักได้กล่าวถึงร่องรอยที่อาจเกี่ยวข้องกับพระสุริยะ โดยจารึกที่วาลกันเดลในสมัยพระเจ้ากาวรมันที่ 1 และจารึกสมัยหลังที่ปราสาทโลโบกสรตพ.ศ. 1324 กล่าวถึงการสร้างรูปพระอิศวร (อาจเป็นศิวลึงค์) และพระอาทิตย์ หรือจารึกที่ปราสาทสมโบร์ไพรกุก

พ.ศ. 1170 ในรัชกาลของพระเจ้าอโศกมหาราช ได้กล่าวถึงหมู่บ้านนามว่า “ศกติริถะ” แสดงให้เห็นว่า กลุ่มชนชาติศกตะ หรือพวก “ศกพราหมณ์” ที่นับถือพระอาทิตย์ได้ตั้งรกรากอยู่ในอาณาจักรเจนละ แล้วในช่วงเวลานี้ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547b, น. 63-64)

แม้ว่าจะปรากฏชื่อของพวกศกตะที่นับถือพระอาทิตย์ แต่จารึกในระยะหลังก็กล่าวถึงคำว่า “ศกพราหมณ์” ในฐานะของผู้นับถือพระวิษณุเช่นกัน จึงมีแนวคิดที่ว่าพระสุริยะและพระวิษณุเป็น องค์เดียวกัน ดังที่พระวิษณุกำเนิดจากดวงอาทิตย์ และการแสดงวิษณุปางตรีวิกรมในสมัยพระเวทก็ สอดคล้องกับการเดินทางของดวงอาทิตย์ที่แบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ พื้นดิน อากาศ และท้องฟ้า ตลอดจนครุฑพาหนะของพระวิษณุแต่เดิมก็เป็นสัญลักษณ์ของดวงอาทิตย์เช่นกัน ทั้งนี้ใน ศาสนสถานในเมืองพุกามประเทศพม่า พระสุริยะเป็นอวตารปางหนึ่งของพระนารายณ์ หรือในเกาะ ชาวพระสุริยะก็อาจเป็นองค์เดียวกับพระกฤษณะได้ ดังนั้นจึงไม่อาจกล่าวได้ว่าในอาณาจักรเขมรทั้ง ช่วงก่อนเมืองพระนครและเมืองพระนครมีนิกายเสาระเกิดขึ้นหรือไม่ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547b, น. 63-64)

เมื่อย้อนกลับไปพิจารณาการนับถือพระสุริยะในอินเดีย พบว่าการนับถือพระสุริยะสามารถ ย้อนไปได้ถึงยุคพระเวท โดยรับมาจากเปอร์เซียผ่านพวกนักบวชขัณฐ์ที่เข้ามาในช่วงนี้ แต่ในยุคปุราณะ หรือประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 - 11 นิกายเสาระเริ่มก่อตัวขึ้นเป็นครั้งแรก โดยมีความเชื่อว่าพระ สุริยะเปรียบได้ดังปรมาตมัมหรือวิญญาณสูงสุดผู้สร้างจักรวาล ในสมัยคุปตะและหลังคุปตะจึงเป็นช่วง ที่การนับถือพระสุริยะเริ่มปรากฏเพิ่มมากขึ้น เห็นได้จากข้อความในจารึกหลายหลักที่ปรากฏการสร้าง เทวสถานถวายแด่พระสุริยะของชนชั้นปกครองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 - 13 (Nagar, 1995, pp. 350-366) รวมไปถึงการสร้างกลุ่มประติมากรรมพระสุริยะหลายรูปแบบจำนวนมากว่า 200 องค์ ที่ แคว้นเบงกอลทางตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดียในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 (Haque, 1992, pp. 185-194) แสดงให้เห็นถึงความรุ่งเรืองของนิกายเสาระในช่วงเวลานี้ ซึ่งนักวิชาการบางท่านเสนอ ว่าเป็นช่วงที่นิกายเสาระหรือการนับถือพระสุริยะแพร่หลายในประเทศอินเดีย จนกลายเป็นหนึ่งใน ลัทธิย่อยที่รองจากไศวนิกายและไวษณพนิกาย และแพร่ไปยังดินแดนโพ้นทะเลด้วย (Sing, 1983, p. 82)

ในกรณีของเมืองศรีเทพการพบเทวรูปพระสุริยะที่มีเอกลักษณ์เป็นของตนเองหลายองค์ใน พื้นที่เดียว ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนทั้งในอาณาจักรเจนละหรือเกาะชวาที่พบเทวรูปพระสุริยะเช่นกัน สามารถบอกได้ว่าเมืองศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 การนับถือพระสุริยะคงแพร่หลายใน ระดับหนึ่ง อาจได้รับความนิยมนองจากไวษณพนิกายที่ปรากฏทั้งประติมากรรมและจารึกอย่างชัดเจน

โดยน่าจะรับคติการนับถือพระสุริยะเข้ามาจากพวกพราหมณ์ชาวอินเดียที่เข้ามาตั้งรกรากคล้ายกับพวกศกะในอาณาจักรเจนละตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 ดังที่ปรากฏรูปแบบใกล้เคียงกับศิลปะคุปตะด้วย อย่างไรก็ตามก็คงมีการถ่ายทอดรูปแบบศิลปะให้แก่เทวรูปพระสุริยะบางองค์ที่พบบริเวณดินแดนบริเวณแม่น้ำโขงของอาณาจักรเจนละด้วย ดังที่ปรากฏหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยมในพระสุริยะจากพนมบาเก ซึ่งเป็นเอกลักษณ์สำคัญของประติมากรรมในพื้นที่เมืองศรีเทพ

ส่วนการนับถือพระสุริยะแยกออกมาเป็นเสาระนั้น อาจมีความเป็นไปได้อยู่บ้างหากเทียบกับช่วงเวลาที่ยิ่งรุ่งเรืองของนิกายเสาระในประเทศอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะ ซึ่งใกล้เคียงกับอายุเทวรูปพระสุริยะของเมืองศรีเทพ แต่ก็ควรต้องพิจารณาด้วยว่าไม่ปรากฏจารึกเกี่ยวกับพระสุริยะในพื้นที่เมืองศรีเทพเลย ซึ่งในช่วงเวลาเดียวกันนี้ในอินเดียที่นิกายเสาระรุ่งเรืองกลับปรากฏจารึกและบทสวดสรรเสริญพระสุริยะจำนวนมากหลายหลัก ส่วนในอาณาจักรเจนละที่ปรากฏจารึกที่อาจเกี่ยวข้องกับผู้ที่นับถือพระสุริยะ รวมถึงเกาะชวาที่ปรากฏจารึกเกี่ยวกับพระสุริยะอย่างชัดเจน ก็ยังไม่สามารถกล่าวได้ว่ามีนิกายเสาระแยกออกมาต่างหาก (Sedyawati, 1993, pp. 191-198) การไม่พบจารึกที่เกี่ยวข้องกับพระสุริยะ น่าจะเป็นข้อจำกัดที่ทำให้ข้อสันนิษฐานว่ามีนิกายเสาระที่เมืองศรีเทพดูจะมีน้ำหนักน้อยลง แต่ก็ยังเป็นประเด็นที่น่าสนใจและควรมีการศึกษาต่อไป

ทั้งนี้ไม่ควรปฏิเสธคติความสัมพันธ์ระหว่างพระสุริยะและพระวิษณุอย่างสิ้นเชิง เนื่องจากพระสุริยะบางองค์ก็มีลักษณะที่คล้ายกับพระวิษณุอยู่ด้วย อาจเป็นไปได้ว่ากลุ่มชนที่เมืองศรีเทพมีการนับถือพระสุริยะในฐานะที่เกี่ยวข้องกับพระวิษณุ จึงสร้างเทวรูปที่มีลักษณะบางประการคล้ายกัน ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าทั้งในอาณาจักรเจนละ พุกาม และเกาะชวาก็สามารถตีความพระสุริยะให้เกี่ยวข้องกับพระวิษณุได้เช่นกัน อย่างไรก็ตามคงไม่สามารถสรุปรวมได้ทั้งหมดว่าพระสุริยะที่พบเป็นเพียงเทพชั้นรองในไวยณนิกายเท่านั้น

สำหรับศาสนาฮินดูไศวนิกายที่พบร่องรอยในพื้นที่เมืองศรีเทพด้วยนั้น จากหลักฐานก็สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่าได้รับการนับถือรองลงมาจากไวยณนิกายและนิกายเสาระ น่าสังเกตที่หลักฐานของไศวนิกายในระยะนี้ (เท่าที่สามารถวิเคราะห์ได้) เป็นเทวรูปพระเทวีถึง 2 องค์ ซึ่งการนับถือพระเทวีหรือพระอุม่าเทวีปรากฏแพร่หลายในอาณาจักรเขมรสมัยก่อนพระนคร โดยเฉพาะเทวรูปมหายาสูรมรรตินิกายที่พบที่เมืองศรีเทพก็พบหลายองค์เช่นกัน แต่น่าสังเกตว่าในช่วงเวลาเดียวกันกลับไม่พบเทวรูปอรรณารีสวรรเลย (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547b, น. 63-64) ดังนั้นการพบเทวรูปอรรณารีสวรรที่เมืองศรีเทพอาจจะเป็นการตีความใหม่ของพราหมณ์ที่เน้นลัทธิศักติของไศวนิกายให้มีความสำคัญมากขึ้นก็เป็นได้

เทวรูปที่ต้องกล่าวถึงอีกองค์หนึ่งคือพระอัยนาร์ที่มีความเป็นไปได้ว่าจะพบในพื้นที่เมืองศรีเทพ 2 องค์ตามที่กล่าวไปแล้ว การพบเทวรูปทั้งสององค์นี้แสดงให้เห็นว่าความเชื่อเกี่ยวกับเทพท้องถิ่นจากอินเดียใต้หรือศรีลังกาได้เข้ามาในดินแดนไทยด้วย นอกจากเทพของศาสนาหลักที่รู้จักกัน ซึ่งจากการตรวจสอบก็ไม่พบว่าเคยปรากฏที่ใดมาก่อนในระยะเวลาเดียวกันนี้ ถึงแม้ว่าความหมายหนึ่งของพระอัยนาร์อาจเกี่ยวข้องกับไสวณิกายก็ตาม แต่ตำแหน่งการพบพระอัยนาร์ทั้งสององค์บริเวณสระน้ำก็ตรงกับความหมายและหน้าที่ดั้งเดิมในการคุ้มครองรักษาสระน้ำและหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่ากลุ่มชนชาวอินเดียใต้และศรีลังกาคงเข้ามาตั้งรกราก ซึ่งในเขตจังหวัดสระบุรีที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักเช่นเดียวกับเมืองศรีเทพก็ได้พบจารึกถ้ำนารายณ์ที่กล่าวถึงกลุ่มชนจากศรีลังกาเช่นกัน โดยกล่าวถึงผู้นำชื่อสินายระและชาวเมืองอนุรปุระร่วมกันเฉลิมฉลองการประดิษฐานปูชนียวัตถุในบริเวณนี้ (กรมศิลปากร, 2559a, น. 47-49) ดังนั้นจารึกถ้ำนารายณ์จึงเป็นหลักฐานที่สนับสนุนว่ากลุ่มคนจากศรีลังกาได้เข้ามาในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักแล้วในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 แต่ก็น่าสังเกตว่าจารึกหลักนี้เป็นภาษามอญ แตกต่างจากจารึกเมืองศรีเทพที่เป็นภาษาสันสกฤต

กลุ่มชนจากอินเดียใต้และศรีลังกาคงนำพาความเชื่อท้องถิ่นเข้ามาปรับใช้ในสังคมและวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพด้วย สะท้อนให้เห็นถึงความหลากหลายทางเชื้อชาติที่แต่เดิมไม่เคยมีการกล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานของคนต่างถิ่นจากโพ้นทะเลมากนัก รวมทั้งความหลากหลายทางวัฒนธรรมศาสนาที่ดูเหมือนว่าช่วงต้นประวัติศาสตร์ของเมืองศรีเทพจะมีการหลั่งไหลเข้ามาของวัฒนธรรมหลายกระแสจากทุกทิศทาง

เท่าที่กล่าวไปข้างต้นอาจจะดูเหมือนว่าศาสนาฮินดูเป็นศาสนาหลักของเมืองศรีเทพในช่วงต้นประวัติศาสตร์นี้ แต่กระนั้นก็ปรากฏหลักฐานของพุทธศาสนาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ด้วยเช่นกัน หลักฐานจากจารึกหลักธรรมทั้งหมดจารึกขึ้นด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทใช้บันทึกพระสูตรของตน ดังนั้นสามารถสรุปได้ว่าในระยะนี้พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้เข้ามาพร้อมหรือหลังศาสนาฮินดูเล็กน้อย แต่ก็อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าศาสนาฮินดูทั้งไวษณพนิกายและการนับถือพระสุริยะ ล้วนแต่มีแนวคิดเกี่ยวข้องกับกษัตริย์ ดังนั้นพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทอาจจะเป็นที่ยึดเหนี่ยวของคนธรรมดาสามัญ ดังที่ได้สันนิษฐานว่าศาสนสถานขนาดเล็กของพุทธศาสนาปรากฏครอบคลุมมากกว่าศาสนสถานของศาสนาฮินดู

พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทน่าจะแพร่ขึ้นมาจากรัฐทวารวดีที่อยู่ทางด้านตะวันตก เนื่องจากได้ปรากฏหลักฐานของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทจำนวนมากในช่วงเวลานี้ ณ เมืองนครปฐมโบราณ เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และเมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี ดังที่กล่าวไปแล้วว่าจารึกหลักธรรมของเมือง

ศรีเทพทั้งหมดล้วนเกี่ยวข้องกับและพบที่เมืองในวัฒนธรรมทวารวดีบริเวณภาคกลางทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่าพระพุทธรูปในระยะแรกนั้นก็กลับมีลักษณะที่แตกต่างออกไปจากพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดี แต่คล้ายกับพระพุทธรูปศิลปะพนมดงรักที่บริเวณเมืองอังกอร์ โบราณมากกว่า แสดงว่าสกุลช่างศรีเทพน่าจะมีความสัมพันธ์กับพูน้นมากกว่าทวารวดีในภาคกลาง เช่นเดียวกับประติมากรรมในศาสนาฮินดูที่มีความคล้ายคลึงกับพูน้นมาก

ในประเด็นเรื่องพระพุทธรูปที่เหมือนกับพูน้น อาจพิจารณาได้จากข้อคิดเห็นของปิแอร์ ดูปองต์ ที่เสนอว่า คงมีช่างประติมากรรมที่สืบเนื่องมาจากสกุลช่างอมราวดีหรือลึงการุ่นต้นอยู่ในพูน้นมาตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 - 10 และลักษณะของสกุลช่างพูน้นคงตกทอดมาในศิลปะทวารวดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ด้วย ดังจะเห็นได้จากลักษณะการประทับยืนแสดงวิตรรกุมุทราและประทับนั่งแบบไขว้ข้อพระบาท ก่อนที่ศิลปะหลังคุปตะจะเข้ามามีอิทธิพลต่อศิลปกรรมทวารวดีในระยะต่อมา (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2540b, น. 72-73) จึงอาจเป็นไปได้ว่าสกุลช่างพูน้นคงถ่ายทอดรูปแบบศิลปะบางประการของพระพุทธรูปให้กับสกุลช่างศรีเทพ โดยไม่ผ่านการผสมผสานศิลปะทวารวดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ก็เป็นไปได้

ธรรมจักรเป็นอีกหนึ่งหลักฐานสำคัญของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในระยะนี้ ซึ่งวิเคราะห์ไปแล้วว่าควรจะสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ทั้งหมด เคยมีผู้เสนอว่าวัฒนธรรมการสร้างธรรมจักรมีทิศทางการแพร่กระจายจากทิศตะวันตกไปยังทิศตะวันออก (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2548, น. 80) ซึ่งผู้วิจัยเห็นด้วยกับข้อเสนอนี้ เนื่องจากในรัฐทวารวดีได้ค้นพบธรรมจักรเป็นจำนวนมาก เฉพาะแค่เมืองนครปฐมโบราณพบถึง 30 วง (สฤณีพงศ์ ชุนทรง, 2559, น. 148) จึงอาจเป็นไปได้ที่ธรรมจักรได้แพร่หลายจากเมืองศูนย์กลางคือเมืองนครปฐมโบราณออกไปยังพื้นที่อื่น ๆ ในประเทศไทย รวมทั้งเมืองศรีเทพด้วย แต่น่าสังเกตว่าคติการสร้างธรรมจักรอาจจะมาจากเมืองนครปฐมโบราณจริง แต่กระนั้นลวดลายตกแต่งที่พบในธรรมจักร เสา และแท่นฐานรองรับธรรมจักรบางลายที่ก็เทียบได้กับลวดลายที่วิวัฒนาการในศิลปะสมโบร์ไพรกุกและไพรกเมงของเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครด้วยเช่นกัน

ตัวอย่างของลวดลายบนธรรมจักรที่สัมพันธ์กับอาณาจักรเจนละ อาจต้องกล่าวถึงธรรมจักรจากเมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (พบที่โบราณสถานหมายเลข 11) ซึ่งมีลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนสลับอกกลมคล้ายกับธรรมจักรที่เมืองศรีเทพ แต่ที่น่าสนใจคือ ลายพวงมาลัยหรือสร้อยไข่มุกบิดเกลียวที่ปรากฏบนเสาธรรมจักร โรเบิร์ต บราวน์ สันนิษฐานว่าเป็นลวดลายที่สัมพันธ์กับทับหลังในศิลปะเขมรมากกว่าศิลปะอินเดีย (Brown, 1996, pp. 75-77) ซึ่งในประเด็นนี้ ไฮแรม วูดเวิร์ด

สนับสนุนข้อสันนิษฐานนี้ โดยชี้ให้เห็นว่าที่เมืองอุทองเคยพบจารึกบนแผ่นทองแดงที่กล่าวถึงพระนาม “พระเจ้าหรรษวรมัน” ผู้เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าอโศกมหาราชที่ 1 แห่งอาณาจักรเจนละ จึงเป็นไปได้ว่าพระเจ้าหรรษวรมันได้นำช่างฝีมือเข้ามาในดินแดนทวารวดีด้วย (Woodward, 2005, pp. 60-61)

โรเบิร์ต บราวน์ พยายามชี้ให้เห็นอยู่เสมอในการศึกษาของท่านว่า ทวารวดีรับคติการสร้างธรรมจักรมาจากทวารวดีก็จริง แต่ลวดลายบนธรรมจักรน่าจะส่งผ่านไปยังศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครก่อน แล้วจึงกลับมายังทวารวดี (Brown, 1996) ซึ่งก็มีความเป็นไปได้ตามที่ได้กล่าวไปแล้ว จากตัวอย่างของธรรมจักรจากเมืองศรีเทพและเมืองอุทอง โดยลวดลายเหล่านี้อาจส่งผ่านทางปฏิสัมพันธ์ระหว่างรัฐหรือระบบเครือญาติ ดังเช่นการเข้ามาของพระเจ้าหรรษวรมันที่น่าจะนำเอาช่างฝีมือในศิลปะไพรกเมงเข้ามาด้วย ในกรณีของเมืองศรีเทพก็อาจเป็นไปได้ในลักษณะนี้ สะท้อนให้เห็นว่าปฏิสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพและอาณาจักรเจนละคงเป็นไปได้ในทิศทางที่ดี

ถึงแม้ว่าวัฒนธรรมศาสนาจะเข้ามาแทนที่ความเชื่อในรูปแบบเดิมเกี่ยวกับพิธีกรรมการฝังศพ แต่กระนั้นก็ยังปรากฏการฝังศพข้างพร้อมเครื่องอุทิศในชั้นวัฒนธรรมระยะนี้ด้วย แสดงให้เห็นว่าความเชื่อดั้งเดิมนั้นไม่ได้เลือนหายไปทันที แต่น่าจะค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนรูปแบบไปทีละน้อยตามช่วงเวลา

โดยสรุปแล้วจะเห็นได้ว่าในระยะที่ 2 การเปิดรับรูปแบบความเชื่อจากต่างถิ่นทำให้ศาสนามีบทบาทต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม สอดคล้องกับบทบาทการเป็นจุดศูนย์กลางทางยุทธศาสตร์ระหว่างภูมิภาคของเมืองศรีเทพได้เป็นอย่างดี น่าเสียดายที่แม้จะทราบว่าศาสนสถานขนาดเล็กบางหลังน่าจะสร้างขึ้นในระยะนี้ แต่ด้วยสภาพที่พังทลายไปมากทำให้ไม่สามารถนำมาอธิบายร่วมกับหลักฐานทางศาสนาอื่น ๆ ได้อย่างชัดเจนนัก แต่กระนั้นการพบประติมากรรมในศาสนาฮินดูจำนวนมากในช่วงเวลานี้ น่าจะทำให้กล่าวได้ว่าเมืองศรีเทพได้กลายเป็นศูนย์กลางแห่งหนึ่งของศาสนาฮินดูไวยษณพนิกายและการนับถือพระสุริยะแล้วในช่วงเวลานี้

5.2.2.3 ระบบเศรษฐกิจ

จากการพบเครื่องมือเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันที่คล้ายกับเมืองโบราณร่วมสมัยอื่น ๆ แสดงให้เห็นว่าคงมีการติดต่อแลกเปลี่ยนกันภายในภูมิภาคเป็นปกติสืบเนื่องต่อมาจากระยะที่ 1 แต่สำหรับเส้นทางการติดต่อกับดินแดนภายนอกนั้น อาจอนุมานได้จากหลักฐานทางศาสนาที่พบหลากหลาย หลักฐานทางศาสนาเหล่านี้ทำให้เห็นภาพการติดต่อกับรัฐทวารวดีทางตะวันตก

อาณาจักรพูนันและเจนละทางตะวันออก หรือดินแดนโพ้นทะเลอย่างอินเดียและศรีลังกายังอยู่รวมในการติดต่อนี้เช่นกัน

อย่างไรก็ดีหลักฐานจากการขุดค้นเมื่อปี 2556 ได้พบเหรียญ 2 ชั้น ในชั้นวัฒนธรรมที่อยู่หลังจากการอยู่อาศัยในระยะแรก ซึ่งสามารถอนุมานได้ว่าน่าจะอยู่ในช่วงระยะที่ 2 นี้ (ดูในหัวข้อ 4.3.2) เหรียญที่พบเป็นเหรียญรูปพระอาทิตย์-ศรีวิวัตสะ แม้ชั้นหนึ่งจะถูกตัดแบ่งครึ่ง แต่ก็สามารถคำนวณกลับได้ว่ามีขนาดและน้ำหนักเท่ากัน ทั้งนี้ เหรียญรูปพระอาทิตย์ - ศรีวิวัตสะเป็นเหรียญรูปสัญลักษณ์มงคลที่พบมากตามแหล่งโบราณคดีในภาคกลางตอนล่างของประเทศไทย และยังพบที่เมืองออกแก้ว ประเทศเวียดนาม และเมืองไบก์กาโน เมืองศรีเกษตร และเมืองฮาลิน ประเทศพม่าด้วย (ผาสุข อินทรารุช, 2542, น. 127) มีข้อสังเกตว่าอาจทำขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกหรือใช้ในการผ่านทาง (เมธินี จิระวัฒนา, 2534, น. 69) แต่ที่น่าจะเป็นไปได้คือ การใช้เพื่อเป็นเงินตราแลกเปลี่ยนในระบบเศรษฐกิจ (ผาสุข อินทรารุช, 2542, น. 124-125) ดังนั้นการตัดแบ่งก็อาจเป็นรูปแบบของมาตรวัดเพื่อให้ได้ค่าที่แน่นอนก็เป็นได้

การพบเหรียญรูปพระอาทิตย์ - ศรีวิวัตสะ แสดงถึงการใช้สื่อกลางการแลกเปลี่ยนที่ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรก การผลิตและใช้เหรียญน่าจะเป็นประเด็นใหญ่ที่ต้องผ่านการอนุญาตจากกษัตริย์เสียก่อน ดังที่ในจดหมายเหตุพงศาวดารที่รวบรวมขึ้นในสมัยราชวงศ์ถังช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 13 กล่าวถึง “โถงเหอ” หรือทวารวดีตอนหนึ่งว่า “การหล่อเหรียญขึ้นใช้ต้องได้รับอนุญาตเสียก่อน หากฝ่าฝืนจะถูกลงโทษตัดแขน” (Yamamoto, 1979, pp. 1139-1140) แสดงถึงการควบคุมของส่วนกลางรูปแบบหนึ่ง แต่การใช้เหรียญตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนคงทำให้ระบบเศรษฐกิจของเมืองศรีเทพในระยะนี้มีความคล่องตัวและเป็นสากลมากยิ่งขึ้น แต่ต้องยอมรับว่าไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการผลิตเหรียญขึ้นใช้เองในพื้นที่เมืองศรีเทพ เนื่องจากไม่พบแม่พิมพ์ที่ใช้หล่อเหรียญ และพบเหรียญในปริมาณน้อย ดังนั้นเหรียญที่พบน่าจะถูกนำมาจากต่างถิ่น โดยเฉพาะรัฐทวารวดีที่ปรากฏการผลิตและใช้เหรียญในระยะนี้

นอกจากนี้การพบเครื่องรางดินเผารูปคช - ลักษมีและท้าวภูเวร ยังเป็นตัวแทนสำคัญที่สะท้อนภาพของกลุ่มคนหรือพ่อค้าจากอินเดียที่เข้ามาติดต่ค้าขาย แสดงให้เห็นว่าระบบเศรษฐกิจในระยะนี้ ส่วนหนึ่งน่าจะถูกขับเคลื่อนด้วยผู้คนจากภายนอกภูมิภาค แต่น่าสังเกตว่าในระยะนี้ยังไม่พบร่องรอยการติดต่อกับจีนหรือตะวันออกกลางที่ชัดเจนเลย ดังนั้นระบบเศรษฐกิจในระยะแรกคงจะอิงกับการแลกเปลี่ยนกับชุมชนใกล้เคียงภายในภูมิภาค ส่วนภายนอกภูมิภาคคงแลกเปลี่ยนกับอินเดียและบ้านเมืองภายในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แผ่นดินใหญ่เท่านั้น

5.2.3 ความสัมพันธ์กับอาณาจักรพูนันและเจนละ

การที่ลักษณะของเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะคล้ายกับเทวรูปที่พบบริเวณเขาพนมดงรัก รวมถึงพระพุทธรูปก็ยังคงคล้ายกับพระพุทธรูปจากอังกฤษ บอเรียของอาณาจักรพูนัน ย่อมแสดงให้เห็นว่าทั้งสองพื้นที่มีความสัมพันธ์ระหว่างกัน ซึ่งน่าจะเป็นไปตามข้อสันนิษฐานของยอร์ช เซเดส์ และควอริทซ์ เวลส์ในระยะแรก ซึ่งได้กล่าวไปแล้วว่าเมืองศรีเทพน่าจะรับเอาศาสนาฮินดูไวษณพนิกายเข้ามาจากอาณาจักรพูนันเพราะความสัมพันธ์นี้ด้วย อย่างไรก็ตามข้อเสนอนี้ของเวลส์ที่นับรวมเอาปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องที่ยังไม่ได้รับการขุดศึกษาในขณะนั้นเข้าไปรวมกลุ่มหลักฐานจากพูนันเพื่อสนับสนุนข้อสันนิษฐานด้วยนั้นเป็นข้อที่ผิดตามการโต้แย้งของลอเรนซ์ บริกกส์

น่าสังเกตว่าเหตุผลโต้แย้งของลอเรนซ์ บริกกส์ที่กล่าวว่าไม่เคยปรากฏหลักฐานของอาณาจักรพูนันในพื้นที่รอบเมืองศรีเทพหรือในดินแดนประเทศไทยมีความสมเหตุสมผลอยู่มาก หากจะกล่าวให้เห็นภาพคือ ถ้าการศึกษาครั้งนี้สันนิษฐานว่าเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะเป็นหลักฐานร่วมสมัยอาณาจักรพูนันจริงก็เปรียบเสมือนกลุ่มของหลักฐานที่เกิดขึ้นอย่างโดดเดี่ยว โดยไม่มีจุดเชื่อมต่อใด ๆ จากดินแดนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงอันเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรพูนันมายังเมืองศรีเทพเลย แม้ว่าในระยะที่ 1 ที่เมืองอุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี และเมืองจันทเสน จังหวัดนครสวรรค์จะเคยได้พบโบราณวัตถุที่เชื่อมโยงได้ถึงการติดต่อกับเมืองนอกแคว้นของพูนันก็ตาม แต่ในระยะต่อมาก็ไม่ปรากฏประติมากรรมทางศาสนาที่เชื่อมโยงได้โดยตรงอีกเลย

จุดเชื่อมต่อที่หายไปนี้กลายเป็นช่องว่างสำคัญที่น่าจะส่งผลต่อการตีความเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะ จากเมืองศรีเทพไม่ให้ก้าวไปร่วมสมัยกับอาณาจักรพูนันได้ แต่กระนั้นจุดเชื่อมต่อที่หายไปนี้อาจแสดงให้เห็นถึงนัยสำคัญทางประวัติศาสตร์ช่วงหนึ่ง ซึ่งกุญแจสำคัญในการเชื่อมต่อนี้น่าจะมาจากการพบจารึกบ้านวังไผ่ที่กล่าวถึงพระเจ้าศรีภวรมัน

ดังที่กล่าวไปแล้วว่าจารึกหลักนี้ยังไม่ได้ข้อสรุปที่ชัดเจนนักว่ากษัตริย์ที่กล่าวถึงในจารึกเป็นพระองค์ใดกันแน่ระหว่างเป็นจารึกของพระเจ้าภวรมันที่ 1 แห่งอาณาจักรเจนละเอง หรือเป็นกษัตริย์ท้องถิ่นที่ยกตัวเสมอพระเจ้าภวรมันที่ 1 แต่ไม่ว่าจะเป็นพระองค์ใดจารึกหลักนี้ก็แสดงให้เห็นว่าในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 12 เมืองศรีเทพได้มีความสำคัญขึ้นแล้วในหน้าประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งการพบจารึกเกี่ยวกับระบบกษัตริย์และศาสนาหลายหลัก ทำให้พิจารณาได้ว่าบ้านเมืองในระยะนี้คงพัฒนาขึ้นไปเมืองสำคัญ อันเป็นที่รู้จักดีอยู่แล้วในช่วงเวลานั้น

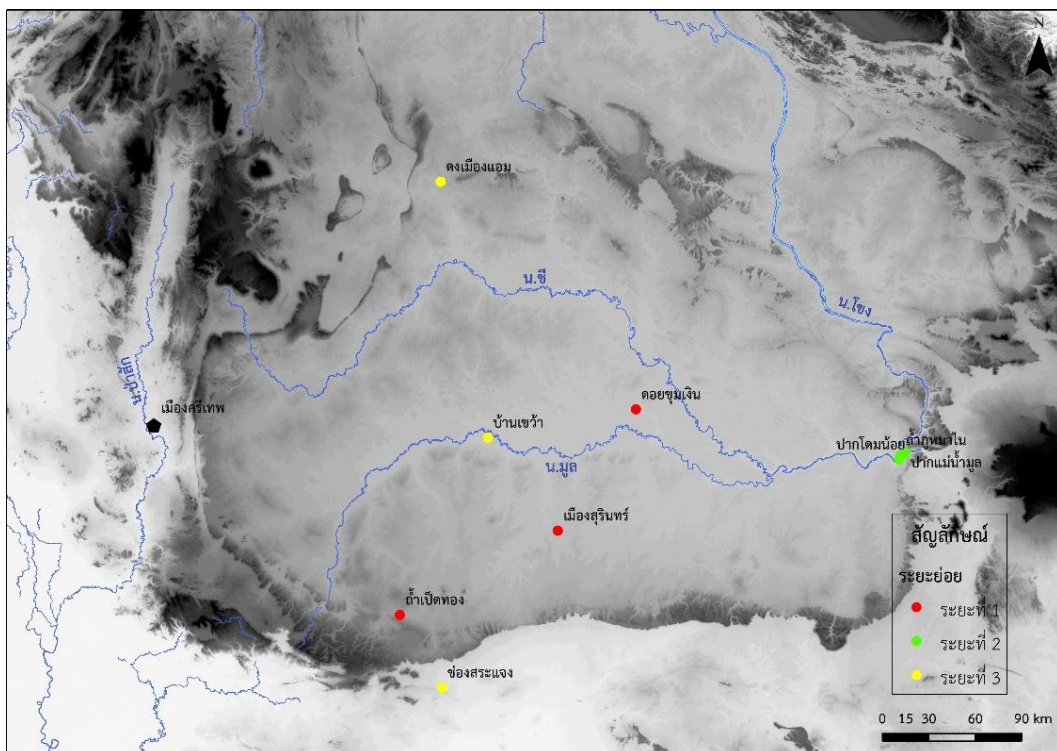
ดังนั้นการไม่พบหลักฐานที่เชื่อมต่อเมืองศรีเทพกับอาณาจักรฟูนัน อาจแสดงถึงการเคลื่อนที่ของวัฒนธรรมอย่างรวดเร็ว ซึ่งความเป็นไปได้คือการอพยพเคลื่อนย้ายประชากรในวัฒนธรรมนั้นจากที่หนึ่งไปยังที่หนึ่ง หรือการอพยพประชากรจากอาณาจักรฟูนันมาที่เมืองศรีเทพก็เป็นได้ ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นไปได้ 2 กรณี ดังนี้

กรณีที่ 1 การเคลื่อนย้ายขึ้นมาปกครองของกษัตริย์ในราชวงศ์ฟูนัน กรณีนี้โคลด ซาคส์ได้สันนิษฐานไว้แล้วว่า การกล่าวถึงพระนามของพระเจ้าจักรพรรดิหรือศรีเสาวภวามะ อาจแสดงให้เห็นว่ามีการส่งกษัตริย์หรือผู้นำท้องถิ่นมาปกครองดินแดนตอนเหนือของเทือกเขาพนมดงรักรวมทั้งเมืองศรีเทพ ซึ่งเป็นวงศ์เดียวกับพระเจ้าจักรพรรดิ จึงน่าจะนำเอาช่างฝีมือที่มีพื้นฐานงานศิลปกรรมของอาณาจักรฟูนันและศาสนาฮินดูไวษณพนิกายเข้ามาที่เมืองศรีเทพด้วย ข้อสันนิษฐานนี้อาจพิจารณาได้จากจารึกเมืองศรีเทพที่มีตัวอักษรบางตัวคล้ายกับตัวอักษรในจารึกทัพนมยของพระเจ้ากัณวารมันต์ด้วย ในระยะต่อมาช่วงที่พระเจ้ากัณวารมันต์ที่ 1 ประกาศตนเป็นผู้ปกครองอาณาจักรเจนละเหนืออาณาจักรฟูนันนั้น คงมีข้อขัดแย้งและประกาศตนขึ้นแข่งবারมีกับพระเจ้ากัณวารมันต์ที่ 1 ก็เป็นไปได้

กรณีที่ 2 การอพยพเคลื่อนย้ายออกจากอาณาจักรฟูนัน อาจเกิดขึ้นในช่วงที่อาณาจักรฟูนันถูกรุกรานโดยพระเจ้ากัณวารมันต์ที่ 1 ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 11 น่าจะมีกลุ่มของชนชั้นนำรวมทั้งช่างฝีมือและประชาชนของฟูนันอพยพเข้ามาที่เมืองศรีเทพ อันเป็นสถานที่ตั้งรกรากของชนหลายกลุ่มแล้วในขณะนั้น จึงสามารถสร้างประติมากรรมที่มีลักษณะคล้ายกับศูนย์กลางของอาณาจักรฟูนันได้ ซึ่งการปรากฏขึ้นของจารึกบ้านวังไผ่อาจสะท้อนว่ากลุ่มผู้อพยพเหล่านี้ยอมรับอำนาจของพระเจ้ากัณวารมันต์ที่ 1 ด้วยในกรณีที่กษัตริย์ในจารึกคือพระเจ้ากัณวารมันต์ที่ 1 หรือถ้าหากเนื้อหาในจารึกเป็นกษัตริย์ท้องถิ่นอาจแสดงถึงความขัดแย้งที่สืบเนื่องมาจากการรุกรานในช่วงนั้น

ข้อสันนิษฐานข้างต้นคงต้องได้รับการพิสูจน์อีกมากในอนาคต แต่หากเชื่อก็ทำให้พิจารณาต่อไปได้ว่า ลักษณะการปฏิสัมพันธ์ในจารึกบ้านวังไผ่ น่าจะเป็นการประนีประนอมในพระราชอำนาจของพระเจ้ากัณวารมันต์ที่ 1 และอาณาจักรเจนละมากกว่าความขัดแย้งรุนแรง (ไม่ได้หมายถึงการเป็นเมืองประเทศราชโดยสมบูรณ์) เนื่องจากในระยะต่อมาก็ได้ปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับศิลปะสมโบร์ไพรกุกและไพรกเมงของอาณาจักรเจนละหลายรายการในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ไม่ว่าจะเป็นเทวรูปพระวิษณุ พระสุริยะ พระเทวี ลวดลายบนธรรมจักร แสดงว่ายังคงมีการติดต่อปฏิสัมพันธ์กันเป็นปกติและน่าจะมีความใกล้ชิดในระดับหนึ่ง จึงสามารถส่งต่อรูปแบบศิลปะจากเมืองศรีเทพไปยังดินแดนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงได้ ซึ่งอาจจะเป็นการติดต่อในระดับรัฐของกษัตริย์หรือระบบเครือญาติ ดังที่ได้ยกตัวอย่างแล้วกรณีของพระเจ้าพรหมวรมันและเมืองอุทอง

เมื่อพระเจ้ามเหศวรทรงขึ้นครองราชย์ต่อจากพระเจ้าภวรมันที่ 1 จารึกของพระองค์ได้พบแพร่หลายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จารึกที่ใกล้เมืองศรีเทพพบที่เมืองดงเมืองแอม จังหวัดขอนแก่นที่มีเส้นทางติดต่อกับเมืองศรีเทพได้สะดวกผ่านช่องเขาวิเชียรบุรี-ภักดีชุมพลในเขตตอนบนของจังหวัดชัยภูมิ หรือผ่านลุ่มแม่ชีและเทือกเขาพังเหยทางตอนล่าง และจารึกที่บ้านเขว้า จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งติดต่อได้สะดวกกว่าในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนผ่านแนวเขาพังเหย (ภาพที่ 172)



ภาพที่ 172 ตำแหน่งจารึกพระเจ้ามเหศวรทรงขึ้นครองราชย์ แบ่งตามระยะการแพร่กระจาย
ที่มา: สรุปรายชื่อจาก (ก่องแก้ว วีระประจักษ์, 2560, น. 4-23)

เมื่อพิจารณาดำแหน่งของจารึกพระเจ้ามเหศวรทรงขึ้นครองราชย์ที่ไม่ปรากฏที่เมืองศรีเทพ ทั้ง ๆ ที่น่าจะพันมิตรเก่าในสมัยพระเจ้าภวรมันที่ 1 ทำให้สามารถตั้งข้อสังเกตได้ในกรณีนี้ที่ 3 หากพิจารณาที่ลักษณะการบันทึกจารึกบ้านวังไผ่มีทำนองแต่คล้ายกับจารึกของพระเจ้ามเหศวรทรงขึ้นครองราชย์คือ การอ้างถึงพระเจ้าจักรพรรดิและทางฝ่ายพระราชบิดาคคล้ายกัน ซึ่งไม่ปรากฏในจารึกพระเจ้าภวรมันที่ 1 ที่พบในบริเวณประเทศกัมพูชา (Vickery, 1998, pp. 75-76) จารึกหลักนี้อาจสร้างขึ้นร่วมสมัยกับจารึกพระเจ้ามเหศวรทรงขึ้นครองราชย์ก็เป็นได้ และอาจมีวัตถุประสงค์สื่อให้เห็นว่าดินแดนแถบนี้เป็นพันธมิตรที่ใกล้ชิดกับพระเจ้าภวรมันที่ 1 มาก่อนแล้ว หรืออาจเป็นยอมรับพระราชอำนาจของพระเจ้า

มเหศวรโรมัน เพื่อหลีกเลี่ยงหรือป้องกันการขยายพระราชอำนาจของพระเจ้ามเหศวรโรมัน แต่บรรยากาศโดยรวมก็น่าจะเป็นไปในทางประนีประนอมและยังคงความสัมพันธ์อันดีกับอาณาจักรเจนละดั้งเดิม

จากความหลากหลายของหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏในพื้นที่เมืองศรีเทพช่วงต้นประวัติศาสตร์ระยะที่ 2 นี้ สะท้อนให้เห็นว่าสภาพสังคมและวัฒนธรรมน่าจะมีรากฐานมาจากวัฒนธรรมอินเดียสมัยคุปตะ-หลังคุปตะ วัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร และวัฒนธรรมทวารวดี ดังที่ได้ปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับทั้งสามกลุ่มวัฒนธรรมนี้ น่าสังเกตว่าไม่ปรากฏหลักฐานจากอาณาจักรศรีวิชัยหรือคาบสมุทรมลายูได้เลยในช่วงเวลานี้ ดังนั้นข้อเสนอของชอง บวสเชอเลียร์ที่ว่าศิลปะสกุลช่างศรีเทพเป็นการผสมผสานหรือสังเคราะห์มาจากศิลปะทวารวดีศรีวิชัย และเขมรโบราณ จนเกิดเป็นสกุลช่างที่มีเอกลักษณ์เป็นของตนเองนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าคงเป็น 3 วัฒนธรรมหลักข้างต้นมากกว่าที่เป็นรากฐานในการพัฒนาสกุลช่างศรีเทพ แต่ก็ปฏิเสธว่าสกุลช่างศรีเทพควรเป็นแบบศิลปะหนึ่งที่เจริญขึ้นอย่างมีเอกลักษณ์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 13

5.2.4 ศรีเทพคือเมืองหลวงของรัฐทวารวดี ?

ปฏิเสธไม่ได้ว่าเมืองศรีเทพตรงกับคุณสมบัติที่จะเป็นเมืองทวารวภาของพระกฤษณะที่กล่าวถึงในมหากาพย์มหาภารตะและเรื่องราวในช่วงชีวิตของพระกฤษณะ ตามข้อเสนอของโคลด ซาคส์และฟริเย ไกรฤกษ์ เนื่องจากได้พบเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะหลายองค์ในพื้นที่เดียว รวมถึงจารึกไวษณพที่ทั้งคู่ไม่ได้อ้างถึงด้วย ซึ่งหลักฐานเหล่านี้ไม่เคยปรากฏอย่างชัดเจนในเมืองนครปฐมโบราณ เมืองอู่ทอง และเมืองลพบุรีที่ถูกเสนอว่าเป็นเมืองหลวงของทวารวดี ดังนั้นเหตุผลข้างต้นคงมีความสมเหตุสมผลอยู่ หากไม่ได้พบจารึกที่กล่าวถึงชื่อ “ทวารวดี”

ต้องยอมรับว่าเมืองศรีเทพไม่เคยปรากฏจารึกที่มีชื่อ “ทวารวดี” ปรากฏอยู่เลย หลักฐานจากประติมากรรมและจารึกข้างต้นที่ยกมานั้น ล้วนแล้วแต่เป็นหลักฐานทางอ้อมที่แปลความโดยอ้างอิงจากเรื่องราวในมหากาพย์เท่านั้น แต่จารึกที่ปรากฏชื่อทวารวดีกลับไม่ถูกยกขึ้นมาใช้อภิปรายร่วมในประเด็นนี้เลย ทั้งที่เป็นหลักฐานโดยตรงที่แสดงถึงการมีอยู่ของอาณาจักรทวารวดีที่ชัดเจนที่สุด ดังนั้นผู้วิจัยจึงพิจารณาว่าการที่จะตีความไปถึงความเป็นเมืองหลวงหรือศูนย์กลางของรัฐ ชื่อรัฐในจารึกควรจะต้องเป็นหลักฐานที่ยกมากล่าวถึงเป็นลำดับแรก ซึ่งเหรียญเงินมีจารึกศรีทวารวดีศุวรปุณณะหรือเหรียญเงินที่ปรากฏชื่อทวารวดีทั้งหมด พบเฉพาะที่เมืองโบราณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นเมืองนครปฐมโบราณ เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี เมือง

คูเมือง จังหวัดสิงห์บุรี เมืองดงคอนและเมืองอุตะเถา จังหวัดชัยนาท ส่วนเมืองลพบุรีน่าจะมีชื่อรัฐลพบุรีแยกออกไป ดังนั้นการใช้จารึกที่กล่าวถึงชื่อทวารวดีโดยตรงเป็นสิ่งกำหนดขอบเขตของรัฐทวารวดีก็ดูเหมาะสมและน่าเชื่อถือ ซึ่งสามารถสังเขปพื้นที่ได้ว่ารัฐทวารวดีควรมีขอบเขตอยู่บริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา หรือลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน

สำหรับการตีความศูนย์กลางของทวารวดีนั้น สฤชดีพงศ์ ขุนทรงได้วิเคราะห์ให้เห็นแล้วว่า เมืองนครปฐมโบราณควรจะเป็นเมืองหลวงของทวารวดีมากกว่า ด้วยขนาดที่ใหญ่กว่าเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีอื่น ๆ ความสอดคล้องของตำนานการบรรจุ “โทณะ” และการสร้างพระประโทณเจดีย์ล้อมเรือนหินที่บรรจุโทณะเอาไว้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งตรงกับช่วงเวลาในเอกสารจีนที่ระบุถึง “โถวเหอ” หรือทวารวดีได้ส่งบรรณาการไปจนถึง 3 ครั้งในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 12 รวมถึงปริมาณของธรรมจักรที่ปรากฏในเมืองนครปฐมโบราณถึง 30 วง (สฤชดีพงศ์ ขุนทรง, 2559, น. 147-148) ซึ่งมีผู้ตีความไว้ว่าน่าจะเป็นสัญลักษณ์ในการขยายอำนาจของกษัตริย์ทวารวดีด้วย (ผาสุข อินทรารุช, 2551, น. 78-79) นอกจากนี้เรื่องราวของพระกฤษณะยังมีความสัมพันธ์กับตำนานเมืองนครปฐมโบราณ หรือตำนานพระยาภค-พระยาพานที่เกี่ยวข้องกับการสร้างพระปฐมเจดีย์องค์เดิมอีกด้วย (สฤชดีพงศ์ ขุนทรง, 2558, น. 134-135)

ดังนั้นเรื่องราวของทวารวดีในเอกสารจีนปรากฏขึ้นอย่างเป็นทางการในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ในบันทึกของภิกษุเสวียนจั้งและภิกษุอี้จิง และจดหมายเหตุพงศาวดารราชวงศ์ถัง รวมถึงหลักฐานประเภทจารึกที่กล่าวถึงทวารวดีในดินแดนไทยก็อยู่ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ และไม่เกินไปกว่าช่วงพุทธศตวรรษที่ 12⁵ แต่เมืองศรีเทพกลับมีพัฒนาการที่เก่าแก่กว่านั้น ดังที่ได้พบจารึกและเทวรูปในศาสนาฮินดูไวยศนิกายตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 และดูเหมือนว่าจะมีความใกล้ชิดไปทางอาณาจักรพูนันและเจนละมากกว่าบ้านเมืองในภาคกลางและภาคตะวันตกของไทย ดังนั้นช่วงเวลาของเมืองศรีเทพและทวารวดีจึงไม่สอดคล้องกัน

⁵ สตีเฟน เมอร์ฟี ได้ตั้งคำถามถึงการปรากฏขึ้นของทวารวดีในบันทึกจีนช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ทั้งเรื่องราวที่จีนได้บันทึกและการส่งทูตไปจีน น่าจะเป็นการปรากฏตัวขึ้นอย่างเป็นทางการของทวารวดีเท่านั้น แต่ทวารวดีอาจมีมาก่อนหน้านี้อแล้ว (Murphy, 2016, p. 391) อย่างไรก็ตามด้วยหลักฐานจากจารึกและงานศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับทวารวดีที่พบในประเทศไทย ก็ไม่เกินไปกว่าช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ดังนั้นทวารวดีน่าจะเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วที่สุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งอยู่ในระยะหลังกว่าเมืองศรีเทพที่ปรากฏหลักฐานตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11

นอกจากนี้จากการขุดศึกษาที่โบราณสถานวัดพระงามเมื่อปี 2562 นำมาซึ่งหลักฐานสำคัญขึ้นหนึ่งคือ จารึกวัดพระงาม ซึ่งจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ลักษณะเช่นเดียวกับเหรียญเงินมีจารึกศรีทวารวดีฯ กล่าวถึงการเฉลิมพระเกียรติพระราชามีความสามารถเก่งกล้า มีชัยชนะในสงคราม นำความเจริญมาสู่วงศ์ตระกูลและบ้านเมือง ความตอนหนึ่งกล่าวว่า

“เมื่อได้สร้าง.....เหมือนของคนทั้งหลายที่กำลังเข้าไปในเรือนกระจก (เมือง?) ทิมริงคะ เป็นเหมือนยานของพระลักษมี เป็นเมืองที่ไม่มีเมืองใดเทียบได้ เมืองนั้นก็คือเมืองหัตตินาปุระและคือเมืองทวารวดีซึ่งยิ่งใหญ่เนื่องจากความรุ่งเรืองเหมือนเมืองของพระวิษณุ.....ที่มีชื่อว่า.....โดยข้าพเจ้า”
(ก่องแก้ว วีระประจักษ์, 2563, น. 15)

จะเห็นได้ว่าจารึกหลักนี้ได้ปรากฏชื่อเมือง “ทวารวดี” ซึ่งอาจหมายถึงทวารวดี ดังนั้นการปรากฏชื่อทวารวดีในจารึกอื่นนอกเหนือไปจากเหรียญเงินมีจารึกศรีทวารวดีฯ น่าจะยังสนับสนุนให้นครปฐมเหมาะสมที่จะเป็นเมืองหลวงของทวารวดี แต่ต้องคำนึงด้วยว่าจารึกหลักนี้ใช้สำนวนในการเปรียบเทียบเมืองทิมริงคะว่ามีความเจริญเทียบเหมือนดังเมืองหัตตินาปุระและเมืองทวารวดี ซึ่งเป็นเมืองที่ปรากฏในมหากาพย์มหาภารตะ ดังนั้นทวารวดีที่กล่าวถึงในที่นี้อาจหมายถึงเมืองทวารกาของพระกฤษณะก็ได้ จึงต้องมีการศึกษาในประเด็นนี้ต่อไป

อย่างไรก็ตามจารึกวัดพระงามตอนหนึ่งยังกล่าวอีกว่า “เครื่องประดับที่ดีสำหรับท้องพระคลังของพระปศุบัติ (ศิวะ) (ได้แก่?) ต้นมะม่วงทอง 30 ต้น ผู้.....นาจำนวน 300 (คน?).....” (ก่องแก้ว วีระประจักษ์, 2563, น. 15) แสดงว่าเมืองนครปฐมโบราณหรือทวารวดีนับถือศาสนาฮินดูไศวนิกาย นิกายปาศุปัต เมื่อพิจารณาแล้วการพบเหรียญเงินมีศรีทวารวดีฯ ก็มีความเกี่ยวข้องกับไศวนิกายอยู่ด้วย เนื่องจากเคยได้พบเหรียญเงินมีจารึกศรีทวารวดีฯ จำนวน 3 เหรียญที่โบราณสถานคอกข้างดิน หมายเลข 7 ที่เมืองอุทอง (ภัทรพงษ์ เก่าเงิน, 2545, น. 46-59) ซึ่งในบริเวณโบราณสถานคอกข้างดิน หมายเลข 5 ที่อยู่ใกล้กันก็ได้พบมุขลิ่งค์เช่นกัน (ภัทรพงษ์ เก่าเงิน, 2545, น. 13) ดังนั้นโบราณสถานคอกข้างดินจึงถือเป็นศาสนสถานของศาสนาฮินดูไศวนิกาย ซึ่งน่าจะมีการใช้เหรียญเงินมีจารึกศรีทวารวดีฯ ในพิธีกรรมของไศวนิกายด้วย

นอกจากนี้จารึกแผ่นทองแดงเมืองอุทองของพระเจ้าหรรษวรมันได้กล่าวถึง การขึ้นครองราชย์ของพระองค์ การส่งเสด็จประดับด้วยเพชรพลอย และนักดนตรีพ้อนรำถวายแก่เทพเจ้าหรือศิวลิ่งค์ที่เป็นตัวแทนของไศวนิกาย (กรมศิลปากร, 2559b, น. 279-281) ทั้งนี้ในรัชกาลของพระเจ้าอิศานวรมันที่ 1 ณ เมืองสมโบร์ไพรูกกัณับถือไศวนิกาย นิกายปาศุปัตเช่นกัน (Chemburkar

& Kapoor, 2018, p. 48) จึงเป็นไปได้ว่าพระเจ้าพรหมมณที่มีศักดิ์เป็นหลานของพระองค์ รวมทั้ง กษัตริย์ทวารวดีทั้งที่เมืองนครปฐมโบราณและเมืองอู่ทองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 นับถือ ไศวนิกาย นิกายปาศุปัต และมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรเจนละที่สมโบร์ไพรกุก

ศาสนาฮินดูไศวนิกาย นิกายปาศุปัต จึงน่าจะเป็นอีกศาสนาหนึ่งที่กษัตริย์ทวารวดีนับถือ นอกเหนือไปจากพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ซึ่งขัดแย้งกับเมืองศรีเทพที่ไม่ปรากฏหลักฐานของไศวนิกาย ที่ชัดเจน โดยเฉพาะศิวลึงค์ที่เป็นสัญลักษณ์สำคัญของไศวนิกายที่ไม่ปรากฏหลักฐานเลยในช่วงก่อน หน้าพุทธศตวรรษที่ 16 ดังนั้นด้วยลักษณะการนับถือศาสนาฮินดูที่แตกต่างกันระหว่างทวารวดีและ เจนละที่นับถือไศวนิกาย นิกายปาศุปัต กับศรีเทพที่นับถือไวษณพนิกาย รวมถึงลพบุรีที่ไม่ปรากฏ ไศวนิกายที่ชัดเจนด้วยเช่นกัน จึงดูเหมือนว่าเมืองในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสักจะไม่เกี่ยวข้องกับรัฐ ทวารวดีเท่าใดนัก และอาจเป็นไปได้ที่จะเป็นกษัตริย์หรือชนชั้นสูงคนละวงศ์กัน ในกรณีของเมือง ศรีเทพอาจย้อนกลับไปพิจารณาว่าเป็นวงศ์กษัตริย์ที่เกี่ยวข้องกับพุนนังได้หรือไม่

เท่าที่กล่าวมานี้ผู้วิจัยเห็นว่าเมืองศรีเทพไม่น่าจะเป็นเมืองหลวงของรัฐทวารวดีไปได้ แม้ หลักฐานในชั้นวัฒนธรรมจะบ่งชี้ว่าเมืองศรีเทพระยะนี้มีการอยู่อาศัยหนาแน่นมากกว่าระยะที่ 1 และ พบโบราณวัตถุคล้ายกับที่พบจากเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีอื่น ๆ แต่ก็ยังเป็นโบราณวัตถุใน ชีวิตประจำวันที่พบเป็นปกติในเมืองโบราณร่วมสมัยกัน และน่าสังเกตว่ายังไม่มีรายงานการพบภาชนะ ดินเผาแบบลายกตประทับสัญลักษณ์มงคลในกรอบสี่เหลี่ยม แบบที่พบที่เมืองโบราณในวัฒนธรรม ทวารวดีอื่น ๆ นอกจากนี้การพบจารึกหลักธรรมของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทและธรรมจักรที่บ่งบอก ถึงวัฒนธรรมทวารวดีนั้น ก็เทียบทางด้านปริมาณกับเมืองนครปฐมโบราณไม่ได้ และน่าจะบอกได้ เพียงว่ามีวัฒนธรรมทวารวดีแพร่เข้ามาที่เมืองศรีเทพด้วยในระยะนี้

ข้อสันนิษฐานว่ารัฐทวารวดีมีขอบเขตอยู่บริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ส่งผลให้คำ ว่า “ทวารวดี” ที่ใช้เป็นสร้อยนามของกรุงศรีอยุธยา ควรจะมีความสัมพันธ์กับบ้านเมืองทวารวดีทาง ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามากกว่า เนื่องจากบ้านเมืองแถบนี้ปรากฏหลักฐานของวัฒนธรรม ทวารวดีอย่างหนาแน่นและน่าจะเป็นศูนย์กลางของรัฐทวารวดีตามที่ได้กล่าวไปแล้ว อีกทั้งภายหลังจากที่รัฐทวารวดีเสื่อมอำนาจลงตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 อาณาบริเวณเดิมที่เคยเป็นรัฐทวารวดีก็ ได้เกิดรัฐสุพรรณภูมิ ซึ่งอาจมีการก่อตั้งบ้านเมืองขึ้นมาตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 (Wolters, 1960, น. 17-19) และในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 รัฐสุพรรณภูมิจะเป็นรากฐานสำคัญร่วมกับรัฐละโว้ในการ ก่อตั้งกรุงศรีอยุธยา (วารุณี โอสถารมย์, 2547, น. 94) ดังนั้นหากมีการยกนามเดิมของทวารวดีมาใช้ก็ ควรจะเป็นบ้านเมืองแถบนี้มากกว่าเมืองศรีเทพที่ไม่ปรากฏหลักฐานช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 อีกเลย

5.2.5 บทบาทในฐานะเมืองตอนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 13

ในระยณะนี้บทบาทของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนในเริ่มปรากฏชัดเจนมากขึ้น เนื่องจากได้พบหลักฐานจำนวนมากที่สามารถแปลความได้หลายมิติทั้งระบบกษัตริย์ ศาสนา และเศรษฐกิจสะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมที่เจริญก้าวหน้ามากกว่าชุมชนระยะแรกๆ ที่เห็นเพียงภาพเลือนรางของบทบาทในฐานะชุมชนตอนในเท่านั้น

5.2.5.1 ตัวแทนความสำคัญของเมืองตอนใน

ความเป็นเมืองตอนในที่อยู่ไกลจากชายฝั่งทะเล อันเป็นจุดติดต่อกับดินแดนอื่นภายนอกภูมิภาคนั้น ไม่ได้เป็นอุปสรรคกับเมืองศรีเทพในระยะแรกเลย ดังจะเห็นได้จากการแพร่เข้ามาของวัฒนธรรมอินเดีย ซึ่งกลายเป็นรากฐานสำคัญของงานศิลปกรรมสกุลช่างศรีเทพ ตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นนี้อาจจะถูกโต้แย้งว่าเป็นการรับวัฒนธรรมภายนอกผ่านขึ้นมาจากเมืองท่าชายฝั่งทะเลคือรัฐทวารวดีที่ตั้งอยู่ตอนใต้ แต่กระนั้นการพบหลักฐานที่แสดงถึงร่องรอยการติดต่อโดยตรงของกลุ่มคนจากอินเดียหรือศรีลังกา ทำให้สามารถตัดข้อโต้แย้งนี้ออกไปได้ แสดงให้เห็นว่าชุมชนระยะแรกของเมืองศรีเทพตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 - 10 คงเป็นชุมชนที่พัฒนาและมีความมั่นคงในระดับหนึ่ง จึงสามารถดึงดูดกลุ่มคนจากภายนอกเข้ามาตั้งรกรากได้ในระยะที่ 2 นี้ได้

กลุ่มคนที่เข้ามาจากอินเดียหรือศรีลังกา ส่วนหนึ่งคงจะเป็นนักบวชหรือชนชั้นสูงที่มีความรู้ความสามารถ จึงอาจเป็นไปได้ว่าคงเข้ามาตั้งรกรากและสมรสกับชนชั้นนำของเมืองศรีเทพในระยะนี้ ดังจะเห็นได้จากข้อความในจารึกเมืองศรีเทพตอนหนึ่งที่กล่าวว่า “อันผู้เป็นใหญ่กว่าพระเจ้าแผ่นดินผู้มีประโยชน์ กระทำอยู่---บุญ (ความดี)----ผู้เป็นใหญ่ในปาลวะทั้งสอง เป็นผู้ประกอบด้วยคำสัตย์และความกรุณา” สามารถตีความได้ว่าบุคคลจากภายนอก ซึ่งน่าจะเป็นชาวอินเดียได้จากราชวงศ์ปัลลวะได้เข้ามาและมีอำนาจเหนือผู้ปกครองในขณะนั้น จึงสามารถวางนโยบายด้านการปกครองและศาสนาให้กับเมืองศรีเทพในระยะนี้ได้

แนวปฏิบัติในการสมรสกับผู้มีความรู้ความสามารถจากอินเดียปรากฏในพื้นที่ใกล้เคียงด้วย ตัวอย่างเช่นตำนานการสมรสที่รู้จักกันดีระหว่างพราหมณ์โกณฑัญญะจากอินเดียและนางนาคโสมมา อันเป็นต้นกำเนิดของอาณาจักรพูนันในช่วงพุทธศตวรรษที่ 6 - 7 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2560, น. 12) หรือที่ปรากฏชัดเจนในจารึกปราสาทสมโบร์ไพรกุกช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ที่กล่าวถึงพราหมณ์ชื่อทุรคสวามิน จากอินเดียได้เข้ามาอภิเษกกับพระธิดาของพระเจ้าอีสานวรมันแห่งอาณาจักรเจนละ ซึ่งพราหมณ์ผู้นี้มีความเชี่ยวชาญในมนตร์ คัมภีร์พราหมณ์ และสูตร รวมถึงยังสร้างศิวลึงค์ด้วย (หม่อม

เจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล, 2547b, น. 63) ดังนั้นการสมรสกับผู้มีความรู้ความสามารถหรือพรหมณ์จากอินเดียน่าจะเป็นแนวปฏิบัติของชนชั้นนำในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพื่อยกระดับด้านสังคมและวัฒนธรรมของเมือง รัฐ หรืออาณาจักรให้เจริญก้าวหน้าขึ้น และแนวปฏิบัตินี้ก็น่าจะปรากฏที่เมืองศรีเทพด้วย ทำให้สภาพสังคมและวัฒนธรรมพัฒนาจากชุมชนระยะแรกเป็นชุมชนเมืองได้อย่างมั่นคง

ดังนั้นการปรากฏระบบกษัตริย์และศาสนาในระยะนี้ แสดงให้เห็นว่าเมืองศรีเทพได้กลายเป็นเมืองสำคัญด้านการปกครองและศาสนาฮินดูไวษณพิกายในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักที่อยู่ลึกเข้ามาตอนในแผ่นดิน ข้อมูลจากจารึกยังบ่งบอกได้ว่าเมืองศรีเทพมีประวัติศาสตร์เป็นของตนเอง ไม่ได้เกี่ยวเนื่องกับเมืองชายฝั่งทะเล สอดคล้องกับแนวคิดของธิดา สารยาที่ได้เสนอไว้ ดังนั้นการปรากฏอัตลักษณ์ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเป็นของตนเองสะท้อนให้เห็นว่าเมืองตอนในที่อยู่ไกลจากจุดเชื่อมต่อกับดินแดนภายนอกภูมิภาคก็สามารถมีพัฒนาการเทียบเท่ากับเมืองท่าชายฝั่งทะเล ดังจะเห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีต่าง ๆ ที่อยู่ในช่วงเวลาเดียวกัน และอาจจะสังเกตได้ว่าการพบจารึกและประติมากรรมในศาสนาฮินดูบางชิ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 นั้น เก่าแก่กว่าหลักฐานของรัฐทวารวดีที่ปรากฏชัดเจนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12

เมื่อสรุปหลักฐานทั้งหมดในระยะนี้ จะเห็นได้ว่าในกรณีเมืองศรีเทพนั้น ระยะห่างจากทะเลไม่ควรจะใช้เป็นข้อเปรียบเทียบถึงความเจริญของเมืองในสมัยโบราณ ความหมายของเมืองตอนในได้กลายเป็นเมืองระดับรัฐที่มีการติดต่อกับเมืองท่าชายฝั่งทะเลเพื่อจุดประสงค์ในการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจในสภาพสังคมและวัฒนธรรมที่มีระดับเท่าเทียมกัน และมีความสำคัญมากกว่าการเป็นแหล่งผลิตทรัพยากร เพื่อส่งต่อให้กับเมืองท่าชายฝั่งทะเลเพียงประการเดียว

5.2.5.2 ชุมทางวัฒนธรรมตอนในแผ่นดิน

ความได้เปรียบในเชิงยุทธศาสตร์การตั้งถิ่นฐานแสดงออกอย่างชัดเจนในระยะนี้ด้วยตำแหน่งการตั้งเมืองที่อยู่ในช่องทางการติดต่อระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้เมืองศรีเทพรับเอาวัฒนธรรมที่หลากหลายจากทั้งสองทิศทางเข้ามาเป็นรากฐานสำคัญในการพัฒนาลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมของตนให้แตกต่างไปจากระยะก่อนหน้าได้เป็นอย่างดี

การตั้งอยู่ในตำแหน่งระหว่างภูมิภาคน่าจะเป็นจุดดึงดูดให้ผู้คนจากหลายทิศทางนอกจากอินเดียและศรีลังกาเข้ามารวมกับกลุ่มคนดั้งเดิมที่เมืองศรีเทพ โดยเฉพาะอาณาจักรพุนันและเจนละที่อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงที่สันนิษฐานได้ว่าคงมีราชวงศ์หรือชนชั้นนำจากพุนันเข้ามาที่เมืองศรีเทพแล้วในสมัยนี้ ทั้งนี้ต้องยอมรับว่ายังไม่ปรากฏหลักฐานที่สามารถบอกถึงเส้นทางการค้าในระดับรัฐระหว่าง

เมืองศรีเทพไปยังดินแดนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงของอาณาจักรพูนได้เลย ซึ่งได้สันนิษฐานไปแล้วว่าคงเป็นการอพยพเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนมายังเมืองศรีเทพ แต่การพบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีจุดเชื่อมโยงกับเมืองศรีเทพได้สะกดกันนั้น ทำให้เห็นเส้นทางการติดต่อในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล-ชีไปยังปากแม่น้ำโขงในจังหวัดอุบลราชธานีได้ชัดเจนขึ้น ซึ่งเมืองศรีเทพที่ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากเจนละอาจจะเป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางการติดต่อนี้ด้วย

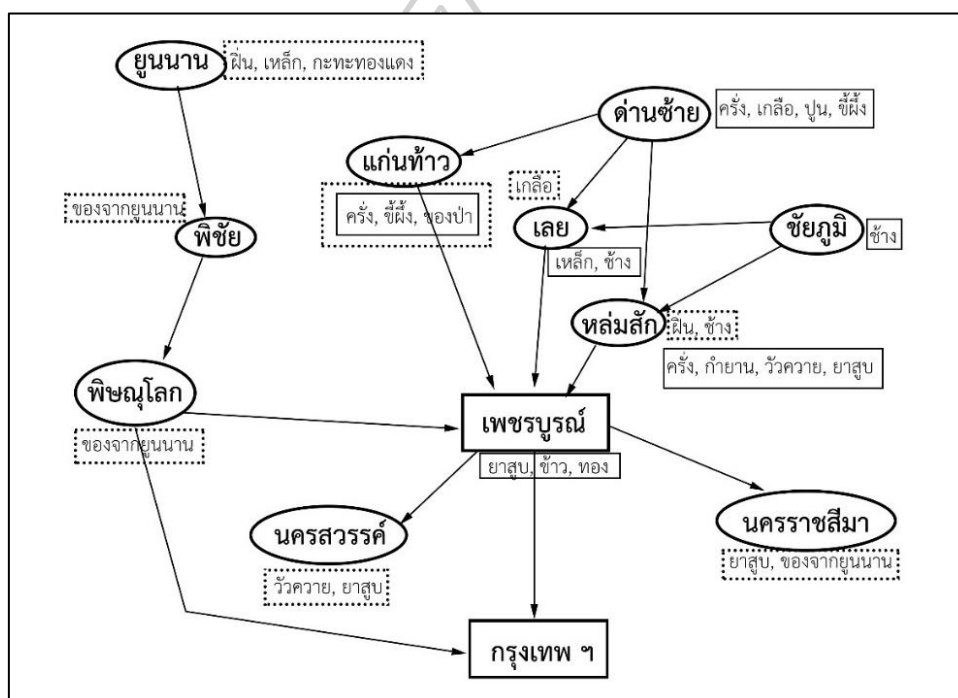
การพบหลักฐานในชั้นวัฒนธรรมช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดีที่เมืองโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา (เขมิกา หวังสุข, 2543, น. 119-121) เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ (ผาสุข อินทรารุช, 2544, น. 32-36) เมืองนครจำปาศรี จังหวัดมหาสารคาม (มยุรี วีระประเสริฐ, 2538, น. 80) รวมทั้งการพบจารึกวัดจันทิกบริเวณอำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมาในช่วงเวลาเดียวกันนี้ ซึ่งกล่าวถึงพระมเหสีของกษัตริย์แห่งทวารวดีทรงบัญชาให้พระธิดาสั่งสร้างพระพุทธรูปนี้ไว้ (กรมศิลปากร, 2559b, น. 71-73) อาจเป็นหลักฐานของการแพร่วัฒนธรรมทวารวดีไปทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยผ่านการแต่งงานหรือระบบเครือญาติกับเมืองที่อยู่ใกล้เคียงก็เป็นได้ (สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2558, น. 11) ดังนั้นด้วยความเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ระหว่างรัฐทวารวดีและดินแดนตอนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมืองศรีเทพจึงน่าจะเป็นหนึ่งในประตูที่เผยแพร่วัฒนธรรมทวารวดีไปยังบ้านเมืองตอนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเหล่านั้นด้วย

ดังนั้นสถานะของเมืองศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 เริ่มที่ชัดเจนว่าเป็นชุมทางตอนในที่เป็จุดแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมที่สำคัญแห่งหนึ่ง น่าสังเกตว่าการที่ศาสนาฮินดูไวยัณพนิกายและการนับถือพระสุริยะที่เจริญขึ้นอย่างมากนั้น เมืองศรีเทพอาจจะเป็นศูนย์กลางในการแพร่ศาสนาฮินดูไปในเมืองโบราณร่วมสมัยอื่น ๆ ด้วย ดังจะเห็นได้จากการพบเทวรูปพระสุริยะในภาคกลางของไทย เช่น เมืองนครปฐมโบราณ (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2520, น. 56) และพระสุริยะจากจังหวัดชลบุรี (Warren, 1978, p. 81)

5.2.5.3 แหล่งทรัพยากรและการแลกเปลี่ยนตอนในแผ่นดิน

การตั้งอยู่ในดินแดนตอนในของเมืองศรีเทพยังน่าที่จะปรากฏเหตุผลอื่นนอกจากความได้เปรียบทางด้านยุทธศาสตร์ แต่น่าจะเป็นจุดที่สามารถผลิตและเก็บเกี่ยวทรัพยากรบางประเภทได้ ด้วยพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนกลางและตอนบนเป็นพื้นที่ที่อุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ

หรือของป่า ดังจะเห็นได้จากเอกสารในสมัยหลังได้บันทึกว่าพ่อค้าจากเมืองเพชรบูรณ์ได้ขนส่งสินค้าที่เป็นของป่า เช่น ครั่ง กายาน เหล็ก ใต้ หวาย ชัน น้ำมันยาง ยาสูบ ผลิตภัณฑ์จากสัตว์ ลงมาขายที่กรุงศรีอยุธยาในสมัยอยุธยาตอนปลาย (คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม: เอกสารจากหอหลวง, 2534, น. 57) หรือในสมัยรัตนสินทร์และกรุงเทพมหานคร เมืองเพชรบูรณ์ได้กลายเป็นแหล่งผลิตของป่าและเป็นแหล่งรวบรวมของป่าจากเมืองโดยรอบและดินแดนที่ไกลออกไป เช่น ประเทศลาว และมณฑลยูนนานในประเทศจีน จากกองคาราวานที่ติดต่อกันระหว่างเมืองตอนใน และส่งลงมายังกรุงเทพมหานคร (วศิน ปัญญาวุธตระกูล, 2560, น. 54-63) (ภาพที่ 173)



ภาพที่ 173 ความสัมพันธ์ระหว่างแหล่งผลิตและเมืองเพชรบูรณ์
ดัดแปลงจาก: (วศิน ปัญญาวุธตระกูล, 2560, น. 63, ภาพที่ 12)

ถึงแม้ว่าในแผนผังข้างต้นจะเป็นความเคลื่อนไหวของการแลกเปลี่ยนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 – 25 ที่อยู่ในช่วงระยะหลังลงมามาก แต่ก็ทำให้เห็นภาพว่าเมืองตอนในขณะนั้นมีการแลกเปลี่ยนกับเมืองในหุบเพชรบูรณ์ด้วยสินค้าและทรัพยากรที่อาจจะมียู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ก็เป็นไปได้ ที่น่าสนใจคือการแลกเปลี่ยนกับกองคาราวานที่ลงมาจากยูนนานในประเทศจีน แสดงให้เห็นว่าเส้นทางการติดต่อภายในได้ขยายครอบคลุมไปยังดินแดนนอกประเทศไทยด้วย และถึงแม้หุบ

เพชรบูรณ์จะเป็นพื้นที่ภูเขาสูงและทุรกันดาร แต่กองคาราวานก็ยังสามารถเดินทางติดต่อไปมาหากันได้สะดวก ซึ่งอาจจะเป็นรูปแบบการติดต่อแลกเปลี่ยนสินค้าของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนในก็ได้

ทรัพยากรที่มีความเป็นไปได้ว่าจะเชื่อมโยงได้ถึงเมืองศรีเทพอีกคือ ทองคำ โดยเอกสารในสมัยรัตนโกสินทร์กล่าวว่า เมืองเพชรบูรณ์เป็นแหล่งผลิตและรวบรวมทองคำที่สำคัญ จนต้องมีการตั้งหน่วยราชการท้องถิ่นขึ้นไปกำกับดูแลและทองคำน่าจะสร้างความมั่งคั่งที่ส่งเสริมฐานอำนาจให้กับกรมการเมืองท้องถิ่นนั้น (วศิน ปัญญาวุฒตระกูล, 2560, น. 54-63) หากพิจารณาว่าเมืองศรีเทพอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักเช่นเดียวกับเมืองเพชรบูรณ์ และยังปรากฏแหล่งทองคำหลายแหล่งใกล้เคียงในจังหวัดเพชรบูรณ์และจังหวัดพิจิตร โดยเฉพาะในพื้นที่จังหวัดพิจิตรที่ปรากฏเมืองโบราณวังแดงทางตอนเหนือของเมืองศรีเทพ ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 ร่วมสมัยกันกับเมืองศรีเทพในระยะนี้ (นาตยา กรณีกิจ, 2557, น. 122)

เมืองโบราณวังแดงเป็นเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีที่อาจจะเรียกได้ว่าตั้งอยู่ตอนเหนือสุดตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำน่าน ปัจจุบันยังปรากฏคูน้ำคันดินและเนินโบราณสถานบางแห่ง พบโบราณวัตถุในวัฒนธรรมทวารวดี โดยเฉพาะเหรียญเงินมีตราประทับรูปพระอาทิตย์ - ศรีวิตรสะคล้ายกับเมืองศรีเทพ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2552, น. 211-212) และยังตั้งอยู่ในช่องทางที่สามารถติดต่อกับเมืองศรีเทพได้สะดวก ยิ่งไปกว่านั้นในปัจจุบันเมืองโบราณแห่งนี้ตั้งอยู่ใกล้กับเหมืองทองอัคราที่ถือเป็นเหมืองทองขนาดใหญ่แห่งหนึ่งของประเทศไทย จึงเป็นไปได้ว่าเมืองโบราณวังแดงตั้งขึ้นในสมัยโบราณ เพื่อเก็บเกี่ยวทรัพยากรทองคำที่อยู่ใกล้เคียง และยังเป็นชุมทางตอนในที่สามารถติดต่อกับเมืองในลุ่มแม่น้ำยม น่าน ลพบุรี ป่าสัก และแม่น้ำเจ้าพระยาได้สะดวกด้วย (ภาพที่ 175)

เมืองศรีเทพอาจเป็นแหล่งจัดหาทองคำมาแล้วตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 โดยอาจจะรวบรวมมาจากชุมชนหรือเมืองโบราณที่อยู่ใกล้เคียง ดังที่ยกตัวอย่างเมืองโบราณวังแดงไปแล้วข้างต้น หลักฐานที่สนับสนุนข้อสันนิษฐานนี้คือ แผ่นทองคูนทางศาสนาหลายแผ่นที่พบในพื้นที่เมืองศรีเทพบางแผ่นมีขนาดใหญ่กว่า 30 เซนติเมตร ซึ่งแสดงถึงความสมบูรณ์ในทรัพยากรทองคำของเมืองศรีเทพได้ในระดับหนึ่ง

การเป็นแหล่งผลิตและเก็บเกี่ยวทรัพยากรบางประเภท อาจทำให้เมืองนั้น ๆ สามารถผูกขาดและควบคุมการแลกเปลี่ยนทรัพยากรประเภทนั้นได้ ในฐานะเมืองภายในของเมืองศรีเทพที่เป็นแหล่งทรัพยากรและของป่าที่สำคัญ ปัจจัยนี้อาจเป็นข้อได้เปรียบในการต่อรองประการหนึ่ง เมื่อทำการแลกเปลี่ยนกับเมืองโบราณร่วมสมัยอื่น ๆ โดยเฉพาะเมืองชายฝั่งทะเลอย่างรัฐทวารวดีที่มีความได้เปรียบที่ตั้งอยู่ในจุดที่ทำการค้ากับภายนอกภูมิภาคได้สะดวกกว่าเป็นทุนเดิม แต่หลักฐานในขณะนี้

ก็ไม่ได้บ่งชี้ถึงความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งกันแต่ประการใด ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพและเมืองท่าชายฝั่งทะเลน่าจะเป็นไปในรูปแบบการพึ่งพาอาศัยกันเสียมากกว่า

ถึงแม้จะไม่พบหลักฐานที่เป็นสินค้าในระบบเศรษฐกิจจากพื้นที่อื่นที่ชัดเจนเลย แต่กระนั้นก็อาจอนุมานได้ว่าการส่งผ่านวัฒนธรรมทวารวดีจากรัฐทวารวดีผ่านเมืองศรีเทพไปยังดินแดนตอนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น คงมีการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจสอดแทรกไปในการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมนั้นด้วย หรืออาจเป็นจุดประสงค์ทางเศรษฐกิจต่างหากที่นำการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมเข้าไปดินแดนนั้น ๆ ผ่านกลุ่มของพ่อค้าหรือนักบวชที่เป็นเหมือนตัวกลางในการแลกเปลี่ยนที่สำคัญ ดังนั้นจึงสันนิษฐานได้ว่าเมืองศรีเทพคงมีสถานะเป็นชุมทางเศรษฐกิจควบคู่กับการเป็นชุมทางวัฒนธรรมตอนในแผ่นดินด้วย

5.3 เมืองศรีเทพระยะที่ 3 พุทธศตวรรษที่ 13 – 15 (ราว 1,300 – 1100 ปีมาแล้ว)

อิทธิพลของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานได้เข้ามามีบทบาทอย่างมากที่เมืองศรีเทพในช่วงเวลานี้ ทำให้เกิดการสร้างโบราณสถานสำคัญขึ้นหลายแห่ง รวมถึงการขยายตัวของประชากรที่เพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้ระบบการจัดการน้ำขนาดใหญ่ถูกพัฒนาขึ้นต่อเนื่องมาจากพุทธศตวรรษที่ 13 และน่าจะแล้วเสร็จสมบูรณ์ในระยะนี้ ทำให้เมืองศรีเทพพัฒนาเป็นสังคมเมืองขนาดใหญ่โดยสมบูรณ์ ในระยะนี้ยังปรากฏหลักฐานการติดต่อกับดินแดนภายนอกภูมิภาคที่ชัดเจนอีกด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่าเมืองศรีเทพมีพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมเจริญขึ้นอย่างยิ่งในระยะนี้

5.3.1 ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน

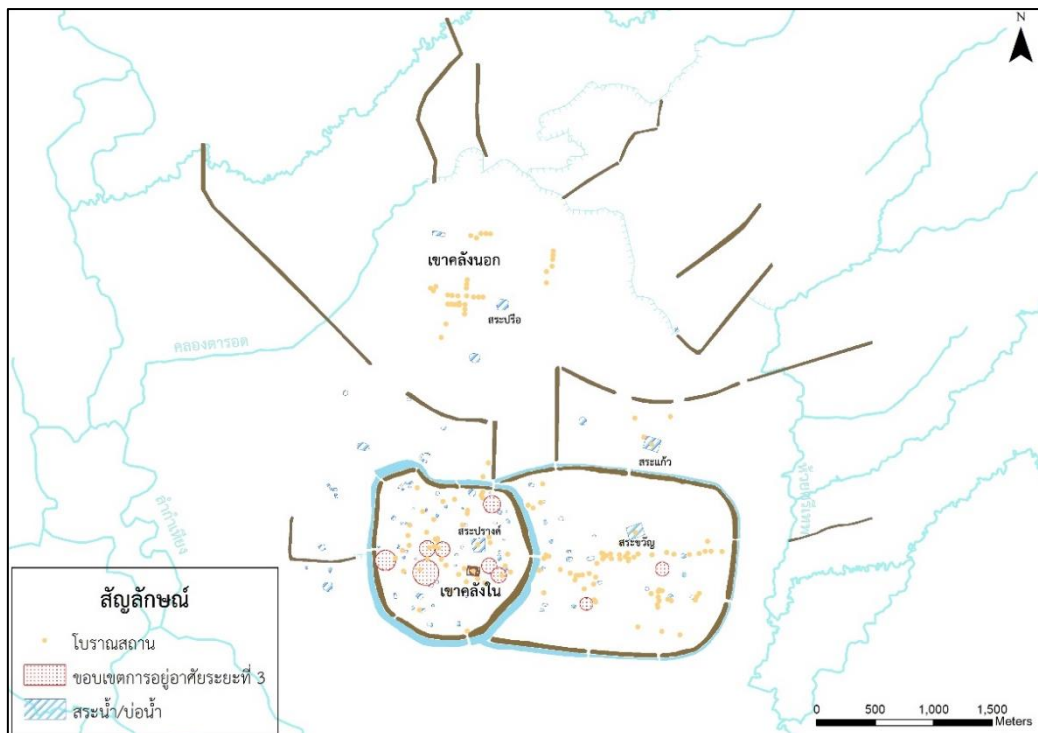
ข้อมูลจากการขุดค้นทางโบราณคดียังคงแสดงให้เห็นว่ากลุ่มคนที่อยู่อาศัยในพื้นที่เมืองในตั้งแต่ระยะที่ 1 และ 2 ยังคงอยู่ต่อเนื่องอย่างไม่ขาดตอน และพบหลักฐานหนาแน่นเช่นเดิม การกระจายตัวของสระน้ำและศาสนสถานขนาดเล็ก รวมทั้งข้อมูลจากการสำรวจโบราณวัตถุบนพื้นดินสามารถบอกได้ว่าการขยายตัวของประชากรในเชิงพื้นที่ครอบคลุมพื้นที่เมืองในทั้งหมดโดยสมบูรณ์แล้ว ตรงกันข้ามกับพื้นที่เมืองนอกที่แม้ว่ายังคงพบการอยู่อาศัยต่อเนื่องมาจากในระยะที่ 2 แต่ดูเหมือนว่าไม่มีการกระจายตัวในเชิงพื้นที่เลย หลักฐานทางโบราณคดียังคงกระจุกตัวอยู่เพียงแค่พื้นที่อยู่อาศัยดั้งเดิมเท่านั้น

แม้ว่าพื้นที่เมืองนอกจะไม่ปรากฏว่ามีการกระจายตัวของประชากรครอบคลุมทั้งเมือง แต่การที่ได้พบสระน้ำและศาสนสถานขนาดเล็กกระจายตัวอย่างหนาแน่นอยู่เท่านั้น แสดงให้เห็นว่าพื้นที่เมืองนอกน่าจะถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่สำหรับตั้งศาสนสถานและรองรับพื้นที่เกษตรกรรมมากกว่า ขณะที่พื้นที่อยู่อาศัยหลักยังคงเป็นพื้นที่เมืองในดั้งเดิม และไม่ปรากฏว่ามีร่องรอยการอยู่อาศัยนอกเมืองด้วย แม้ว่าจะมีศาสนสถานขนาดใหญ่ตั้งอยู่นอกเมืองแล้วก็ตาม

สันนิษฐานว่าคูน้ำคันดินของเมืองศรีเทพสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 15 เนื่องจากการเปรียบเทียบกับเมืองคูน้ำคันดินที่ได้รับการขุดตรวจคันดินอย่างเป็นระบบและน่าเชื่อถือดังเช่นเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และเมืองดงละคร จังหวัดนครนายก จากค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ระบุว่าขุดคูน้ำคันดินขึ้นในช่วงเวลานี้ และในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 เมืองศรีเทพมีศักยภาพมากพอในการสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ถึง 2 หลังคือ เขาค้างในและเขาค้างนอก อาจเป็นข้อบ่งชี้ได้ว่าเมืองศรีเทพมีความพร้อมในการเริ่มโครงการขนาดใหญ่ที่ใช้แรงงานและทุนทรัพย์จำนวนมากได้ ดังนั้นการขุดคูน้ำคันดินน่าจะมียุทธประสงค์เพื่อรองรับการขยายตัวของประชากรที่เพิ่มมากขึ้นตั้งแต่ระยะที่ 2 ในด้านการแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำหรือป้องกันน้ำท่วมมากกว่าการป้องกันเมืองในยามสงคราม ซึ่งน่าจะเป็นจุดประสงค์รองลงมา

สำหรับข้อคิดเห็นที่ว่าพื้นที่เมืองนอกสร้างเพิ่มเติมขึ้นจากพื้นที่เมืองในตามแบบแผนผังของเมืองโบราณในวัฒนธรรมเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 นั้น ผู้วิจัยเห็นว่าด้วยหลักฐานจากการสำรวจและขุดค้นพื้นที่เมืองนอกในขณะนี้ ไม่ปรากฏร่องรอยหลักฐานในวัฒนธรรมเขมรที่ชัดเจนเลย ดังนั้นจึงเป็นไปได้ยากที่จะสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 หากพิจารณาจากสัดส่วนความเหมาะสมของพื้นที่ตั้งเมืองศรีเทพและแนวลำน้ำธรรมชาติ ยิ่งทำให้เห็นว่าแผนผังของเมืองควรจะได้รับ การวางแผนไว้ตั้งแต่ต้นพร้อมกับพื้นที่เมืองใน และควรสร้างขึ้นในระยะนี้ ถึงกระนั้นก็ไม่อาจทราบได้ว่าคูน้ำคันดินทั้งสองพื้นที่สร้างขึ้นพร้อมกันหรือต่างวาระกัน แต่เมื่อการขุดคูน้ำคันดินสำเร็จแล้ว แผนผังของเมืองศรีเทพได้ถูกแบ่งเป็นสัดส่วนอย่างสมบูรณ์ ซึ่งสะท้อนความเป็นสังคมระดับรัฐให้ชัดเจนมากขึ้น

ระบบการจัดการน้ำขนาดใหญ่ นับเป็นผลงานที่โดดเด่นของกลุ่มชนที่เมืองศรีเทพในระยะนี้ ทำให้เห็นภาพรวมของผังเมืองศรีเทพที่สมบูรณ์ขึ้น และเป็นข้อยืนยันย้อนกลับไปสนับสนุนข้อสันนิษฐานได้ว่าการเลือกตั้งชุมชนระยะแรกในพื้นที่นี้มีจุดประสงค์เพื่อรองรับการขยายตัวของประชากรและขยายเป็นเมืองขนาดใหญ่ในระยะต่อมาได้เป็นอย่างดี (ภาพที่ 174)



ภาพที่ 174 แบบสันนิษฐานการตั้งถิ่นฐานบริเวณเมืองศรีเทพในระยะที่ 3 (กำหนดขอบเขตจากข้อมูลการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดี)

การวางผังเมืองที่เป็นระบบมากขึ้นนี้ ยังเห็นได้จากการสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่คือ เขาลังใน ตั้งไว้เป็นประธานกลางเมือง อาจสะท้อนให้เห็นถึงรูปแบบความเชื่อเกี่ยวกับความสำคัญของทิศทางและตำแหน่งศูนย์กลางด้วย ถือเป็นนัยสำคัญบางประการที่ต้องศึกษาต่อไป นอกจากนี้ยังปรากฏการสร้าง ศาสนสถานขนาดใหญ่นอกเมืองคือ เขาลังนอก ซึ่งถือเป็นศาสนสถานสำคัญแห่งแรกที่ตั้งอยู่นอกเมือง รวมถึงการตัดแปลงถ้ำบนเขาลมอรัตน์ทำให้เขาลมอรัตน์กลายเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ในระยะนี้

5.3.2 ลักษณะทางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ

จะสังเกตว่าจารึกที่พบในระยะนี้ไม่มีเนื้อหาที่กล่าวถึงระบบกษัตริย์หรือการเมืองการปกครองอีกเลย ถึงกระนั้นระบบกษัตริย์และการปกครองคงไม่ได้หายไปจากเมืองศรีเทพ แต่ยิ่งทวีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น โดยจะเห็นได้จากการสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่และระบบการจัดการน้ำ ซึ่งต้องเป็นการสั่งการจากส่วนกลางคือ กษัตริย์หรือชนชั้นสูง และการควบคุมประชากรและทรัพยากรคงมี

ประสิทธิภาพมากขึ้น ผ่านโครงการก่อสร้างขนาดใหญ่เหล่านั้น สะท้อนให้เห็นว่าในช่วงเวลานี้เมืองศรีเทพได้มีพัฒนาการทางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจที่เจริญมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในชั้นวัฒนธรรมไม่มีรูปแบบที่เปลี่ยนแปลงมากนัก ดังนั้นแบบแผนในการดำรงชีวิตของกลุ่มชนในพื้นที่เมืองศรีเทพยังคงมีรูปแบบเดิมคือเป็นสังคมเกษตรกรรม แต่การทำเกษตรกรรมในระยะนี้คงจะมีความเข้มข้นและขยายพื้นที่เพิ่มมากขึ้น เป็นผลมาจากการสร้างระบบการจัดการน้ำครอบคลุมพื้นที่เมืองศรีเทพเกือบทั้งหมด ทำให้สามารถเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิตข้าวและพืชผลทางการเกษตรได้ในปริมาณที่มากขึ้นกว่าเดิม น่าสังเกตว่าผลพลอยได้จากระบบการจัดน้ำ น่าจะเป็นการเพิ่มแหล่งอาหารหรือเพิ่มพื้นที่การจับสัตว์น้ำไปได้ในตัว เนื่องจากเชื่อมต่อกับลำน้ำธรรมชาติและสามารถรองรับน้ำหลากที่นำพาสัตว์น้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติลงมาได้

กลุ่มชนในสังคมเกษตรกรรมที่เมืองศรีเทพยังคงชำนาญในเทคโนโลยีการผลิตภาชนะดินเผา และประติมากรรมอื่น ๆ เช่น พระพิมพ์ดินเผา เครื่องมือเครื่องใช้ดินเผา ทั้งนี้ ประติมากรรมในพุทธศาสนาสะท้อนให้เห็นว่านอกจากเครื่องมือเครื่องใช้แล้ว ยังได้มีการผลิตประติมากรรมสำริดและเงินขึ้นแล้วในระยะนี้ แม้ว่าในระยะที่ 1 และ 2 จะพบโบราณวัตถุสำริดเป็นปกติ แต่ก็ไม่เคยพบที่เป็นประติมากรรมทางศาสนาเลย ซึ่งน่าจะเกิดจากการพัฒนาเทคโนโลยีโลหะกรรมในงานศิลปกรรมไปอีกขั้นหนึ่ง หรือเป็นผลจากการติดต่อกับบ้านเมืองในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่พบประติมากรรมสำริดเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้งานศิลปกรรมที่สลักจากหินส่วนใหญ่ที่พบยังคงเป็นประติมากรรมในพุทธศาสนา ยังคงแสดงให้เห็นถึงความเชี่ยวชาญในเชิงช่างที่สืบต่อมาในระยะที่ 2 แต่ดูเหมือนว่าเอกลักษณ์ที่สวยงามและอ่อนช้อยจากระยะที่ 2 ได้หายไปแล้ว ที่น่าสนใจคือการพบแผ่นทองดุนหลายแผ่น แสดงว่าช่างคงมีความชำนาญในศิลปกรรมด้านนี้ด้วย ซึ่งคงเป็นผลมาจากการสนับสนุนของส่วนกลางที่ให้ช่างฝีมือมีหน้าที่และฐานะโดยเฉพาะ ดังเช่นที่เคยปรากฏมาแล้วในระยะก่อนหน้า

5.3.2.1 อิทธิพลของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

ต้องกล่าวก่อนว่าหลักฐานเนื่องในศาสนาฮินดูที่เฟื่องฟูในระยะก่อนหน้านี้นี้ไม่ปรากฏว่ามีการสร้างขึ้นอีกเลยตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 (อาจมีประติมากรรมเนื่องในศาสนาฮินดูบางองค์ที่กำหนดอายุอย่างกว้างถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 แต่ผู้วิจัยเห็นว่าควรจัดอยู่ในระยะที่ 2 มากกว่า) แต่ประติมากรรมบางองค์ก็น่าที่จะใช้สืบเนื่องต่อกันมาตั้งแต่ระยะที่ 2 จนกระทั่งเมืองศรีเทพได้ทิ้งร้างไป

ด้วย ดังเช่นเทวรูปพระสุริยะองค์หนึ่งที่ขุดพบในบริเวณเขตกำแพงแก้วของปราสาทสองพี่น้องที่แสดงว่า ยังคงมีการนับถือเทวรูปพระสุริยะในบริบทของไศวนิกายต่อเนื่องมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 – 18

ในระบายนี้อิทธิพลของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานมีบทบาทมากที่เมืองศรีเทพ ดังที่ได้พบ ประติมากรรมและโบราณสถานสำคัญหลายแห่งที่ปรากฏหลักฐานของพระโพธิสัตว์รวมอยู่ด้วย แต่ กระนั้นยังปรากฏการสร้างพระพุทธรูป เจดีย์สำริด รวมถึงธรรมจักรหลายวงที่ถูกใช้ต่อเนื่องมาจาก ระยะเวลาที่ 2 ซึ่งไม่สามารถกำหนดอย่างชัดเจนว่าเป็นประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทหรือ มหายาน อย่างไรก็ตามการสร้างขึ้นหรือใช้ต่อเนื่องในระบายนี้อาจอนุมานโดยรวมได้ว่าเป็นประติมากรรม เนื่องในพุทธศาสนาฝ่ายมหายานทั้งหมด

โบราณสถานสำคัญของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน 2 แห่งคือ เขาค้างในและเขาค้างนอก เป็น ตัวอย่างที่ดีที่แสดงถึงการรับอิทธิพลทางจากศิลปะปาละตอนต้นของอินเดีย เนื่องจากรูปแบบ สถาปัตยกรรมที่มีคล้ายกับโบราณสถานที่มีมหาวิทยาลัยนาลันทา รัฐพิหาร ในอินเดียตอนเหนือ โดยเฉพาะแผนผังแบบยกเก็จและการปรากฏลวดบัวขนาดใหญ่รอบโบราณสถาน แต่ลักษณะทาง สถาปัตยกรรมบางประการก็แสดงให้เห็นว่าเขาค้างในและเขาค้างนอกมีวิวัฒนาการไปอีกขั้นจาก ศิลปะปาละของอินเดีย

แม้เขาค้างในจะมีลักษณะสถาปัตยกรรมที่คล้ายกับโบราณสถานวัดโฆลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี ซึ่งคงรับรูปแบบมาจากศิลปะปาละเช่นกัน แต่เขาค้างในก็ได้วิวัฒนาการแผนผังยก 5 เก็จที่ไม่เคยเกิดขึ้นในศิลปะทวารวดีมาก่อน และมีลายปูนปั้นบางลายที่คล้ายกับปราสาทพระโค ใน รัชกาลของพระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 แห่งอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนคร ส่วนเขาค้างนอกได้ วิวัฒนาการเป็นแผนผังยก 5 เก็จโดยสมบูรณ์ พร้อมทั้งระบบการประดับอาคารจำลองที่น่าจะ วิวัฒนาการขึ้นมาจากซุ้มอาคารจำลองของศิลปะทวารวดีและเขาค้างใน การแตกมูมสถาปัตยกรรมก็ ชวนให้พิจารณาถึงปราสาทเขมรสมัยเมืองพระนครเช่นกัน ที่สำคัญคือ เขาค้างนอกน่าจะสร้างตาม คติศาสนสถานบนฐานเป็นขั้นที่เริ่มปรากฏขึ้นแล้วในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 – 15 จากการเกิดขึ้นของ มหาสถูปบุโรพุทโธ ในเกาะชวา และปราสาทบากอง และปราสาทบาแค็ง ในอาณาจักรเขมรสมัยเมือง พระนคร รวมทั้งคติของการวางผังแบบมณฑลที่ปรากฏขึ้นอย่างชัดเจนที่จันทิเชวู ในเกาะชวาเช่นกัน

แต่ศาสนสถานที่ยืนยันว่าปรากฏอิทธิพลของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานชัดเจนมากที่สุดคือ ถ้ำเขา ฤๅมอรัตน์ เนื่องจากได้พบภาพสลักพระโพธิสัตว์หลายองค์สลักบนผนังถ้ำ ซึ่งเป็นหลักฐานติดที่ดั้งเดิมที่ ไม่ปรากฏที่เขาค้างในหรือเขาค้างนอก การดัดแปลงเขาฤๅมอรัตน์เป็นพุทธสถานในระบายนี้อาจทำให้ ความเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ของเขาฤๅมอรัตน์ดูชัดเจนมากกว่าที่ผ่านมา จากที่เคยมีข้อสันนิษฐานว่าเขา

ถมอรัตน์น่าจะเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์มาตั้งแต่ในระยะที่ 1 และ 2 แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจน นอกจากการสันนิษฐานถึงการตั้งถิ่นฐานชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงว่าคงนับถือเขาถมอรัตน์แล้วในช่วงเวลานั้น อย่างไรก็ตามก็ตีความเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์จะเด่นชัดยิ่งขึ้นไปอีกในระยะต่อไป

อนึ่ง การปรากฏศาสนสถานขนาดใหญ่ในระยะนี้นอกจากประเด็นเรื่องความพร้อมของเมืองศรีเทพที่เคยกล่าวไปแล้ว คติของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่เด่นชัดในเรื่องของมณฑลจักรวาลอาจจะมีอิทธิพลในการก่อสร้างด้วย ดังจะเห็นได้จากการเลือกวางผังเขาค้างในตรงจุดศูนย์กลางเมือง และตำแหน่งของเขาค้างนอกยังสัมพันธ์กับทิศทางและตำแหน่งของเขาค้างในและเขาถมอรัตน์ จึงเป็นไปได้ว่าคติของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานได้ส่งผลต่อการวางผังเมืองให้เป็นระบบมากขึ้นกว่าเดิม

ความสัมพันธ์ทางรูปแบบสถาปัตยกรรมกับศิลปะปาละของอินเดียของเขาค้างในและเขาค้างนอก อาจเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าอิทธิพลของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน นิกายวัชรยานจากอินเดียภาคเหนือที่มีศูนย์กลางอยู่ที่มหาวิทยาลัยนาลันทาได้แพร่เข้ามาที่เมืองศรีเทพแล้วในระยะนี้ และคงแพร่หลายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ด้วย (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547b, น. 11) เพียงแต่ลักษณะการเข้ามาอาจจะเข้ามาโดยการติดต่อโดยตรง ซึ่งจากรูปแบบสถาปัตยกรรมที่คล้ายกันมากเป็นไปได้ที่มีการถอดแบบกลับมาสร้างโดยพระสงฆ์ที่เดินทางไปยังอินเดีย (เชษฐ ติงส์ชูชลี, 2558, น. 58-59) หรือการรับโดยทางอ้อมผ่านอาณาจักรศรีวิชัยที่พุทธศาสนาฝ่ายมหายานเฟื่องฟูอย่างมากเช่นกัน โดยเฉพาะการเกิดขึ้นของมหาสถูปบุโรพุทโธและจันทิเชวู บนเกาะชวา ที่ถือเป็นศูนย์กลางมณฑลมหายานแห่งสำคัญ แสดงถึงความสัมพันธ์อันดีระหว่างอาณาจักรศรีวิชัยและราชวงศ์ปาละที่จะปรากฏการติดต่อระหว่างกันอย่างใกล้ชิดในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 15 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2560, น. 46-47)

อิทธิพลของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานจากอินเดียและศรีวิชัยคงขึ้นมาทางคาบสมุทรภาคใต้ของไทย ซึ่งในขณะนั้นก็เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรศรีวิชัยด้วย ดังที่ปรากฏจารึกเสมาเมืองจังหวัดนครศรีธรรมราช ที่กล่าวถึงการสร้างปราสาทอิฐสามหลังประดิษฐานพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระพุทธเจ้า และพระโพธิสัตว์วัชรปาณีของกษัตริย์แห่งศรีวิชัยในพ.ศ. 1318 (กรมศิลปากร, 2559b, น. 252-278) นอกจากนี้ยังพบประติมากรรมพระโพธิสัตว์สำริด และพระพิมพ์ดินเผาในคติพุทธศาสนาฝ่ายมหายานจำนวนมาก รวมทั้งการปรากฏขึ้นของพระพระบรมธาตุไชยาและเจดีย์วัดแก้วที่เมืองไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2523, น. 55-66) ส่วนในภาคกลางก็ปรากฏร่องรอยอิทธิพลของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานภายใต้ศิลปะปาละและศรีวิชัยเช่นกัน

โดยที่ชัดเจนคือ โบราณสถานวัดโฆลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี ที่มีลักษณะคล้ายกับ โบราณสถานบนฐาน ชคตีที่มหาวิทยาลัยนาลันทา (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2520, น. 58-59) เมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรีก็ได้พบเจดีย์บางองค์ที่มีลักษณะคล้ายกับสถาปัตยกรรมของพระบรมธาตุไชยาและ พบประติมากรรมพระโพธิสัตว์ที่มีอิทธิพลของศิลปะปาละหลายองค์เช่นกัน (สถิตย์พงศ์ ขุนทรง, 2559, น. 50-51) รวมถึงร่องรอยการซ่อมแปลงเจดีย์จุลประโทนที่เมืองนครปฐมโบราณในช่วง พุทธศตวรรษที่ 14 - 15 ก็แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานและศิลปะศรีวิชัย (ของ บวสเชอลีเย่, 2540, น. 80-82)

ดังนั้นหากเป็นกรณีในเมืองศรีเทพรับพุทธศาสนาฝ่ายมหายานจากราชวงศ์ปาละในอินเดีย เหนือผ่านมาจากดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ก็เป็นไปได้ว่ารับผ่านมาทางอาณาจักรศรีวิชัยบริเวณ คาบสมุทรมลายูของไทย ขึ้นมาสู่รัฐทวารวดีในบริเวณภาคกลางตอนล่าง และเข้าสู่เมืองศรีเทพ ดังที่ ปรากฏหลักฐานของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานและศิลปะศรีวิชัยดังที่กล่าวไปแล้วข้างต้น ซึ่งสอดคล้อง กับการพบพระพิมพ์ศิลปะศรีวิชัยที่แพร่หลายในคาบสมุทรมลายูและภาคกลางด้วย แต่พระพิมพ์บาง ชิ้นก็ไม่ปรากฏในพื้นที่ภาคกลาง อาจทำให้พิจารณาได้ว่าคงมีการติดต่อโดยตรงกับกลุ่มชนใน คาบสมุทรมลายูด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเคลื่อนที่ของกลุ่มคนจากภาคใต้เข้ามายังเมืองศรีเทพ และพบภาพพระพิมพ์แบบคาบสมุทรมลายูที่ติดตัวขึ้นมาด้วย

การพบพระพิมพ์ดินเผาที่มีจารึกอักษรจีน ภาษาจีน และอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤตที่ กล่าวถึงพระสงฆ์ชื่อ “เวินเซียง” อย่างน้อย 2 ชิ้น แสดงว่ามีพระสงฆ์จากจีนขึ้นมาที่เมืองศรีเทพด้วย ตัวเอง ซึ่งในช่วงเวลานั้นพุทธศาสนานิกายสุขาวดีในประเทศจีนรุ่งเรืองอย่างมากภายใต้การอุปถัมภ์ โดยราชวงศ์ถัง (ผาสูช อินทรารุธ, 2543, น. 190) จึงเป็นไปได้ว่าพระสงฆ์ที่เข้ามาอาจนำพุทธศาสนา ฝ่ายมหายานแบบจีนเข้ามาที่เมืองศรีเทพด้วย โดยพิริยะ ไกรฤกษ์ ได้กำหนดให้พระพิมพ์ชิ้นนี้ (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2562, น. 76-77) รวมถึงพระพุทธรูปยืนแสดงวัตรกรรมุทราสองพระหัตถ์องค์ อื่น ๆ ที่พบใน ประเทศไทยให้เป็นพระอมิตาภะตามแบบที่เคยปรากฏในราชวงศ์เว่ยเหนือของจีน (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2528, น. 27-33) ถ้าหากเป็นดังนี้ก็สามารถยอมรับได้ว่าพุทธศาสนานิกายสุขาวดีที่นับถือ พระอมิตาภะได้เข้ามาที่เมืองศรีเทพแล้ว

อย่างไรก็ตามในขณะนี้ยังไม่ปรากฏหลักฐานถึงนิกายสุขาวดีที่ชัดเจนเลยในดินแดนประเทศไทย และมีผู้ศึกษาแล้วว่าพระพุทธรูปยืนแสดงวัตรกรรมุทราสองพระหัตถ์ได้รับรูปแบบมาจากศิลปะ อมราวดีตอนปลายและอนุราชปุระ (เชษฐ ติงสฤษดิ์, 2544, น. 57-64) ดังนั้นจึงอาจจะกล่าวได้เพียง ว่าพระสงฆ์เวินเซียงจากจีนองค์นี้คงเข้ามาจาริกแสวงบุญที่เมืองศรีเทพ แสดงให้เห็นว่ามีการติดต่อ

ทางศาสนากับจีนแล้วในช่วงเวลานี้ และเมืองศรีเทพคงเป็นศูนย์กลางสำคัญของพุทธศาสนาแห่งหนึ่ง ที่เป็นที่รู้จักของจีนในขณะนี้ด้วย แต่ก็อาจพิจารณาได้ประการหนึ่งว่าการจาริกแสวงบุญนี้น่าจะเป็น การรับรู้และอนุญาตจากส่วนกลางถึงได้สามารถสร้างพระพิมพ์ชื่อตนเองได้ สะท้อนถึงการติดต่อใน ระดับรัฐระหว่างเมืองศรีเทพและจีนด้วย อีกประการหนึ่งคือการเลียนเสียงคำว่า “ภิกขุ” ที่เป็นภาษา บาลีนั้น อาจบ่งบอกว่าพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทก็ยังคงดำรงอยู่ในระยะนี้

ถึงแม้จะสันนิษฐานได้ว่าต้นทางของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานของเมืองศรีเทพรับมาจาก ราชวงศ์ปาละในอินเดียภาคเหนือ แต่ต้องยอมรับว่าประติมากรรมของพุทธศาสนาอื่น ๆ ล้วนแต่ ปรากฏศิลปะทวารวดีและศิลปะจากบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือรวมอยู่ด้วยทั้งสิ้น ไม่ว่าจะ เป็นลักษณะของพระพุทธรูปยืนศิลาและพระพิมพ์บางรูปแบบที่พบแพร่หลายในรัฐทวารวดี แต่ พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ที่สลักจากศิลาและหล่อโลหะส่วนใหญ่ กลับแสดงความสัมพันธ์กับกลุ่ม พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์สำริดที่ปรากฏอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างชัดเจน โดยเฉพาะใน พื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลตอนต้นอันได้แก่ บ้านโตนด จังหวัดนครราชสีมา บ้านฝ้าย และกลุ่มประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ รวมทั้งเมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมาที่พบประติมากรรมสำริดขนาดเล็กเหมือนกัน หรืออาจรวมไปถึงพระโพธิสัตว์สำริดในศิลปะไพรกเมง-ก่าฟงพระของอาณาจักรเขมรสมัยก่อนเมือง พระนครด้วย

ด้วยลักษณะที่คล้ายกันของพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ของเมืองศรีเทพและบ้านเมืองใน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและอาณาจักรเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร จึงสันนิษฐานว่านอกจากพุทธ ศาสนาฝ่ายมหายานที่แพร่เข้ามาจากคาบสมุทรภาคใต้และรัฐทวารวดีทางตะวันตกแล้ว พุทธศาสนา ฝ่ายมหายานจากบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและอาณาจักรเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครที่ น่าจะเป็นนิกายโยคจาระ (ทรงธรรม ปานสุกุน, 2548, น. 169-170) คงแพร่เข้ามาที่เมืองศรีเทพ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 แล้วด้วย

น่าสังเกตว่าประติมากรรมพระโพธิสัตว์ที่เมืองศรีเทพเกือบทั้งหมดเป็นพระโพธิสัตว์ไม่ตรียะ โดยปรากฏรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ชัดเจนในแผ่นทองคูนเพียงชิ้นเดียว (ยังมีประติมากรรม พระโพธิสัตว์ที่ไม่ปรากฏสัญลักษณ์ด้วยส่วนหนึ่ง) แตกต่างจากภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ปรากฏพระโพธิสัตว์หลายองค์ในปริมาณที่ใกล้เคียงกัน ลักษณะเช่นนี้สามารถบอกได้หรือไม่ว่ากลุ่ม ชนที่เมืองศรีเทพนิยมในองค์พระโพธิสัตว์ไม่ตรียะ ซึ่งอาจจะเกี่ยวข้องกับคติอนาคตพุทธเจ้าที่จะลง มาจุติเป็นพระศรีอาริยมมาตรโยนอนาคต หรือการสร้างคตินิยมเฉพาะตนก็เป็นได้ แต่อาจจะตั้งเป็น ข้อสังเกตไว้ว่า การที่เมืองศรีเทพนิยมในองค์พระโพธิสัตว์ไม่ตรียะ จะเป็นไปได้หรือไม่ว่าเป็นความ

นิยมในตัวของท่าน “ไมเตรยนาถะ” ซึ่งเป็นผู้ก่อตั้งนิกายโยคจาระชั้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 8 (จิรัสสา คชาชีวะ, 2559, น. 3) ด้วยมีชื่อที่คล้ายกับพระโพธิสัตว์ไมเตรยะนั้นเอง

ความแพร่หลายของวัฒนธรรมพุทธศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เมืองศรีเทพ ยังเห็นได้จากการพบหลักฐานบางชิ้นที่มีลักษณะเฉพาะตัวของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น จารึกเกี่ยวกับการทำบุญ การสร้างและปักใบเสมาล้อมรอบโบราณสถาน รวมถึงพระพิมพ์บางรูปแบบที่คล้ายกัน ซึ่งไม่ปรากฏชัดเจนนักในพื้นที่ภาคกลาง แสดงถึงความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นในระยะนี้ของเมืองศรีเทพและบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

5.3.2.2 การแลกเปลี่ยนกับดินแดนภายนอกภูมิภาค

เช่นเดียวกับระยะก่อนหน้านี้นี้ที่ได้ปรากฏหลักฐานเครื่องมือเครื่องใช้ที่คล้ายกับเมืองโบราณร่วมสมัยอื่น ๆ ซึ่งยังคงสะท้อนให้เห็นการติดต่อแลกเปลี่ยนกันภายในภูมิภาคอย่างเป็นปกติ แต่ในระยะนี้ได้ปรากฏสินค้าหรือโบราณวัตถุที่มีลักษณะเด่นที่แสดงถึงการติดต่อกับดินแดนที่อยู่ห่างไกลออกไป ได้แก่ เศษภาชนะดินเผาเคลือบสีฟ้าหรือเขียวอมฟ้าจากตะวันออกเฉียงกลาง และลูกปัดแก้วที่มีแหล่งผลิตในอินเดีย ศรีลังกา และจีน ทั้งนี้หลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นว่าเมืองศรีเทพได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งในระบบการค้าโลกแล้ว โดยการติดต่อเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้ากับจีน (ราชวงศ์ถัง) อินเดีย (ราชวงศ์ปาละ) และอาหรับ (ราชวงศ์อับบาสิยะห์) อันเป็นศูนย์กลางการค้าของโลกยุคโบราณ ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนในระยะก่อนหน้านี้นี้

อย่างไรก็ตาม การพบสินค้าต่างถิ่นเหล่านี้เพียงไม่กี่ชิ้น แสดงให้เห็นว่าเมืองศรีเทพอยู่ในฐานะผู้ซื้อลำดับรองลงมาเท่านั้น และคงไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องหรือมีบทบาทสำคัญกับศูนย์กลางการค้าเหล่านี้ และลักษณะการแลกเปลี่ยนสินค้าส่วนใหญ่คงเป็นไปในทางอ้อม เนื่องจากตำแหน่งที่ตั้งอยู่ลึกเข้ามาตอนในแผ่นดิน ไม่สามารถติดต่อทะเลได้โดยสะดวกดังเช่นเมืองท่าชายฝั่งทะเลอย่างรัฐทวารวดีหรือศรีวิชัยที่น่าจะเป็นพ่อค้าคนกลางติดต่อกับศูนย์กลางการค้าเหล่านั้น

อันที่จริงแม้ว่าเมืองท่าชายฝั่งทะเลอย่างรัฐทวารวดีจะสามารถติดต่อกับผู้ค้าได้โดยตรง แต่ก็มีผู้ศึกษาแล้วว่าปฏิสัมพันธ์ทางการค้าส่วนใหญ่คงเป็นไปในทางอ้อม โดยติดต่อผ่านศรีวิชัยที่ทำหน้าที่เป็นผู้ค้าคนกลาง ดังจะเห็นได้จากอิทธิพลทางศิลปะและพุทธศาสนาฝ่ายมหายานจากศรีวิชัยได้แพร่เข้ามาในรัฐทวารวดีในช่วงนี้ และการพบหลักฐานเป็นสินค้าจากจีน อินเดีย และอาหรับจำนวนมากในเมืองท่าบริเวณคาบสมุทรภาคใต้ของไทย ดังนั้นศรีวิชัยจึงเป็นจุดกระจายที่สำคัญในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งกระจายสินค้าบางส่วนขึ้นมาสู่รัฐทวารวดีหรือภาคกลางของไทย จากนั้นรัฐทวารวดีจึง

กระจายสินค้าอีกทอดหนึ่งไปยังบ้านเมืองตอนต่อไป (สฤชต์พงศ์ ชุนทรง, 2558, น.234-235) ซึ่งในทางตรงกันข้ามการกระจายสินค้าและทรัพยากรไปยังดินแดนนอกภูมิภาคของเมืองศรีเทพก็คงเป็นไปได้ในทางอ้อมโดยผ่านรัฐทวารวดีและศรีวิชัยเช่นเดียวกัน

น่าสังเกตว่าระบบผู้ค้าคนกลางของรัฐทวารวดีและศรีวิชัย น่าจะเป็นระบบการค้าที่เอื้อต่อการผูกขาดที่สามารถใช้ความได้เปรียบทางภูมิศาสตร์ในการต่อรองได้เป็นอย่างดี แน่หนอนว่าจะส่งผลเสียต่อบ้านเมืองภายในที่ไม่สามารถออกทะเลได้โดยสะดวก แต่ในกรณีของเมืองศรีเทพกลับเป็นช่วงเวลาที่สามารถสร้างศาสนสถานและระบบการจัดการน้ำขนาดใหญ่จำนวนมาก สะท้อนให้เห็นถึงความมั่งคั่ง ความเจริญทางสังคม และวัฒนธรรมที่สวนทางกับข้อเสียเปรียบข้างต้น จึงเป็นคำถามสำคัญว่าข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์ที่เป็นข้อด้อยของเมืองตอนใน เหตุใดจึงไม่มีผลต่อเมืองศรีเทพในระยะนี้ ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

5.3.3 ศรีเทพคือศรีจนาศะ ?

เมื่อนำคำว่า “ศรีจนาศะ” กลับมาพิจารณาอีกครั้ง พบว่าข้อมูลตั้งต้นที่ระบุได้ถึงคุณลักษณะของศรีจนาศะคือ ข้อมูลจากจารึกเท่านั้น แม้จะมีผู้นำประติมากรรมพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์สำริด รวมทั้งจารึกหินขอนเข้าไประวมเพื่อกำหนดขอบเขตของศรีจนาศะด้วย แต่ก็ไม่มีน้ำหนักพอที่จะกล่าวได้ว่าศรีจนาศะมีขอบเขตกว้างใหญ่ครอบคลุมพื้นที่แม่ลุ่มน้ำมูลตามที่พบประติมากรรมรูปแบบนี้ ในทางตรงกันข้ามประติมากรรมสำริดรูปแบบนี้อาจเป็นที่นิยมสร้างเฉพาะบ้านเมืองในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลที่น่าจะมีการติดต่อแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมกันเป็นปกติอยู่แล้ว จึงต้องแยกแนวคิดเรื่องอำนาจทางการเมืองออกจากการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม แต่ก็สามารถกล่าวได้ว่าประติมากรรมสำริดจากเมืองศรีเทพและเมืองเสมาจัดอยู่ในกลุ่มประติมากรรมสำริดในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลเช่นเดียวกัน

ผู้วิจัยยังคงใช้แนวคิดเดิมที่ว่า หลักฐานสำคัญลำดับแรกในการกำหนดขอบเขตหรือตำแหน่งของบ้านเมืองคือ จารึกที่ปรากฏชื่อบ้านนามเมืองนั้น ในกรณีของจารึกบ่ออีกาที่พบที่เมืองเสมา รายละเอียดในจารึกได้บรรยายโดยตรงไปตรงมาถึงเรื่องราวของบ้านเมืองที่ชื่อว่าศรีจนาศะ ซึ่งควรจะเป็นที่ตั้งของจารึกนั้นคือ เมืองเสมา ทั้งนี้ จากข้อโต้แย้งของมยุรี วีระประเสริฐและชลิต ชัยครรชิต เมื่อปี 2545 เป็นเวลาเกือบ 20 ปีแล้วที่ไม่ปรากฏจารึกเกี่ยวกับศรีจนาศะในเมืองโบราณแห่งอื่นอีกเลย โดยเฉพาะการไม่พบจารึกศรีจนาศะที่เมืองศรีเทพ อันเป็นเมืองในข้อเสนอว่าจะเป็ศูนย์กลางของศรีจนาศะ

ข้อบ่งชี้ประการหนึ่งที่มียูรี วีระประเสริฐได้เสนอไว้แล้วคือ การปรากฏร่องรอยของศาสนาฮินดูไศวนิกายในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ในศรีจนาศะ สอดคล้องกับการพบปราสาทเมืองแขกและปราสาทโนนกู่ที่เมืองเสมา ในขณะที่เมืองศรีเทพไม่ปรากฏหลักฐานในศาสนาฮินดูในช่วงเวลานี้เลย ซึ่งการศึกษาในครั้งนี้ช่วยยืนยันข้อเสนอนี้ให้ชัดเจนมากขึ้น เพราะดูเหมือนว่าศาสนาฮินดูไศวณพิกายและการนับถือพระสุริยะที่เมืองศรีเทพจะลดบทบาทลงตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 และไม่ปรากฏหลักฐานอีกเลยกระทั่งถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 พร้อมกับการขึ้นมาแทนที่อย่างชัดเจนของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่รุ่งเรืองอย่างมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 – 15 จนอาจจะกล่าวได้ว่ากลายเป็นศาสนาหลักของเมืองศรีเทพในช่วงเวลานี้ ทั้งนี้ ไม่ปฏิเสธว่าศาสนาฮินดูก็คงสืบต่อลงมาด้วยเช่นกัน แต่การสถาปนาศิวลึงค์ทองที่เป็นของไศวนิกาย ดูจะผิดแปลกไปจากลักษณะของศาสนาฮินดูที่เมืองศรีเทพ เนื่องด้วยไม่เคยปรากฏศิวลึงค์ในช่วงก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 16 เลย อีกทั้งไศวนิกายยังมีบทบาทน้อยมากเมื่อเทียบกับไศวณพิกายและการนับถือพระสุริยะ

สำหรับสัมพันธภาพทางจารึกที่ธิดา สาระยาอ้างถึง คือ จารึกศรีจนาศะ จารึกบ่ออีกา และจารึกหินขอนั้น แม้จะมีข้อสันนิษฐานว่าจารึกบางส่วนอาจเก่าไปถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 แต่เนื้อหาทั้งหมดล้วนเป็นเรื่องราวในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 เท่านั้น หากจะนำมาเชื่อมโยงกับจารึกเมืองศรีเทพที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 คงจะไม่สามารถเชื่อมโยงเนื้อหากันได้ เนื่องจากมีอายุห่างกันกว่า 300 ปี และจารึกที่บันทึกประวัติศาสตร์ของเมืองศรีเทพทั้งหมดก็มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 ทั้งสิ้น จึงไม่สามารถเชื่อมโยงกับจารึกที่อ้างถึงข้างต้นได้เลย

ด้วยเหตุที่ยกมานี้ ผู้วิจัยจึงยังคงเห็นด้วยกับข้อสรุปที่ว่าเมืองศรีเทพไม่ใช่ศรีจนาศะ และศูนย์กลางของศรีจนาศะก็ควรจะเป็น “เมืองเสมา” ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล เขตจังหวัดนครราชสีมาตามข้อเสนอเดิม และเห็นด้วยกับข้อคิดเห็นของ โคลด ซาคส์ ที่ว่า “เราไม่สามารถกำหนดขอบเขตของศรีจนาศะได้อย่างชัดเจนโดยใช้หลักฐานจากจารึกเพียงหลักเดียว” (โคลด ซาคส์, 2531, น. 54) จึงต้องรอการค้นพบหลักฐานอื่น ๆ เพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งจารึกที่กล่าวถึงชื่อศรีจนาศะ หรือพระนามกษัตริย์ที่ตรงกับจารึกศรีจนาศะและบ่ออีกา

แม้การศึกษาครั้งนี้จะสนับสนุนข้อสรุปที่ว่าศรีจนาศะคือเมืองเสมาดังเดิม แต่ผู้วิจัยได้สังเกตเห็นความสัมพันธ์บางประการระหว่างเมืองศรีเทพและศรีจนาศะหรือเมืองเสมาที่อาจแสดงถึงสัมพันธภาพที่แน่นแฟ้น ดังนี้

1. ความสัมพันธ์เรื่องลำดับอายุสมัยและหลักฐานทางโบราณคดี ในประเด็นนี้คงไม่ใช่เรื่องใหม่ เนื่องจากการโต้แย้งเรื่องศรีจนาศะเมื่อปี 2545 ได้ถูกหยิบยกขึ้นมากล่าวถึงแล้ว และนับจากเวลานั้นก็ไม่ปรากฏการขุดค้นที่เมืองเสมาเพิ่มเติมอีกเลย ข้อมูลจากชั้นวัฒนธรรมแสดงให้เห็นว่าเมืองเสมามีพัฒนาการทางวัฒนธรรมเริ่มต้นจากการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 10 - 11 และพัฒนาเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ภายใต้วัฒนธรรมทวารวดีและเขมรก่อนเมืองพระนคร ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 15 จนถึงช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15 วัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครได้ปรากฏขึ้นและเจริญขึ้นแทนที่วัฒนธรรมทวารวดีไปจนถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งอาจกล่าวได้ว่ามีภาพรวมของวัฒนธรรมใกล้เคียงกัน และมีความเก่าแก่ย้อนไปได้ไกลเช่นเดียวกัน

อันที่จริงเมืองศรีเทพและเมืองเสมาได้ปรากฏหลักฐานที่สามารถเชื่อมโยงกันได้ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 - 10 คือการพบเศษภาชนะดินเผาแบบพินัยดำเช่นเดียวกัน โดยทิศทางการแพร่กระจายของภาชนะดินเผาประเภทนี้น่าจะมาจากเมืองเสมาที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางของพินัยดำในทุ่งสัมฤทธิ์มากกว่า จวบจนการเข้ามาของวัฒนธรรมทวารวดีและพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 และน่าจะแพร่หลายจากเมืองศรีเทพและเมืองชัยจำปาไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเมืองเสมาก็เป็นส่วนหนึ่งในบ้านเมืองที่รับวัฒนธรรมทวารวดี จะสังเกตว่าได้พบธรรมจักรลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนสลักดอกกลมที่คล้ายกับเมืองศรีเทพด้วย

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 15 เมืองศรีเทพและเมืองเสมายังคงปรากฏหลักฐานในวัฒนธรรมทวารวดี และพุทธศาสนาฝ่ายมหายานได้เจริญขึ้นเหมือนกัน น่าสังเกตว่าเมืองเสมาเป็นเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่พบเจดีย์ผังสี่เหลี่ยมยกเก็จชัดเจนที่สุดคือ เจดีย์วัดแก่นเท้า ที่ตั้งอยู่นอกเมืองทางด้านทิศตะวันตก ซึ่งเมืองที่ปรากฏเจดีย์ผังสี่เหลี่ยมยกเก็จที่สามารถรับรู้รูปแบบมาได้ใกล้ที่สุดก็คือเมืองศรีเทพ และยังปรากฏพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์สำริดที่มีลักษณะและขนาดใกล้เคียงกัน รวมถึงพบวัฒนธรรมการสร้างและปักใบเสมาที่เหมือนกันด้วย

จุดที่แตกต่างกันอยู่บ้างคือ ช่วงเวลาในการเข้ามาของวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร โดยที่เมืองเสมาปรากฏเทวสถานในไศวนิกายคือ ปราสาทเมืองแขกและปราสาทโนนกู่ ศิลปะเกาะแกร์ตั้งแต่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15 และจารึกเมืองเสมา ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งเมืองศรีเทพกว่าจะเริ่มปรากฏเทวสถานไศวนิกายและวัฒนธรรมเขมรอย่างชัดเจนก็ล่วงเข้าสู่ช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 - ครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 17 แล้ว แต่ช่วงเวลาที่ห่างกันนี้อาจบอกนัยสำคัญทางประวัติศาสตร์บางประการที่จะกล่าวถึงต่อไป

2. ความสัมพันธ์ทางด้านผังเมือง เมืองศรีเทพและเมืองเสมามีแผนผังที่แบ่งออกเป็น 2 ส่วนคล้ายกัน คือ เมืองในและเมืองนอก โดยพื้นที่เมืองในมีขนาดเล็กกว่า ส่วนเมืองนอกต่อขยายออกไปเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมน (ภาพที่ 169) ข้อมูลสำคัญจากการขุดค้นคือ การปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่นในพื้นที่เมืองใน แต่พื้นที่เมืองนอกกลับปรากฏหลักฐานการอยู่อาศัยเบาบางทั้งที่มีขนาดใหญ่กว่า ซึ่งน่าจะเป็นการกำหนดแผนผังเชิงพื้นที่ไว้ตั้งแต่ต้นดังที่ได้เคยกล่าวไปแล้วกรณีเมืองศรีเทพ รวมทั้งดูเหมือนว่ารูปแบบการตั้งถิ่นฐานของวัฒนธรรมเขมรจะเลือกตั้งศาสนสถานและชุมชนใหม่ไว้นอกเมืองก่อนในระยะแรกคือ ปราสาทเมืองแขกและปราสาทโนนกุ่มนอกเมืองเสมา และปราสาทศิรินอกเมืองศรีเทพ ต่อมาจึงสร้างศาสนสถานใหม่ตั้งไว้กลางเมืองเช่นเดียวกัน

ความสัมพันธ์ทางด้านผังเมืองที่ยกให้เห็นนี้คงไม่ใช่เรื่องบังเอิญ แต่น่าจะเป็นผลมาจากการติดต่อแลกเปลี่ยนแนวคิดกันในระดับรัฐ หรือในระดับผู้ปกครองที่สามารถริเริ่มโครงการก่อสร้างขนาดใหญ่ได้ ดังนั้นเมืองศรีเทพและเมืองเสนาน่าจะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดในระดับรัฐหรืออาจเป็นเครือญาติที่สามารถแลกเปลี่ยนแนวคิดในการบริหารจัดการด้านปกครอง สังคมและวัฒนธรรมระหว่างกันได้ ทำให้รูปแบบผังเมืองและการพัฒนาทางสังคมและวัฒนธรรมช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 มีความคล้ายกัน

ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าเมืองศรีเทพในระยะที่ 2 คงมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับศรีจนาศะหรือเมืองเสมา โดยน่าจะมีการแลกเปลี่ยนแนวคิดในการปกครอง สังคมและวัฒนธรรมระหว่างกัน อาจเป็นไปได้ที่จะอยู่ในรูปแบบของเครือญาติตามที่ศรีศักร วัลลิโภดมได้เคยเสนอไว้ แต่การจะกล่าววาทังสองเมืองอยู่ในขอบเขตของมณฑลศรีจนาศะเช่นเดียวกันนั้น คงจะเป็นการด่วนสรุปจนเกินไป เนื่องจากไม่พบจารึกกล่าวถึงศรีจนาศะที่เมืองศรีเทพ ดังนั้นทั้งสองเมืองอาจเป็นเมืองระดับรัฐที่เป็นเอกเทศต่อกัน แต่สัมพันธ์ภาพอาจเกิดขึ้นจากผลประโยชน์บางประการที่ตกลงร่วมกัน ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าผลประโยชน์นั้นคือ การควบคุมเส้นทางการติดต่อตอนในระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้อย่างสมบูรณ์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 15 ตามข้อได้เปรียบทางภูมิศาสตร์ของทั้งสองเมือง

5.3.4 ศรีเทพคือเจนละบก ?

ต้องยอมรับว่าชื่อบ้านเมืองจากเอกสารจีนที่กล่าวถึงดินแดนตอนในบริเวณภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยเกือบทั้งหมดเป็นชื่อเมืองที่มีรายละเอียดน้อยมาก ทำให้การยกชื่อเมืองมาอ้างถึงว่าเป็นเมืองศรีเทพของทั้งลอเรนซ์ ปริกกส์ และทัตซีโอะ โฮชิโนะ จึงมีข้อจำกัดค่อนข้างมากในการหาหลักฐานมาสนับสนุน ในเอกสารจีนมักกล่าวถึงเพียงตำแหน่งที่ตั้งและทิศทาง รวมถึงจุดสังเกตสำคัญเท่านั้น ไม่ได้ลงรายละเอียดถึงลักษณะบ้านเมือง ผู้คน สภาพสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งแตกต่างกับบ้านเมืองที่อยู่ตามเมืองท่าชายฝั่งทะเลที่ปรากฏรายละเอียดมากกว่า

อย่างไรก็ตาม ข้อมูลสำคัญเกี่ยวกับเจนละบกที่เอกสารจีนบันทึกไว้คือ การมีเมืองหลวง 2 เมืองที่สามารถติดต่อกันภายในหนึ่งวันได้ (R. B. Smith, 1979, น. 443-456) ทัตซีโอะ โฮชิโนะได้สันนิษฐานว่าเป็น เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์และเมืองกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคามที่มีเป็นสองเมืองใหญ่และมีระยะเดินทางใกล้กันมากที่สุดประมาณ 20 กิโลเมตร ถ้าหากนำข้อมูลนี้มาพิจารณาเทียบกับเมืองศรีเทพ จะเห็นได้ว่าเมืองที่ใกล้ที่สุดคือ เมืองชัยจำปาที่มีระยะห่างเกือบ 50 กิโลเมตร ซึ่งเป็นไปได้ยากที่จะเดินทางติดต่อกันได้ภายในหนึ่งวัน แต่ข้อสันนิษฐานของทัตซีโอะ โฮชิโนะก็ต้องตรวจสอบต่อไปเช่นกัน

ดังที่กล่าวไปแล้วว่าในปัจจุบันยังคงไม่ได้ข้อสรุปถึงตำแหน่งและขอบเขตที่แท้จริงของเจนละบกที่ปรากฏในเอกสารจีน ซึ่งเป็นไปได้ทั้งการตั้งอยู่เหนือแนวเทือกเขาพนมดงรักขึ้นมา หรือตั้งอยู่บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบนจรดเขตประเทศลาว หรืออาจจะอยู่แถบแขวงจำปาศักดิ์ ประเทศลาวที่เป็นฐานอำนาจเดิมของอาณาจักรเจนละ หรือกระทั่งไม่เคยเกิดการแยกเป็นเจนละบก - เจนละน้ำเลย แต่เป็นการปกครองที่รวมตัวกันหลวมของรัฐขนาดเล็กมาแล้วตั้งแต่แรก

การจะบอกว่าเจนละบกตั้งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือรวมถึงเมืองศรีเทพด้วยนั้น อาจต้องพิจารณาว่าหลังรัชกาลของพระเจ้ามเหศวรมัน ก็ได้ปรากฏจารึกที่ชัดเจนขึ้นมาถึงพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยอีกเลย นักวิชาการบางท่านเสนอว่าในรัชกาลของพระเจ้าอิศานวรมัน อาจละทิ้งหรือยอมเสียดินแดนเหนือเทือกเขาพนมดงรักนี้แล้ว และหันไปให้ความสำคัญกับดินแดนทางตะวันตกคือ ภาคตะวันออกเฉียงของไทยหรืออาณาจักรขยษฐาประแทน เพื่อขยายพระราชอำนาจออกสู่ทะเล (โคลด ซาคส์, 2531, น. 39) ซึ่งในรัชกาลของพระเจ้าวรมันที่ 2 ผู้สืบทอดของพระองค์ก็ได้พบจารึกของพระองค์ในบริเวณจังหวัดสระแก้วที่อยู่ใกล้เคียงเช่นกัน (กรมศิลปากร, 2559b, น. 74-80) อีกทั้งการปราบปรามพุนันได้ทั้งหมดในรัชกาลของพระเจ้าอิศานวรมันที่ 1 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ

ดิศกุล, 2560, น. 154) คงสะท้อนให้เห็นว่าการผนวกอาณาจักรเจนละและพูนัน ซึ่งมีอาณาเขตอยู่ประเทศกัมพูชาปัจจุบันนั้น ถือเป็นนโยบายสำคัญในรัชกาลของพระองค์

การลดบทบาทลงในบ้านเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 12 ทำให้เห็นว่าบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือคงไม่ได้ตกอยู่ภายใต้การขยายอิทธิพลเหมือนในรัชกาลของพระเจ้ามเหศวรมัน และคงมีอิสระเพิ่มมากขึ้นตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าอิศานวรมันที่ 1 แล้ว ขอบเขตอำนาจทางการเมืองหลังสมัยพระเจ้าอิศานวรมันที่ 1 ลงมา จึงดำรงอยู่เฉพาะในประเทศกัมพูชาปัจจุบันที่พบจารึกหลายหลักในรัชกาลของพระองค์ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2560, น. 154) รวมถึงแขวงจำปาศักดิ์อันเป็นศูนย์กลางอำนาจเดิม จึงสันนิษฐานได้ว่าหากเหตุการณ์การแบ่งแยกดินแดนออกเป็น เจนละบก - เจนละน้ำ ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 13 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 14 เกิดขึ้นจริง ก็ควรเป็นการแบ่งแยกดินแดนภายในอาณาเขตภายใต้อำนาจของอาณาจักรเจนละคือ ภายในประเทศกัมพูชาและตอนใต้ของลาวเช่นกัน

ดังนั้นผู้วิจัยจึงเห็นว่าเมืองศรีเทพไม่น่าจะใช้เจนละบกหรือเวन्दันที่กล่าวถึงในเอกสารจีน แต่ข้อเสนอของไฮแรม วูดเวิร์ด ยังคงมีความน่าสนใจอยู่มาก โดยเฉพาะประเด็นการติดต่อกับจีน ตามที่กล่าวไปแล้วว่าการปรากฏพระสงฆ์จากจีนเข้ามาในเมืองศรีเทพด้วยตัวเอง และสร้างพระพิมพ์จารึกชื่อตน น่าจะได้รับการอนุญาตจากส่วนกลาง สะท้อนให้เห็นถึงการติดต่อในระดับรัฐ และอาจจะมีการส่งทูตไปจีนตามข้อเสนอข้างต้นก็ได้ และยังแสดงให้เห็นอีกว่าเมืองศรีเทพคงเป็นเมืองตอนในเมืองหนึ่งที่จีนรู้จักดีอยู่แล้ว และอาจกล่าวถึงในเอกสารจีนจริง แต่ก็คงต้องศึกษาและตีความให้ชัดเจนต่อไป

ในช่วงเวลาของการแตกแยกออกเป็นเจนละบก - เจนละน้ำในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 13 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถือว่าเป็นช่องว่างทางการเมืองของอาณาจักรเขมรโบราณ แม้ว่าผู้วิจัยได้สันนิษฐานไปแล้วว่าเมืองศรีเทพคงไม่ใช่เจนละบก แต่น่าสังเกตว่าในช่วงเวลานี้เมืองศรีเทพรวมถึงบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้มีพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมขึ้นเป็นอย่างมาก แสดงว่าช่องว่างเกือบ 100 ปีนี้คงเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองอิสระอยู่ไม่น้อย

ตัวอย่างที่ได้กล่าวถึงไปแล้วคือ เมืองเสมาหรือศรีจนาสะที่เจริญขึ้นในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนต้น หลักฐานจากจารึกสามารถตีความได้ว่าช่วงก่อนปลายพุทธศตวรรษที่ 15 คงเป็นบ้านเมืองอิสระที่เติบโตขึ้นอย่างมากอาจย้อนไปได้ถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 โดยรับวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางมาเป็นส่วนสำคัญในการเสริมสร้างสังคมและวัฒนธรรม จะเห็นได้ว่าในช่วงเวลานี้วัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางได้หลั่งไหลเข้ามาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังจะเห็นได้จากการพบจารึก

ภาษามอญ (กรรณิการ์ วิมลเกษม, 2531, น. 166-264) และโบราณวัตถุโบราณสถานแบบวทวารวดี (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2558) รวมถึงการพัฒนาารูปแบบวัฒนธรรมพุทธศาสนาดังเช่นกันสร้างและปกเสมาที่ไม่ปรากฏในภาคกลางขึ้นมาเฉพาะตัวเอง และน่าจะส่งรูปแบบไปยังไบเสมาบนเขาพนมกุเลนด้วย (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2561, น. 181-194)

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับการยกเอาไบเสมาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและไบเสมาบนเขาพนมกุเลน มาอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ของไฮแรม วูดเวิร์ด ว่าคงมีความสัมพันธ์อันดีระหว่างกัน แต่หลักฐานในขณะนี้ไม่สามารถบอกได้ว่าการรวมตัวเป็นพันธมิตรเพื่อต่อต้านศรีเทพจริงหรือไม่ ในทางกลับกันผู้วิจัยเห็นว่าเมืองศรีเทพกับบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังคงมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน จากการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมที่ดำเนินไปอย่างปกติ รวมไปถึงความสัมพันธ์กับอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครในระยะหลังจากพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ด้วย ดังจะเห็นจากการรับหรือส่งต่อรูปแบบลายปูนปั้นที่คล้ายปราสาทพระโค และลักษณะสถาปัตยกรรมของเขาค้างนอกที่มีลักษณะของปราสาทเขมรและการสร้างศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นด้วย

การรวบรวมเงินละบก - เงินน้ำให้เป็นหนึ่งในเดียวของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 14 จึงน่าจะเป็นการรวบรวมอาณาจักรที่แตกแยกภายในประเทศกัมพูชา โดยมีบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นพันธมิตรที่มีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน และน่าจะปรากฏอิทธิพลทางการเมืองเข้าครอบงำพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงเวลานี้ จนกระทั่งการปรากฏขึ้นของจารึกกษัตริย์เขมรในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ดังที่พบจารึกพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 ที่ปราสาทพนมวัน จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการกลับมาของอำนาจทางการเมืองอีกครั้ง โดยเฉพาะพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนที่อยู่ไม่ไกลจากเมืองศรีเทพนั่นเอง

5.3.5 บทบาทในฐานะเมืองตอนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 15

บทบาทความเป็นเมืองตอนในของเมืองศรีเทพคงจะเห็นได้ชัดเจนขึ้นกว่าระยะที่ก่อนหน้านี้ เนื่องจากได้พบหลักฐานสำคัญที่เชื่อมโยงได้ถึงบ้านเมืองภายในภูมิภาคและดินแดนภายนอกภูมิภาค แต่น่าเสียดายที่ไม่ปรากฏหลักฐานประเภทจารึกทางประวัติศาสตร์ดังเช่นในระยะที่ 2 ทำให้ไม่เห็นภาพความเคลื่อนไหวทางสังคมและวัฒนธรรมที่ชัดเจนกว่านี้ได้ อย่างไรก็ตามก็ตีจากหลักฐานที่กล่าวมาทั้งหมดทำให้เมืองศรีเทพกลายเป็นเมืองตอนในที่สำคัญแห่งหนึ่งในช่วงเวลานี้

5.3.5.1 เมืองศูนย์กลางทางวัฒนธรรมพุทธศาสนาตอนในแผ่นดิน

วัฒนธรรมพุทธศาสนาฝ่ายมหายานของเมืองศรีเทพมีพื้นฐานมาจากสายวัฒนธรรม 2 กระแสนั้นได้แก่ พุทธศาสนานิกายวัชรยานจากราชวงศ์ปาละหรือศรีวิชัยและรัฐทวารวดีทาง ตะวันตก สะท้อนผ่านลักษณะของศาสนสถานเขาค้างในและเขาค้างนอก และพุทธศาสนานิกาย โยคจาระจากอาณาจักรเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครทางด้านตะวันออกที่น่าจะผสมรวมกับ ศิลปกรรมในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลออกมาเป็นกลุ่มประติมากรรมสำริดที่มีลักษณะโดดเด่น ดังนั้นการเป็น เหมือนจุดศูนย์กลางของวัฒนธรรมทั้งสองทิศทางนี้ ในด้านยุทธศาสตร์ได้เน้นย้ำให้เห็นถึงความเป็นจุด ศูนย์กลางระหว่างภูมิภาคที่วัฒนธรรมได้เข้ามาผสมรวมกันอย่างลงตัว และน่าจะเป็นตัวกลางในการ ส่งต่อวัฒนธรรมออกไปยังพื้นที่อื่น ๆ ด้วย

การส่งต่อวัฒนธรรมอาจจะเห็นได้จากรูปแบบของพระพิมพ์ประทับนั่งเหนือฐานดอกบัวมี ประภาคมณฑลเปลวไฟที่พบทั้งภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยน่าจะมีต้นแบบมาจาก พระพุทธรูปในสมัยปาละตอนกลางในอินเดีย แสดงให้เห็นว่ารัฐทวารวดีคงรับรูปแบบนี้แล้วส่งต่อไปยัง บ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือผ่านทางเมืองศรีเทพ แต่ในขณะเดียวกันบ้านเมืองในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือก็ได้พัฒนารูปแบบจนมีลักษณะเฉพาะของตนเอง ดังจะเห็นได้จากรูปแบบของ ประภาคมณฑลรูปเปลวไฟที่เปลี่ยนไป และอาจจะส่งย้อนกลับมายังเมืองศรีเทพด้วยก็เป็นได้

การพัฒนาแนวคิดในวัฒนธรรมพุทธศาสนาของบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น การสร้างและปักโบสถ์ การทำพระพิมพ์หลากหลายรูปแบบ การปรากฏจารึกเกี่ยวกับการทำบุญ จำนวนมาก แสดงให้เห็นว่ามีแนวคิดที่วิวัฒนาการไปจากวัฒนธรรมพุทธศาสนาจากภาคกลางอย่าง เห็นได้ชัด ซึ่งเป็นตัวอย่างด้านวัฒนธรรมของเมืองตอนในที่แสดงให้เห็นว่า เมืองตอนในก็มีการ ปรับเปลี่ยนรูปแบบทางวัฒนธรรมให้เหมาะสมกับตนเองเช่นเดียวกับเมืองท่าชายฝั่งทะเลที่มี ปฏิสัมพันธ์กับดินแดนภายนอกมากกว่า และไม่ได้ดำรงไว้ซึ่งรูปแบบดั้งเดิมที่รับมาเสมอไป

แต่ในทางกลับกัน การส่งผ่านวัฒนธรรมพุทธศาสนาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือมายังภาค กลางนั้น ดูเหมือนว่าจะไม่ปรากฏเท่าที่ควร โดยจะเห็นได้ว่าเมืองศรีเทพได้กลายเป็นเมืองชายขอบ ของวัฒนธรรมพุทธศาสนาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือในหลายวัฒนธรรม ยกตัวอย่างเช่น วัฒนธรรมการสร้างและปักโบสถ์รอบโบราณสถานที่น่าจะปรากฏชัดเจนที่เมืองดงแมนางเมือง จังหวัดนครสวรรค์เพียงเมืองเดียว (Murphy, 2010, น. 195-197) หรือรูปแบบของศิลปกรรมของ กลุ่มประติมากรรมสำริดพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลที่แพร่หลายมาแค่บริเวณ

เมืองศรีเทพเท่านั้น อาจแสดงให้เห็นว่าบ้านเมืองในภาคกลางมีการเลือกรับวัฒนธรรมบางประการ หรือเพราะมีลักษณะศิลปกรรมที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนอยู่แล้วก็ได้

ความใกล้ชิดกับวัฒนธรรมพุทธศาสนาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากพบการสร้างหรือปักเสมาหรือศิลปกรรมที่คล้ายกันแล้ว การพบเจดีย์สำริดที่น่าจะใช้บรรจุพระธาตุที่มีลักษณะเหมือนกัน น่าจะสะท้อนสัมพันธ์ภาพที่แน่นแฟ้นเป็นอย่างมากกับเมืองนครจำปาศรี และเมืองเสมา เนื่องจากไม่ใช่แค่คติการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่แลกเปลี่ยนกันเท่านั้น แต่อาจหมายถึงการแลกเปลี่ยนแนวคิดเรื่องพุทธศาสนาในระดับสูง ซึ่งควรเป็นกิจกรรมของกษัตริย์หรือชนชั้นปกครอง

จากหลักฐานด้านศาสนาทั้งหมด สันนิษฐานได้ว่าเมืองศรีเทพได้กลายเป็นศูนย์กลางตอนในของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานแห่งหนึ่งแล้วในขณะนี้ ซึ่งคงเป็นจุดศูนย์รวมของผู้จาริกแสวงบุญจากทั้งภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมไปถึงกลุ่มคนจากคาบสมุทรภาคใต้หรือศรีวิชัยและพระภิกษุชาวจีนด้วย ซึ่งสอดคล้องกับปริมาณและความใหญ่โตของศาสนสถานปรากฏในพื้นที่เมืองศรีเทพ อย่างไรก็ตามความเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาน่าจะปรากฏที่เมืองนครปฐมโบราณ และเมืองอุทองด้วย ดังที่ได้พบศาสนสถานขนาดใหญ่และประติมากรรมของพุทธศาสนาจำนวนมากเช่นกัน

5.3.5.2 การควบคุมพื้นที่ตอนใน

การเป็นศูนย์กลางตอนในของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่สำคัญแห่งหนึ่ง ในอีกความหมายหนึ่งย่อมแสดงว่า เมืองศรีเทพเป็นศูนย์กลางของการติดต่อของดินแดนตอนในด้วย ดังจะพิจารณาได้จากการรับ-ส่งวัฒนธรรมระหว่างบ้านเมืองในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือผ่านเมืองศรีเทพที่เป็นเมืองใหญ่ในขณะนั้น ดังนั้นการดำเนินนโยบายทางด้านศาสนาให้เฟื่องฟู อาจจะเป็นแนวทางหนึ่งในการดึงดูดผู้คนไม่เฉพาะผู้จาริกแสวงบุญ แต่รวมถึงกลุ่มพ่อค้าและนักเดินทางให้เข้ามายังเมืองศรีเทพมากขึ้นด้วย

ดังที่เคยกล่าวไปแล้วว่าเมืองศรีเทพและเมืองเสมาน่าจะมีความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นในขณะนี้ ทำให้พิจารณาได้ว่าทั้งสองเมืองคงสามารถควบคุมเส้นทางการติดต่อข้ามแนวเขาพังเหยระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้ในพื้นที่ของตัวเอง และหากความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นแปรเปลี่ยนเป็นนโยบายร่วมกัน จะทำให้ทั้งสองเมืองกลายเป็นประตูคนละด้านที่เชื่อมต่อและควบคุมเส้นทางการติดต่อโดยสมบูรณ์ และกลายเป็น “ผู้ค้าคนกลางตอนในแผ่นดิน” เสียเอง โดยทำให้หน้าที่กระจายสินค้าจากเมืองท่าชายฝั่งทะเลเข้าสู่บ้านเมืองตอนใน และกระจายสินค้าจากบ้านเมืองตอนในไปสู่

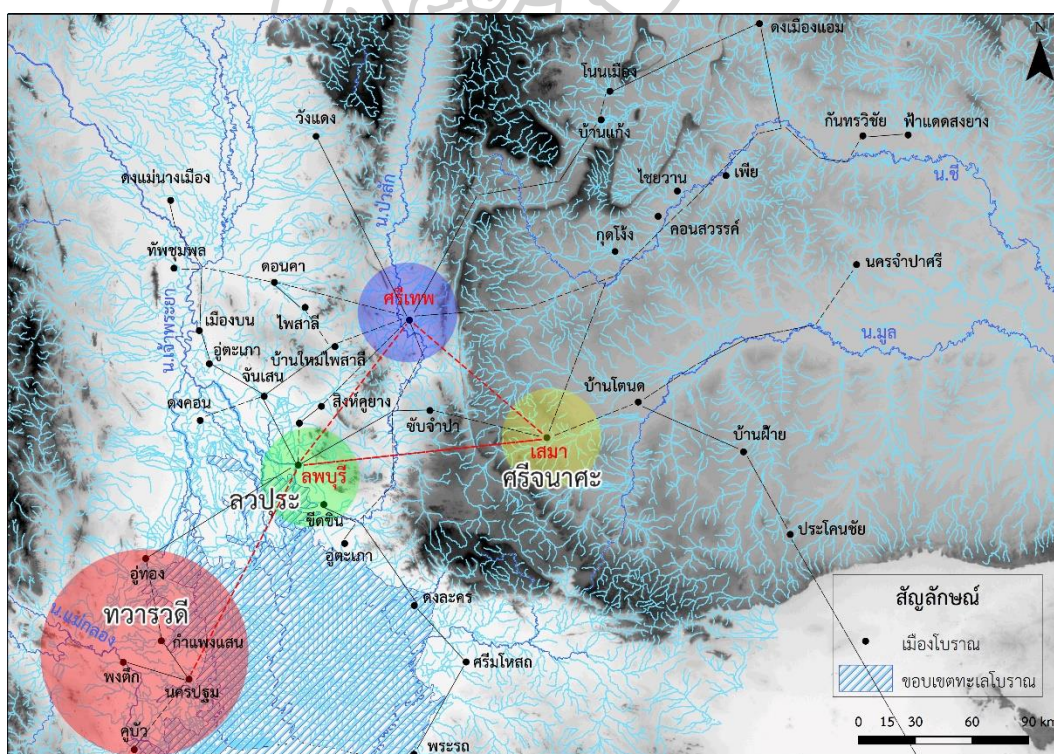
เมืองท่าชายฝั่งทะเล ส่งผลให้อำนาจต่อรองกับเมืองท่าชายฝั่งทะเลเพิ่มมากขึ้น จึงอาจอธิบายว่าความเป็นไปได้ที่ว่าระบบผู้ค้าคนกลางของรัฐทวารวดีและศรีวิชัยไม่ได้ส่งผลต่อเมืองศรีเทพมากเท่าใดนัก ส่วนหนึ่งคงเป็นเพราะความสัมพันธ์อันดีที่สะท้อนผ่านการรับรูปแบบสังคมและวัฒนธรรมที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่ระยะที่ 1 และ 2 อย่างไรก็ตามก็อาจจะมีช่วงที่ขัดแย้งทางผลประโยชน์กันก็ได้ตามข้อเสนอของไฮแรม วูดเวิร์ด แต่หลักฐานในตอนนี้อยู่ไม่สามารถพิสูจน์ข้อเสนอนี้ได้ชัดเจนนัก

เหตุผลอีกประการหนึ่งที่ทำให้ระบบผู้ค้าคนกลางที่ไม่ส่งผลกระทบต่อเมืองศรีเทพ อาจเป็นเพราะมีการติดต่อกับตลาดอื่นที่ไม่ใช่รัฐทวารวดีที่ควบคุมอยู่บริเวณปากตะวันตกของพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่ได้ ต้องไม่ลืมว่าปากตะวันออกของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีเมืองลพบุรีเป็นเมืองท่าที่ติดต่อชายฝั่งทะเลได้สะดวกเช่นกัน แม้ว่าจะอยู่ไกลเข้ามาในแผ่นดินมากกว่ารัฐทวารวดี ทั้งนี้ ความเป็นเมืองท่าค้าขายของลพบุรีน่าจะปรากฏขึ้นมาตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ดังที่มีผู้วิเคราะห์ว่าเป็น 1 ใน 6 ตลาดใหญ่ของไถหวอหรือทวารวดีที่ระบุในเอกสารจีน (Yamamoto, 1979, p. 1142) แต่ได้กล่าวไปแล้วว่าเมืองลพบุรีน่าจะเป็นรัฐลพบุรีที่แยกออกจากจากรัฐทวารวดี

อันที่จริงแล้ว เมืองศรีเทพและเมืองลพบุรีคงจะติดต่อกันมาตั้งแต่ระยะที่ 1 และ 2 เนื่องจากระยะทางที่อยู่ไม่ไกลกัน และอาจนับเป็นเมืองโบราณในลุ่มแม่น้ำเดียวกันในบางกรณีคือ ลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสัก แต่ในระยะนี้ทั้งสองเมืองปรากฏลักษณะทางศิลปกรรมที่คล้ายกันหลายประการดังเช่น พระพุทธรูปชายฉกรรจ์ที่ถือเป็นเอกลักษณ์ภายในลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสักโดยเฉพาะรวมถึงการพบโบราณสถานคือ เขาค้างคาวและเจดีย์วัดนครโกษาที่มีแผนผังคล้ายกัน (ประภัสสร ชูวิเชียร, 2551, น. 168) นอกจากนี้เมืองลพบุรีก็ปรากฏพระพุทธรูปที่มีชายฉกรรจ์บานออกคล้ายกับเมืองพระพุทธรูปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย

ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้แสดงว่าเมืองลพบุรีได้ติดต่อแลกเปลี่ยนลักษณะทางศิลปกรรมกับเมืองศรีเทพอย่างเป็นปกติอยู่แล้ว และคงมีความใกล้ชิดพอสมควรที่สามารถพัฒนาลักษณะบางประการของพระพุทธรูปร่วมกันได้ และก็มีความเป็นไปได้ที่จะติดต่อกับเมืองเสมาผ่านเมืองชัยจำปาที่อยู่ใกล้ช่องเขามากกว่า จึงอาจกำหนดเป็นสามเหลี่ยมการเชื่อมต่อระหว่างเมืองตอนในแผ่นดินคือ เมืองศรีเทพและเมืองเสมา และเมืองท่าชายฝั่งทะเลคือเมืองลพบุรี โดยทั้งสามเมืองที่น่าจะมีความสำคัญในการควบคุมและกระจายสินค้าจากบ้านเมืองตอนในไปยังรัฐทวารวดีหรือศรีวิชัยเพื่อส่งต่อไปยังดินแดนที่อยู่ไกลออกไปอย่างอินเดีย จีน และอาหรับต่อไป

สำหรับเส้นทางติดต่อภายในแผ่นดินนั้น น่าเสียดายที่ไม่พบหลักฐานสินค้าที่สามารถเชื่อมโยงบ้านเมืองภายในได้ชัดเจน แต่ก็อาจอนุมานตามเส้นทางติดต่อทางวัฒนธรรมที่ปรากฏเด่นชัดกว่า โดยเมืองศรีเทพอาจจะติดต่อกับบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยข้ามช่องเขาบริเวณที่ใกล้กับเมืองศรีเทพได้สะดวกกว่า และผ่านพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีจนไปถึงเมืองกันทรวิชัยและฟ้าแดดสงยาง ส่วนพื้นที่แม่น้ำมูลต้องลงใต้ข้ามช่องสำราญไปยังเมืองเสมาก่อนที่จะล่องไปตามลำแม่น้ำมูลผ่านบ้านโดนด บ้านฝ้าย และสามารถขึ้นเหนือไปยังเมืองนครจำปาศรี หรือลงใต้ไปยังบ้านเมืองแถบประโคนชัย ตลอดจนถึงไปยังเมืองศูนย์กลางของอาณาจักรขอมโบราณบริเวณเขาพนมกุเลนหรือเมืองหริหราลัยในประเทศกัมพูชาได้ ส่วนบ้านเมืองในภาคกลางสามารถลงมายังเมืองลพบุรีตามแม่น้ำป่าสักได้สะดวก หรือมุ่งสู่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านทิศตะวันตก ซึ่งมีเมืองโบราณหลายแห่งให้เชื่อมต่อเช่นกัน (ภาพที่ 175) นอกจากนี้ยังมีช่องทางที่เชื่อมต่อขึ้นไปยังเมืองโบราณวังแดงทางตอนเหนือ ในเขตจังหวัดพิจิตร เพื่อลงสู่มแม่น้ำยมและแม่น้ำน่านได้สะดวก ส่วนเส้นทางที่อยู่ห่างออกไปยังไม่ปรากฏหลักฐานสนับสนุนมากพอในขณะนี้



ภาพที่ 175 แบบสันนิษฐานเส้นทางติดต่อตอนในแผ่นดินจากเมืองศรีเทพในระยะที่ 3

น่าสังเกตว่าเส้นทางติดต่อกันนี้ได้ผ่านเมืองขนาดเล็กหลายเมือง ซึ่งน่าจะเป็นจุดแวะพักที่สำคัญ บางเมืองเช่นเมืองสิงห์คูยาง ในเขตจังหวัดลพบุรีที่ไม่ไกลจากเมืองศรีเทพมากนัก ได้พบพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสนิคมที่มีรูปแบบเฉพาะของเมืองศรีเทพด้วย แสดงให้เห็นว่าเมืองศรีเทพได้แพร่วัฒนธรรมไปยังบ้านเล็กเมืองน้อยที่อยู่ในเส้นทางการติดต่อกับ

ข้อสันนิษฐานเรื่องการควบคุมเส้นทางการติดต่อของเมืองศรีเทพนี้ ตั้งอยู่บนฐานความคิดที่ว่าแต่ละเมืองมีลักษณะเป็นรัฐที่เป็นเอกเทศของตนเอง แม้อาจจะทราบว่ารัฐทวารวดีมีขอบเขตอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ไม่ทราบว่าลพบุรี (เมืองลพบุรี) ศรีจนาศะ (เมืองเสมา) และเมืองศรีเทพมีขอบเขตของดินแดนที่แท้จริงอย่างไรบ้าง ดังนั้นหากทั้งสามเมืองมีการปกครองร่วมกันหรือเป็นรัฐเดียวกันการแปลความคงแตกต่างออกไปอีกมาก ทั้งนี้บทบาทการเป็นเมืองที่ควบคุมเส้นทางติดต่อตอนในของเมืองศรีเทพ คงนำมาซึ่งความเจริญทางวัฒนธรรมและความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ซึ่งสอดคล้องกับเมืองอู่ทองและเมืองนครปฐมที่เจริญขึ้นที่สุดในระยะนี้เช่นกัน แสดงให้เห็นว่าเมืองท่าชายฝั่งทะเลและเมืองภายในคงมีความสัมพันธ์อันดีและพึ่งพาอาศัยกันในระบบเศรษฐกิจจนทำให้วัฒนธรรมและเศรษฐกิจของทั้งภูมิภาคเจริญขึ้นตามไปด้วย

5.4 เมืองศรีเทพระยะที่ 4 พุทธศตวรรษที่ 16 – 18 (ราว 1,000 – 800 ปีมาแล้ว)

อิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนครได้เข้ามาแทนที่ลักษณะสังคมและวัฒนธรรมพุทธศาสนาฝ่ายมหายานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 โดยเฉพาะศาสนาฮินดูไศวินิกายที่ปรากฏขึ้นโดดเด่นเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์เมืองศรีเทพ ในระยะนี้เมืองศรีเทพคงตกอยู่ใต้อิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครอย่างสมบูรณ์ แต่ก็ยังคงมีการอยู่อาศัยของกลุ่มชนต่อเนื่องจากระยะก่อนหน้า จนกระทั่งทิ้งร้างไปในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

5.4.1 ข้อสังเกตเรื่องอิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนครช่วงพุทธศตวรรษที่ 16

ก่อนที่จะสังเคราะห์ถึงพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมในระยะนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าการเข้ามาของอิทธิพลเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครที่เมืองศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 อาจจะใช้อำนาจทางการเมืองมากกว่าวัฒนธรรมเช่นระยะก่อนหน้า โดยเข้ามาแทนที่ผู้ปกครองเดิมและนำควบคุมระบบการปกครองได้อย่างสิ้นเชิง และน่าจะส่งผลให้ความเป็นรัฐอิสระของเมืองศรีเทพสิ้นสุดลง

หลังจากช่วงเจนละบก-เจนละน้ำ อาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 15 คงอยู่ในช่วงการจัดการและวางระบบการปกครองดินแดนภายใน จึงไม่ปรากฏจารึกของกษัตริย์เขมรในดินแดนไทยอีก จนกระทั่งพ.ศ. 1433 ได้ปรากฏจารึกที่ปราสาทพนมวัน (จารึกปราสาทพนมวัน 1) กล่าวถึงพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 กล่าวถึงการจัดฉลองปะรำพระเพลิง และพระตำหนัก รวมทั้งให้ปฏิบัติตามพระราชโองการของพระองค์และพระราชบิดาคือ พระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 ด้วย (กรมศิลปากร, 2529b, น. 144-147)

การกล่าวย้อนไปถึงพระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 อาจแสดงให้เห็นว่าในรัชกาลพระองค์ คงเข้ามามีอำนาจในบริเวณที่ราบสูงโคราชแล้ว แต่น่าจะยังไม่รวมกับเมืองเสมาหรือศรีจนาศะที่ยังมีผู้ปกครองและเป็นอิสระอยู่ ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่าลายปูนปั้นที่เชื่อมโยงเขาค้างในได้กับปราสาทพระโคที่สร้างขึ้นในสมัยของพระองค์ อาจเป็นไปได้ว่าเมืองศรีเทพได้มีความสัมพันธ์กับเขมรสมัยเมืองพระนครในสมัยของพระองค์มาก่อนแล้ว ซึ่งอาจจะรับหรือส่งลายปูนปั้นที่คล้ายกันนี้กับปราสาทพระโค รวมทั้งรับเอาลักษณะปราสาทเขมรและการสร้างศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นจากปราสาทบากองเข้ามาสร้างเขาค้างนอกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ด้วยก็เป็นได้

ต่อมาที่เมืองลพบุรีได้จารึกอัญชั้วรมันของพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 ซึ่งครองราชย์อยู่ในพ.ศ. 1471 - 1485 กล่าวถึงพระราชโองการของพระองค์ ว่าด้วยเรื่องการถวายสิ่งของและทาสหญิงชายจำนวนมาก (กรมศิลปากร, 2529b, น. 74-81) รวมทั้งการพบปรากฏ์แขกที่มีอายุอยู่ในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกันด้วย (สฤณีพงศ์ ชุนทรง, 2548, น. 74-75) พร้อมกันนี้ที่เมืองเสมาก็ปรากฏปราสาทเมืองแขกและปราสาทโนนกู่ศิลปะแบบเกาะแกร์ - แปรรูปด้วยเช่นกัน (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547a, น. 8)

เมืองเสมายังปรากฏจารึกในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 จารึกขึ้นในพ.ศ. 1514 แต่จารึกหลักนี้ท่านยชฌวราหะ ราชครูพราหมณ์ผู้สร้างปราสาทบันทายศรีน่าจะเป็นผู้สร้าง โดยกล่าวถึงพระราชประวัติของพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 ว่าทรงนับถือไสวณิกายและมีความเก่งกล้าสามารถ รวมทั้งกล่าวถึงการสร้างพระพุทธรูปและเทวรูปหลายองค์ พร้อมทั้งถวายข้าทาสและสิ่งของจำนวนมาก (กรมศิลปากร, 2529b, น. 105-117) จารึกนี้น่าจะสัมพันธ์กับการปราสาทแบบเขมรกลางเมืองเสมาด้วย (โบราณสถานหมายเลข 1) ต่อมายังปรากฏจารึกปราสาทเมืองแขกที่จารึกขึ้นในพ.ศ. 1517 ได้กล่าวถึงพระราชโองการของพระราชินีให้สถาปนาเทวรูป 4 องค์ ให้ข้าราชการและข้าราชการบริพารร่วมกันดูแล พร้อมทั้งถวายข้าทาสและสิ่งของจำนวนมาก (ชะเอม แก้วคล้าย, 2537, น. 99-112)

จากจารึกและโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครที่ปรากฏขึ้นที่เมืองลพบุรี และเมืองเสมา แสดงให้เห็นว่าช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 อิทธิพลทางการเมืองอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครเข้ามาในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรีและลุ่มแม่น้ำมูลแล้ว ซึ่งคงส่งผลกระทบต่อเมืองศรีเทพอยู่มาก เนื่องจากได้สันนิษฐานไปแล้วว่าทั้งสองเมืองคือองค์ประกอบสำคัญของการควบคุมเส้นทางตอนใน ดังนั้นเมืองศรีเทพจึงน่าจะถูกลดประสิทธิภาพในการควบคุมเส้นทางตอนในระยนี้แล้ว

การเข้ามาของอิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนคร อาจต้องย้อนกลับไปพิจารณาจากจารึกปราสาทบึงเวียงศักราชพ.ศ. 1489 ของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ได้กล่าวถึงการทำสงครามชนะจามปาและรามัญ เปรียบดังพระรามที่แผลงศรไปทางขวาและด้านซ้าย (Coedes, 1953, p. 101) อันหมายถึงอาณาจักรจามปาทางด้านตะวันออกและมอญทางด้านตะวันตก ซึ่งอาจเป็นรัฐทวารวดีหรือบ้านเมืองในไทยทางด้านตะวันตกของกัมพูชา จึงเป็นไปได้ที่ข้อมูลจากจารึกปราสาทบึงเวียงจะแสดงให้เห็นว่านโยบายการเข้ามาในครั้งนี้นำไปด้วยความแข็งแกร่งทางการเมือง เพื่อเข้าครอบครองบ้านเมืองในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยก็เป็นได้

นโยบายในการเข้าปกครองพื้นที่ภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คงจะสัมฤทธิ์ผลอย่างสมบูรณ์ในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ซึ่งเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่องค์หนึ่งของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนคร ดังที่ได้พบจารึกของพระองค์ในหลายพื้นที่ของไทย จารึกที่สำคัญคือ จารึกศาลสูงหลักที่ 1 เมืองลพบุรี ปรากฏศักราชพ.ศ. 1565 และ 1568 กล่าวถึงพระราชโองการของพระองค์ที่โปรดให้พราหมณ์และพระสงฆ์ภิกษุต่าง ๆ มาบำเพ็ญตบะเพื่อถวายแก่พระเจ้าแผ่นดิน หากมีผู้ใดเข้ามารบกวานก็ให้จับกุมและลงโทษเสีย (กรมศิลปากร, 2529b, น. 159-163) ส่วนในจารึกศาลสูงหลักที่ 2 ก็ปรากฏรายชื่อและตำแหน่งข้าราชการต่าง ๆ (กรมศิลปากร, 2529b, น. 249-252) แสดงให้เห็นว่าช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ได้มีอิทธิพลเหนือเมืองลพบุรีแล้ว และอาจหมายรวมถึงพื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสักด้วย

หลักฐานที่สนับสนุนว่าเมืองศรีเทพในระยะที่ 3 เสื่อมลงจากอิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนคร อาจพิจารณาได้จากกิจกรรมการสร้างเขาคลังนอกที่เป็นศาสนสถานแห่งเดียวที่มีอายุการสร้างคาบเกี่ยวกับช่วงเวลานี้ ได้กล่าวไปแล้วว่าเขาคลังนอกเป็นศาสนสถานที่ไม่เสร็จสมบูรณ์ (แต่มีการใช้งานในระยะหลัง) จึงอาจเป็นไปได้ว่าถูกทำให้หยุดชะงักลงจากอิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครที่แพร่เข้ามาในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักเช่นเดียวกับเมืองลพบุรีในลุ่มแม่น้ำลพบุรีและเมืองเสมาในลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนที่อยู่

ใกล้เคียงกัน การหยุดชะงักนี้คงไม่ได้เป็นผลมาจากการรบพุ่งเพื่อยึดครองเพียงอย่างเดียว แต่อาจเกิดจากการลดประสิทธิภาพและตัดขาดเมืองศรีเทพออกจากการเป็นเมืองตอนในที่ควบคุมเส้นทางการติดต่ออย่างสมบูรณ์ในระยะก่อนหน้าก็ได้ ทำให้ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจของเมืองศรีเทพลดลงในที่สุด แต่การที่ยังไม่ปรากฏจารึกหรือศาสนสถานแบบเขมรสมัยเมืองพระนครที่เมืองศรีเทพในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 แสดงว่าเมืองศรีเทพน่าจะยังคงดำรงสถานะปกครองมาจนถึงช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 อิทธิพลของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครจึงเข้ามามีบทบาทในการปกครอง ซึ่งเป็นผลมาจากการแผ่อิทธิพลทางการเมืองของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ในช่วงเวลานั้นนั่นเอง⁶

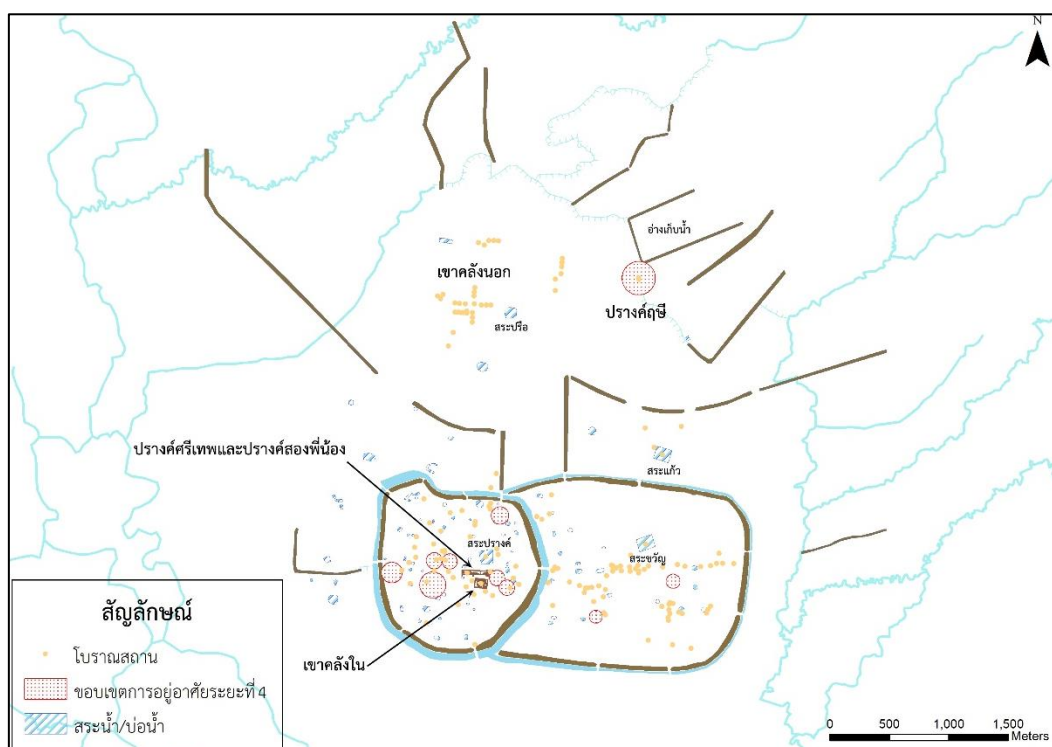
5.4.2 ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน

ถึงแม้อิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครจะเข้ามามีบทบาทในระยะนี้ แต่สำหรับคนธรรมดาสามัญก็ยังคงดำเนินชีวิตปกติ เห็นได้จากชั้นหลักฐานจากการขุดค้นที่ยังคงต่อเนื่องมาอย่างไม่ขาดตอนตั้งแต่ระยะที่ 1, 2 และ 3 แสดงให้เห็นว่ากลุ่มชนที่เมืองศรีเทพน่าจะเป็นกลุ่มชนดั้งเดิมที่มีพัฒนาการต่อเนื่องในที่ดั้งเดิมมากกว่า 900 ปี ในระยะนี้เมืองในยังคงเป็นพื้นที่อยู่อาศัยหลักที่มีปริมาณการอยู่อาศัยหนาแน่นดั้งเดิม ตรงกันข้ามกับพื้นที่เมืองนอกที่ไม่ปรากฏชั้นอยู่อาศัยต่อจากระยะที่ 3 อีกเลย อาจเป็นเพราะพื้นที่เมืองนอกถูกเปลี่ยนให้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมและตั้งศาสนสถานเพียงอย่างเดียวก็เป็นได้

บริเวณนอกเมืองทางด้านทิศเหนือได้มีการสร้างปราสาทศิลาขึ้นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 – ครึ่งแรกพุทธศตวรรษที่ 17 โดยพบหลักฐานการตั้งถิ่นฐานร่วมสมัยกับการสร้างปราสาทศิลาด้วย นับเป็นร่องรอยการตั้งถิ่นฐานนอกเมืองศรีเทพเป็นครั้งแรก ซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับนโยบายการจัดการพื้นที่ของวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครคล้ายกับที่เมืองเสมาก็ได้ ในบริเวณที่ตั้งปราสาทศิลาแต่เดิมมีคันดินในระบบจัดการน้ำขนาดใหญ่ตั้งอยู่แล้ว เมื่อก่อสร้างปราสาทศิลาขึ้นอาจเป็นไปได้ว่ามีการสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่รูปทรงคล้ายบารายในวัฒนธรรมเขมรขึ้นเพิ่มเติมทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

⁶ การขยายอิทธิพลของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครมายังเมืองศรีเทพด้วยนโยบายที่แข็งกร้าวนั้น อาจพิจารณาได้จากตำนานของชาวญ้อกร กลุ่มคนที่ใช้ภาษามอญคล้ายภาษาในวัฒนธรรมทวารวดีที่กล่าวถึงการทำสงครามแพ้อาณาจักรเขมร จึงต้องหนีขึ้นบนพื้นที่สูงดังปัจจุบัน (ธิดา สาระยา, 2532, น. 194-196) ชาวญ้อกรบางส่วนได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้กับเมืองศรีเทพ ในเขตเทือกเขาจังหวัดเพชรบูรณ์ด้วย ถ้าหากตำนานนี้มีเค้าโครงเรื่องอยู่จริง ก็อาจเป็นไปได้ที่ชาวญ้อกรจะมีเชื้อสายของผู้ตกค้างจากเมืองศรีเทพในเวลานั้น

ด้วย ทำให้สันนิษฐานว่าการสร้างปราสาทฤๅษีและตั้งชุมชนใหม่บริเวณนี้คงเพื่อควบคุมและใช้ประโยชน์ระบบจัดการน้ำให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น และอาจเป็นไปได้ที่คันดินบังคับน้ำบางแนวจะถูกสร้างขึ้นในระยะนี้ด้วย (ภาพที่ 176)



ภาพที่ 176 แบบสันนิษฐานการตั้งถิ่นฐานบริเวณเมืองศรีเทพในระยะที่ 4 (กำหนดขอบเขตจากข้อมูลการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดี)

ในระยะต่อมาพื้นที่แกนกลางของเมืองในตามแนวตะวันออก - ตะวันตกที่น่าจะมีศาสนสถานตั้งอยู่ก่อนแล้ว ได้ถูกปรับปรุงพื้นที่และสร้างปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องขึ้นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 17 โดยหันหน้าไปทางทิศตะวันตก อันเป็นที่ตั้งของเขามอรัตน์ ลักษณะการหันทิศทางไปยังทิศตะวันตกนี้ยังปรากฏที่เขาค้างนอกด้วย ซึ่งน่าจะเป็นกิจกรรมการตัดแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกันนี้ แสดงให้เห็นว่ายังคงมีการใช้พื้นที่ของเขาค้างนอกอยู่แม้เจดีย์ประธานจะยังไม่เสร็จสมบูรณ์ก็ตาม

ในพื้นที่ไกลออกไปทางตอนใต้ของเมืองศรีเทพติดกับแนวแม่น้ำป่าสักได้พบแหล่งโบราณคดี 2 แหล่งคือ แหล่งโบราณคดีทำบ้านและทำนาง (ภาพที่ 3) ซึ่งสำรวจพบเศษภาชนะดินเผาจำนวนมากเกือบทั้งหมดเป็นเศษเครื่องถ้วยเขมรที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 พบร่วมกับเครื่องถ้วย

จีนที่น่าจะอยู่ร่วมสมัยกันด้วยส่วนหนึ่ง (พัชรพร เงินเกิด, 2556, น. 78-81) สภาพที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีเป็นพื้นราบที่น้ำเอ่อท่วมเป็นประจำทุกปีไม่เหมาะแก่การอยู่อาศัย ดังนั้นพื้นที่บริเวณนี้จึงน่าจะเป็นท่าเรือสำหรับขนส่งสินค้าไปยังเมืองศรีเทพ ซึ่งเป็นหลักฐานการติดต่อโดยใช้แม่น้ำป่าสักที่ชัดเจนที่สุด แม้จะเคยสันนิษฐานว่าในระยะก่อนหน้านี้อาจมีการใช้แม่น้ำป่าสักเป็นเส้นทางติดต่อ แต่ก็ไม่เคยปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนเช่นนี้

5.4.3 ลักษณะทางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ

การเปลี่ยนแปลงด้านการปกครองและวัฒนธรรมในระยะนี้ คงมีผลกระทบกับชนชั้นปกครองมากกว่าคนธรรมดาสามัญทั่วไป เนื่องจากยังคงพบการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องไม่ขาดตอน โดยยังคงเป็นสังคมเกษตรกรรมดั้งเดิม ในระยะนี้ปรากฏการสร้างอ่างเก็บน้ำบริเวณนอกเมืองทางด้านทิศเหนือด้วย จึงเป็นไปได้ว่าพื้นที่เกษตรกรรมได้ขยายออกไปในทิศทางนี้ด้วย และน่าจะเพิ่มพื้นที่จับสัตว์น้ำได้อีกพอสมควร ทั้งนี้แบบแผนในการดำรงชีวิตน่าจะยังคงเหมือนเดิม เนื่องจากหลักฐานที่ใช้ในชีวิตประจำวันไม่ได้เปลี่ยนไปมาก แต่ที่สังเกตเห็นได้ชัดคือ การพบเครื่องถ้วยเขมรและเครื่องถ้วยจีนในชั้นวัฒนธรรมเป็นครั้งแรก แสดงให้เห็นว่าคงมีการนำภาชนะดินเผาทั้งสองชนิดเข้ามาใช้ในพื้นที่เมืองศรีเทพ แต่ก็น่าจะยังคงการผลิตภาชนะดินเผาแบบเนื้อดินที่สามารถทำขึ้นใช้เองได้ในพื้นที่ร่วมกันไปด้วย

ดูเหมือนว่าเทคโนโลยีโลหะกรรมในระยะนี้จะพัฒนาขึ้นไปอีกขั้น เพราะนอกจากจะพบเครื่องมือเครื่องใช้ที่สืบต่อมาจากระยะก่อนหน้านี้อีกแล้ว ยังสำรวจพบเครื่องมือของชนชั้นสูงหรือนักบวชที่หล่อขึ้นจากสำริดด้วย เช่น เครื่องประดับมีลวดลายแบบเขมร ชิ้นส่วนคานหามสำริดรูปพญานาคและครุฑ อย่างไรก็ตามด้วยรูปแบบที่คล้ายกันของชิ้นส่วนคานหามสำริดที่พบในเมืองโบราณที่ได้รับวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครเช่นเดียวกัน จึงเป็นไปได้ว่าโบราณวัตถุในวัฒนธรรมเขมรบางประเภทอาจถูกนำเข้ามาจากศูนย์กลางอื่น ๆ ของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนคร ในลักษณะเดียวกับเครื่องเคลือบก็เป็นได้

ช่างฝีมือด้านการสลักหินในระยะนี้ยังคงมีอยู่ดั้งเดิม แต่เปลี่ยนจากการสลักพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ เปลี่ยนมาเป็นการสลักศิวิลิ่งและฐานรองในศาสนาฮินดูไศวนิกาย รวมทั้งประติมากรรมอื่น ๆ ที่พบเป็นจำนวนมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 และช่างฝีมือด้านก่อสร้างก็ปรับเปลี่ยนมาเป็นการก่อสร้างปราสาทในวัฒนธรรมเขมรโบราณแทน

การที่ลักษณะสถาปัตยกรรมของปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องคล้ายกับปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้งมากกว่าปราสาทสมัยนครวัดที่เมืองพระนคร ประเทศกัมพูชา อาจเป็นไปได้ว่าในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 17 มีการส่งช่างฝีมือไปเรียนรู้การสร้างปราสาทจากบ้านเมืองในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล หรืออาจเป็นช่างจากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลขึ้นมาก่อสร้างให้ก็เป็นได้ แต่ชิ้นส่วนประกอบสถาปัตยกรรมบางชิ้นมีความเป็นไปได้สูงที่จะนำมาจากแหล่งผลิตในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลเอง เช่น ทับหลังอุمامเหศวร เสาประดับกรอบประตู เนื่องจากมีรูปแบบที่ใกล้เคียงกันมาก สะท้อนให้เห็นว่าเมืองศรีเทพและพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลในช่วงเวลานี้คงมีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน จนสามารถแลกเปลี่ยนในเชิงช่างได้ อย่างไรก็ตามปราสาทศรีเทพมีส่วนฐานที่สูงแตกต่างไปจากปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง ซึ่งถือเป็นลักษณะเฉพาะที่น่าจะถ่ายทอดให้กับปราสาทในยุคหลังอย่างปราสาทวัดมหาธาตุ จังหวัดลพบุรีที่มีฐานสูงและมืองค์ประกอบบางส่วนคล้ายกันด้วย

5.4.3.1 ข้อสังเกตเกี่ยวกับลักษณะการปกครอง

ระบบการปกครองเดิมในระยะที่ 3 น่าจะถูกลดบทบาทลงโดยอิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนคร ดังจะเห็นได้จากการพบจารึกภาษาเขมรอย่างน้อย 2 หลักที่กล่าวถึงตำแหน่งข้าราชการเขมรโบราณ แสดงว่าอาจมีการแต่งตั้งข้าราชการจากส่วนกลางของอาณาจักรเข้ามาทำงานในพื้นที่ หรืออาจเป็นการแต่งตั้งคนท้องถิ่นโดยใช้ระบบการปกครองแบบเขมรโบราณก็เป็นได้ แต่ก็สะท้อนให้เห็นว่าในระยะนี้ระบบการเมืองการปกครองแบบเขมรโบราณได้มีบทบาทที่เมืองศรีเทพแล้ว

อำนาจการปกครองของเขมรโบราณที่เมืองศรีเทพน่าจะมีวิวัฒนาการความเข้มข้นตามช่วงเวลา สังเกตเห็นได้จากการสร้างปราสาทศิลาในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 – ครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 17 วัฒนธรรมเมืองและเป็นศาสนสถานขนาดเล็ก เป็นไปได้ว่าการเปลี่ยนผ่านทางการปกครองในระยะแรกยังไม่เสถียรนัก แต่ในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ได้ปรากฏการสร้างปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องที่เป็นศาสนสถานขนาดใหญ่ตั้งไว้บนศาสนสถานเก่าในตำแหน่งแกนกลางของเมือง แสดงให้เห็นว่าเสถียรภาพทางการปกครองของเขมรโบราณมีเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมมากแล้ว

นอกจากนี้การที่รูปแบบสถาปัตยกรรมของปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องที่ใกล้เคียงกับปราสาทหินพิมายและพนมรุ้งมากกว่าปราสาทในเมืองพระนคร แสดงให้เห็นว่าผู้ปกครองในช่วงเวลานี้มีความใกล้ชิดกับเมืองพิมายในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลมากกว่า โดยอาจเป็นคนที่ถูกส่งมาจากเมืองพิมาย

หรือเป็นเครือญาติกันก็เป็นได้ ดังนั้นในระยะที่ 4 นี้เมืองศรีเทพจึงมีความสัมพันธ์กับเมืองพิมาย แทนที่ความสัมพันธ์กับเมืองเสมาในระยะที่ 3

5.4.3.2 อิทธิพลของศาสนาฮินดูไศวนิกาย

วัฒนธรรมที่โดดเด่นที่สุดในระยะนี้คือ อิทธิพลของศาสนาฮินดูไศวนิกายที่ปรากฏขึ้นมา มีบทบาทเป็นครั้งแรกนับแต่มีศาสนาเข้ามาที่เมืองศรีเทพ ส่วนหนึ่งคงเป็นเพราะเป็นศาสนาหลักของอาณาจักรเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 17 ศาสนาฮินดูไศวนิกายจึงเข้ามาพร้อมอิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครด้วย โดยหลักฐานที่ปรากฏเด่นชัดที่สุดคือ การพบศิวิลิ่งจำนวนมากขึ้นร่วมกับฐานโยนิ และโคนนทิ แต่การที่ไม่พบจารึกทางศาสนาที่ชัดเจนเลยนั้น ทำให้เรื่องราวของศาสนาฮินดูไศวนิกายที่เมืองศรีเทพดูจะมีมิติที่แคบลงมาก ถึงแม้ว่าจะพบหลักฐานประติมากรรมจำนวนมากก็ตาม แต่ประติมากรรมส่วนใหญ่ก็เป็นประติมากรรมสามัญของไศวนิกายที่มีรูปแบบคล้ายกันเกือบทุกพื้นที่

ดังนั้นจึงอาจจะกล่าวได้เพียงว่าศาสนาฮินดูไศวนิกายเป็นศาสนาที่มีบทบาทมากที่เมืองศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 อย่างไรก็ดี ได้พบเทวรูปพระวิษณุและพระลักษมีขนาดเล็ก และการนำเทวรูปพระสุริยมาใช้ในศาสนสถานของไศวนิกายด้วยนั้น แสดงให้เห็นว่าภายใต้ไศวนิกายที่เป็นร่มเงาใหญ่นั้น ยังปรากฏการนับถือเทพอื่น ๆ อยู่ด้วยเช่นกัน และไม่เพียงแต่เทพอื่นเท่านั้น ในระยะนี้ยังปรากฏร่องรอยของพุทธศาสนาอยู่บ้าง เช่น พระพุทธรูปปูนปั้นจากเขาค้างในที่มีอายุอยู่ในสมัยนี้ กิจกรรมการซ่อมแซมเขาค้างนอกให้หันไปทางทิศตะวันตก

ที่น่าสังเกตคือ ถึงแม้ศาสนาฮินดูไศวนิกายจะเป็นศาสนาหลักในระยะนี้ แต่การสร้างปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องให้หันไปทางด้านทิศตะวันตก อันเป็นทิศทางที่เขาธมมอรัตน์ตั้งอยู่นั้น แสดงให้เห็นว่าคติการเคารพเขาศักดิ์สิทธิ์มีความสำคัญมากกว่าความเคร่งครัดทางศาสนา เนื่องจากเขาธมมอรัตน์ได้ถูกสถาปนาเป็นเขาศักดิ์สิทธิ์ของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานไปแล้วในระยะที่ 3 แต่ก็ยังเป็นที่ยึดเหนี่ยวของศาสนาฮินดูด้วย ซึ่งศาสนาฮินดูอาจจะตีความไปได้ว่าเป็นเขาไกรลาศของพระศิวะก็เป็นได้ แต่กระนั้นก็สะท้อนให้เห็นถึงความศักดิ์สิทธิ์อันเป็นสากลของเขาธมมอรัตน์ รวมถึงการปรับตัวของศาสนาฮินดูให้เข้ากับความเชื่อดั้งเดิมในท้องถิ่นด้วย

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ได้ปรากฏเทวรูปชัมภละและทวารบาลศิลปะขอม พร้อมกัน ร่องรอยกิจกรรมการซ่อมแซมปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้อง จึงมีข้อสันนิษฐานว่าอิทธิพลของพุทธศาสนานิกายวัชรยานจากเมืองพระนครหลวงในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้แพร่มาถึง

เมืองศรีเทพ ส่งผลให้เกิดการซ่อมแปลงปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องเป็นพุทธสถานในนิยายวัชรยานตามแม่แบบที่เมืองพระนครหลวงด้วย ข้อสันนิษฐานนี้ไม่น่าจะเป็นจริง เนื่องจากหลักฐานที่พบมีเพียงเทวรูปซุ้มกละ ทวารวาล และชิ้นส่วนคานหามสำริดศิลปะบายนเท่านั้นที่เชื่อมโยงกับรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ แต่ก็ไม่สามารถระบุศาสนาของประติมากรรมทั้งสามชิ้นนี้ได้อย่างชัดเจน อีกทั้งยังไม่ปรากฏหลักฐานสำคัญของพุทธศาสนานิกายวัชรยานที่เคยพบในดินแดนไทยเลย เช่น พระพุทธรูปนาคปรก พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ดังนั้นหลักฐานในขณะนี้จึงบอกได้แค่ว่ามี การซ่อมแซมปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้อง และพบประติมากรรมในศิลปะบายนเท่านั้น

จากหลักฐานทางศาสนาสามารถสรุปได้ว่าในระยะนี้ วัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครแพร่หลายเข้ามายังเมืองศรีเทพอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่สมัยบาปวนในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 สมัยนครวัดช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 17 และสมัยบายนช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ศูนย์กลางการส่งต่อวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครมายังศรีเทพ น่าจะเป็นกลุ่มเมืองโบราณในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลมากกว่าศูนย์กลางที่เมืองพระนคร ในกัมพูชา

5.4.3.3 ระบบเศรษฐกิจ

ในระยะนี้ระบบเศรษฐกิจคงจะสอดคล้องกับการปกครองที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนคร โดยน่าจะรับนโยบายมาจากส่วนกลางเช่นเดียวกัน แต่การไม่ปรากฏจารึกเรื่องราวในช่วงนี้ก็เป็นที่ยากที่จะลงรายละเอียดทางเศรษฐกิจที่ชัดเจนได้ อย่างไรก็ตามการปรากฏสินค้าประเภทเครื่องถ้วยเขมรและเครื่องถ้วยจีนในชั้นวัฒนธรรมก็อาจแสดงให้เห็นถึงความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจได้

เครื่องถ้วยเขมรมีศูนย์กลางการผลิตที่สำคัญอยู่บริเวณเขาพนมกุเลน ภายในใจกลางอาณาจักร เรียกว่า “แหล่งเตาพนมกุเลน” ซึ่งประกอบด้วยกลุ่มเตาอีกจำนวนมาก ผลิตในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ส่วนศูนย์กลางอีกแห่งหนึ่งอยู่บริเวณเขาพนมดงเร็ก ครอบคลุมพื้นที่ตั้งแต่อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ ในประเทศไทย ไปจังหวัดบันเตียนเมียนเจย ในประเทศกัมพูชา ผลิตตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 (ปริวรรต ธรรมาปริชากร, 2552, น. 186-190) ทั้งนี้เครื่องถ้วยเขมรที่สำรวจและขุดค้นพบในเมืองศรีเทพเคยวิเคราะห์แล้วว่ามาจากแหล่งเตาทั้งสองแหล่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 (ปริวรรต ธรรมาปริชากร, 2552, น. 68-69) น่าสังเกตว่าการผลิตเครื่องถ้วยเขมรเป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่เพียงไม่กี่ประเภทที่ปรากฏขึ้นในอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนคร และน่าจะเป็นอุตสาหกรรมที่ทำให้เศรษฐกิจของอาณาจักรมั่งคั่ง จากการกระจายสินค้าไปยังเมืองต่าง ๆ ที่อยู่

ภายใต้ปกครองหรือมีสัมพันธด้วย ทั้งนี้เมืองศรีเทพเองก็น่าจะเป็นส่วนหนึ่งของจุดกระจายสินค้า ดังที่ได้พบท่าเรือเพื่อใช้ในการขนส่งสินค้าประเภทเครื่องถ้วยโดยเฉพาะ แสดงให้เห็นถึงการขนส่งในปริมาณที่มากเกินกว่าจะใช้กองคาราวานเดินบกในการขนส่งได้ (หรืออาจเป็นวัตถุที่แตกได้ง่าย) และเมืองศรีเทพก็น่าจะยังคงเป็นจุดกระจายสินค้าไปในบ้านเมืองอื่น ๆ ที่อยู่โดยรอบ

น่าสังเกตว่านอกจากเครื่องเคลือบแบบเขมรแล้ว เครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ่งก็เป็นสินค้าอีกประเภทหนึ่งที่พบร่วมกันด้วย การพบเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ่งในพื้นที่เมืองศรีเทพนั้น ไม่น่าจะเป็นการติดต่อกับจีนโดยตรง แต่คงผ่านอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนคร ซึ่งเป็นไปได้ว่าด้วยความสัมพันธ์อันดีระหว่างอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครและราชวงศ์ซ่งของจีน ดังที่ปรากฏว่าในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ได้มีการส่งราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีถึง 2 ครั้ง ในพ.ศ. 1659 และพ.ศ. 1663 หลังจากที่เว้นว่างไปหลายรัชกาล รวมทั้งมีการแก้ไขสัญญาการค้าระหว่างกันในพ.ศ. 1674 และ 1690 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2560, น. 195, 198) อาณาจักรเขมรในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 จึงน่าจะได้รับการเป็นจุดกระจายสินค้าเครื่องถ้วยจีนไปยังเมืองที่อยู่ภายใต้อิทธิพลด้วย (Miksic & Goh, 2017, น. 388)

รูปแบบการกระจายสินค้าประเภทเครื่องถ้วยเขมรและเครื่องถ้วยจีนจากเมืองศรีเทพไปยังพื้นที่อื่นนั้น อาจทราบได้รูปแบบหนึ่งจากการสำรวจในพื้นที่ของชาวญ้อฮูร์ในอำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิ ใกล้กับเมืองศรีเทพ ซึ่งพบหลักฐานเป็นเศษเครื่องถ้วยเขมรและเครื่องถ้วยจีน แสดงให้เห็นว่าชาวญ้อฮูร์เป็นหนึ่งในตัวกลางการกระจายสินค้าในระบบเศรษฐกิจ แต่คงเกี่ยวข้องในขนาดที่เล็กมาก เนื่องจากใช้วิธีเดินเท้าและแบกสินค้าลัดเลาะไปตามช่องเขาที่ซับซ้อนเท่านั้น

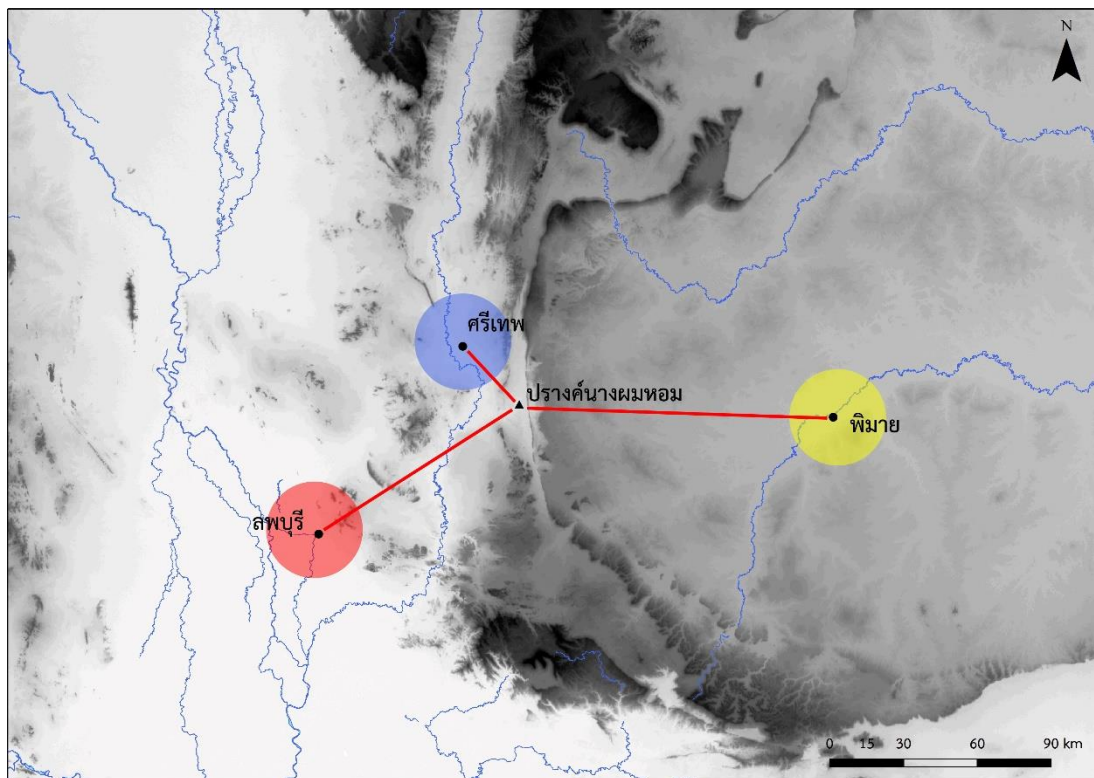
5.4.4 บทบาทและความสำคัญในฐานะเมืองตอนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18

ช่วงอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครเข้ามามีอิทธิพลในระยะนี้ เมืองศรีเทพน่าจะยังคงมีบทบาทเป็นจุดเชื่อมต่อของเส้นทางตอนในที่สำคัญเช่นเดิม เนื่องจากความได้เปรียบทางยุทธศาสตร์ที่มีมาตั้งแต่ต้น ซึ่งผู้ปกครองก็น่าจะรับรู้ถึงข้อได้เปรียบตรงนี้เป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้จากการตั้งขึ้นของปราสาทนางผมหอมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 17 (อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, 2530, น. 14) บริเวณช่องทางข้ามเขาพังเหยด้านทิศใต้ของเมืองศรีเทพ (ช่องสำราญ) ซึ่งเป็นช่องทางดั้งเดิมที่เมืองในลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสักใช้ติดต่อกันมาตั้งแต่ระยะก่อนหน้า แสดงให้เห็นว่าอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครยังคงให้ความสำคัญกับเส้นทางนี้อยู่ และน่าจะเป็นเส้นทางหลักในการติดต่อระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือเช่นเดิม

อย่างไรก็ดีเมืองศรีเทพน่าจะอยู่ในบทบาทของผู้รับแบบแผนจากศูนย์กลาง ไม่ว่าจะเป็นการรับนโยบายการปกครอง การรับรูปแบบวัฒนธรรม และการรับเป็นแหล่งกระจายสินค้าตอนใน ซึ่งเป็นลักษณะที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในระยะก่อนหน้า อาจจะเป็นเพราะเมืองศรีเทพในระยะนี้ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครแล้ว อิสระในการติดต่อแลกเปลี่ยนกับบ้านเมืองอื่น อาจถูกจำกัดตามไปด้วย อีกทั้งบ้านเมืองที่เคยติดต่อแลกเปลี่ยนทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างรัฐทวารวดีทางตะวันตกก็เริ่มทยอยเสื่อมลงไปตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ทำให้บทบาทของการเป็นจุดศูนย์กลางหรือเป็นจุดเชื่อมต่อบ้านเมืองตอนอาจดูไม่หลากหลายเท่าระยะก่อนหน้า

แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าในระยะนี้เมืองศรีเทพยังคงมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง และอาจจะเจริญขึ้นมากในฐานะของเมืองตอนในที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจขนาดใหญ่ระดับอาณาจักรในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 ซึ่งสะท้อนให้เห็นจากชั้นวัฒนธรรมที่ปรากฏการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่นและต่อเนื่อง รวมทั้งการปรากฏศาสนสถานขนาดใหญ่ในวัฒนธรรมเขมรและระบบจัดการน้ำบางส่วนก็เป็นดัชนีชี้วัดความเจริญประเดิมเดียวกันกับในระยะที่ 3

ในระยะที่ 4 นี้ความสัมพันธ์ระหว่างบ้านเล็กเมืองน้อยจึงดูไม่ชัดเจนนัก หากแต่ความสัมพันธ์กับศูนย์กลางวัฒนธรรมเขมรในแต่ละภูมิภาคกลับน่าจะมีความสัมพันธ์ที่ชัดเจนกว่า ดังเช่นความสัมพันธ์กับเมืองพิมายที่มีความใกล้ชิดในด้านรูปแบบสถาปัตยกรรม รวมถึงเมืองลพบุรีที่ไม่เสื่อมลงไปเหมือนรัฐทวารวดีที่อยู่ใกล้เคียง ในทางกลับกันเมืองลพบุรีน่าจะทวีความสำคัญมากยิ่งขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ด้วยกลายเป็นศูนย์กลางสำคัญของวัฒนธรรมเขมรอีกแห่งหนึ่งควบคู่ไปกับเมืองพิมายในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ดังนั้นความสัมพันธ์แบบสามเหลี่ยมของเมืองศรีเทพที่เคยปรากฏในระยะที่ 3 โดยมีเมืองลพบุรีและเมืองเสมาเป็นองค์ประกอบนั้น น่าจะเปลี่ยนเป็นสามเหลี่ยมเมืองศรีเทพ เมืองพิมาย และเมืองลพบุรีแทนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 – 18 โดยมีปราสาทนางผมหอมเป็นจุดเชื่อมต่อเส้นทางตอนในที่สำคัญระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ภาพที่ 177)



ภาพที่ 177 แบบจำลองเส้นทางติดต่อตอนในแผ่นดินในระยษะที่ 4

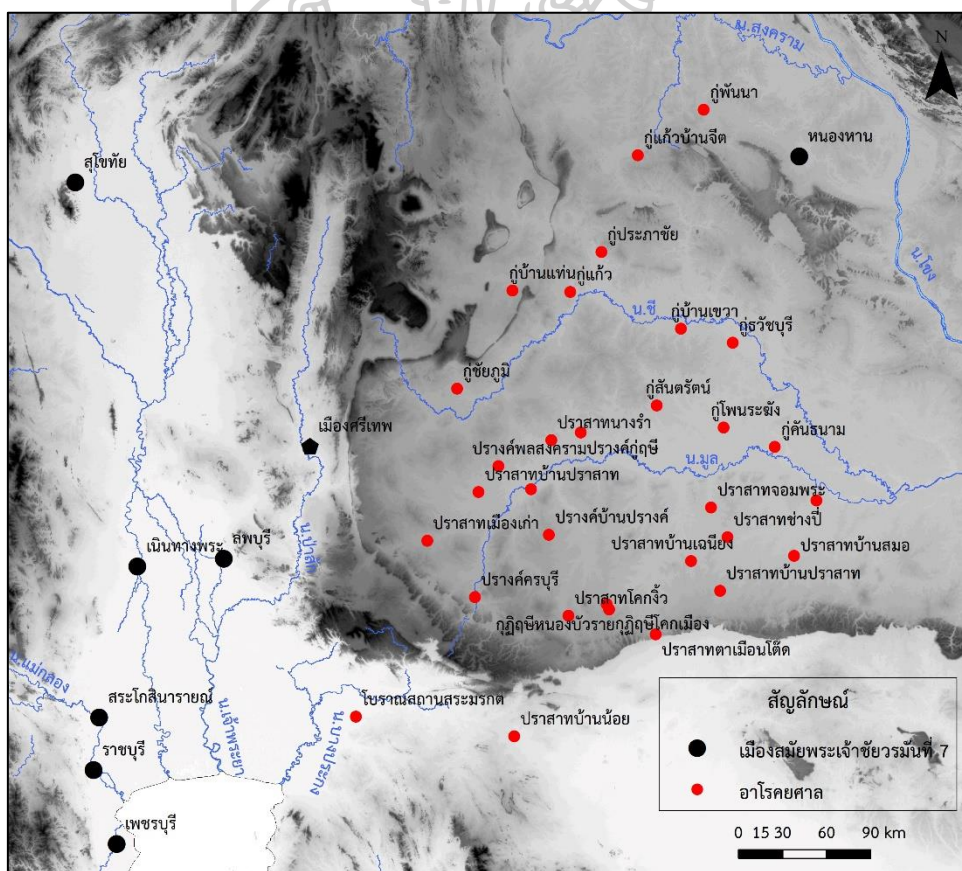
5.4.5 ข้อสังเกตเกี่ยวกับการทิ้งร้างเมืองศรีเทพหลังพุทธศตวรรษที่ 18

ข้อมูลจากชั้นวัฒนธรรมจากการขุดค้นต่างสรุปตรงกันว่า อายุสมัยของชั้นหลักฐานระยะสุดท้ายอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครหรือสมัยบายน หลังจากนั้นเป็นช่วงที่เมืองศรีเทพถูกทิ้งร้าง สอดคล้องกับอายุของเทวรูปขี้มกละ ทวารบาล และชิ้นส่วนคานหามสำริด หลักฐานรุ่นสุดท้ายที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ตามแบบศิลปะบายน ในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้จะพบประติมากรรมที่สามารถกำหนดให้อยู่ในสมัยบายน แต่ประติมากรรมที่พบกลับไม่ใช่ประติมากรรมสำคัญที่เป็นตัวแทนของพุทธศานา นิกายวัชรยานที่พบในเมืองโบราณสมัยบายน เช่น พระพุทธรูปนาคปรก พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร รวมถึงยังไม่ปรากฏศาสนสถานในสมัยนี้ที่เมืองศรีเทพด้วย แม้จะมีข้อสันนิษฐานถึงการซ่อมแปลงปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องเป็นพุทธสถานนิกายวัชรยาน แต่ก็น่าจะบอกได้ว่าเป็นแค่การซ่อมแซมในช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น

เมื่อพิจารณาจากเมืองหรือชุมชนโบราณที่ได้รับวัฒนธรรมเขมรสมัยบายน ภายในพื้นที่มักจะปรากฏศาสนสถานอันเป็นตัวแทนของวัฒนธรรมเขมรสมัยบายนอย่างชัดเจน เช่น ปราสาทพรหมทัต ในอาณาบริเวณของปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดสิงห์บุรี รวมถึง

อารยคยศาลาที่ตั้งอยู่ประจำเมืองในขอบเขตอำนาจของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ดังนั้นการไม่ปรากฏคุณลักษณะเฉพาะเช่นนี้ก็อาจเป็นไปได้ว่าเมืองศรีเทพได้ลดความสำคัญแล้วในช่วงระยะเวลานี้

นโยบายเชิงพื้นที่อันเป็นรากฐานสำคัญของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่มีต่อดินแดนประเทศไทย อาจแบ่งได้เป็น 2 พื้นที่คือ พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดำเนินการสร้างอารยคยศาลาจำนวนประมาณ 32 หลัง โดยกระจายตัวครอบคลุมเทือกเขาพนมดงเร็ก สาขาของแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีที่บางแห่งเป็นชุมชนดั้งเดิม และสร้างธรรมศาลาหรือที่พักคนเดินทางจำนวน 8 หลัง มุ่งตรงสู่เมืองพิมาย ซึ่งเป็นศูนย์กลางสำคัญในขณะนั้น ส่วนอีกพื้นที่คือ ภาคกลางและภาคตะวันตก ตั้งเมืองหรือชุมชนในวัฒนธรรมเขมรครอบคลุมจากใต้ขึ้นเหนือ ทั้งแม่น้ำแควน้อย แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำบางปะกง แม่น้ำเจ้าพระยา และขึ้นเหนือไปยังเมืองลพบุรีและสุโขทัย โดยเน้นครอบครองพื้นที่ลุ่มแม่น้ำและช่องเขาที่สำคัญต่าง ซึ่งบางจุดเป็นชุมชนดั้งเดิมในสมัยทวารวดี (O'Naghten, 2014, p. 406) (ภาพที่ 178)



ภาพที่ 178 ตำแหน่งเมืองศรีเทพกับโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรสมัยบายัน ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18

นโยบายข้างต้นอาจตรวจสอบด้วยตำแหน่งของศาสนสถานและเมืองโบราณในวัฒนธรรมเขมรสมัยบายน เมื่อพิจารณาจากตำแหน่งของอารยศาลาที่มักจะตั้งขึ้นในชุมชนดั้งเดิม จะเห็นได้ว่าตำแหน่งของอารยศาลากระจายตัวอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเท่านั้น ส่วนพื้นที่ภาคกลางเมืองโบราณส่วนใหญ่กระจุกตัวอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแควน้อย แม่น้ำแม่กลอง ที่น่าจะเป็นเส้นทางการค้าสำคัญในช่วงนี้ และบางส่วนตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน และลุ่มแม่น้ำลพบุรี รวมถึงเมืองโบราณสุโขทัย และศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย

ตำแหน่งของอารยศาลาน่าจะแสดงถึงตำแหน่งบ้านเมืองในดินแดนปกครองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งทรงโปรดให้สร้างอารยศาลาประจำชุมชน ส่วนเมืองโบราณในภาคกลางจะเห็นได้ว่าอยู่ทางตอนล่างของภาคกลางทั้งหมด ซึ่งมีเมืองลพบุรีเป็นศูนย์กลางการแพร่กระจายวัฒนธรรมสมัยบายน ดังนั้นการเกิดขึ้นของเมืองลพบุรีและเมืองในภาคกลางตอนล่าง คงแสดงให้เห็นว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 คงให้ความสำคัญกับดินแดนแถบนี้มาก และไม่ได้ให้ความสำคัญกับพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักเหมือนสมัยก่อนหน้า รวมไปถึงการขยายอิทธิพลขึ้นไปยังตอนเหนือของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตจังหวัดสุโขทัย ทำให้ความสำคัญของพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักถูกปรับเปลี่ยนขึ้นเหนือตามไปด้วย ดังที่เมืองเพชรบูรณ์จะเจริญขึ้นเป็นศูนย์กลางของลุ่มแม่น้ำป่าสักในสมัยสุโขทัยต่อไป

จากข้อมูลข้างต้นจึงสามารถกล่าวได้ว่าเมืองศรีเทพได้กลายเป็นเมืองชายขอบของอำนาจจากศูนย์กลางวัฒนธรรมเขมรสมัยบายนแล้วในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ดังนั้นการที่เมืองลพบุรีขึ้นมาเป็นศูนย์กลางในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรี แสดงให้เห็นว่าพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักคงหมดความสำคัญลงไปด้วย และเส้นทางติดต่อทั้งหมดน่าจะลงไปรวมกันที่เมืองลพบุรีที่สามารถติดต่อกับบ้านเมืองในภาคกลางตอนล่างและภาคเหนือได้สะดวก

จึงสันนิษฐานได้ว่าเมืองศรีเทพคงหมดความสำคัญและเริ่มทิ้งร้างลงในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 18 สาเหตุสำคัญเกิดจากการเปลี่ยนเส้นทางการติดต่อที่ต้องผ่านลุ่มแม่น้ำป่าสักในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 17 มาเป็นติดต่อโดยตรงไปยังเมืองลพบุรีแทนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เพื่อลงไปยังบ้านเมืองภาคกลางตอนล่างและภาคเหนือที่เป็นเส้นทางการค้าและชุมชนสำคัญในวัฒนธรรมเขมรสมัยบายน แต่การทิ้งร้างน่าจะเกิดขึ้นอย่างช้า ๆ เหมือนกับการลดบทบาทลง เนื่องจากได้พบเครื่องถ้วยสมัย

สุโขทัยจำนวน 2 ชั้น แสดงให้เห็นว่าอาจจะยังคงมีผู้คนอาศัยอยู่ที่เมืองศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ด้วย แต่ก็คงลดน้อยลงมากจนกระทั่งทิ้งร้างในที่สุด⁷

จากรูปแบบสถาปัตยกรรมของพระปรางค์วัดมหาธาตุ จังหวัดลพบุรีที่มีฐานสูงและมีลวดลายบางประการคล้ายกับปรางค์ศรีเทพ มีความเป็นไปได้ว่าผู้คนและช่างฝีมือจากเมืองศรีเทพส่วนหนึ่ง เคลื่อนย้ายลงมาวมกับกลุ่มคนที่ลพบุรี ซึ่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 – 19 ได้กลายเป็นเมืองหรือรัฐที่สำคัญในพื้นที่ภาคกลางของไทยแล้ว เมืองศรีเทพจึงน่าจะทิ้งร้างลงตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมาจนกระทั่งปรากฏหลักฐานขึ้นอีกครั้งในสมัยอยุธยาตอนปลายและรัตนโกสินทร์ และด้วยเหตุที่ไม่ปรากฏหลักฐานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 – 24 เลยในพื้นที่เมืองศรีเทพ จึงเป็นไปได้ว่ากลุ่มคนในพื้นที่อาจเพิ่งอพยพเข้ามาและไม่ได้เกี่ยวข้องกับกลุ่มคนในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 อย่างไรก็ตาม ในประเด็นนี้ก็ควรจะมีการศึกษาต่อไป



⁷ น่าสนใจว่าหากที่เมืองศรีเทพยังคงมีคนอยู่อาศัยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ข้อสันนิษฐานที่ว่าเมืองทิ้งร้างลงเนื่องจากโรคระบาดตามตำนานฤๅษีตาแว-ตาไฟ ตำนานนี้ก็อาจคาบเกี่ยวกับตำนานพระเจ้าอู่ทองที่เสด็จหนีโรคระบาดลงไปยังกรุงศรีอยุธยาก็เป็นได้ ซึ่งน่าจะเกิดขึ้นในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกัน แต่จำเป็นต้องมีการพิสูจน์ต่อไป

บทที่ 6

สรุปและเสนอแนะ

การพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมากนำไปสู่การการศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการของเมืองศรีเทพมาเป็นระยะเวลายาวนาน โดยไม่มีที่ท่าว่าจะยุติลงในปัจจุบัน เนื่องจากยังคงปรากฏหลักฐานใหม่ขึ้นอีกมากจากการดำเนินการทางโบราณคดี การศึกษาในครั้งนี้จึงมุ่งที่จะทบทวนและตีความใหม่จากหลักฐานที่เคยได้ศึกษาไว้แล้วและหลักฐานที่พบใหม่เมื่อไม่นานมานี้ รวมทั้งเพิ่มเติมข้อมูลใหม่จากการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณพื้นที่เมืองนอกเมื่อปี 2561 เพื่อให้สามารถอธิบายพัฒนาการของเมืองศรีเทพได้อย่างละเอียดขึ้น และตีความเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนในเพื่อให้ได้มุมมองใหม่ของการศึกษาเมืองโบราณในประเทศไทย

ผลจากการวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีที่พบในพื้นที่เมืองศรีเทพทั้งหมดร่วมกับข้อมูลจากการขุดค้นทางโบราณคดี ทำให้สามารถสังเคราะห์พัฒนาการของเมืองศรีเทพออกเป็น 4 ระยะดังนี้

เมืองศรีเทพระยะที่ 1 ช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 – 10

รอบเมืองศรีเทพปรากฏการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายตามแนวแม่น้ำป่าสักและลำน้ำสายรองจำนวนหลายแหล่ง ชุมชนโบราณเหล่านี้ น่าจะเคลื่อนย้ายลงมารวมกลุ่มกันตั้งเป็นชุมชนระยะแรกที่เมืองศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 เนื่องจากบริเวณที่ตั้งเมืองศรีเทพสามารถรองรับการขยายชุมชนได้อย่างกว้างขวางและตั้งอยู่บนเส้นทางติดต่อระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ชุมชนระยะแรกเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่มีรากฐานทางสังคมและวัฒนธรรมมาจากชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย แต่มีความรู้ด้านการจัดการน้ำในระดับหนึ่ง และมีความเชื่อเกี่ยวกับชีวิตหลังความตาย โดยแสดงออกผ่านทางพิธีกรรมฝังศพพร้อมเครื่องอุทิศ ในระยะนี้พบหลักฐานการติดต่อกับภายนอกได้แก่ หวังาช้าง กุณฐี ตราประทับลูกปัดหินกึ่งมีค่า ลูกปัดแก้ว ที่มีแหล่งผลิตอยู่ในประเทศอินเดีย รวมถึงภาชนะดินเผาแบบพิมายดำที่พบมากในบริเวณพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน แสดงให้เห็นว่าชุมชนในระยะนี้คงมีการติดต่อกับอินเดีย โดยผ่านชุมชนร่วมสมัยในพื้นที่ภาคกลางที่ตั้งอยู่ใกล้ชายฝั่งทะเลมากกว่า และติดต่อกับชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือผ่านเส้นทางข้ามแนวเขาพังเหย ซึ่งจะเป็นบทบาทที่สำคัญในฐานะเมืองตอนใน ระยะต่อไป

เมืองศรีเทพระยะที่ 2 ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 13

ชุมชนระยะแรกได้พัฒนาขึ้นเป็นสังคมเมืองในระยะนี้ โดยอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องและเพิ่มจำนวนประชากรมากขึ้นกว่าเดิม และมีการขยายพื้นที่อยู่อาศัยออกไปยังบริเวณพื้นที่เมืองนอก พบว่ามีการขุดสระน้ำขนาดใหญ่เพื่อใช้ในการชลประทานและคงเริ่มต้นการขุดคูน้ำคันดินขึ้นแล้ว ในด้านสังคมและวัฒนธรรมได้ปรากฏวัฒนธรรมการใช้อักษรจากอินเดียเป็นครั้งแรก ซึ่งบันทึกเรื่องราวของระบบกษัตริย์ และศาสนา โดยศาสนาฮินดูไวยศพนิกายและการนับถือพระสุริยะ รวมทั้งพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเจริญขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน แสดงออกผ่านทางศิลปกรรมที่สร้างสรรค์ขึ้นภายใต้สกุลช่างศรีเทพที่มีความโดดเด่น สะท้อนให้เห็นถึงการรับพื้นฐานศิลปกรรมจากอินเดีย พูนัน เจนละ และทวารวดี เข้ามาปรับใช้เป็นเอกลักษณ์ของสกุลช่าง นอกจากนี้ยังพบว่ามีร่องรอยของผู้คนจากอินเดียหรือศรีลังกา และพูนันเข้ามาตั้งรกรากที่เมืองศรีเทพ ซึ่งน่าจะมีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคมและวัฒนธรรมให้เจริญขึ้นได้

ในระยะนี้เมืองศรีเทพคงพัฒนาเป็นเมืองสำคัญแห่งหนึ่งในดินแดนไทย แต่คงไม่ใช่เมืองหลวงของรัฐทวารวดี เนื่องจากไม่พบจารึกที่กล่าวถึงทวารวดีในพื้นที่เมืองศรีเทพเลย แต่กลับพบกระจายตัวอยู่ในบริเวณภาคลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน ซึ่งสันนิษฐานว่าคงเป็นขอบเขตของรัฐทวารวดี อีกทั้งหลักฐานจากจารึกแสดงให้เห็นว่ารัฐทวารวดีนับถือศาสนาฮินดูไศวนิกาย นิกายปาศุปต ซึ่งแตกต่างกับศรีเทพที่นับถือไวยศพนิกาย อีกทั้งพัฒนาการของเมืองศรีเทพที่เริ่มต้นขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 ดูจะเก่าแก่กว่ารัฐทวารวดีที่เพิ่งปรากฏขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12

บทบาทเมืองตอนในของศรีเทพในระยะนี้เริ่มปรากฏชัดเจนมากขึ้น โดยทำหน้าที่เป็นชุมทางวัฒนธรรมที่เป็นศูนย์รวมวัฒนธรรมจากตะวันตกคือ อินเดียและทวารวดี และตะวันออกอันได้แก่ พูนันและเจนละ มาหลอมรวมเป็นวัฒนธรรมที่มีเอกลักษณ์ของตน นอกจากนี้ยังเป็นตอนในที่ผลิตทรัพยากรบางประเภทที่พบเฉพาะในดินแดนตอนในเท่านั้น และจุดเชื่อมต่อของบ้านเมืองตอนในที่อยู่ใกล้เคียง ทั้งสองบทบาทนี้สะท้อนให้เห็นความเป็นเมืองตอนในที่มีประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเป็นของตนเอง ไม่ได้ถูกรวมอยู่เป็นส่วนหนึ่งของเมืองท่าชายฝั่งทะเล

เมืองศรีเทพระยะที่ 3 ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 – 15

การตั้งถิ่นฐานในระยะนี้สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นเมืองขนาดใหญ่ที่มีระบบการปกครองที่เข้มแข็งกว่าเดิม เห็นได้จากการวางผังเมืองที่ประกอบไปด้วยคูน้ำคันดินและระบบการจัดการน้ำที่ซับซ้อน เพื่อรองรับการขยายตัวของประชากรและพื้นที่เกษตรกรรม รวมทั้งการปรากฏขึ้นของศาสนสถานขนาดใหญ่ที่สะท้อนให้เห็นถึงความพร้อมด้านแรงงานและทรัพยากรที่มีมากขึ้นกว่าเดิม

อิทธิพลของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก้าวขึ้นมามีบทบาทแทนที่ศาสนาฮินดูในระยะก่อนหน้า โดยทางหนึ่งรับมาจากราชวงศ์ปาละในอินเดีย ผ่านทางศรีวิชัยและทวารวดีในระบบการค้าข้ามภูมิภาค และอีกทางหนึ่งอาจรับมาจากอาณาจักรเขมรโบราณ ผ่านทางบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการผสมรวมกันของวัฒนธรรมที่ และยังปรากฏว่ามีภิกษุจากจีนเข้ามาที่เมืองศรีเทพด้วยตัวเอง แสดงให้เห็นว่าเมืองศรีเทพน่าจะเป็นเมืองสำคัญของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานแห่งหนึ่งที่เป็นที่รู้จักกันดี

ในระยะนี้ได้ปรากฏสินค้าจากต่างถิ่นคือ เครื่องเคลือบสีฟ้าหรือเขียวอมฟ้าจากตะวันออกเฉียงกลาง และลูกปัดแก้วที่มีแหล่งผลิตในอินเดีย ศรีลังกา และจีน แม้จะแสดงให้เห็นว่าเมืองศรีเทพได้เข้าไปอยู่ในเครือข่ายการค้าโลกแล้ว แต่น่าจะเป็นพื้นที่รองรับที่ต้องจัดหาสินค้าผ่านรัฐที่อยู่บริเวณชายฝั่งทะเลอย่างศรีวิชัยและทวารวดีที่มีสถานะเป็นผู้ค้าคนกลางกระจายสินค้าจากจีน อินเดีย และอาหรับ ถึงกระนั้นด้วยความเป็นเมืองตอนในที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับบ้านเมืองภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะความสัมพันธ์กับเมืองเสมาและเมืองลพบุรี อาจทำให้เมืองศรีเทพกลายเป็นศูนย์กลางควบคุมเส้นทางติดต่อตอนในแผ่นดินทั้งทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจ รวมถึงควบคุมทรัพยากรบางประเภท ทำให้มีข้อต่อรองที่เท่าเทียมกับผู้ค้าคนกลางอย่างศรีวิชัยและทวารวดีได้ แต่ความสัมพันธ์คงเป็นไปในลักษณะการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันของเมืองท่าชายฝั่งทะเลและเมืองภายใน ซึ่งทำให้ภาพรวมของทั้งภูมิภาคเจริญขึ้นพร้อมกันด้วย

ในระยะนี้อาจกล่าวได้ว่าเมืองศรีเทพได้เจริญขึ้นสูงสุดทั้งความเฟื่องฟูด้านเศรษฐกิจที่สะท้อนผ่านการสร้างโบราณสถานและระบบการจัดการน้ำขนาดใหญ่ ด้านวัฒนธรรมที่ปรากฏความหลากหลายของงานศิลปกรรม และด้านศาสนาที่พิจารณาได้จากอิทธิพลของของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นผลมาจากการเป็นศูนย์กลางเชื่อมต่อดินแดนตอนในและเมืองท่าชายฝั่งทะเล

เมืองศรีเทพระยะที่ 4 ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18

อิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครได้เข้ามามีบทบาทในพื้นที่เมืองศรีเทพตั้งแต่ในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ทำให้เมืองศรีเทพกลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอันกว้างใหญ่ ซึ่งต้องรับแบบแผนบางประการจากศูนย์กลาง ดังเช่น ระบบราชการแบบเขมรที่ปรากฏในจารึก ศาสนาฮินดูไศวนิกายที่เป็นแบบแผนทางวัฒนธรรม ทำให้เมืองศรีเทพในระยะนี้มีอิสรระน้อยมากในการรังสรรค์ศิลปกรรมของตนที่เคยมีความหลากหลายในระยะก่อนหน้า

ถึงแม้ว่าอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครจะเข้ามามีบทบาททางการเมือง แต่ในระดับประชาชนสามัญยังคงดำรงชีวิตต่อไปตามปกติ ดังปรากฏหลักฐานการอยู่อาศัยที่หนาแน่นและไม่ขาดตอน และได้มีการบุกเบิกพื้นที่ออกไปสร้างศาสนสถานและตั้งชุมชนใหม่ด้านนอกเมือง ในระยะนี้ได้ปรากฏเครื่องถ้วยเขมรและเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ่งปะปนอยู่ในชั้นวัฒนธรรม รวมถึงพบในบริเวณที่เป็นท่าเรือขนส่ง แสดงให้เห็นว่าเมืองศรีเทพได้กลายเป็นแหล่งกระจายสินค้าตอนในแผ่นดินแห่งหนึ่งของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนคร ทั้งนี้จากความสัมพันธ์ทางด้านรูปแบบสถาปัตยกรรมกับเมืองพิมาย สันนิษฐานว่าเมืองศรีเทพคงมีการติดต่อกับเมืองพิมายแทนที่เมืองเสมาในระยะก่อนหน้า รวมถึงเมืองลพบุรีที่ยังคงเจริญอยู่เช่นกัน จึงเกิดเป็นกลุ่มเมืองที่ควบคุมเส้นทางตอนใน โดยมีปราสาทนางผมหอมเป็นจุดผ่านสำคัญระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ร่องรอยการอยู่อาศัยและหลักฐานทางโบราณคดีที่สำรวจพบชี้ตรงกันว่าระยะการอยู่อาศัยสุดท้ายของเมืองศรีเทพอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงแม้ว่าจะมีหลักฐานของวัฒนธรรมเขมรสมัยบายน แต่ด้วยนโยบายทางการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่ให้ความสำคัญกับบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และเปลี่ยนความสนใจไปยังเมืองในภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตก รวมทั้งภาคเหนือของไทย พร้อมกับตั้งเมืองลพบุรีเป็นศูนย์กลางวัฒนธรรมสมัยบายนในภาคกลาง พื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสักจึงหมดความสำคัญลงจากการเปลี่ยนเส้นทางการติดต่อไปยังเมืองลพบุรี และขึ้นเหนือไปยังเมืองสุโขทัย ส่งผลให้เมืองศรีเทพเริ่มหมดความสำคัญลงตั้งแต่ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ก็อาจจะมีกลุ่มคนบางกลุ่มยังตั้งรกรากอยู่จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 19 ก็เป็นไปได้

ข้อเสนอแนะ

1. การศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนในครั้งนี้ ผู้วิจัยพยายามนำเสนอและวิเคราะห์ประเด็นที่แตกต่างไปจากการศึกษาพัฒนาการของเมืองโบราณที่ผ่านมา แต่ก็ต้องยอมรับว่าแม้เมืองศรีเทพจะพบหลักฐานจากการสำรวจและขุดค้นจำนวนมาก แต่ข้อมูลส่วนใหญ่เป็นข้อมูลเบื้องต้น ยังขาดการวิเคราะห์ในเชิงลึกด้วยความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านหรือเทคนิควิธีวิทยาศาสตร์ เพื่อให้ได้ข้อมูลในมิติอื่น ๆ มากขึ้น เช่น การวิเคราะห์ศิลาบรรณ การวิเคราะห์หาองค์ประกอบของโบราณวัตถุบางประเภท ส่งผลให้การเชื่อมโยงหลักฐานบางประเภทยังมีข้อจำกัดอยู่มาก

2. การศึกษาครั้งต่อไปอาจต้องคำนึงว่าผลการขุดค้นที่ผ่านมาทำให้ทราบข้อมูลในแนวตั้งหรือลำดับอายุสมัยของวัฒนธรรมอย่างแน่ชัดแล้ว แต่ข้อมูลในแนวระนาบหรือการใช้พื้นที่กลับยังไม่ชัดเจนแม้ในปัจจุบัน ยังไม่สามารถการระบุประเภทของพื้นที่อย่างแน่ชัด เช่น ย่าน ตลาด พระราชวัง แหล่งผลิต ดังนั้นการขุดค้นครั้งต่อไปควรจะเน้นความสำคัญในเชิงพื้นที่ให้มากขึ้น เพื่อตอบคำถามเรื่องการพื้นที่ อันเป็นจุดประสงค์สำคัญของการศึกษาโบราณคดีเมืองหรือพัฒนาการของเมืองโบราณ



รายการอ้างอิง

- Beal, S. (1969). *Siyuki: Buddhist records of the Western world translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D.629)*. Delhi: Oriental Books Reprint Corporation.
- Benisti, M. (2003). *Stylistics of early Khmer art* (เล่ม 1). New Delhi: Indira Gandhi National Centre for The Arts; Arayan Books International.
- Biswas, T. K., และ Jha, B. (1985). *Gupta sculpture: Bharat Kala Bhavan*. Varanasi: Banaras Hindu University.
- Boeles, J. J. (1964). The King of Sri Dvaravati and his regalia. *Journal of the Siam Society*, 52(2), 99-114.
- Boisselier, J. (1965). U-Thong et son importance pour l'histoire de Thaïlande. *Silapakorn*, 9(1), 27-30.
- Boisselier, J. (1975). *The heritage of Thai sculpture*. New York – Tokyo: Weatherhill.
- Briggs, L. P. (1999). *The ancient Khmer empire*. Philadelphia: The American Philosophical Society.
- Bronson, B. (1976). *Excavation at Chansen and the Cultural Chronology of protohistoric Central Thailand*. (Doctoral Dissertation). University of Pennsylvania Museum, Pennsylvania.
- Bronson, B. (1977). Exchange at the upstream and downstream ends: notes toward a functional model of the coastal state in Southeast Asia. ใน K. L. Hutterer (บ.ก.), *Economic exchange and social interaction in Southeast Asia: perspectives from prehistory, history, and ethnography* (น. 39-52). Michigan: Center of South and Southeast Asian Studies, The University of Michigan.
- Bronson, B. (1979). The late prehistory and early history of Central Thailand with special reference to Chansen. ใน R. B. Smith และ W. Watson (บ.ก.), *Early South East Asia: essays in archaeology, history and historical geography* (น. 315-336). New York: Oxford University Press.
- Brown, R. L. (1981). *The Dvaravati Dhamacakras: a study in the transfer of form and meaning*. (Doctoral Dissertation). University of California, Los Angeles.

- Brown, R. L. (1984). Indra's heaven: a Dharmacakrastambha socle in the Bangkok National Museum. *Arts Orientalis*, 14, 115-130.
- Brown, R. L. (1996). *The Dvaravati wheels of the law and the Indianization of South East Asia*. Leiden: E.J. Brill.
- Bunker, E. C., และ Latchford, D. (2004). *Adoration and glory: the golden age of Khmer art*. Chicago: Art Media Resources.
- Chemburkar, S., และ Kapoor, S. (2018). The Pasupata sect in ancient Cambodia and Champa. ใน T. K. Phuong, V. V. Thang, และ P. D. Sharrock (บ.ก.), *Vibrancy in stone: masterpieces of Da Nang Museum of Cham sculpture* (น. 45-56). Bangkok: River Books.
- Chhabra, B. C. (1965). *Expansion of Indo - Aryan culture: during Pallava rule*. Delhi: Munshi Ram Manohar.
- Chirapravati, P., M.L. (1994). *The cult of votive tablets in Thailand (sixth to thirteenth centuries)*. (Doctoral Dissertation). Cornell University, New York.
- Chirapravati, P., M.L. (2012). In search of Maitreya: early images of Dvaravati Buddha at Si Thep. ใน P. Skilling และ J. McDaniel (บ.ก.), *Buddhist narrative in Asia and beyond* (น. 97-107). Bangkok: Institute of Thai Study, Chulalongkorn University.
- Chutiwongs, N. (1984). *The iconography of Avalokitesvara in mainland South East Asia*. Amsterdam: Institute of South Asian Archaeology, University of Amsterdam.
- Coedes, G. (1926). Siamese votive tablets (W.A. Graham, ผู้แปล). *Journal of Siam society*, 20(1), 150-187.
- Coedes, G. (1944). Une nouvelle inscription d' Ayuddhya. *Journal of Siam society*, 35(1), 73-76.
- Coedes, G. (1953). *Inscriptions du Cambodge* (เล่ม 5). Hanoi: Imprimerie d'Extrême-Orient.
- Coedes, G. (1954). *Inscriptions du Cambodge* (เล่ม 6). Hanoi: Imprimerie d'Extrême-Orient.
- Coedes, G. (1964). *Inscriptions du Cambodge* (เล่ม 7). Hanoi: Imprimerie d'Extrême-Orient.
- Czuma, S. (1980). Mon - Dvaravati Buddha. *The bulletin of the Cleveland Museum of art* (September 1980), 228-229.
- Diffloth, G. (1984). *The Dvaravati old Mon language and Nyah Kur* (เล่ม 1). Bangkok: Chulalongkorn University Printing House.
- Diskul, S., M.C. (1986). New discoveries at the town of Sitep. *Borankhadi*, 1(3), 54-55.

- Dofflemyer, V. S. (1982). *The ancient city of Si Thep: A study of the extant Brahmanical sculpture (5th – 10th centuries)*. (Doctoral Dissertation). University of Southern California, California.
- Dupont, P. (1955). *La statuaire preangkorienne*. Ascona, Suisse: Artibus Asiae.
- Freeman, M., และ Jacques, C. (1999). *Ancient Angkor*. Bangkok: River Books.
- Giteau, M. (1965). *Khmer sculpture and Angkor civilliztion*. London: Thames and Hundson.
- Guy, J. (ผู้เรียบเรียง). (2014). *Lost Kingdoms: Hindu-Buddhist sculpture of early Southeast Asia*. Bangkok: River Books.
- Haque, E. (1992). *Bengal sculpture; Hindu iconography up to c.1250 A.D.* Dhaka: Bangladesh National Museum.
- Harvard Art Museum. (2010). Votive plaque Buddha seated in Meditation. สืบค้น January 14, 2019. จาก <https://www.harvardartmuseums.org/collections/object/201252>
- Hoshino, T. (2002). Wen Dan and its neighbors: the central Makong Valley in seventh and eighth centuries. ใน M. Ngaosrivathana และ K. Breazeale (บ.ก.), *Breking new ground in Lao history: essays on the seventh to twentieth centuries* (น. 25-72). Chiang Mai: Silkworm Books.
- Huntington, S. L. (1985). *The art of ancient India: Buddhist, Hindu, Jain*. New York: Weatherhill.
- I-Tsing. (1982). *A record of the Buddhist religion as practiced in india and the malay archipelago, A.D. 671-695* (J.Takakusu, ผู้แปล). Delhi: Manchiram Mancharlal.
- Indolf, P. (2014). Dvaravati cakras: questions of their significance. ใน N. Revire และ S. A. Murphy (บ.ก.), *Before Siam: essays in art and archaeology* (น. 272-309). Bangkok: River Books.
- Jacques, C. (2009). Dvaravati, un royaume sans histoire. ใน P. Baptise และ T. Zephir (บ.ก.), *Dvaravati aux sources du bouddhisme en Thaïlande* (น. 27-29). Paris: Musee Guimet.
- Jacques, C., และ Lafond, P. (2007). *The Khmer empire: cities and sanctuaries fifth to the thirteenth centuries*. Bangkok: River Books.
- Jessup, H. I., และ Zephir, T. (ผู้เรียบเรียง). (1997). *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia: millennium of glory*. Washington: National Gallery of Art.

- Le Bonheur, A. (1972). Un Bronze d'époque pré-angkorienne représentant Maitreya. *Art Asiatiques*, 28, 129-154.
- Le May, R. (1963). *A concise history of Buddhist art in Siam*. Rutland, Vt: C.E. Tuttle.
- Lee, S. E. (1969). *Ancient Cambodian sculpture*. New York: The Asia Society Inc.
- Manguin, P. Y. (2010). Pan-regional response to South Asian Inputs in early Southeast Asia. ใน B. Bellina, E. A. Bacus, T. O. Pryce, และ J. W. Christie (บ.ก.), *50 years of atchaeology in Southeast Asia: Essay in honour of Ian Glover* (น. 171-181). Bangkok: River Book.
- Miksic, J. N. (1985). Traditional Sumatran trade. *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient*, 74, 423-467.
- Miksic, J. N., และ Goh, G. Y. (2017). *Ancient Southeast Asia*. London: Routledge/Taylor & Francis Group.
- Miyasuka, Y. (2008). Survey and excavation of the Phum Snay archaeological site 2007. ใน *Preliminary report for the excavation in Phum Snay 2007*. Kyoto: International Research Center for Japanese Studies.
- Mudar, K. M. (1999). How many Dvaravati kingdom? Location analysis of first millennium A.D. moated settlement in central Thailand. *Journal of anthropological archaeology*, 18(1), 1-28.
- Murphy, S. A. (2010). *The Buddhist boundary markers of Northeast Thailand and Central Laos, 7th-12th centuries CE: towards an understanding of the archaeological, religious and artistic landscapes of the Khorat plateau* (Doctoral Dissertation). University of London, London.
- Murphy, S. A. (2016). The case of proto-Dvaravati: A review of the art historical and archaeological evidence. *Journal of Southeast Asian Studies*, 47(3), 366-392.
- Nagar, S. L. (1995). *Surya and Sun cult in Indian art, culture, literature and thought*. New Delhi: Aryan Book International.
- O'Naghten, H. P. (2014). The organization of space in pre-modern Thailand under Jayavarman VII. ใน N. Revire และ S. A. Murphy (บ.ก.), *Before Siam: essays in art and archaeology* (น. 396-419). Bangkok: River Books.
- Pal, P. (2004). *Asian art at Norton Simon Museum*. New Haven, CT: Yale University Press.

- Phasuk, S. (2004). *Royal Siamese maps: war and trade in nineteenth century Thailand*. Bangkok: River Books.
- Revire, N. (2014). Glimpses of Buddhist practices and rituals in Dvaravati and its neighbouring cultures. ใน N. Revire และ S. A. Murphy (บ.ก.), *Before Siam: essays in art and archaeology* (น. 272-309). Bangkok: River Books.
- Sampaongern, P. (2015). *Si Thep: The center of early civilization in Pa Sak valley*. Bangkok: Fine arts Department.
- Sedyawati, E. (1993). The Sun in Indonesian culture. ใน M. Singh (บ.ก.), *The Sun symbol of power and life and mythology* (น. 191-198). New York: Harry N. Abrams, Inc.
- Sing, B. C. (1983). *Hinduism and symbol worship*. Delhi: Agam Kala Prakashan.
- Sinsakul, S. (1992). Evidence of Quaternary Sea level change in coastal areas of Thailand. *Journal of Southeast Asian earth sciences*, 7(1), 23-37.
- Sinsakul, S. (2000). Late quaternary geology of the lower central plain, Thailand. *Journal of Southeast Asian earth sciences*, 18(4), 415-462.
- Skilling, P. (2003). Dvaravati: Recent revelation and research. ใน *Defications to Her Royal Highness Princess Galyani Vadhana Krom Luang Naradhiwas Rajanagarindra on her 80th birthday* (น. 87-112). Bangkok: The Siam Society.
- Skilling, P. (2009a). L'énigme de Si Thep. ใน P. Baptise และ T. Zephir (บ.ก.), *Dvaravati aux sources du bouddhisme en Thaïlande* (น. 117-127). Paris: Musée Guimet.
- Skilling, P. (2009b). A recently discovered Surya Image from Thailand. ใน G. J. R. Mevissen และ A. Banerji (บ.ก.), *Prajndhara: essays on Asian art, history, epigraphy and culture: in honour of Gouriswar Bhattacharya* (เล่ม 2, น. 455-465). Kaveri: Kaveri Books.
- Smith, M. L. (2010). Early walled cities of the Indian subcontinent as small worlds. ใน M. L. Smith (บ.ก.), *The social construction of ancient cities* (น. 269-289). Washington D.C.: Smithsonian Books.
- Smith, R. B. (1979). Mainland South East Asia in the seventh and eighth centuries. ใน R. B. Smith และ W. Watson (บ.ก.), *Early South East Asia: essays in archaeology, history and historical geography* (น. 443-456). New York: Oxford University Press.

- Tanabe, S., Saito, Y., Suzuki, Y., Sinsakul, S., Tiyaipairach, S., และ Chaimanee, N. (2003). Stratigraphy and Holocene evolution of the mud-dominated Chao Phraya delta, Thailand. *Quaternary Science Reviews*, 22, 789-807.
- Tingley, N. (2009). *Arts of ancient Vietnam: from river plain to open sea*. Houston: Asia Society and The Museum of Fine Arts; Yale University.
- Vickery, M. (1998). *Society, economics, and politics in pre-Angkor Cambodia: The 7th-8th centuries*. Tokyo: The centre for East Asian Cultural Studies for Unesco, The Tokyo Bunko.
- Wales, Q. (1937). *The exploration of Sri Deva: an ancient Indian city in Indochina*. London: India Society.
- Wales, Q. (1969). *Dvaravati: the earliest kingdom of Siam*. London: Bernard Quaritch, Ltd.
- Warren, W. (1978). *The house on the klong: the Bangkok home and Asian art collection of James Thompson*. Tokyo: James Thompson.
- Wauchope, S. R. (1933). *The Buddhist cave temples of India*. New Delhi: Cosmo Publication.
- Wicks, R. S. (1992). *Money, markets, and trade in early Southeast Asia: The development of indigenous monetary system to AD 1400*. Ithaca, New York: Cornell University.
- Wikipedia. (2014). Isurumuniya: man and the horse head. สืบค้น November 21, 2020. จาก https://en.wikipedia.org/wiki/File:Isurumuniya_Man_and_the_Horse_Head.jpg
- Wikiwand. (2016). Nalanda inscription. สืบค้น August 16, 2020. จาก https://www.wikiwand.com/en/Nalanda_inscription
- Wolters, O. W. (1960). Chen – Li – Fu: A state on the gulf of Siam at the beginning of the 13th century. *The journal of the Siam society*, 14(3), 1-35.
- Woodward, H. (2005). *The art and architecture of Thailand from prehistoric times through the thirteenth century* (พิมพ์ครั้งที่ 2). Leiden: Boston: Brill.
- Woodward, H. (2010). Dvaravati, Si Thep, Wendan. *Bulletin of the Indo-Pacific prehistory association*, 30, 87-97.
- Yamamoto, T. (1979). East Asian historical sources for Dvaravati studies. ใน *Proceeding seventh IAHA conference* (เล่ม 2, น. 1137-1150). Bangkok: Chulalongkorn University Press.

Zephir, T. (2009). L'image symbolique de le Loi bouddhique. ใน P. Baptise และ T. Zephir (บ.ก.), *Dvaravati aux sources du bouddhisme en Thaïlande* (น. 74-81). Paris: Musee Guimet.

กฎหมายตราสามดวง, ฉบับราชบัณฑิตยสถาน: จัดพิมพ์ตามต้นฉบับหลวง. (2550a). (เล่ม 1). กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

กฎหมายตราสามดวง, ฉบับราชบัณฑิตยสถาน: จัดพิมพ์ตามต้นฉบับหลวง. (2550b). (เล่ม 2). กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

กนกวลี สุริยธรรม. (2541). ร่องรอยการนับถือศาสนาพราหมณ์ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ที่พบในบริเวณชุมชน โบราณเมืองศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์ (ปริญญานิพนธ์ปริญญาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.

กรมทรัพยากรธรณี. (2552). การจำแนกเขตเพื่อการจัดการด้านธรณีวิทยาและทรัพยากรธรณีจังหวัดเพชรบูรณ์. กรุงเทพฯ: จันวณิชย์ ซีเคียวริตี้พริ้นท์ติ้ง.

กรมศิลปากร. (2529a). จารึกในประเทศไทย (เล่ม 5). กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร. (2529b). จารึกในประเทศไทย (เล่ม 3). กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร. (2532). รายงานเบื้องต้นการสำรวจแหล่งโบราณคดีถ้ำเขาถมอรัตัน ต.โคกสะอาด อําเภอสรีเทพ จังหวัด เพชรบูรณ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร. (2535). ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองศรีมโหสถ (เล่ม 2). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร. (2550). อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.

กรมศิลปากร. (2555). พระศรีอารยเมตไตรย : แนวคิด คติความเชื่อ และรูปแบบประติมากรรม. ปราจีนบุรี: สำนัก ศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี, กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร. (2558). เมืองโบราณดงละคร. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร. (2559a). จารึกในประเทศไทย (พิมพ์ครั้งที่ 2, เล่ม 2). กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร. (2559b). จารึกในประเทศไทย (พิมพ์ครั้งที่ 2, เล่ม 1). กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร. (2561). จากบ้านสู่เมือง: รัฐแรกเริ่มบนแผ่นดินไทย. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

กรรณิการ์ วัฒนเกษม. (2531). จารึกภาษามอญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: กรณีศึกษาเชิงอักษรวิทยา. ใน ดินแดน ไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสตวรรษที่ 15: การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศสไทยครั้งที่ 1 (น. 166-264). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

กฤษณ์ วันอินทร์. (2560). รายงานผลการหาอายุสัมบูรณ์ (*Thermoluminescence dating: TL*). กรุงเทพฯ: ภาควิชาวิทยาศาสตร์พื้นพิภพ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ (บางเขน).

ก่องแก้ว วีระประจักษ์. (2560). จารึกพระเจ้าจิตรเสน: กษัตริย์แห่งกลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี. ศิลปากร, 60(4), 4-23.

ก่องแก้ว วีระประจักษ์. (2563). จารึกวัดพระงาม. ศิลปากร, 63(1), 5-15.

กองบรรณาธิการวารสารเมืองโบราณ. (2532). ข้อมูลใหม่จากศรีเทพ. เมืองโบราณ, 15(1), 12-31.

กองโบราณคดี. (2532). รายงานเบื้องต้นการขุดตรวจหลุม 1868/68 เมืองโบราณศรีเทพ อําเภอสรีเทพ จังหวัด เพชรบูรณ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

- กองพล สุพรรณโรจน์. (2545). รายงานการขุดแต่งอาคารโบราณสถานด้านทิศตะวันตกของปราสาทศรีเทพ
 ปิงบประมาณ 2545. กรุงเทพฯ: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, กรมศิลปากร.
- เกอญพริชชู้ พัฒนิจนโชติภากิน. (2554). รูปแบบและบทบาทหน้าที่ของกุนซีในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. (ปริญญา
 นิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- เขมิกา หวังสุข. (2543). พัฒนาการทางวัฒนธรรมในกลุ่มแม่น้ำมูล: กรณีศึกษาเมืองเสมา อำเภอสองเนิน จังหวัด
 นครราชสีมา. (ปริญญาานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- คงเดช ประพัฒน์ทอง. (2512). โบราณคดีอันทัน ในจังหวัดนครราชสีมา. ใน ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล (บ.ก.), โบราณคดี
 นครราชสีมา (น. 76-89). พระนคร: คณะโบราณคดี, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม: เอกสารจากหอหลวง. (2534). กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์และ
 จัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.
- คำให้การชาวกรุงเก่า. (2544). กรุงเทพฯ: จดหมายเหตุ.
- โคลด ซาคส์. (2531). เขมรในประเทศไทย: ข้อมูลที่ปรากฏในจารึก (Les Khmers en Thaïlande: ce que
 nous disent les inscriptions) (อุไรศรี วรรณะริน, ผู้แปล). ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์
 ตอนต้นจนถึงคริสตวรรษที่ 15: การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศสไทยครั้งที่ 1 (น. 36-54). กรุงเทพฯ:
 มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- งามพรรณ เทพทา. (2552). การศึกษาร่องรอยการนับถือศาสนาพราหมณ์ ณ เมืองโบราณศรีเทพ ช่วงพุทธศตวรรษที่
 12 – 13. (ปริญญาานิพนธ์ปริญญาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- จอง บัวเชลีเย่. (2511). ศิลปะทวารวดี ตอนที่ 1 (ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, ผู้แปล). ศิลปากร, 11(5), 35-64.
- จิตร ภูมิศักดิ์. (2548). ศัพท์สันนิษฐานและอักษรวิจิตร. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน.
- จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ. (2524). เทวรูปจากเมืองศรีเทพ. (ปริญญาานิพนธ์ปริญญาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร,
 กรุงเทพฯ.
- จิรัสสา คชาชีวะ. (2546). คำ “เมตเตยยะ” ที่เก่าที่สุดที่ได้พบจากหลักฐานประเภทจารึกในประเทศไทย. ดำรงวิชาการ
 , 2(3), 29-38.
- จิรัสสา คชาชีวะ. (2559). วัชรยานต้นตระกูล ในอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จากหลักฐานทางโบราณคดี.
 กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ชลิต ชัยครรชิต. (2545). เมืองเสมาคือศูนย์กลางศรีจนาทศะ. ใน สุจิตต์ วงษ์เทศ (บ.ก.), ศรีจนาทศะ รัฐอิสระที่ราบสูง (น.
 125-170). กรุงเทพฯ: มติชน.
- ชวลิต ชาวเขียว. (2558). การใช้ระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างแหล่งโบราณคดีกับธรณีสัณฐาน
 บริเวณพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสัก. ใน สุรพล นาคะพินธุ (บ.ก.), ข้อมูล สารสนเทศ และความรู้เพิ่มเติมจากงานวิจัย
 โบราณคดีลุ่มแม่น้ำป่าสัก (น. 173-187). กรุงเทพฯ: จริยสนิทวงศ์การพิมพ์.
- ชวลิต ชาวเขียว, และทิวา ศุภจรรยา. (2548). ธรณีโบราณคดีที่ราบเจ้าพระยาตอนล่าง: การศึกษาเบื้องต้นจากข้อมูล
 โทรสสัมผัส. ดำรงวิชาการ, 4(2), 54-70.

- ของ บวสเชอเลียร์. (2512). เทวรูปพระโพธิสัตว์จากบ้านโตนด อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา (ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล , ผู้แปล). ใน ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล (บ.ก.), โบราณคดีนครราชสีมา (น. 133-168). พระนคร: คณะโบราณคดี, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ของ บวสเชอเลียร์. (2531). ศรีเทพและลักษณะเฉพาะ (Si Thep et son origine) (สมิทธิ ศิริภัทร์, ผู้แปล). ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสตวรรษที่ 15: การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส ไทยครั้งที่ 1 (น. 8-21). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ของ บวสเชอเลียร์. (2533). ข้อคิดบางประการเกี่ยวกับศิลปะทวารวดี (ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, ผู้แปล). เมืองโบราณ, 16(1), 134-139.
- ของ บวสเชอเลียร์. (2540). การค้นคว้าเมื่อเร็ว ๆ นี้ ณ เมืองนครปฐม (พ.ศ.2511) (ม. จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, ผู้แปล). ใน ท่องอารยธรรม: การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณคดีในประเทศไทย (เล่ม 2, น. 77-83). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ชูริกจ้าวหน้า.
- ซ็อง บัวเชอเลียร์. (2511). ความรู้ใหม่ทางโบราณคดีจากเมืองอู่ทอง (ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, ผู้แปล). พระนคร: กรมศิลปากร.
- เซแอม แก้วคล้าย. (2537). จารึกปราสาทเมืองแขก 1, 2 และ 3. ศิลปากร, 37(2), 99-112.
- ชุตินพงศ์ ร่มสนธิ์. (2561). ปัจจัยสิ่งแวดล้อมทางกายภาพต่อการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานในยุคก่อนประวัติศาสตร์พื้นที่ลุ่มน้ำป่าสักตอนกลางถึงตอนล่าง. ดำรงวิชาการ, 17(2), 37-58.
- เชษฐ ติงสัญชลี. (2544). การวิเคราะห์วิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดี. (ปริญญาณิพนธ์ ปริญญามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- เชษฐ ติงสัญชลี. (2552). เขาค้างนอกและประเด็นความเกี่ยวข้องกับสถาปัตยกรรมอินเดีย. เมืองโบราณ, 35(3), 118-127.
- เชษฐ ติงสัญชลี. (2553). ลวดลายในศิลปะทวารวดี: การศึกษาที่มาและการตรวจสอบกับศิลปะอินเดียสมัยคุปตะ-วาฏก. นครปฐม: สถาบันวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยศิลปากร.
- เชษฐ ติงสัญชลี. (2555). รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ศิลปะปาละและอิทธิพลต่อศิลปะในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- เชษฐ ติงสัญชลี. (2558). ศิลปะไทย ภายใต้แรงบันดาลใจจากศิลปะอินเดียแบบปาละ. นนทบุรี: โรงพิมพ์มติชนปากเกร็ด.
- ตรงใจ หุดางกูร. (2557). การตีความใหม่เรื่องขอบเขตแนวชายฝั่งทะเลโบราณสมัยทวารวดีบนที่ราบภาคกลางตอนล่าง. ดำรงวิชาการ, 13(1), 11-44.
- ทงศักดิ์ หาญวงษ์. (2534). พระนอนวัดธรรมจักรเสมาราม. ศิลปากร, 34(6), 61-76.
- ทรงธรรม ปานสกุณ. (2548). ร่องรอยพระพุทธรูปศาสนาในอาณาจักรเขมรโบราณก่อนพุทธศตวรรษ ที่ 17. (ปริญญาณิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.

- ทิวา ศุภจรรยา, และผ่องศรี วนาสิน. (2524). เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย: การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เทิม มีเต็ม. (2560). วิเคราะห์จารึกเขมรในประเทศไทย (ตอนที่ 1). ศิลปากร, 60(1), 44-55.
- ชนกฤต ลออสุวรรณ. (2546). การศึกษาคติความเชื่อของชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในลุ่มแม่น้ำแม่กลองและท่าจีน กรณีศึกษาจากพระพิมพ์. (ปริญญาานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- ธนิต อยู่โพธิ์. (2509). พรหมสี่หน้า. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิล.
- ธวัชชัย ชั้นไพศาลศิลป์. (2551). เขาค้างนอก มหาสถูปแห่งศรีเทพ. ศิลปวัฒนธรรม, 29(8), 40-43.
- ธวัชชัย ชั้นไพศาลศิลป์ (ผู้เรียบเรียง). (2555). แหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในจังหวัดเพชรบูรณ์. เพชรบูรณ์: สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเพชรบูรณ์.
- ธิดา สาระยา. (2532). (ศรี) ทวารวดี: ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ธิดา สาระยา. (2537a). ข้อสังเกตเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เมืองศรีเทพ. ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ (น. 158-171). กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ธิดา สาระยา. (2537b). ละโว้ ราชธานีแห่งนครศรีธรรมราชที่ 11. ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ (น. 172-205). กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ธิดา สาระยา. (2537c). ศรีเทพคือศรีจนาศะ. ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ (น. 134-157). กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ธิดา สาระยา. (2540). อาณาจักรเจนละ: ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ (พิมพ์ครั้งที่ 2, เล่ม 2). กรุงเทพฯ: มติชน.
- ธิดา สาระยา. (2553). กว่าจะเป็นคนไทย. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- นิตยา กรณีกิจ. (2557). โบราณคดีภาคเหนือตอนล่าง: แหล่งโบราณคดีบ้านวังแดง ตำบลเขาทราย อำเภอทับคล้อ จังหวัดพิจิตร. สุโขทัย: สำนักศิลปากรที่ 6 สุโขทัย.
- นิคม มุสิกคามะ. (2511). ความพินาศของภาพจำหลักที่เขาลมอรัตน์. ศิลปากร, 12(3), 55-72.
- นิชา คำสิงห์. (2561). เมืองโบราณศรีเทพ: การศึกษาโบราณสถานขนาดเล็กภายในเขตเมืองใน. (ปริญญาานิพนธ์ปริญญาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- นิตพันธ์ ศิริทรัพย์. (2524). พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม. (ปริญญาานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- บรูโน ดาแซงส์. (2538). เมืองจำปาศรี (นาตุน): ร่องรอยหลักฐานสำคัญของการจัดตั้งบ้านเมืองและประวัติความเป็นมา (มยุรี วีระประเสริฐ, ผู้แปล). ใน การประชุมทางวิชาการระดับชาติไทย-ฝรั่งเศสครั้งที่ 3: พัฒนาการของรัฐในประเทศไทยจากหลักฐานทางโบราณคดี (น. 46-59). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- บุญยฤทธิ์ ฉายสุวรรณ. (2550). ฟุ้งตึก เมืองท่าการค้าโบราณ. ภูเก็ต: สำนักศิลปากรที่ 15 ภูเก็ต.
- ประทุม ชุ่มเพ็งพันธ์. (2544). ประวัติศาสตร์อารยธรรมภาคใต้. กรุงเทพฯ: สุวีริยาสาส์น.
- ประภัสสร ชูวิเชียร. (2551). หลักฐานทางโบราณคดีและศิลปกรรมของวัฒนธรรมโครโกษา. เมืองโบราณ, 34(2), 166-181.

- ปวิวรรต ธรรมาปรีชากร. (2552). พัฒนาการของเครื่องถ้วยเขมรสมัยเมืองพระนคร. (ปริญาณานิพนธ์ปริญาตุษฎีบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- ผาสุข อินทรารูจ. (2528). เครื่องรางสำหรับพ่อค้า. ใน ปัจจุบันของโบราณคดีไทย (น. 50-57). กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ผาสุข อินทรารูจ. (2542). ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี. กรุงเทพฯ: อักษรสมัย.
- ผาสุข อินทรารูจ. (2543). พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน. กรุงเทพฯ: อักษรสมัย.
- ผาสุข อินทรารูจ. (2544). รายงานการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์. นครปฐม: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ผาสุข อินทรารูจ. (2551). ทวารวดีธรรมจักร. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ผุสดี รอดเจริญ. (2556). การวิเคราะห์ลูกปัดแก้วจากเมืองโบราณสมัยทวารวดีในภาคกลางของประเทศไทย. (ปริญาณานิพนธ์ปริญาตุษฎีบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- เผ่าทอง ทองเจือ. (2521). พระพุทธรูปประทับเหนือบัลลังก์ที่พบในประเทศไทย. (ปริญาณานิพนธ์ปริญาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- พงษ์ศักดิ์ นิลวร. (2553). ร่องรอยพุทธศาสนาสมัยทวารวดีบริเวณลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสัก ศึกษาจากหลักฐานทางโบราณคดีประเภทศิลปกรรมและจารึก. (ปริญาณานิพนธ์ปริญามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- พนมบุตร จันทรโชติ. (2550). หนังสือนำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทองและเรื่องราวสุวรรณภูมิ. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2530). จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 (เล่ม 3). กรุงเทพฯ: รัฐบาลไทย.
- พระรัตนปัญญาเถระ. (2540). ชินกาลมาลีปกรณ์ (แสง มรวินุฑ, ผู้แปล, พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และเอกสารอื่น ๆ. (2553). นนทบุรี: ศรีปัญญา.
- พัชรพร เงินเกิด. (2556). ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์และทวารวดี ในเขตอำเภอสรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์. (ปริญาณานิพนธ์ปริญาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- พิกุล สมัครไทย. (2543). คติความเชื่อเรื่องพระสุริยะที่พบจากประติมากรรมที่เมืองโบราณศรีเทพ. (ปริญาณานิพนธ์ปริญาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- พิพัฒน์ กระจ่างจันทร์. (2559). โบราณคดีและชาติพันธุ์ในเขตหมู่บ้านชาวญ้อที่ อ.เทพสถิต จ.ชัยภูมิ. ตำรงวิชาการ, 15(1), 11-39.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2520). ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับแบบศิลปะในประเทศไทย คัดเลือกจากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สาขาส่วนภูมิภาค. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2523). ศิลปทักษิณก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2524). แนวคิดใหม่เกี่ยวกับเมืองนครปฐมก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. ใน รายงานการสัมมนาการวิจารณ์ศิลปะ. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2528). ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย ฉบับคู่มือให้นักศึกษา. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.

- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2555). รากเหง้าแห่งศิลปะไทย (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊คส์.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2561). เมืองศรีเทพศูนย์กลางทวารวดี? กรุงเทพฯ: มูลนิธิพิริยะ ไกรฤกษ์.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2562). ทวารวดี ศรีเทพ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพิริยะ ไกรฤกษ์.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. (2546). การเมืองไทยในประวัติศาสตร์ยุคสุโขทัย-อยุธยา พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีราช. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ภัทรพงษ์ เก่าเงิน. (2545). โบราณคดีเมืองอุทอง. นนทบุรี: โรงพิมพ์สมมิตร พรินต์ติ้ง.
- ภาณุวัฒน์ เอื้อสามาลัย. (2557). การกำหนดอายุสมัยแหล่งพระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย จังหวัดตรัง. ใน เอกสารประกอบการประชุมวิชาการความก้าวหน้าด้านโบราณคดีและการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมของชาติ 2557 (น. 153-179). กรุงเทพฯ: จรัลสนิทวงศ์การพิมพ์.
- ภูธร ภูมะธน. (2542). พัฒนาการของเมืองและชุมชนโบราณยุคกึ่งประวัติศาสตร์ลุ่มน้ำบางขาม อ.บ้านหมี่ จ.ลพบุรี: ปัจจัยและความคลี่คลาย. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ภูธร ภูมะธน. (2558). รูปเคารพเนื่องในพุทธศาสนา. ใน ชับจำปา: พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติลพบุรี (น. 32-67). กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง.
- มยุรี วีระประเสริฐ. (2531). พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีพบที่นาตุน จังหวัดมหาสารคาม. ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์วรรษที่ 15: การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศสไทยครั้งที่ 1 (น. 75-123). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- มยุรี วีระประเสริฐ. (2538). การขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโบราณนครจำปาศรี ตำบลบ้านกุ่ม อำเภอนาตุน จังหวัดมหาสารคาม. ใน การประชุมทางวิชาการระดับชาติไทย-ฝรั่งเศสครั้งที่ 3: พัฒนาการของรัฐในประเทศไทยจากหลักฐานทางโบราณคดี (น. 68-90). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- มยุรี วีระประเสริฐ. (2545a). การเผยแพร่อารยธรรมเขมรโบราณและหลักฐานโบราณคดีสมัยลพบุรี. ใน สว่าง เลิศฤทธิ์ (บ.ก.), โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย (น. 187-214). กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- มยุรี วีระประเสริฐ. (2545b). ศรีจนาศะ หรือ จนาศะปุระ: ข้อเสนอแนะจากงานเก่า-ใหม่. ใน สุจิตต์ วงษ์เทศ (บ.ก.), ศรีจนาศะ รัฐอิสระที่ราบสูง (น. 87-122). กรุงเทพฯ: มติชน.
- มยุรี วีระประเสริฐ. (2545c). หลักฐานประวัติศาสตร์และหลักฐานโบราณคดีในประเทศไทย. ใน ส. เลิศฤทธิ์ (บ.ก.), โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย (น. 9-62). กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- มานิต วัลลิโกดม. (2496). พนัสบดี - กาลา. ศิลปากร, 6(12), 108-114.
- มานิต วัลลิโกดม. (2515). ทวารวดีอยู่ที่ไหน. ศิลปากร, 15(2), 50-70.
- เมธินี จิระวัฒนา. (2534). เจริญถรรพ์เก่าที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 15. ศิลปากร, 34(2), 69-86.
- เมธี สุขสำเร็จ. (2544). ความสัมพันธ์ของชุมชนโบราณในเขตจังหวัดลพบุรีกับชุมชนภายนอกช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 18. (ปริญญาานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- ไมเคิล ไรท์. (2545). เมืองราด ศรีรามเทพนคร จารึกหลักที่ 2. ศิลปวัฒนธรรม, 23(4), 112-116.

- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2545). พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสนิลาภิตตภาพารวดี. (ปริญญาณินพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2549). ธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. เมืองโบราณ, 32(1), 72-85.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2552). พระพุทธรูปและพระพิมพ์ทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. (ปริญญาณินพนธ์ปริญญา
ดุขฎิบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2558). ทวารวดีในภาคอีสาน. กรุงเทพฯ: มติชน.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2561). หลักหิน-ใบเสมา ในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย.
กรุงเทพฯ: มิตร 41.
- วรวงศ์ อภินันท์เวช. (2555). ประติมากรรมคนแคระในวัฒนธรรมทวารวดี: รูปแบบและความหมาย. (ปริญญาณินพนธ์
ปริญญามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. (2542). ฌมอรัตัน เขาคัดดีสิทธิ์ของเมืองศรีเทพ. เมืองโบราณ, 25(3), 23-29.
- วศิน ปัญญาบุตรกุล. (2560). ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองเพชรบูรณ์: จากรัฐจารีตสู่รัฐไทยสมัยใหม่. พิษณุโลก: กอง
ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- วารุณี ไอสถารมย์. (2547). เมืองสุพรรณบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ พุทธศตวรรษที่ 8 - ต้นพุทธ
ศตวรรษที่ 25. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วิริยา อุทธิเสน. (2546). การศึกษาคติความเชื่อของชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในลุ่มแม่น้ำชีตอนกลาง กรณีศึกษาจาก
พระพิมพ์ดินเผา. (ปริญญาณินพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- ศรัณย์ มะกรูดอินทร์. (2553). การนับถือพระสุริยะในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19.
(ปริญญาณินพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2518). เสมออีสาน. เมืองโบราณ, 1(2), 89-116.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2533). อีสานสมัยทวารวดี. ใน แอ่งอารยธรรมอีสาน: แฉหลักฐานโบราณคดีพลิกโฉมหน้า
ประวัติศาสตร์ไทย (น. 114-147). กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2538). ค้นหาดัตตของเมืองโบราณ. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2542). ภูเขาศักดิ์สิทธิ์กับความเป็นสากล. เมืองโบราณ, 25(3), 9-22.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2548). เหล็กโลหะปฏิวัติ เมื่อ 2,500 ปีมาแล้ว ยุคเหล็กในประเทศไทย : พัฒนาการทางเทคโนโลยี
และสังคม. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2552). เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2559). ทวารวดี ศรีจนาศะ. เมืองโบราณ, 42(1), 25-38.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2560). ในลุ่มลพบุรี-ป่าสัก. ใน สร้างบ้านแปงเมือง (น. 222-241). กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2547). ศิลปะทวารวดี: วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2554). พระพุทธรูปสำคัญและพุทธศิลป์ในดินแดนไทย. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ศิวพงษ์ สีเสียดงาม. (2556). ศิลปกรรมในวัฒนธรรมเขมรที่เมืองศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์. (ปริญญา
นิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.

ศุภวรรณ นงนุช. (2546). รายงานการวิเคราะห์โบราณวัตถุที่พบในเมืองศรีเทพ ปีงบประมาณ 2546. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. (2557). พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี. สืบค้น 19 กันยายน 2563. จาก

<http://sac.or.th/databases/thaiarts/artwork/281>

สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร. (2555). การดำเนินการด้านการรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูล โครงการพัฒนาระบบคลังข้อมูล 25 ลุ่มน้ำ และแบบจำลองน้ำท่วมน้ำแล้ง: ลุ่มน้ำป่าสัก. กรุงเทพฯ: บริษัท แอสตีคอน คอร์ปอเรชั่น จำกัด.

สถาพร ขวัญยืน. (2523). การขุดแต่งโบราณสถานที่บ้านนาอูร์ จังหวัดมหาสารคาม. ศิลปากร, 24(2), 71-87.

สถาพร เทียงธรรม. (2540). กำแพงเมืองศรีเทพ หลักฐานใหม่สมัยทวารวดี. เมืองโบราณ, 23(4), 123-125.

สถาพร เทียงธรรม. (2554). ศรีเทพ : เมืองศูนย์กลางความเจริญแห่งลุ่มน้ำป่าสัก. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ กรมศิลปากร.

สนอง วัฒนวรางกูร. (2518). พระพุทธรูปและเทวรูปชิ้นเยี่ยมของเอกชนในประเทศไทย. พระนคร: เจริญทองการพิมพ์.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2556). นิทานโบราณคดี (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2559). พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (เล่ม 2). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สมศักดิ์ รัตนกุล. (2535). โบราณคดีเมืองคูบัว. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สฤณีพงศ์ ชุนทรง. (2548). ปรากฏค์เข้ากับประเด็นการศึกษาใหม่. (ปริญญาานิพนธ์ปริญญาโท). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.

สฤณีพงศ์ ชุนทรง. (2557). โบราณคดีเมืองนครปฐม: การศึกษาอดีตของศูนย์กลางแห่งทวารวดี. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สฤณีพงศ์ ชุนทรง. (2558). ทวารวดี: ประตูลู่การค้าบนเส้นทางสายไหมทางทะเล. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สฤณีพงศ์ ชุนทรง. (2559). พัฒนาการของเมืองอุทองจากหลักฐานทางโบราณคดี. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สฤณีพงศ์ ชุนทรง. (2561). โบราณคดีช่วงสมัยก่อนทวารวดี: ข้อมูลใหม่จากเมืองโบราณอุทอง. ดำรงวิชาการ, 17(2), 11-36.

สว่าง เลิศฤทธิ์. (2546). ก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในภาคกลางของประเทศไทย: หลักฐานจาก ลุ่มแม่น้ำป่าสัก ตอนล่างและที่สูงทางตะวันออก. เมืองโบราณ, 29(2), 72-87.

สว่าง เลิศฤทธิ์. (2547). รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์พัฒนาการของความซับซ้อนทางเศรษฐกิจและสังคมจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายถึงยุคแรกเริ่มประวัติศาสตร์ในเขตที่สูงทางตะวันออกของภาคกลางของประเทศไทย. กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สันต์ ไทยานนท์. (2554). การศึกษาลำดับพัฒนาการวัฒนธรรมทางโบราณคดีเมืองอุทอง. (ปริญญาานิพนธ์ปริญญาโท). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.

สันติ เล็กสุขุม. (2552). รูปแบบสันนิษฐาน: เจดีย์เขาค้างนอก อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เพชรบูรณ์. ศิลปากร, 52(1), 23-32.

สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 3 พระนครศรีอยุธยา. (2540). โบราณคดีลุ่มแม่น้ำป่าสัก: โครงการพัฒนาลุ่มน้ำป่าสักอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม. (2562). พระบรมสารีริกธาตุที่อำเภอนาครุ จังหวัดมหาสารคาม. สืบค้น 25 มีนาคม 2564. จาก https://www.m-culture.go.th/mahasarakham/ewt_news.php?nid=2269&filename=index

สำนักโบราณคดี. (2552). ศัพทานุกรมโบราณคดี. กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร.

สินชัย กระบวนแสง. (2522). พระพิมพ์ซึ่งพบที่บ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี. ใน รายงานประกอบวิชาโบราณคดี. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2540). ท้าวศรีสุธารจันทร์ “แม่หยัวเมือง” ใครว่าหล่ออ่อนช้วน. กรุงเทพฯ: มติชน.

สุรพล นาถะพินธุ. (2556). รายงานสรุปผลการขุดค้นแหล่งโบราณคดีเมืองศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ พ.ศ. 2556. ใน กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยเรื่องการกระจายตัวของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในลุ่มแม่น้ำป่าสัก บริเวณภาคกลางตอนล่างของประเทศไทย.

สุรียา สุดสาวท. (2561). ชุมชนก่อนเมืองโบราณศรีเทพ: หลักฐานและความรู้เพิ่มเติม. ศิลปากร, 61(2), 48-59.

หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่นจังหวัดเพชรบูรณ์. (2539). รายงานการสำรวจแหล่งศิลปกรรมท้องถิ่น จังหวัดเพชรบูรณ์ อำเภอศรีเทพ - อำเภอวิเชียรบุรี. เพชรบูรณ์: สถาบันราชภัฏเพชรบูรณ์.

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. (2522). โบราณวัตถุที่ถูกกลืนจากเมืองศรีเทพ. เมืองโบราณ, 6(1), 41-50.

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. (2539). ศิลปะในประเทศไทย (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. (2540a). เทวรูปพระโพธิสัตว์จากบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา. ใน ท่องอารยธรรม: การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณคดีในประเทศไทย (เล่ม 2, น. 91-109). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธุรกิจก้าวหน้า.

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. (2540b). โบราณคดีวิจารณ์: หนังสือวิชาโบราณคดีมอญแห่งอาณาจักรทวารวดี. ใน ท่องอารยธรรม: การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณคดีในประเทศไทย (เล่ม 2, น. 64-73). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธุรกิจก้าวหน้า.

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. (2540c). ประติมากรรม 4 รูปที่ค้นพบใหม่ภายในประเทศไทย (พ.ศ.2516). ใน ท่องอารยธรรม: การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณคดีในประเทศไทย (เล่ม 2, น. 199-202). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธุรกิจก้าวหน้า.

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. (2540d). ประติมากรรมสำริดจากอำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ (พ.ศ.2516). ใน ท่องอารยธรรม: การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณคดีในประเทศไทย (เล่ม 2, น. 196-198). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธุรกิจก้าวหน้า.

หม่อมเจ้าสุภัทธรดีศ ดิศกุล. (2540e). แผ่นเงินสมัยทวารวดี ซึ่งขุดค้นพบที่อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม (พ.ศ. 2517). ใน ท่องอารยธรรม: การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณคดีในประเทศไทย (เล่ม 2, น. 224-228). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธุรกิจก้าวหน้า.

หม่อมเจ้าสุภัทธรดีศ ดิศกุล. (2547a). ศิลปะสมัยลพบุรี. กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

หม่อมเจ้าสุภัทธรดีศ ดิศกุล. (2560). ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ.2000 (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.

หม่อมเจ้าสุภัทธรดีศ ดิศกุล. (ม.ป.ป.). หน้าถ้ำที่ 10 นาสิก. สืบค้น 20 มีนาคม 2564. จาก

http://www.thapra.lib.su.ac.th/supatlib/slide/SL1012_0818.jpg

หม่อมเจ้าสุภัทธรดีศ ดิศกุล (ผู้เรียบเรียง). (2515). ประติมากรรมขอม. พระนคร: กรุงเทพมหานครพิมพ์.

หม่อมเจ้าสุภัทธรดีศ ดิศกุล (ผู้เรียบเรียง). (2547b). ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. (2537a). เขาค้างใน: ภาพปูนปั้นเครื่องตกแต่งศาสนสถาน. ใน ศรีทวารวดีถึงศรีรัตนโกสินทร์ (น. 42-57). กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. (2537b). ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย: ภูมิหลังทางปัญญา - รูปแบบทางศิลปกรรม. กรุงเทพฯ: มติชน.

หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์. (2528). การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย. (ปริญญาานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.

ห้างหุ้นส่วนจำกัด ปรานรักษ์. (2542). รายงานการขุดแต่งเพื่อการบูรณะโบราณสถานเมืองเสมา ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา. นครราชสีมา: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ปรานรักษ์.

ห้างหุ้นส่วนจำกัด พรอนันต์ก่อสร้าง. (2552). รายงานการศึกษาทางด้านโบราณคดี แหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน (BPK'09: DKN) บ้านหนองคู ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วน จำกัด พรอนันต์ก่อสร้าง.

องค์การบริหารส่วนตำบลศรีเทพ. (2557). หมู่ 16 บ้านปึงนาจาน. สืบค้น 5 กันยายน 2563. จาก

<https://sites.google.com/site/srithepsaophetchabun/khxmul-phun-than/hmu-thi16>

อนุรักษ์ ดีพิมาย. (2557). โบราณสถานเขาค้างนอก: ลำดับสมัยและแนวคิดในการก่อสร้าง. (ปริญญาานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.

อนุรักษ์ ดีพิมาย. (2562). รายงานการขุดค้นทางโบราณคดีพื้นที่เมืองนอก เมืองศรีเทพ ปีพ.ศ.2561. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. (2522). การกำหนดอายุปราสาทที่เมืองศรีเทพ. เมืองโบราณ, 5(4), 85-104.

อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. (2530). โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ การศึกษาด้านสถาปัตยกรรมเพื่อการอนุรักษ์ สรุปลผลการสำรวจและแนวความคิดเบื้องต้น. เมืองโบราณ, 13(1), 10-19.

- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2531). รายงานการขุดทดสอบแหล่งโบราณคดี 0971 ปีงบประมาณ 2531. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2532). รายงานเบื้องต้นการขุดแต่งโบราณสถานเขาค้างใน (ต่อ) เมืองโบราณศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2533a). รายงานเบื้องต้นการขุดตรวจหลุม 1043/45. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2533b). รายงานเบื้องต้นการขุดตรวจแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2534a). ชุมชนก่อนเมืองศรีเทพ. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2534b). รายงานการขุดทดสอบแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2534c). รายงานการปฏิบัติงานทางโบราณคดีโบราณสถานหมายเลข 0896, 0973, 1604/05. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2535). รายงานการปฏิบัติงานทางโบราณคดีปีงบประมาณ 2535. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2537a). รายงานการขุดทดสอบแหล่งโบราณคดี 0971/58-59 ปีงบประมาณ 2537. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2537b). รายงานการปฏิบัติงานทางโบราณคดีปีงบประมาณ 2537 (เล่ม 1). เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2537c). รายงานการปฏิบัติงานทางโบราณคดีปีงบประมาณ 2537 (เล่ม 2). เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2538a). เมืองศรีเทพ. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2538b). รายงานการปฏิบัติงานทางโบราณคดีปีงบประมาณ 2538. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2539). รายงานการปฏิบัติงานทางโบราณคดี ปีงบประมาณ 2539. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2541). รายงานการปฏิบัติงานทางโบราณคดี ปีงบประมาณ 2541. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2543). รายงานการปฏิบัติงานขุดลอกคูเมืองคูเมืองโบราณชั้นใน - ชั้นนอก อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2549). รายงานการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 1275, 1291/20, 1291/80, 1291/99, 1292, 1293, 1294, 1295, 1296, 1298 โบราณสถานกลุ่มเมืองนอก. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.

อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2551). รายงานการปฏิบัติงานทางโบราณคดี ปรากฏซ์ (ST'08 : PRS). เพชรบูรณ์:
อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.

อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2552a). รายงานการขุดศึกษาโบราณสถานเขาค้างนอก ปีงบประมาณ 2551.
เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.

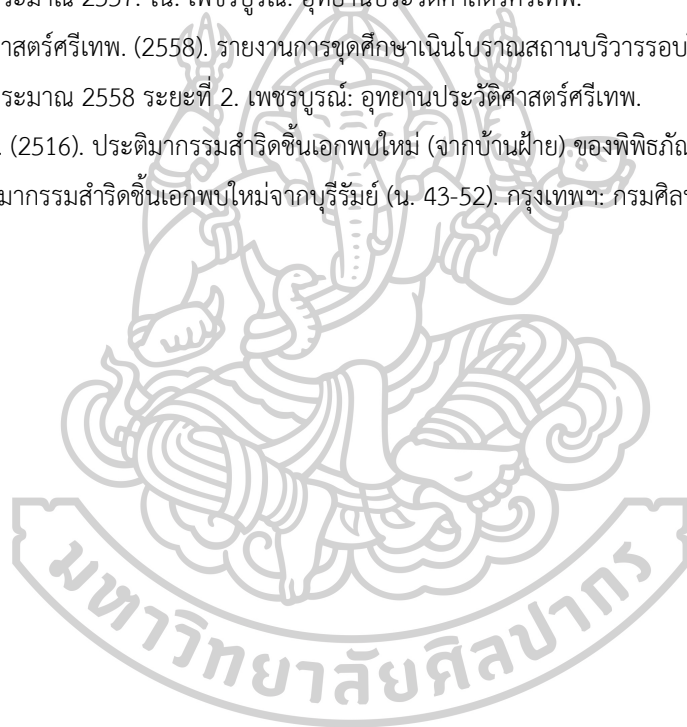
อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2552b). รายงานการขุดหลุมทดสอบทางโบราณคดีภายในเมืองศรีเทพ ปีงบประมาณ
2552. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.

อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2552c). ศรีเทพ : การศึกษาค้นคว้าทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี งานสำรวจ
โบราณสถานและแหล่งโบราณคดี. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2557). รายงานการขุดศึกษาเนินโบราณสถานบริวารรอบโบราณสถานเขาค้างนอก
ปีงบประมาณ 2557. ใน. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.

อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2558). รายงานการขุดศึกษาเนินโบราณสถานบริวารรอบโบราณสถานเขาค้างนอก
ปีงบประมาณ 2558 ระยะที่ 2. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.

อุไรศรี วรสระริน. (2516). ประติมากรรมสำริดชิ้นเอกพบใหม่ (จากบ้านฝ้าย) ของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร. ใน
ประติมากรรมสำริดชิ้นเอกพบใหม่จากบุรีรัมย์ (น. 43-52). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.





1. ตัวอย่างลำดับที่ 1 หลุมขุดค้น TP.1

Thermoluminescence Laboratory

2019

Thermoluminescence Report

Irradiation Date: June 13, 2019

Description of Object: TP1 No.1 (Cord)

Supplied By : Mr. Anurak Depimai

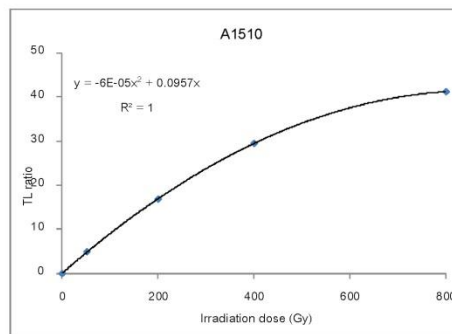
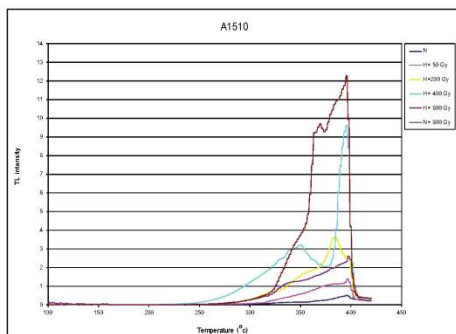
Lab ID. A1510

Apparent Age: 917 ± 39 Years B.P.

Comments: -

Operated By: Miss Nontarat Nimsuwan

Object Analyzed



	K2O	U (ppm)	Th (ppm)	Annual dose (mGy/a)	Paleodose (Gy)
A1510	0.557	0.539	3.763	1.002	0.919

(Miss Nontarat Nimsuwan)

Thermoluminescence laboratory

Department of Earth Science,

Kasetsart University, Bangkok

Thermoluminescence laboratory Department of Earth Science, Kasetsart University, Bangkok

Tel. +6688 091 5299,+66 2 562 5555 ext: 5219

Fax. +66 2 579 3711

2. ตัวอย่างลำดับที่ 2 หลุมขุดค้น TP.1

Thermoluminescence Laboratory

2019

Thermoluminescence Report

Irradiation Date: June 13, 2019

Description of Object: TP1 No.1 Sediment Lv.3

Supplied By : Mr. Anurak Depimai

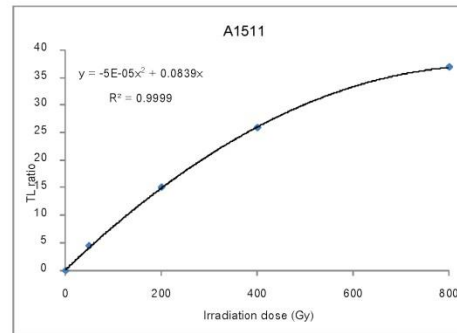
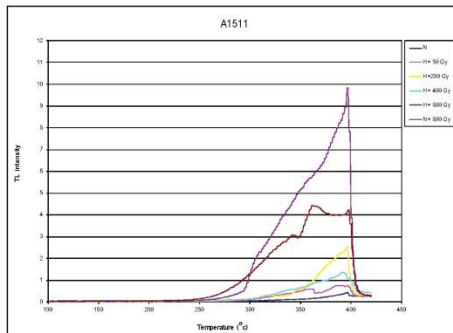
Lab ID. A1511

Apparent Age: $1,291 \pm 49$ Years B.P.

Comments: -

Operated By: Miss Nontarat Nimsuwan

Object Analyzed



	K2O	U (ppm)	Th (ppm)	Annual dose (mGy/a)	Paleodose (Gy)
A1511	0.328	1.033	2.320	0.813	1.050

Nontarat Nimsuwan

(Miss Nontarat Nimsuwan)

Thermoluminescence laboratory

Department of Earth Science,

Kasetsart University, Bangkok

Thermoluminescence laboratory Department of Earth Science, Kasetsart University, Bangkok
Tel. +6688 091 5299,+66 2 562 5555 ext: 5219
Fax. +66 2 579 3711

3. ตัวอย่างลำดับที่ 3 หลุมขุดค้น TP.2

Thermoluminescence Laboratory

2019

Thermoluminescence Report

Irradiation Date: June 13, 2019

Description of Object: TP2 No.2 ดินเตาเผา Lv.3

Supplied By : Mr. Anurak Depimai

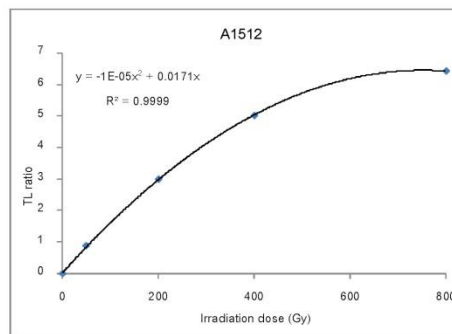
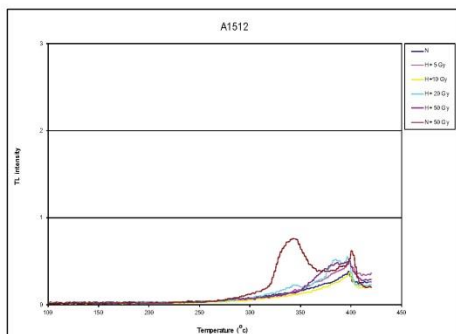
Lab ID. A1512

Apparent Age: $1,453 \pm 85$ Years B.P.

Comments: -

Operated By: Miss Nontarat Nimsuwan

Object Analyzed



	K2O	U (ppm)	Th (ppm)	Annual dose (mGy/a)	Paleodose (Gy)
A1512	0.614	0.938	4.306	1.190	1.729

(Miss Nontarat Nimsuwan)

Thermoluminescence laboratory

Department of Earth Science,

Kasetsart University, Bangkok

Thermoluminescence laboratory Department of Earth Science, Kasetsart University, Bangkok
 Tel. +6688 091 5299,+66 2 562 5555 ext: 5219
 Fax. +66 2 579 3711

4. ตัวอย่างลำดับที่ 4 หลุมขุดค้น TP.2



Report: 2182-033017

2 May 2019

Customer: 2182
Anurak Depimai
45/2 moo.4 Changwattana rd.
Thoongsonghong Laksi
Bangkok 10210
Thailand

Samples submitted for radiocarbon dating have been processed and measured by AMS. The following results were obtained:

DirectAMS code	Submitter ID	Sample type	Fraction of modern		Radiocarbon age	
			pMC	1 σ error	BP	1 σ error
D-AMS 033017	A007	charcoal	83.58	0.29	1441	28

Results are presented in units of percent modern carbon (pMC) and the uncalibrated radiocarbon age before present (BP). All results have been corrected for isotopic fractionation with an unreported $\delta^{13}\text{C}$ value measured on the prepared carbon by the accelerator. The pMC reported requires no further correction for fractionation.

The following calibrations were calculated using the calibration program *Calib* (<http://calib.org/calib/calib.html>), 25 April 2019.

```
D-AMS
33017
A007
Radiocarbon Age BP 1441 +/- 28
Calibration data set: intcal13.14c
% area enclosed      cal AD age ranges      # Reimer et al. 2013
                        relative area under
                        probability distribution
68.3 (1 sigma)      cal AD 601- 644      1.000
95.4 (2 sigma)      cal AD 571- 652      1.000
Median Probability: 617
```

References

Reimer PJ, Bard E, Bayliss A, Beck JW, Blackwell PG, Bronk Ramsey C, Buck CE, Cheng H, Edwards RL, Friedrich M, Grootes PM, Guilderson TP, Haflidason H, Hajdas I, Hatté C, Heaton TJ, Hogg AG, Hughen KA, Kaiser KF, Kromer B, Manning SW, Niu M, Reimer RW, Richards DA, Scott EM, Southon JR, Turney CSM, van der Plicht J. *IntCal13 and MARINE13 radiocarbon age calibration curves 0-50000 years calBP*. *Radiocarbon* 55(4). DOI: 10.2458/azu_js_rc.55.16947

11822 North Creek Parkway N, Suite #107, Bothell, WA 98011
Tel (425) 481-8122 – www.DirectAMS.com



Comments

* This standard deviation (error) includes a lab error multiplier.

** 1 sigma = square root of (sample std. dev.² + curve std. dev.²)

** 2 sigma = 2 x square root of (sample std. dev.² + curve std. dev.²)

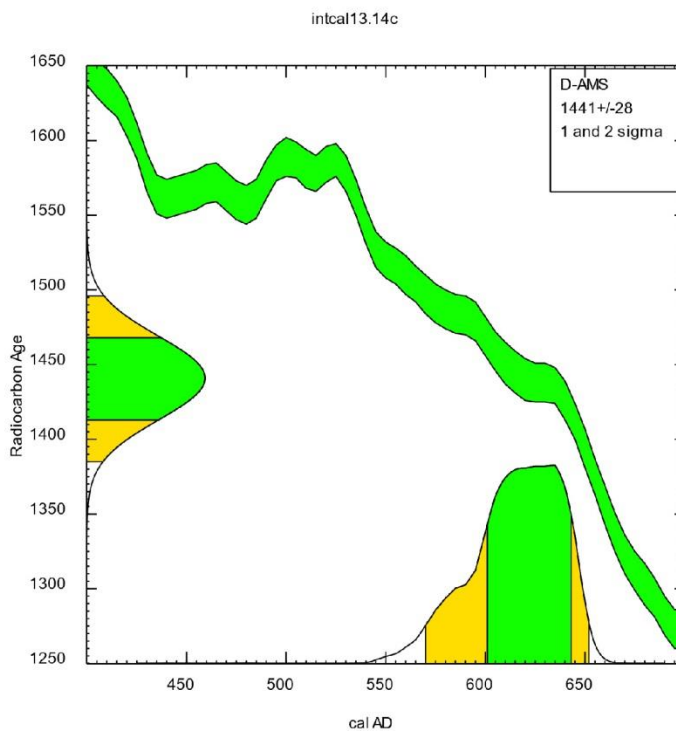
where ² = quantity squared.

[] = calibrated range impinges on end of calibration data set

0* represents a "negative" age BP

1955* or 1960* denote influence of nuclear testing C-14

NOTE: Cal ages and ranges are rounded to the nearest year which may be too precise in many instances. Users are advised to round results to the nearest 10 yr for samples with standard deviation in the radiocarbon age greater than 50 yr.



11822 North Creek Parkway N, Suite #107, Bothell, WA 98011
Tel (425) 481-8122 – www.DirectAMS.com

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	อนูรักษ์ ตีพิมาย
วัน เดือน ปี เกิด	17 ตุลาคม 2530
สถานที่เกิด	กรุงเทพมหานคร
วุฒิการศึกษา	ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ที่อยู่ปัจจุบัน	45/2 ม.4 ซอยแจ้งวัฒนะ 15 ถนนแจ้งวัฒนะ แขวงทุ่งสองห้อง เขตหลักสี่ กรุงเทพมหานคร 10210

